Oltalom a zivatarban

GYÜLEKEZET A VILÁGVÁROSSÁ FEJLŐDŐ BUDAPESTEN

Oltalom a zivatarban

GYÜLEKEZET A VILÁGVÁROSSÁ FEJLŐDŐ BUDAPESTEN

Oltalom a zivatarban

GYÜLEKEZET A VILÁGVÁROSSÁ FEJLŐDŐ BUDAPESTEN

PESTI EVANGÉLIKUS EGYHÁZ
DEÁK TÉRI EGYHÁZKÖZSÉG
2011

Kiadja a Pesti Evangélikus Egyház Deák Téri Egyházközség

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli engedélyéhez van kötve.
© Pesti Evangélikus Egyház Deák Téri Egyházközség, 2011

Szerkesztette: Zászkaliczky Péter
Szerzők: Dr. Böröcz Enikő, Matus László, Zászkaliczky Péter
Lektorok: Dr. Kertész Botond, Dr. Sólyom Jenő, Szvitek Róbert, Zalán Péter
Nyelvi lektor: Cselovszkyné dr. Tarr Klára
A könyvet tervezte: Rezessy Szabolcs

TARTALOM

GÁNCS PÉTER
SZUBJEKTÍV ELŐHANG 9

ZÁSZKALICZKY PÉTER
BEVEZETÉS 11

ZÁSZKALICZKY PÉTER
FELÉPÜL AZ ELSŐ ISKOLA 13

DR. BÖRÖCZ ENIKŐ
MOLNÁR JÁNOS LELKÉSZ MUNKÁSSÁGA (1811–1819) 21
Molnár János és a pesti egyház iskolaügye 21
Molnár János igehirdető tevékenysége 23
Ünnepség a reformáció 300 éves jubileumán 26

ZÁSZKALICZKY PÉTER
KÉT SOKAT SEGÍTŐ EGYETEMES FELÜGYELŐ 27
Ócsai Balogh Péter 28
Báró Prónay Sándor 29

ZÁSZKALICZKY PÉTER
MÁRIA DOROTTYA NÁDORNÉ
– A GYÜLEKEZET TAGJA ÉS PATRÓNUSA 33

DR. BÖRÖCZ ENIKŐ
A MÁSODIK GYÜLEKEZETI LELKÉSZ (1819–1834) 39
Kalchbrenner József megválasztása és beköszöntő igehirdetése 39
Kalchbrenner munkássága 45
Az 1824. évi új énekeskönyv 45

MATUS LÁSZLÓ
ELSŐ LÉPÉSEK A SZLOVÁK HITÉLETI ÉS ISKOLAI IGÉNYEK
ÉRVÉNYESÍTÉSE FELÉ (1819–1821) 47
A tudós és irodalmár Ján Kollár 47
Ján Kollár meghívása a pesti gyülekezethez 51
A szlovák káplán első tapasztalatai 53
Szlovák kérvények a konvent előtt 55

MATUS LÁSZLÓ
A SZLOVÁK LELKÉSZI HIVATAL MEGALAKULÁSA (1821–1834) 59
Gyülekezeti erőviszonyok az 1820-as években 59
Kollár lemondása és visszahívása 62
Kollár prédikációja a visszatérés alkalmából 67
Világi fórumok előtt 69
Megegyezés az uralkodó közvetítésével 71
Kollár gyülekezetszervező programja 74

DR. BÖRÖCZ ENIKŐ
A PESTEN SZÜLETETT NÉMET LELKÉSZ (1832–1874) 79
Lang Mihály teológiai–lelki portréja 79
Lang Mihály lelkészi magánprotocolluma 80
Lang Mihály német azonosságtudata 82
Lang Mihály, a keresztyén filantróp 84

ZÁSZKALICZKY PÉTER
ELINDUL A MAGYAR GYÜLEKEZETI ÉLET (1837) 87
A lelkészi állás szervezése 87
Székács József megválasztása 89
Gyülekezeti helyzetkép 93
Székács József gyülekezetépítő tevékenysége 94
A szószéken 94
A mindennapokban 100
Az írott betű szolgálatában 101
A nyelvi harcokban 103

ZÁSZKALICZKY PÉTER
KÜLDETÉS AZ EGYHÁZ EGÉSZE FELÉ 107
A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap megindítása és szolgálata 107
A protestáns unió gondolatának képviselete 109
A megkísérelt gyámintézet 110
Papkörök, papi tanakodások, papi konferenciák 112
Küzdelem az egyenlő jogokért 113

ZÁSZKALICZKY PÉTER
A BUDAI GYÜLEKEZET MEGALAKULÁSA (1842) 117
Leánygyülekezetből anyagyülekezet 117
Hogyan került a templom a budai várba 121

MATUS LÁSZLÓ
SZLOVÁKOK A HÁROMNYELVŰ GYÜLEKEZETBEN (1834–1848) 123
Templomtelek és templomalapítvány 123
Konfliktusok a presbiteri gyűléseken 126
A szlovák gyülekezet belső vitái 127

ZÁSZKALICZKY PÉTER
A GYÜLEKEZET AZ 1848–49-ES SZABADSÁGHARC ÉS A MEGTORLÁSOK IDEJÉN 131

MATUS LÁSZLÓ
A SZLOVÁK GYÜLEKEZET KIVÁLÁSA A PESTI EGYHÁZBÓL (1848–1854) 141
Pesti szlovákok és az 1848–49-es események 141
Kollár lemondása a lelkészi hivatalról 145
Lelkészkeresés és Kollár halála 147
Jozef Podhradský, az új lelkész 149
Tárgyalások a kiválásról 1848-ig 150
Tárgyalások és megegyezés az iskola és az ingatlan vagyon kérdésében 152

ZÁSZKALICZKY PÉTER
A MAGYAR–NÉMET TESTVÉREGYHÁZ MEGALAKULÁSA (1850) 159
Egyezmény a magyarok és a németek között 159
A „12 apostol” cselekedete 161
A közös élet kérdéseiből 163

ZÁSZKALICZKY PÉTER
PROTESTÁNS EGYÜTTMŰKÖDÉS AZ ELNYOMÁS IDEJÉN (1849–1860) 165
Ostromállapot a protestáns egyházakban 165
Protestáns Lelkészi Tár, Egyházi Tárcza 166
Pesti egyesült protestáns teológiai tanintézet 168
Protestáns szerveződések: mesterlegény-egylet és árvaház 170
Pesti evangyélmi legényegylet 171
Protestáns Árvaegylet és Árvaház 174
A pátens elleni küzdelem 180
Lelki Kincstár – Protestáns családi lap 188

ZÁSZKALICZKY PÉTER
TÁGULÓ LÁTÓHATÁR (1860–1876) 189
Az ország papja 190
Székács József püspöki szolgálata 193
Evangélikus Egyetemes Egyházi Gyámintézet 195
A magyar gyülekezet 25 éves jubileuma 201
A gimnázium új épülete 202
Tabitha Jótékony Nőegylet 206
Megválás a püspöki szolgálattól 208
Szerződés az újpesti leányegyházzal 209
Földi veszteség – mennyei nyereség 211

DR. BÖRÖCZ ENIKŐ
KÉT NÉMET LELKÉSZ EGYIDEJŰ MŰKÖDÉSE (1873–1893) 213
A két lelkész alkalmazásához vezető út 213
Schranz János teológiai-lelki portréja két igehirdetése alapján 214
Doleschall Sándor lelkészi és teológusi arca 216
Doleschall erős evangélikus elkötelezettsége 219
Doleschall egyháztörténeti munkássága 222
A gyülekezet története a Schranz–Doleschall-korszakban 223

ZÁSZKALICZKY PÉTER
A MÁSODIK MAGYAR LELKÉSZ (1876–1885) 225
Győry Vilmos életútja pesti megválasztásáig 225
Győry Vilmos beiktatása 227
Győry Vilmos gyülekezeti munkássága 229
„A jó szív emberét rossz szíve ölte meg” 232

ZÁSZKALICZKY PÉTER
A SZÁZADVÉG KRÓNIKÁJA (1886–1900) 235
Horváth Sándor lelkész megválasztása 235
Százéves jubileum 236
Magyar–német viszony a mindennapokban 238
Viharfelhők és szivárvány 241

JEGYZETEK 247

ILLUSZTRÁCIÓK JEGYZÉKE 291

NÉVMUTATÓ 297

SZUBJEKTÍV ELŐHANG

Nem tudok objektívan szólni a Deák téri evangélikus templomról. Ezt megteszik helyettem a kötet szakavatott szerzői, akik igényes munkájukkal megajándékoztak minket e drága „atyai ház" felszentelésének 200. évfordulóján. A címlapon látható korabeli metszet az 1838-as árvíz idején ábrázolja az „insula lutherana"-t, az evangélikus szigetet, ami sok embernek jelentett életmentő kikötőt, oltalmat a próbás időkben.

Ez a templom több nekem, mint értékes műemlék, nem is csupán az ország temploma, hanem életem egyik meghatározó része. A két évszázadból több mint négy évtizede immár számomra is áldott kikötő, oltalom, erőforrást kínáló oázis a város szívében.

1969-ben Nyíregyházáról kerültem Budapestre, és első perctől kezdve ez a templom adott lelki otthont. A karzaton ülve vasárnaponként itt jegyzeteltem a tartalmas igehirdetők gondolatait. Elmondhatom, hogy teológia tanulmányaimat – az Evangélikus Teológiai Akadémia mellett – a Deák téren végeztem.

Az ifjúsági órákon, illetve a Lutheránia próbákon itt találtam meg életem Párját, akit 1975 nyarán vezethettem az esküvői oltár elé. 1977-től, közel húsz évig, Pest környéki gyülekezetekben szolgáltam, de a Deák téri templomtól ekkor sem szakadtunk el. A karácsonyi oratórium és a passió előadásokra már saját gyülekezeti ifjúságunkkal zarándokoltunk el.

1997 októberében, országos evangélizáció kertében, ismét a megunhatatlan oltárkép előtt állhattam. Innen bocsátott ki egyházunk az országos missziói lelkészi szolgálatba. Hat évvel később pedig, ugyanitt már püspökként iktattak be a gyülekezet egyik parókusi állásába. Azóta ez a templom püspöki szolgálatom „hátországa", ahol mindig öröm, ha szószékre állhatok.

A színes fűzér végén hadd említsek még két idekapcsolódó családi gyöngyszemet: 2006 nyarán Tamás fiam ettől az oltártól indult a lelkészi szolgálatba, Tünde lányom pedig a házasságba…

Kívánom, hogy e kötet minél több Olvasója élhessen át hasonló személyes élményeket immár kétszáz esztendős templomunkban. Isten háza ugyanis nem csupán az ősök ápolandó hagyatéka, nemcsak őrzendő műemlék, hanem szeretne ma is lelki otthonunkká, életünk szerves részévé válni.

Segítse ez a könyv, valamint az egész jubileumi ünnepségsorozat, hogy a kötet utolsó fejezetének záró bekezdésében olvasható mondat ne csak a huszadik, de a huszonegyedik század elején élőkre, tehát ránk is igaz legyen: *„A gyülekezet missziói felelőssége ébredt fel a város és a gyülekezet peremén élők iránt."*

Amikor Istennek adunk hálát az épületért, tőle kérjük és reméljük a gyülekezet további épülését a következő években is.

GÁNCS PÉTER püspök

BEVEZETÉS

Ez a könyv a pesti evangélikusok 19. századi történetét hivatott bemutatni.

A tárgyalt események sora 1811 pünkösdje után kezdődik. Ezen az ünnepen szentelte fel és adta át rendeltetésének Lyci Kristóf bányakerületi püspök a mai Deák téren álló templomot. Mindazt, ami a pesti evangélikus gyülekezet 1787. évi megalakulásától a templom építésének befejezéséig és annak felszenteléséig történt, id. Fabiny Tibor *Az első kövek* című könyve tárgyalja. Jelen kötet tehát ennek folytatása, a gyülekezet történetének a templom felszentelése után következő korszaka. Terjedelme időben az 1800-as évek végéig tart, és reménységünk szerint folytatódni fog a 20. század történetét bemutató kötettel. Ezekhez szervesen tartozik a *Lutheránia* című könyv is, amelyik a gyülekezet két évszázadra kiterjedő zenei életét, énekkari szolgálatát tárgyalja. Ha megjelenésük idejét tekintve ezek a kötetek el is különülnek egymástól, összetartozásukat és egységüket nemcsak azonos külső formájuk, hanem mindenekelőtt összefüggő, egymást kiegészítő és egymástól el nem választható tartalmuk hordozza.

Ismert, és *Az első kövek* kötetben is hangsúlyt kap a pesti evangélikusok többnyelvűsége, a német, a szlovák és a magyar gyülekezeti csoportok nyelvi együttélésének és elkülönülésének kérdése. A templom 200 évvel ezelőtt történt felszentelésének ünnepe is magán hordozta a három nyelv közötti egyensúly megteremtésének megkerülhetetlen szándékát. A templomot a magyarországi püspök német nyelven szentelte fel, a vendég bécsi püspök német nyelvű prédikációja mellett az ugyancsak vendégként meghívott orosházi lelkész magyarul prédikált, míg pünkösd második napja a szlovákoké volt, szlovák énekekkel, imádságokkal és igehirdetéssel. Az ünneplésben megnyilvánuló harmóniát azonban a további évtizedekben mélyülő ellentétek, viták és szembenállások követték, egymásnak feszülő érdekek ütköztek, és testvérek váltak egymás ellenségeivé. Perek indultak a gyülekezet nyelvi csoportjai között, majd a kibékülést újabb viták követték, egészen az 1854-ben történt különválásig, az önálló szlovák gyülekezet megalakulásáig. Ennek az eseménysornak a kendőzetlen és a legnagyobb hűségre törekvő feltárása is hozzátartozik gyülekezetünk 19. századi történetéhez, amelyet nincs jogunk megkerülni, nem szabad elhallgatni és szépíteni. Hiteltelenné válik az egyháztörténet-írás, ha csak dicsőít és magasztal, és hallgat ott, ahol az emberi esendőséget kell megvallani. A bűn az egyház életében is valóság, a háromnyelvű gyülekezeti múltunk éppen úgy Isten irgalmára szorul, mint ahogyan jelenünk.

A tárgyalt időszakot a jegyzőkönyvek, levelek és egyéb dokumentumok is három, 1854-től pedig két nyelven őrzik. A szlovák anyagok feldolgozását Matus László végezte el. Dr. Böröcz Enikő a 19. századi négy német lelkész működését dolgozta fel, és a német anyagok kutatásával segítette a német és a szlovák nyelvű gyülekezeti csoportok közötti ellentétek bemutatását. A kötet szerkesztőjének feladata pedig a közös gyülekezeti múlt megírása mellett az 1837-ben megindult magyar gyülekezeti élet ismertetése volt.

A könyv írói a teljességre törekvés lehetetlenségével is szembesültek. Több lelkész életműve irodalmi téren gazdagabb és szerteágazóbb, mint ahogyan könyvünk bemutatja őket. Gyülekezeti munkájuk ismertetésén túl költészetükre vagy műfordítói tevékenységükre legfeljebb utalások történhetnek, az irodalomban betöltött helyük és értékelésük pedig az irodalomtörténet-írás feladata. Más lelkészek életüknek csak egy részében, szolgálati idejüknek esetleg csak kisebb hányadában szolgáltak Pesten. Itt sem lehetett cél a teljes, részletes életmű, csupán a körünkben végzett munkásságuk. Ebből is csupán azt lehetett megírni, amennyi róluk az írásokban fennmaradt.

FELÉPÜL AZ ELSŐ ISKOLA

A pesti evangélikus gyülekezetben a templom 1811 pünkösdjén történt felszentelése után hamarosan elkezdődött az iskola építése.

„A jó iskolák fenntartásán és az ifjúság nevelésén keresztül őrződik meg nekünk és utódainknak Isten igéje" – vallotta Luther Márton.[1] A saját iskolának a reformátor által is kiemelt fontosságát nem felejtették el a gyülekezet alapítói sem, de lehetőségeik a templom építésének időszakában korlátozottak voltak. Az építkezés minden anyagi erőt felemésztett. De tudatában voltak annak, hogy a túlnyomórészt katolikus városban a kis gyülekezetnek nincs jövője, ha nem gondolnak a felnövekvő nemzedék evangélikus szellemben történő oktatására és képzésére.[2] Ezért már 1798-ban olyan határozat született, hogy a megüresedett kántori állást olyan személlyel töltik be, aki tanítani is képes. A következő évben megválasztott Maloveczky János már lelkészjelölti vizsgával is rendelkezett,[3] aki egy általa készített oktatási vázlat és a közgyűlésen jóváhagyott tanterv alapján oktatta az ifjúságot olvasásra, írásra, számolásra, énekre, természet- és honismeretre, valamint vallásra. Vizsgák március 12-én és szeptember 12-én voltak, amiből látható, hogy nyári szünetet nem tartottak, viszont vasárnapokon az iskola zárva maradt.

Ez a kísérlet nem maradt fenn sokáig. Ugyanakkor a gyülekezet növekedésével nőtt a tanköteles gyermekek száma is, a katolikus iskolákat látogató evangélikus gyermekek pedig minden vallásoktatást nélkülöztek. Ezért már a templom építésének időszakában gyakran visszatérő téma volt a tanácskozásokon, hogy az elsorvadt iskolát ismét meg kell nyitni, sőt egy másik tanerőt is kell alkalmazni, akinek főleg a vallás oktatását kell végeznie. Schedius Lajos[4] a gyülekezet 1809. március 5-én tartott ülésén nagy hatást kiváltó beszédben emelte ki az iskola és a pedagógusok megbecsülésének fontosságát: „Az iskola a protestantizmus védő ernyője, aminek ellensége a nagy reformátor szava szerint csak az ördög lehet. Az iskola minden olyan protestáns gyülekezet létének szükséges feltétele, melyben az Isten Lelke, az örök élet szelleme lakozik. [...] Amíg azonban a nyilvános oktatás fő tényezőinek helyzete oly nyomorúságosan fog állani, mint eddig, – s a tanárokra úgy testáljuk a minden feladatok lehető legnehezebbikét –, hogy közben éhínségre kárhoztatjuk őket, addig a lehetetlenséggel határos önmegtagadással lesz egyenértékű, s csak a tanárok lelkesedése által lehetséges, hogy az iskola célkitűzései a magas szintű oktatáson keresztül megvalósulhassanak. A tanárokat mindenekelőtt jutányosan meg kell fizetni, ha jogos követelésekkel kívánunk fellépni velük szemben. Amennyiben pedig nem vagyunk képesek tanárainknak tisztes jövedelmet biztosítani, akkor nehéz munkájukban való hűséges fáradozásaikért legalább tiszteletünket fejezzük ki irányukban, s tekintsük őket magunkkal egyenrangúaknak, hiszen míg magunk anyagi javaink egy részét a gyülekezet javáért áldozzuk fel, addig ők a jövő gyülekezetének képzéséért teszik ugyanezt."[5] Bár akkor még a gyülekezet minden erejét a templomépítés vette igénybe, egy háromtagú bizottság már megbízást kapott egy célszerű tanítási rendszer kidolgozására. Ennek tagjai az egyetemes iskolai felügyelő tisztséget is betöltő báró Prónay Sán-

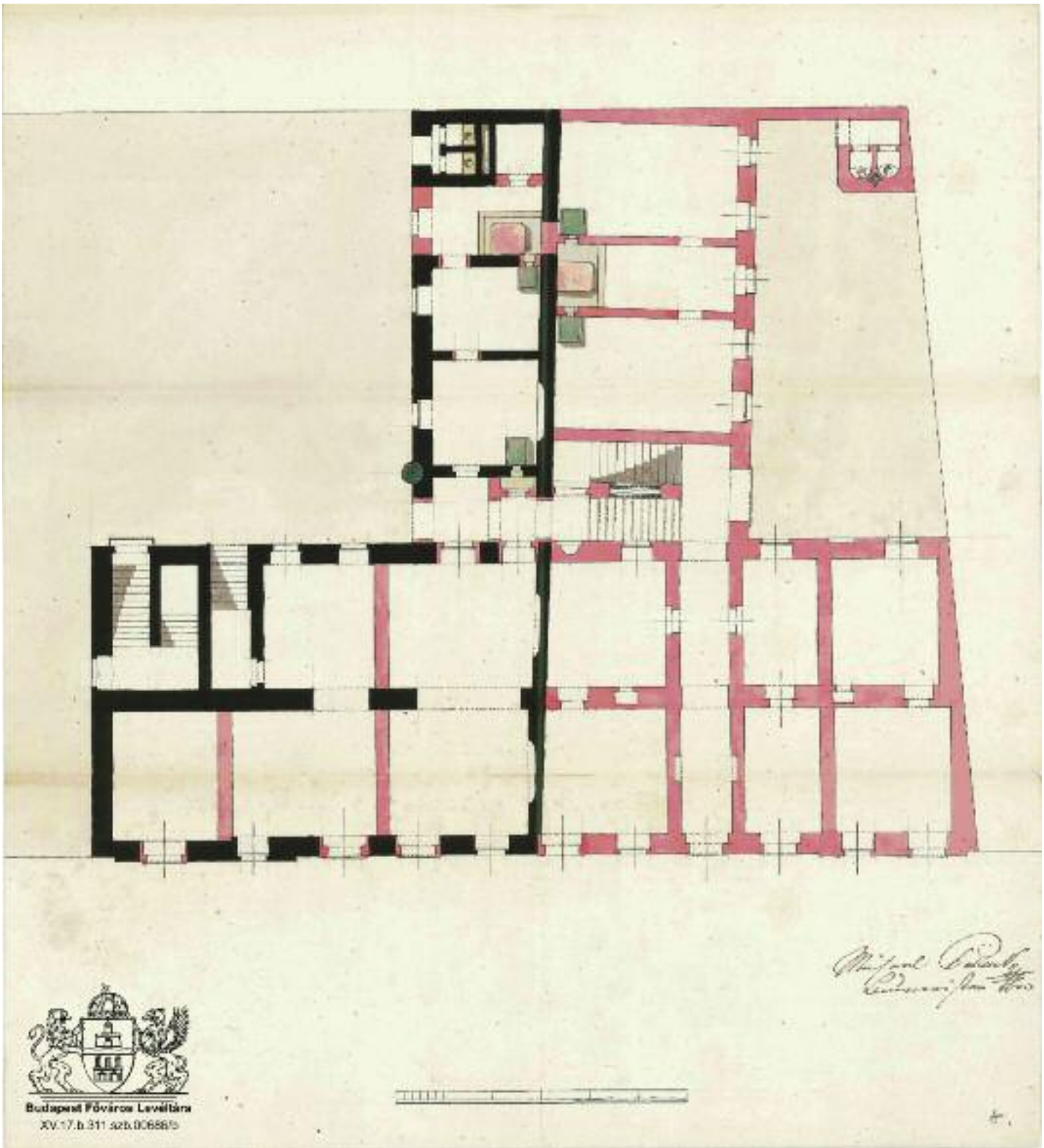

AZ ÉPÜLET FÖLDSZINTJÉNEK ALAPRAJZA (1811). A BŐVÍTÉST A PIROS SZÍN JELZI

dor,[6] valamint Schwartner Márton[7] és Schedius Lajos egyetemi tanárok voltak.

Egy elkülönített iskolai alaphoz a kezdő lépést az 1803. november 4-én elhunyt gróf Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna Mária tette meg. A gyülekezet megalakulása és a templom építése terén tett felbecsülhetetlen szolgálata után[8] még végrendeletében is gondolt a pesti gyülekezetre, amikor a létesítendő iskola javára 2000 aranyforintot hagyott. Beleznay tábornokné adományának nyomába lépett jogi képviselője is, a Grassalkovich hercegek jószágigazgatója, Horváth Jakab[9] pesti ügyvéd. Ő az, akinek a Városligetben lévő síremlékén csupán egyetlen szó, a latin „Fuit" olvasható: „Volt". Az 1806-ban elhunyt Horváth Jakab végrendeletben összes vagyonát jótékony célokra osztotta szét. Iskolánk alapjára Beleznaynéhez hasonlóan ő is 2000 aranyforintot hagyott tekintélyes könyvtárával együtt. Schedius Lajos is 1000 aranyforint összegű alapítvány adományozására kötelezte el magát. Ezeknek az alapoknak a bevételei azonban egy újabb tanár alkalmazására még messzemenően nem voltak elegendők, ezen felül pedig még egy megfelelő iskolai helyiség is hiányzott.

NYERD BÁR VILÁGI ÉLETEDBEN
ÉG S FÖLD MINDEN KOSZORUIT:
NEVED CSAK AZ, MIT E LIGETBEN
EGY SÍRKŐ RÁD OLVAS: *FUIT.*
(ARANY JÁNOS)

A templom 1811 pünkösdjén történt felszentelése után a szabaddá vált imatermet ki lehetett üríteni, és iskolai célra átalakítani, míg a második évfolyam részére egy bérelt helyet kellett igénybe venni. Az iskola megnyitását a növendékek jelentős száma is indokolta. Az 1811 szeptemberében megtartott vizsgán az első évfolyamban 22 fiút és 5 leányt, a másodikban 11 fiút és 15 leányt, összesen 53 gyermeket találunk, s ez a szám a következő évben 63-ra növekedett. A második évfolyam tanítójául az erdélyi Apácán született Bölöni Mihályt[10] választották meg, akit az igazgatással is megbíztak. Miután neki is volt lelkészjelölti (kandidátusi) vizsgája, azt is kötelességévé tették, hogy a vasárnapi hitoktatást végezze, időnként magyarul prédikáljon, és végszükség esetén a lelkészt helyettesítse. Az iskolaügy közvetlen felügyeletével Schedius Lajost bízták meg.

Mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy az iskola számára saját otthont kell teremteni, a szükségállapoton csak egy önálló iskolaépület tud segíteni. A gyülekezetet azonban még egy a templom építésével kapcsolatos jelentős pénzadósság is terhelte. Ennek ellenére elhatározták egy emeletes, kéttermes iskola felépítését a parókia és a katonai sütöde közötti addig üresen hagyott telekrészen. Megtervezésére a templomot tervező és építését vezető Pollack Mihály[11] kapott megbízást. Az egyemeletes épület emeleti részén lakásokat, földszintjén üz-

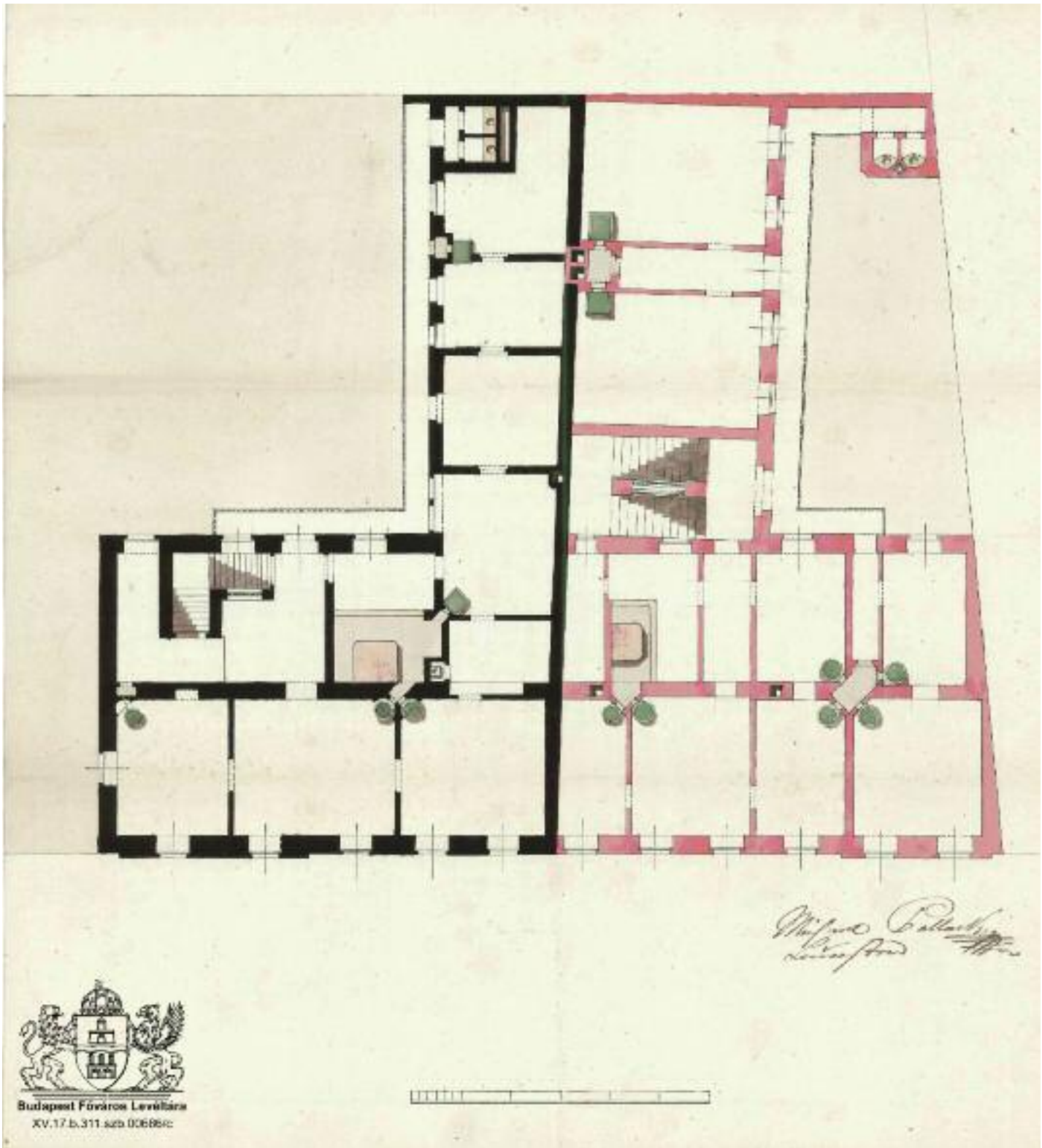

AZ ÉPÜLET EMELETÉNEK ALAPRAJZA (1911). A BŐVÍTÉST A PIROS SZÍN JELZI

leteket, míg befelé az udvari részre az iskolát szándékoztak elhelyezni. A gyülekezet abban is reménykedett, hogy az új, és a korábbi imateremből is átalakítandó üzlethelyiségeket előnyösen adhatják bérbe, ezért bankjegyekben 8000 aranyforint értékben újabb nagy összegű kölcsönt vettek fel, és közel ennyi gyűlt össze adományokból is.

Az építkezés közben jelentkező akadályok azonban sokkal nagyobbak voltak annál, mint ahogyan azt előre gondolni lehetett. A városi hatóság a bolthelyiségek működését arra hivatkozva nem engedélyezte, hogy ők a telket templom, iskola és lelkészlakás létesítésére adományozták és nem üzletek nyitására. Az infláció pedig újra hatalmas méreteket öltött, a papírpénz ismét elértéktelenedett, és „úgy tűnt, hogy a jelentős összegeket, amelyekről boldog önmegtagadással mondtak le, feneketlen mélység nyelte el" –, fogalmaz Doleschall Sándor, a gyülekezet krónikása. Hiába kezdett Liedemann János Sámuel[12] gondnok társai körében egy új gyűjtést, a szorongatottság napról napra fokozódott. Az építkezésen dolgozókat alig tudták fizetni, az egyházi és iskolai alkalmazottak pedig már fél évnél hosszabb ideje várakoztak járandóságukra. Az építkezés a félbehagyott falakkal 1812-ben teljesen leállt. Ebben a vészhelyzetben Szontagh Mihály[13] felügyelő lemondott tisztségéről s vele több gyülekezeti tisztségviselő is, akik úgy érezhették, hogy nem vállalhatják tovább a felelősséget.

Ekkor ócsai Balogh Péter[14] egyetemes felügyelő ragadta magához a kezdeményezést. Jelenlétében 1812. december 8-án nagyszámú résztvevővel gyűlést tartottak, amelyen Ottlik Dániel[15] alispánt gyülekezeti felügyelővé, Schedius Lajost iskolai felügyelővé és Liedemann János Sámuelt gondnokká választották. Egyidejűleg megtárgyalták és hatályba léptették a gyülekezet *Szervezeti Szabályzat*át, amely meghatározta a tisztségviselők, valamint a presbiteri ülések (Particular Konvent) és a közgyűlések (General Konvent) jogkörét és feladatait. A szabályzat szerint a presbiteri üléseket havonta egyszer, a közgyűléseket pedig évente egyszer, mindig december 8-án kellett megtartani.

A közgyűlés utáni első, 1813. január 16-án tartott presbiteri ülésről egy felhívást bocsátottak ki, benne a „Nagy érdemű Tekintetes és Nemes Rendeket" szólítva meg. Több oldalnyi szövegben ismertetik a gyülekezet eddigi történetét és nehézzé vált helyzetét, közlik a gyülekezet kereskedői és polgárai között végzett gyűjtés eredményét és megfogalmazzák kérésüket is. Az első, akinek jegyzése 1500 forinttal az íven szerepel, a templom felépítésében is sok áldozatot hozó gróf Teleki Józsefné Roth Johanna[16] volt, de mások mellett nagy összegekkel segítették az iskola befejezését Balogh Péter, Tihanyi Tamás[17], Prónay Sándor és Földváry Károly[18] is. A gyűjtők buzgósága és a megszólítottak készsége következtében a helyzet örvendetesen alakult. A gyülekezet már 1813. március 25-én olyan közleményt adhatott ki, hogy az iskolai célokra 18 544 forint folyt be, amely összegből a nemességre 9550 forint, a kereskedőkre 6494 forint, a polgárságra pedig 2500 forint esett. Liedemann gondnok december 8-án a beszámolóját „Isten iránt boldog, gyermeki hálával telve" kezdhette el: „Tizennégy hónappal ezelőtt a jelentős adóssággal terhelt helyzetünkben kilátástalanul semmiféle segítségben nem reménykedhettünk. Az iskolaépület megkezdett falai romokként álltak; egyházi személyeket és tanítókat nem tudtunk fizetni; ezzel ellentétben most az egyházi és iskolai személyek teljes fizetésüket megkapták; legnyomasztóbb adósságainkat rendeztük, az iskola épülete tető alá került."[19]

Az iskola építése, ha lassan is, de tovább haladt. Kisebb és nagyobb adományok tették lehetővé a munka folytatását, ami iránt mások is érdeklődni kezdtek. Bécsi nagykereskedők és

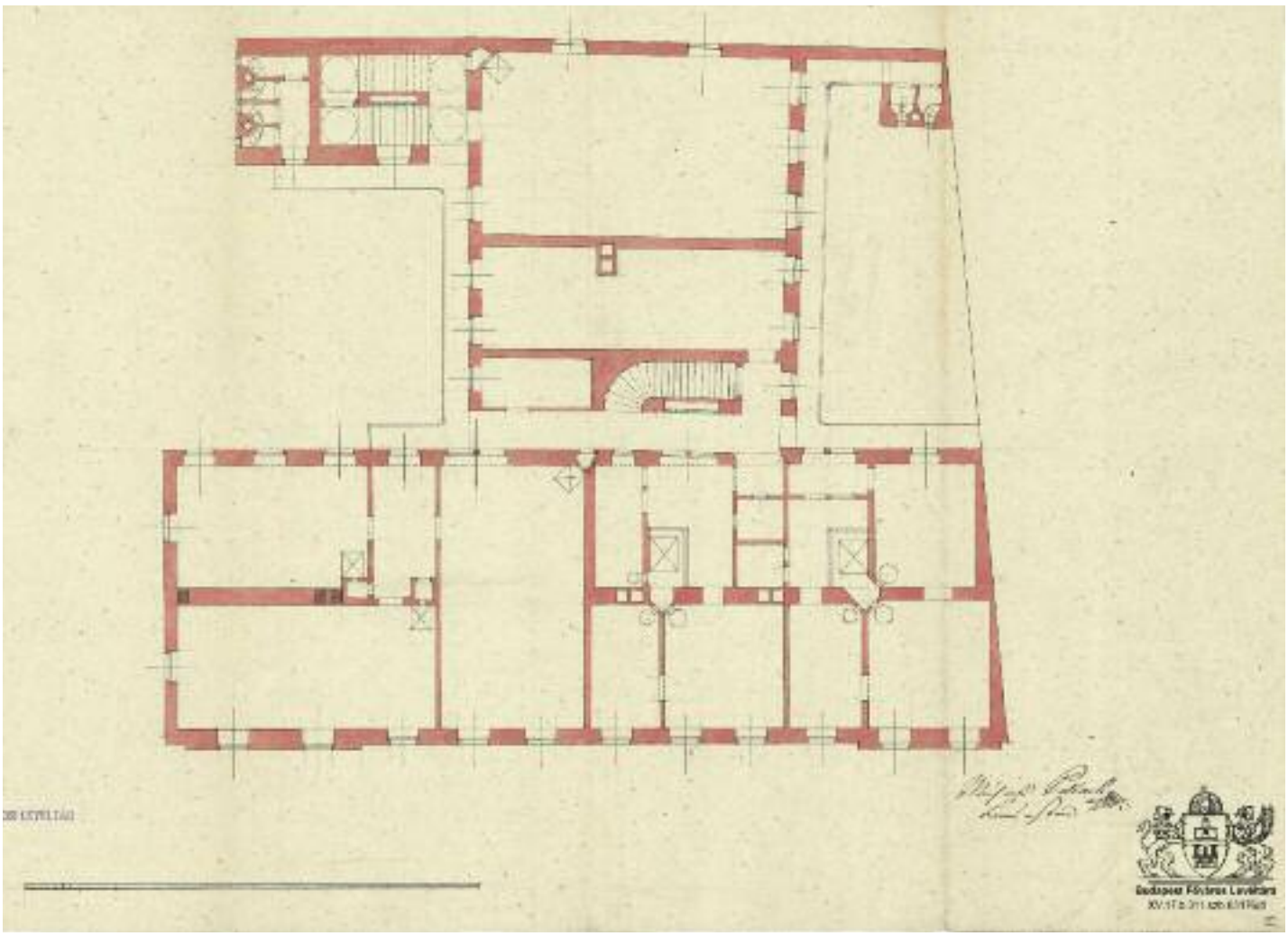

AZ ÚJABB BŐVÍTÉS: A 2. EMELET ALAPRAJZA (1822)

gyárosok 2442 forintnyi összeget küldtek. Amikor a következő éves gyűlés még mindig nem látta a célba érést, ismét Liedemann volt az, aki az iskola iránt érzett szeretettől áthatott beszédben, valamint szavainak nyomatékot adó példaadásával a jelenlévőket annyira magával tudta ragadni, hogy egy órán belül több mint 6000 forintot jegyeztek. Előadását a következő szavakkal fejezte be: „Kötelességemnek tartom, mint e szabad királyi városban elsőként polgárrá nyilvánított protestáns, tehát mint a legrégebbi protestáns polgár és mint ennek a gyülekezetnek az Önök bizalmából megválasztott gondnoka, hogy először ragadjak tollat, és az emberiség bölcs Atyja és nevelője nevében, akinek jóságára és kegyelmére építem a sikeres folytatást, és akiben megbízom, hogy iskolánkat olyan intézménnyé fogja emelni, mely hazánkban hitünk becsületére szolgál azzal, hogy az államunkat kormányzók számára jó, hűséges, jóravaló polgárokat és alattvalókat képez, magamat aláírásommal arra kötelezem, hogy az iskola javára ötszáz forintot fizessek.”[20] Tehetősek és szegények igyekeztek nyomdokába lépni, és hasonlóképpen cselekedni. Így történt, hogy még egy katolikus hölgy is, Graff ke-

reskedő özvegye a tanácskozóteremből való távozása előtt kijelentette, hogy erre a célra havi részletekben ezer forintot kíván befizetni. Az új iskolát 1815. május 11-én imádsággal és Isten igéjével szentelték fel és adták át rendeltetésének.

Az oktatásügy fejlesztése ezzel nem állt le. Csakhamar szűk lett az új épület, amikor egy különálló felsőbb leányosztály létesítéséről határoztak, amelynek anyagi alapját a gyülekezet nőtagjai adományaikkal és gyűjtésükkel vetették meg. A fővárosban létesítendő evangélikus leányiskola gondolatát Weinckheim bárónő, született báró Rosenfeld Karolina[21] tette magáévá, és egy külön erre a célra szervezett női bizottság élére állt. Mellette Krausz János építész özvegye, született Bogsch Erzsébet,[22] valamint Liedemann gondnok Mária és Frigyes nevű gyermekei álltak az ügy mellé saját adományaik mellett a gyűjtés feladatának vállalásával is. Elsősorban nekik köszönhető, hogy kötelezvényekben és készpénzben mindössze néhány hónap alatt 20 000 aranyforintot meghaladó összeg gyűlt össze, ezen felül a kolozsvári templom építésére 2011 forintot, a pozsonyi diákotthon céljára pedig 3759 forintot adott össze a gyülekezet. A fenti összegből a nemesek 8775, a kereskedők rendjének tagjai 8825, az ipari tevékenységet folytatók pedig 2752 forinttal részesedtek.[23] Elhatározták, hogy a leányiskola alapítványát külön kezelik, és 1818-ban a leányosztályt megnyitották. Ugyanakkor a fiúk oktatásához is szükség volt új tanerőkre és új osztálytermekre is. Ezért 1819-ben újabb határozat született, hogy a parókia épületének elülső, a jelenlegi Deák tér felé néző homlokzatára második emeletet építenek, és mind a hátsó, mind pedig a középső udvarszárnyon új tantermeket létesítenek. A határozat azt is tartalmazta, hogy az egyik tanterem olyan nagy legyen, hogy abban az egyházi gyűléseket is meg lehessen tartani. Az újabb bővítés tervezését is Pollack Mihályra bízták. Az építkezéshez ismét nagyobb kölcsönt is vettek fel abban a reményben, hogy a felvett adósságot néhány év elteltével vissza tudják fizetni, másrészt az utódok ellen sem vétkeznek akkor, ha rájuk is hárul abból a kötelezettségből, amely az ő érdekükben keletkezett. Az építkezés 1821 nyarán kezdődött, a teljesen elkészült épületben az iskolaavató ünnepélyt 1822. december 8-án tarthatták meg. Ez tette lehetővé 1823-ban a IV., úgynevezett „humanitas" osztály megnyitását, amellyel az iskola gimnáziummá bővült.

Iskolánk további részletes sorsát és folytatólagos bővítésének változásait, a benne folyó pedagógiai munkát és pedagógusainak munkásságát jelen könyv nem kísérheti figyelemmel. Ezt terjedelmi okok is indokolják. A gimnázium száz éves jubileumáig, 1923-ig már 214 pedagógus oktatott iskoláinkban.[24] Közöttük –, ahogyan később is –, számosan voltak említésre méltó, kiváló tanárok, akik tankönyveket írtak, az iskola falain kívül is számon tartott tudományos munkát végeztek, pedagógiai szaklapot alapítottak vagy „csupán" tanítványaikra hatottak életre szólóan. Tantervek és nevelési szemléletek változtak. A történelem viharos és csendesen építkező időszakai váltották egymást. Mindez külön történet még akkor is, ha a pesti evangélikus egyház és iskolái szoros és elválaszthatatlan szervezeti, szellemi és lelki kapcsolatban éltek egymás mellett és egymásért. Ezért meg kell alkudni azzal, hogy ez a kötet csupán a külső építkezésekről tudósít, míg az iskolák belső életét külön munkák tárgyalják. Ezekből az első időktől kezdve egészen napjainkig eddig sem volt hiány,[25] s a folytatást is remélni lehet.

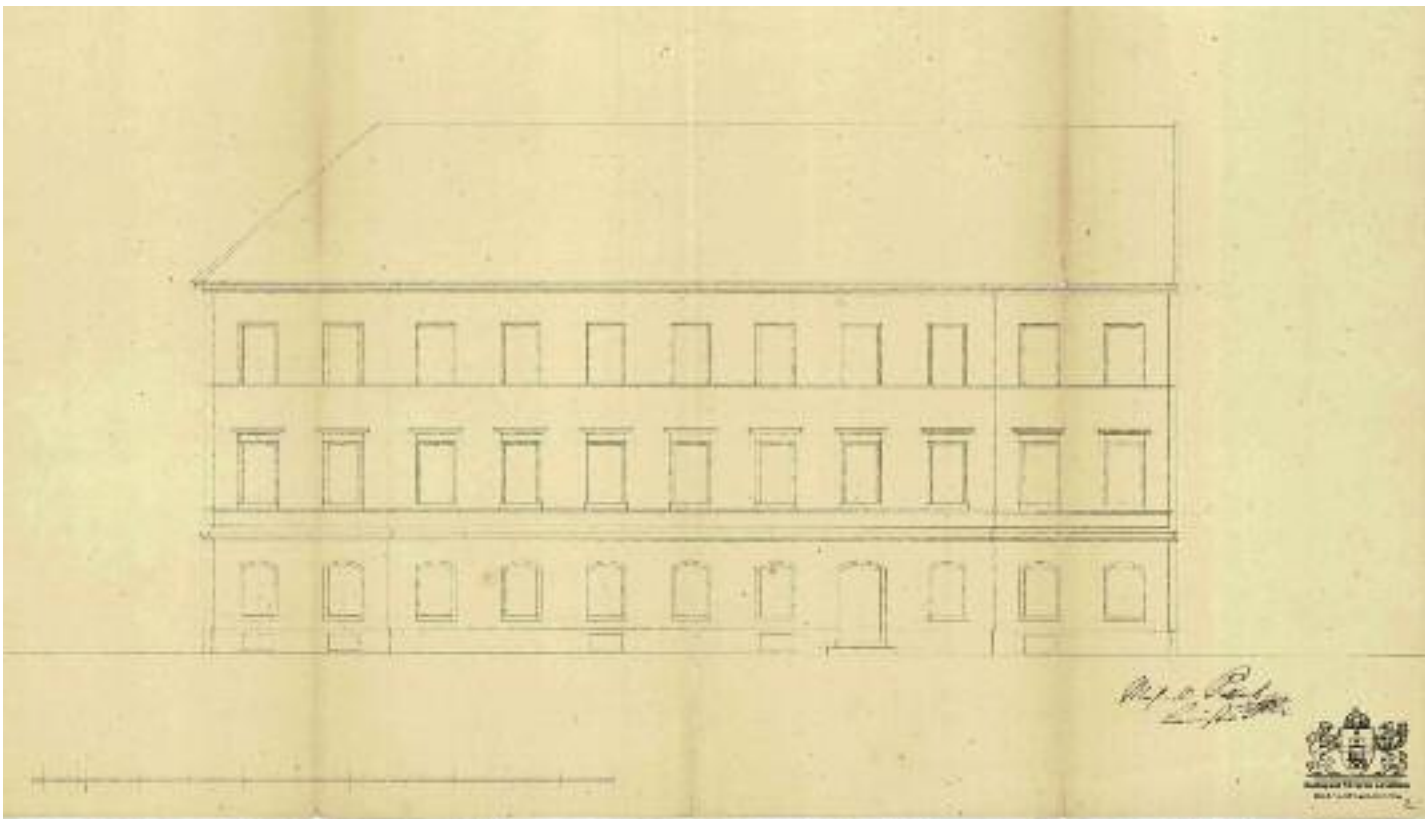

LÁTVÁNYTERV (1822)

RAJZ A GIMNÁZIUMMÁ BŐVÜLT ISKOLÁRÓL

MOLNÁR JÁNOS LELKÉSZ MUNKÁSSÁGA (1811–1819)

MOLNÁR JÁNOS ÉS A PESTI EGYHÁZ ISKOLAÜGYE

A Molnár János megérkezését és beiktatását követő évben, 1788-ban a gyülekezet második kántora, Seyfried Antal már elkezdett gyermekekkel foglalkozni. Mindez még az első istentiszteleti helyen, abban a házban történt, amelyet akkor és utólag is Kalap, Bádog- vagy Pléhkalap neveken egyaránt emlegettek. A kitűzött oktatási cél akkoriban még nagyon szerény volt. A feladat abban állt, hogy egyetlen osztályban „a kisgyermekeket az alapismeretekre oktassa, és vallásos szellemben nevelje."[1]

A tanintézetet Molnár János a gyülekezet lelkészeként az evangélikus iskolaügy nagy vezéregyéniségével, Schedius Lajossal együtt felügyelte. Schedius 1792. április 20-án lett a pesti egyetem második evangélikus professzora esztétika és filológia tárgyakból. Neki magának filozófiai doktorátusa volt.[2] A pesti gyülekezetért ötven évet meghaladó időn át tevékenykedett. 1812-től iskolai felügyelő, 1834–1837 között a gyülekezet felügyelője is volt. Azonban a gyülekezetben folyó munkaágak közül kétségtelenül a tanítás és ebből fakadóan az iskola állt szívéhez a legközelebb. „Az evangélikus egyház és gyülekezete boldogulását a képzésben, a szüntelen haladásban és éppen ezért a hozzáértő iskolákban látta, és bár az e cél irányába történő haladása közben némelykor többet hordozott a protestantizmus egyoldalú szelleméből, mintsem az evangéliuméból, tanintézeteink iránti magas érdemeit illetően a legkisebb kifogás sem emelhető."[3]

Molnár és Schedius együttműködését eleinte a legteljesebb egyetértés jellemezte. Molnárnak a továbbiak során elemzett igehirdetéséből világosan kiderül, hogy ő maga a tanítást a kinyilatkozatással egyenrangúnak tekintette, ennek megfelelően minden erejével támogatta. Saját nézetei alapján a Pestalozzi-féle nevelési elvek lényegi vonásai ellen sem emelhetett kifogást.[4] A vita, ami az 1790-es évek végén robbant ki, nem pusztán kettejük között zajlott, hanem átterjedt az egész gyülekezetre, mind a vezetőkre, mind a tagokra. Lényege nem a tanítás fontosságát és támogatásának szükségességét, hanem a templom, illetve az önálló iskolaépület megépítésének sorrendiségét érintette. Hiszen a gyülekezet történetében az ún. kis iskola, továbbá a második iskola beindítása lényegében megelőzte a templomépítést. Az akkoriak többsége, de az utókor egy része is a vitát a kétféle egyház- és gyülekezetfelfogás alapján értelmezte. Úgy látták, hogy itt lényegében két áramlat küzdött egymással. Az egyik Molnár János lelkész vezetésével. Az ide tartozók azt mondták, hogy gyülekezet templom nélkül nem képzelhető el, és mindenáron a templomépítés mellett voltak. A másik tábor viszont amellett kardoskodott, hogy nincs gyülekezet, nincs jövő iskola nélkül. Egy 20. századi visszatekintés a következőképpen állt ki a Molnár-féle vonal igaza mellett: „azt kell mondani, hogy a döntésben; amely a templomépítés mellett határozott, a gyülekezet egyháziasabb és biblikusabb meggyőződése jutott kifejezésre a másik rész világiasabb és ésszerűbb magatartásával szemben."[5]

A Molnár–Schedius-vita sajátos személyi hátteréről is árulkodik az a jelentés, amelyet báró Prónay Sándor 1827. november 4-én – tehát több mint negyedszázaddal később – írt az ügyről. Prónay dicsérte Molnár lelkészi buzgalmát, a saját imaház, illetve paplak érdekében tett komoly erőfeszítéseit. A pénzügyi hátteret is a lelkipásztor teremtette meg, mert egy száz forintos adományon kívül a pesti polgárok erre a célra nem adakoztak, ellentétben a katolikus uraságokkal és polgárokkal, akik viszont többségükben Molnár iránti tiszteletből adtak. „Habár ez Molnár munkájának eredménye volt, azonban mégsem önkényesen cselekedett, hanem az egyházi gyűléseken mindent előadtak, megvitattak, és az építőmester tervét jóváhagyták és aláírták, és mindent ezeknek megfelelően valósítottak meg."[6] Közben a pesti egyetemen megjelent két evangélikus személy: Schwartner Márton és Schedius Lajos eleinte a legjobb barátságban voltak Molnár Jánossal. A barátságot az bontotta meg, hogy a három személy között irodalmi kérdésekben támadt vita és féltékenység.[7] A két professzor összefogott Molnár ellen, és ettől kezdve gyalázták személyét, sőt a gyülekezet egy részét is a lelkész ellen fordították. A helyzetet tovább mérgezte az a tény is, hogy Molnár János Schediusnak és Liedemann-nak kölcsönt adott, amikor felesége révén örökséghez jutott, hála helyett viszont további bántásokat kapott. Prónay Sándor az ellenségeskedés további elmélyülése okaként Schediusnak, Liedemann-nak és másoknak azt a törekvését jelölte meg, hogy magukat kívánták a gyülekezet élére állítani, és csak a saját elképzeléseiket akarták megvalósítani, félretolva a lelkészt és a többieket.[8]

Ha rákérdezünk arra, hogy az ellenségeskedés idején hogyan is állt az iskolaügy a gyülekezetben, akkor azt mondhatjuk, hogy ezen a téren a dolgok jobban álltak, mint ahogy azt a fentiek alapján gondolnánk. Mind Molnár, mind Schedius számára fontos volt az oktatási tevékenység, nem engedték, hogy a köztük lévő feszültség elnehezítse vagy ellehetetlenítse a gyülekezeti életnek ezt a fontos részét.

Molnár János 32 évig állt a gyülekezet élén. Az utolsó évtized hatalmas erőfeszítései és a személyét is érintő támadások erősen megviselték. 32 év alatt 1242 gyermeket keresztelt, 238 párt esketett, 1335 személyt temetett.[9] Egészsége megromlását követően szolgálatát csak nehezen vagy egyáltalán nem volt képes ellátni. Ebből a megfontolásból vette maga mellé a fiatal Kollár Jánost. Ez és a röviddel ezután bekövetkezett lelkészválasztás jelentős konfliktusok forrásává lett.

Molnár 1819. november 28-án meghalt. Egyik utóda a következő mondatokban összegezte munkásságát: „Maradandó emlékműve gyülekezetünk maga, amelyet megalapítani és felépíteni segített, emléke addig fog élni, amíg ebben a városban Istent lélekben és igazságban imádó keresztyének lesznek."[10]

MOLNÁR JÁNOS IGEHIRDETŐ TEVÉKENYSÉGE

MOLNÁR JÁNOS

Az igehirdető Molnár Jánosról báró Prónay Sándor többek között a következőket írta: „Az újonnan meghívott prédikátor, Molnár, teljes mértékben megfelelt tisztségének. Egyike volt az akkori legkiválóbb fiatal evangélikus lelkészeknek. Olyan férfiú volt, aki nem csak nemes külső megjelenéssel és méltósággal, hanem ezeken túlmenően nagy műveltséggel és szilárd tudományossággal rendelkezett. Tökéletesen alkalmas volt arra, hogy az akkoriban még teljesen katolikus magyar fővárosban evangélikus igehirdetőként megfeleljen az elvárásoknak. Ezért nem csak saját hívei és hallgatói, hanem a műveltebb és magasabb politikai körökhöz tartozó katolikus világ is befogadta, és kedvezően bánt vele. Ezáltal általános tiszteletet tudott kivívni magának. Mindkét nyelven hatásos szónok volt, jól kidolgozott prédikációkkal; nem szónoki fogásoknak köszönhetően, hanem Zolikofer az akkori németországi neves igehirdető csendes szelíd módján, úgy, hogy prédikációira az előkelőbb katolikus világ is odasereglett."[11]

Molnárnak sem a bemutatkozó, sem pedig a beiktatásakor elhangzott igehirdetéseit nem ismerjük. Ezzel szemben számos egyéb beszéde jelent meg nyomtatásban.[12] Jelen tanulmányunkban egy számunkra hozzáférhető és általunk elemzett német nyelvű igehirdetés nyomán próbáljuk meg Molnár igehirdetői arcélét megrajzolni.[13] Ez az egyházi szónoklat egy másik szempontból is nagyon fontos. Ugyanis annak elmondása pillanatában, a pesti egyházban még mindig zajlott „a templom vagy iskola" vita, és bizonyos körök Molnár Jánost azzal vádolták, hogy elhanyagolja az iskolakérdést.

Az igehirdetés megértéséhez tudatosítanunk kell azt, hogy a 18. század végének és a 19. század elejének legfőbb szellemi jellemzője az volt, hogy a józan ész, és az ennek segítségével megszerezhető tudás az emberi érdeklődés és gondolkodás középpontjába került. Ennek nevében szóltak azután a Legfőbb Létezőnek nevezett lényről, továbbá az egyházakhoz való viszonyról is. „Istent távoli istenségnek tartották, aki egy órásmesterhez hasonlóan úgy teremtette meg a világmindenséget, hogy az magától működjön, s melynek törvényeit még Teremtője sem tudná megváltoztatni."[14] A kor filozófiai gondolkodása, a felvilágosodás – bár nem azonos mértékben és módokon –, beszivárgott az egyházak közgondolkodásába is.[15] A híres gondolkodók, és őket követve a művelt világ egy része, a fenti közös nevezőn megtalálta egymást. Tették mindezt az abszolút monarchiák, majd a francia forradalom árnyékában.[16] A korszak és annak irányvonalai

kedveztek a szabadkőműves páholyok megelevenedésének is. Ezekben a páholyokban akkoriban kétségtelenül megvalósult két – az akkori világban nyilvánosan elképzelhetetlen – dolog. Egyfelől az ellentétes vélemények intellektuális ütköztetése, másfelől pedig a résztvevőknek ebben a mesterséges környezetben, tehát egy virtuális világban adott szűk körű, – és ennek megfelelően – behatárolt testvérisége. A teológusok számára azonban ez a fajta gondolkodás azon a ponton bizonyult egyoldalúnak, hogy a józan észről és annak eredményeiről szólva nem beszéltek arról, hogy önmagában ez a józan ész a tévedésnek, a bűnnek alávetett, tehát nem megszentelt értelem. Ez a megszenteletlenség pedig adott esetben pusztító következményeket is hordozhat.

A fenti gondolatsor azért aktuális a pesti egyház szemszögéből, mert a gyülekezet első lelkészei és vezetői a fenti szellemben gondolkodtak, továbbá az egyházközség első „szervezői, patrónusai és első adakozói nagy többségükben a szabadkőműves páholyok tagjai voltak."[17]

Molnár Jánost az igehirdetést tartalmazó kis füzet a budai és pesti gyülekezetek prédikátorának, illetve a pesti egyházmegye esperesének nevezi. Az igehirdetés elé egy ima, illetve a Miatyánk első szavai kerültek. Jézus ügye az igehirdetést megelőző imában a következő összefüggésekben jelenik meg: ez „*Jézus vallása*", „*az Atya jóságának legszebb ajándéka*", a „*legfőbb bölcsesség műve*", amely az emberi léleknek olyan *képzést* ad, aminek következtében az emberiség egyfajta beteljesedést ért meg. Azonban: „Jézus jótékony vallásának még nincs az emberi szívekre, kiváltképp egész népekre és nemzetekre olyan fölvilágosító, jobbító, megnyugtató befolyása", amelyet az Atya és maga Jézus elgondoltak.[18]

Az igehirdetés elején arról beszélt Molnár, hogy hogyan lehetne ezt a Jézus vallásába belerejtett teljességet eljuttatni az emberekhez. Az első ilyen lehetőség az *apostoli hivatal*, amely nem más, mint „*az emberek boldogítására szolgáló nevelési intézmény*". Ezt az intézményt, magát és követeit a történelem és egyháztörténelem folyamán nem mindig fogadták úgy „mint a béke és boldogság heroldjait". Ellenkezőleg fejedelmek és papok fogtak össze – tévedést, babonaságot, rajongást igénybe véve –, hogy „az emberek szívében elvitassák az evangélikus igazságot." Szenvedések koszorúzták az apostoli hivatal viselőinek életét, azonban Pál apostollal kezdve sokan a kitartást választották. Arra a kérdésre, hogy honnan ez a kitartás, Molnár válasza az volt, hogy ennek oka egy alap, „amely csak a legfelvilágosultabb, legnemesebb, az átlagember gondolkodásmódja fölött álló embereknél található meg." Ezeknek az embereknek két ismertetőjegyük van. Az egyik az, hogy felbecsülhetetlen értékű áldást közvetítenek. A másik az, hogy örök, minden mértéket meghaladó dicsőség várományosai. Az *apostoli hivatal* tulajdonképpen *nevelési intézmény*, mert az *apostolok lényegében tanári munkát* végeznek, méghozzá egyfajta kettős látással, egyszerre figyelve a látható és láthatatlan dolgokra. Ez a kettős szemlélet teszi őket képessé, hogy a *jobb idők reményét* közvetítsék. Molnár abban fogalmazta meg a maga küldetését, hogy neki „*mint Isten valódi imádójának és egyben a Jézus alapelvei szerinti emberbarátnak" a* saját és embertársai boldogságával kell foglalkozni, és így készíteni fel őket *a jobb idők reményére*. Az utóbbi kifejezést egyszerre értelmezte eszkatologikus és már a jelenben is megragadható módon.

Az igehirdetés igazi lényege a *jobb idők reménye* témakörre összpontosult. Ezzel kapcsolatban Molnár három kérdésre kereste a választ. Az első felvetése az volt, hogy rákérdezett arra, hogy *mik azok a jobb idők, amelyek felé nézünk*?! Itt először a lehetséges téves válaszokkal foglalkozott. Molnár János a boldogság állapotát a jobb idők jelenben történő megvalósulása jeleként értelmezte. Ennek megfelelően a szekularitás szintjén arra utalt, hogy

az emberek nagy része megtapasztalta azt, hogy a jelenben a sok probléma miatt az ember soha nem lehet igazán boldog. Ezért a közeli vagy távoli jövőbe helyezett boldogság fogalmában gondolkodnak. Ennek a felfogásnak a keresztyén párhuzamosa az, hogy az ezeréves birodalomról szóló igék félremagyarázásával egy időileg nem, de tartalmilag meghatározható jövőben kerül sor az ember boldogságvágyának beteljesedésére. Nevezetesen akkor, amikor a keresztyénség alapítója híveivel együtt megjelenik a földön, paradicsomi állapotokat teremt, amelyekben minden testi és szellemi/intellektuális élvezet beteljesedik. Végül a kettő között vannak olyanok, akik ugyan a jelenbe helyezik a boldogságeszmény megvalósulását, azonban az emberi természet lealacsonyításával mindössze vagy a lusta nyugalmat és a teljes semmittevést, vagy pedig a totális szabadságot, és az ezzel együtt járó zabolátlanságot értik alatta.

Molnár János válasza az első kérdésre az volt, hogy az emberek akkor boldogok, akkor valósulnak meg az életükben ezek a bizonyos *jobb idők*, „ha a képzett értelem és a helyesen felfogott kinyilatkoztatás hangját meghallják." A *természet és a kinyilatkoztatás együtt* közvetíti az igazságot. Az egyes ember és az emberiség is akkor lesz boldog, akkor kezd a jobb jövőben élni, ha a *természet és a kinyilatkoztatás* által közvetített ugyanazon tartalmú igazságnak, a róla szóló tanításnak teret enged. Molnár fejtegetéséből lényegében arra lehet következtetni, hogy mivel az üzenet ugyanaz, ezért a kinyilatkoztatásnak semmi más szerepe nincs, mint az, hogy megerősítse a természet által az egyes embernek és az egész emberiségnek adott útmutatást. *E felfogás szerint természet és kinyilatkoztatás mindössze egymás hangerejét erősítik.*

Molnár ezt követően rákérdezett arra, hogy *hol találjuk meg az ehhez a reményhez – azaz a jelenbéli boldogsághoz – adott alapot.* A válasza az volt, hogy maga az emberi természet úgy van megalkotva, hogy a kultúra alacsony fokáról a végtelenségig nemesíthető. „Nincs-e hasonlóság közte és más magasabb lények között, sőt nem képes-e az Istenhez való közeledésre?" A Biblia bűnről szóló tanítását félretolva Molnár lényegében azt fejtette ki, hogy a kisgyermektől az érett emberig húzódó egyre növekvőbb méretű emberi képességek bizonyító jellegűek. Azt bizonyítják, hogy az emberi természetbe lényegében bele van kódolva a jobb jövő és a vele járó boldogság. A kívülről, felülről jövő megváltás bibliai tanítása helyett itt szinte az önmegváltás gondolata sejlett fel.

Molnár maga is érezte, hogy veszélyes határhoz érkezett. Igehirdetése utolsó, befejező részében az előző két pontnak a természettel, illetve az emberrel kapcsolatos optimista kérdésfelvetését félretolva egy másik hangot ütött meg. Lényegében azt kérdezte, hogy ha már a jobb időt, és a vele együtt járó boldogságot nem is vagyunk képesek pusztán a természet, valamint az emberi képességek segítségével „előidézni", akkor mit kell tennünk, hogy legalább előkészítsük? Molnár szerint az ő kora és az utána jövő korok egy dolog miatt kedvező helyzetben vannak. Ugyanis az emberiség olyan világban él, amelyben már ismeretes a *vallásalapító Jézus* neve és személye. „Jézus eljött, és vele az emberi értelem visszatért saját eredeti erőinek használatához."

Az igehirdetés végén az első pontban fejtegetett *természet és kinyilatkoztatás* egymásmellettiségét az igehirdető felcserélte az *értelem és kinyilatkoztatás* kettősségére. Molnár beismerte, hogy bizonyos korszakokban – például a népvándorlások, illetve a reformáció előtti korokban – értelem és kinyilatkoztatás mintegy lemaradtak a többi történéssel szemben. A reformáció viszont a felvilágosodással – azaz az értelem vallásával – együtt visszaállította azt a kedvező konstellációt, amely garantálja mind a szellemi fejlődést, mind pedig a magasabb erkölcsiség elterjedését. Az embereknek nincs más dolguk, mint nagyon komolyan venni a

Ordnung und Lieder
bey der am 31ten November 1817
abzuhaltenden
festlichen Gottesverehrung,
für die
evangelischen Kirchengemeine
Augsb. Bekenntnisses
zu Pesth und Ofen.
Pesth,
bey Johann Thomas Trattner.

ÜNNEPSÉG A REFORMÁCIÓ 300 ÉVES ÉVFORDULÓJÁN

tanulást, mert csak ezen keresztül lehet a kinyilatkoztatásba belerejtett magasabb erkölcsiséghez eljutni. Az értelem csak a kinyilatkoztatással együtt képes a jobb jövőt és az emberi boldogságot munkálni. Az ész pusztán önmagában tévutakra vezethet, ezért életfontosságú a templom és iskola támogatása, mert „ezek az emberiség egyetlen képzési helyei." A győzelem azért biztos, mert „az isteni gondviselés a megtisztított Jézus-valláson keresztül magasabb boldogságra vezet minket."

ÜNNEPSÉG A REFORMÁCIÓ 300 ÉVES JUBILEUMÁN

1817. október 31-én a reformáció háromszáz éves évfordulóját ünnepelte a protestáns világ. A évfordulóról először emlékezhettek meg szabadon a pesti evangélikusok. 1617-ben Pest török fennhatóság alatt sínylődött, az újabb százados évforduló időszakában pedig még valamelyik pesti családnál megtartandó házi istentisztelet tartására sem kaptak engedélyt a városi tanácstól. A reformáció harmadik százéves évfordulóját viszont akadálytalanul megünnepelhették a Habsburg monarchia egész területén, így pesti gyülekezetünkben is.

A fentiek alapján érthető, hogy ezt az alkalomhoz méltó módon akarták megtenni.[19] Az emlékünnepnek több napot szenteltek. Az első napon, november 1-jén délelőtt szlovák nyelvű istentiszteletet tartottak, délután pedig az Ágostai Hitvallás Molnár János lelkész által összeállított tömör, pótlólag nyomtatásban is megjelent kivonatát olvasták fel, majd Hoffmann Péter, az iskola igazgatója a tanuló ifjúságot a gyülekezet előtt Luther: *Kis Kátéj*a anyagából vizsgáztatta. November 2-án nagyszabású, részben választékos közönség jelenlétében – akik között ott volt József nádor röviddel előbb elhunyt, református feleségének anyja, Hermina, Anhalt-Bernburg-Schaumburg hercegnője is két leányával – német nyelven tartottak istentiszteletet. Luther győzelmes énekén, és Ambrosius himnuszán kívül, amelyet állva énekelt a gyülekezet,[20] előadtak egy ünnepi kantátát, amelyhez Röszler Krisztián budai presbiter, a Budapesti Újság szerkesztője írta a szöveget, zenéjét pedig Babbing szerezte. Molnár János 1Kor 13,13 verse alapján prédikált,[21] majd az úrvacsoraosztás után az ifjúságnak az oltárról Újtestamentumokat és Kátékat osztottak szét. A következő vasárnapon, november 9-én az évforduló utóünnepsége következett, ez alkalommal Brunn Frigyes, az elhunyt főhercegnő református udvari lelkésze prédikált. Az évforduló méltó befejezéséül pedig a város szegényeinek megsegítését szánták: az erre a célra összegyűlt összeget a nem sokkal korábban létrejött városi nőegyletnek adták át.

KÉT SOKAT SEGÍTŐ EGYETEMES FELÜGYELŐ

Amikor korunkban a keresztyén egyházak egyre inkább a testvért látják a másikban, és azt keresik, ami őket Jézus Krisztusban egymással összeköti, nehéz feltételezni, hogy ez nem mindig volt így. Pedig a 17. és a 18. század Magyarországa a protestánsüldözések kora volt. A történelemből elég utalni csupán a Pozsonyban az 1670-es években súlyos börtönre vagy gályarabságra ítélt prédikátorokra, a karhatalommal elvett templomokra, az erőszakos térítésekre és a protestánsokat elnyomó számtalan intézkedésre, amelyek létükben fenyegették őket.

Ebben a helyzetben az egyháznak oltalmazókra, patrónusokra volt szüksége.[1] Ilyenek voltak a hitükhöz végsőkig ragaszkodó evangélikus nemesek, földesurak, közöttük pedig különösen azok, akik magasabb hivatalokat, országos tisztségeket viseltek. Ők gyakran tartottak egymás között megbeszéléseket, s ha az egyházat valahol sérelem érte, annak elhárításáról tanácskoztak. Különösen az országgyűlések hosszú időszakai szolgáltattak kedvező alkalmat olyan összejövetelekre, ahol lehetőség adódott a jogsértések vizsgálatára és a jogorvoslatok módjának megbeszélésére. Ezek eleinte barátságos magán összejövetelek voltak, később azonban mindinkább rendszeressé váltak. Megtanácskozták a sérelmes eseteket, leveleket írtak, szükség esetén a királyhoz folyamodványokat szerkesztettek vagy hozzá küldöttséget menesztettek. Újabb fejlemény volt, amikor Bécsbe a kancelláriához és Budára a helytartótanácshoz ügynököket (agenseket) állíthattak, akiknek kötelességük volt az oda küldött folyamodványok útját egyengetni, az üggyel foglalkozó hivatalnokokat informálni, és az evangélikus egyház ügyeinek megnyerni. Megbeszéléseikről jegyzőkönyvek is készültek. Első ízben az 1758-ban tartott tanácskozás jegyzőkönyve nevezi az ott elnöklő báró Zay Pétert „első és legfőbb felügyelő"-nek, ezért őt tekintjük egyházunkban a későbbi kifejezéssel *főfelügyelőnek* vagy *egyetemes* felügyelőnek, a ma használt szóval *országos* felügyelőnek. Pesten az 1774-ben már Mária Terézia jóváhagyásával megtartott gyűlésen pedig arról született határozat, hogy minden évben tartani fognak egyetemes, tehát az egész egyházat érintő közgyűlést – szükség esetén akár többször is –, amelynek hivatalból tagjai a négy egyházkerület szuperintendense (mai szóval püspöke) és a négy megválasztott egyházkerületi felügyelő is.

Mielőtt gyülekezetünk történetében továbblépünk, két egyetemes felügyelővé választott egyházi vezetőnkről kell röviden megemlékeznünk. Így időrendben a második felügyelőről, a Zay Péter elhunyta után 1788-ban megválasztott ócsai Balogh Péterről, majd utána az 1819-ben megválasztott báró Prónay Sándorról. Mindkettő hosszú ideig viselte vezető tisztségét, Balogh Péter harmincegy, Prónay Sándor pedig húsz esztendeig. Nevükkel számos esetben találkozunk *Az első kövek* című gyülekezettörténeti könyv lapjain, s ez ebben a kötetben is folytatódik, hiszen mindketten jelentős szerepet vittek pesti gyülekezetünk életében is.

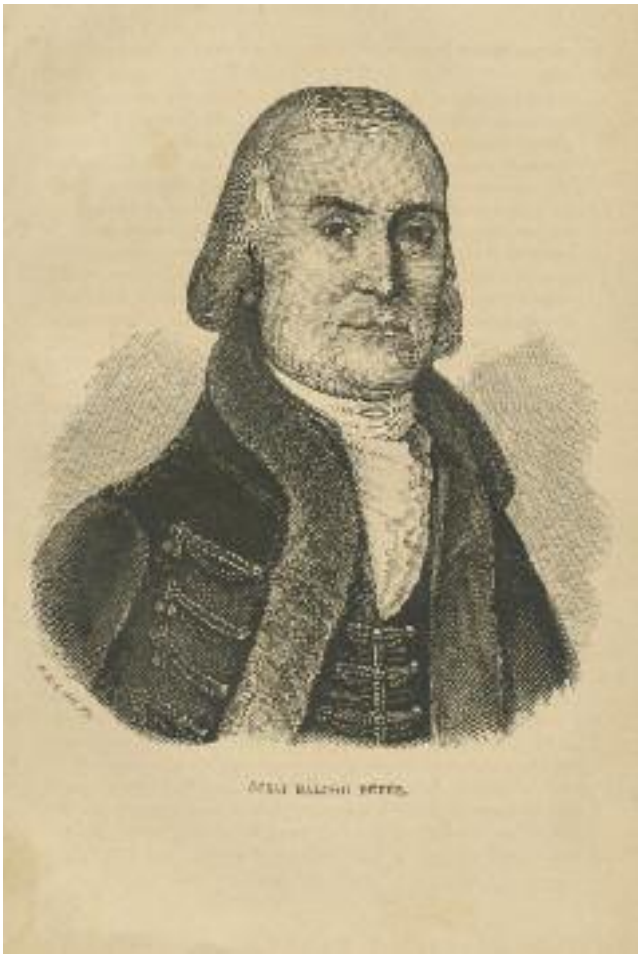

ÓCSAI BALOGH PÉTER

ÓCSAI BALOGH PÉTER

A Nógrád megyei Bágyonban született 1748. augusztus 14-én. Jogászi végzettséget szerezve már 23 éves korában Nógrád megye szolgabírája, majd alispánja lett. Később valóságos belső titkos tanácsossá, a hétszemélyes tábla közbírájává, majd 1791-ben Torontál, 1802-ben pedig Zólyom megye főispánjává nevezték ki.

II. József halála után II. Lipót Budára hívott össze országgyűlést. Ezen az 1790–1791-es országgyűlésen Nógrád megye küldötteként vett részt. A megnyílt országgyűlésen a protestánsok mindenekelőtt a vallás ügyének felvételét sürgették. Ebben a kérdésben Balogh Péter volt az országgyűlés leghatalmasabb és legékesebb szónoka. Hozzászólásaiban előadta azoknak az üldöztetéseknek hosszú sorát, melyeknek a protestánsok ki voltak téve, és azokat a sérelmeket, amelyek a jelenben is érik őket. A közös haza érdekében javasolta a római katolikus rendeknek a protestánsokkal való egyetértést, a korábbi békekötések alkalmával elfogadott és a protestánsok jogait és szabadságát biztosító törvények tiszteletben tartását, amelyekről a protestánsok semmiképpen nem fognak lemondani. Így jelentős szerepe volt abban, hogy az országgyűlés megalkotta a vallás ügyéről szóló 26. törvénycikket, amelyik autonómiát biztosított a protestánsoknak. A törvény megszületése után ő mondott köszönetet a rendeknek, akik minden elfogultságot és gyűlölséget félretéve mozdították elő az igazság érvényesülését, méltányosságot tanúsítva a protestánsok ügyében.

1788-ban választották meg egyetemes felügyelőnek. Ebben a tisztségében elnökölt az 1790. évi pozsonyi egyetemes gyűlésen, ahol – első esetben – részt vettek lelkészek is. Ezen Balogh Péter már bejelenthette, hogy megérkezett a királytól az országgyűlésen hozott vallásügyi törvények jóváhagyása. Örömét fejezte ki, hogy végre felvirradt az az áldásos idő, amikor nem arról kell sóhajok és könnyhullatások között tanácskozni, miképp lehetne a fenyegető vész között egyházunk jogainak és szabadságának legalább romjait megmenteni. Mivel a törvények biztosították a zsinat tartását is, döntés született a zsinat 1791. június 1-jére szóló összehívásáról is. Ez volt egyházunk történetének első egyetemes, tehát egyházunk egészét érintő zsinata, amely olyan kérdésekben is hozott határozatokat, amelyek mindmáig egyházi törvényeink alapelveihez tartoznak.

Balogh Péter elnökölt az 1798. évi pesti egyetemes gyűlésen is, amelyen többek között „a templomot építő pesti gyülekezetnek könyöradományok gyűjtése engedélyeztetett”.[2] Utol-

jára az 1818. szeptember 1-jén és 2-án tartott ülésen vett részt, majd október 16-án váratlanul meghalt. Halála előtt kilenc nappal a bányai egyházkerület püspökének írt levele hitéről és egyháza féltéséről tanúskodik. Levelében aggódik azért, hogy a tanárok a gimnáziumi ifjúságot nem késztetik a templom látogatására és az úrvacsorában való részvételre. Nemtetszését fejezi ki, hogy a lelkészek hivatalos funkciójukat bevégezve paphoz nem illő rövid, és különféle színű ruhákban járnak. „De aztán amilyen tarka az öltözetük, olyan tarka az életük is s a hívek előtt minden tekintélyüket vesztik." Fájdalmát fejezi ki a felett, hogy az egyházban mindinkább lábra kezd kapni az erkölcstelenség, a szabadosság, a vallástalanság. Említi, mennyire nem tetszik neki, hogy az utolsó bányakerületi gyűlésen is némelyik lelkész olyan kicsinylőleg, fitymálva beszélt a közhasználatban lévő imádságos és énekeskönyvekről, azok „ortodox" szelleméről. Levelét azzal végzi: „Nem tagadom, hogy lehet énekes- és imakönyveinkben egy és más olyan, mi a mostani kor gondolkodásmódjával nem egyez; de mi *ne szégyelljük Krisztust, a mi Megváltónkat, Üdvözítőnket* s én részemről lelkem üdvösségét az ő halála révén, mellyel bűneimért és a világ bűneiért eleget tett, bizton reménylem és várom, ebben vetem hitemet s e hitben élek, e hitben kívánok meghalni is."

Jóllehet végrendelkezésében minden külön halotti ünnepséget megtiltott, tiszteletére mégis az egész magyarországi egyházban gyászistentiszteleteket tartottak.[3] Gyülekezetünk különösen is kötelességének érezte, hogy kegyelettel adózzék emlékének. Templomunkban 1818. december 7-én volt gyászistentisztelet Kis János soproni szuperintendens szolgálatával.

BÁRÓ PRÓNAY SÁNDOR

Tótprónai és blatnicai báró Prónay Sándor 1760. április 7-én született Acsán. A pozsonyi líceumban tanult, majd Pesten jogot végzett, s ami akkor a főúri rendnél ritkaság számba ment, letette az ügyvédi vizsgát is. Bejárta Német- és Franciaországot, majd huzamosabb időt töltött a göttingeni egyetemen, ahol történet- és természettudományi előadásokat hallgatott. Erdélyben három évet töltött, ahol Aranka Györggyel[4] is megismerkedett, akivel egészen haláláig levelezésben állott. Aranka buzdítására kezdett nyelvészettel foglalkozni, írt egy kéziratban maradt magyar nyelvtant is, amelyet halála előtt rendezett sajtó alá. A nyugati nyelveken túl a mandzsu és a mongol nyelvet tanulmányozta. Különösen érdekelte a magyarok származásának kérdése. Ebben a tárgykörben, valamint Ázsia néprajzának köréből gazdag könyvtárat gyűjtött. Amikor 1819-ben Körösi Csoma Sándor felfedező útjára indult, nemcsak tudományos tanácsokkal látta el őt, de pénzzel is segélyezte. A történelem mellett a természettudományokban is jártasságot szerzett. „A természettudománynak azon részét kedvelé leginkább, mely a növényekkel s legközelebb a kertészettel foglalkozik" – mondta róla a Magyar Tudós Társaságban tartott emlékbeszédében Székács József.[5] A tóalmási kastély parkjába külföldről hozatott hazánkban akkor még nem ismert fákat, cserjéket és virágokat, amelyekkel azt korában országos hírűvé tette. Mecénása volt a magyar irodalomnak. Ha Pesten tartózkodott, rendszeresen meglátogatta az itt alakult irodalmi kört. Az írókat nemcsak buzdította, lelkesítette, de ha kellett, anyagilag is támogatta. Kazinczy Ferenc levélben köszönte meg Prónay Sándornak az irodalmat támogató „szép cselekedetét". Amikor Kazinczy egyrészt mély sajnálkozását fejezte ki azon, hogy nagyjaink „literatúránkat semmivel

sem segítik, mely nékik szoros tisztek volna, az írók eránt nem is mutatnak figyelmet", őt arra kérte, hogy „ne szűnjön meg a hazafiúi tüzet, melyre oly nagy szükség van, gyúlasztani"[6]. Az önzetlen pártfogásnak Berzsenyi Dániel a *Báró Prónay Sándorhoz* 1812-ben írt ódájában állított emléket: „tetőled nyerni laurust"[7], „tőled, ki a jót tiszteled és nemest", „tőled, ki pályánk tárgyait ismered," és „ösztönt, paizst, tőrt nyújtva munkálsz A haza, nyelv s tudomány ügyében" –, a vers szerint ez egy költő számára olyan pályabér, mint amit az Olimpián győző szerencsés harcos érzett, akit egész Görögország megtapsolt.

Nagy érdemei vannak a Magyar Tudományos Akadémia felállítása körül is. A megalakulást megelőző tanácskozások sokszor az ő lakásán voltak. S amikor létre jött, 1830. november 17-én Pozsonyban beválasztották az igazgató tanácsba, amit azzal viszonzott, hogy az Akadémia tőkéjének gyarapítására 2000 forintot adott, s ülésein gyakran részt vett.

Mint mágnás 1791 és 1836 között csaknem mindig jelen volt az országgyűléseken. Szónok nem volt, mert testi hibájából eredően akadozva beszélt,[8] viszont mint a rendszeres munkálatok megvizsgálására kinevezett országos küldöttség tagja írta *Az országgyűlés elrendezéséről* szóló munkáját.

Prónay Sándort egyházunkban 1790-ben, tehát már 30 éves korában helyettes felügyelőnek választották meg Balogh Péter egyetemes felügyelő mellé. Ugyanebben az évben lett aranysarkantyús vitéz, nemsokára királyi kamarás, 1812-től egyházunk iskolai felügyelője. Tisztsége feladataként gyakran látogatta a hazai felsőbb iskolákat, és mindent megtett a tanügy emelésére. Balogh Péter halála után, 1819-ben csaknem általános szótöbbséggel lett egyetemes felügyelő.

Pesti gyülekezetünk életében rendszeresen részt vett, ügyeit helyi kérdésekben és felsőbb szinteken is képviselte. Országos levéltárunk 1827-ből származó két német nyelvű kéziratát is őrzi, amelyek gyülekezetünk múltjára vonatkozó fontos kordokumentumok.[9] Nehéz anyagi helyzetekben is sokat segített, építkezési célok mellett támogatta a magyar lelkészi állás megszervezését is. A magyar gyülekezeti tagok 1836. február 1-jén tartott külön gyűlésén Schedius Lajos akkori felügyelő azt a kérdést tette fel: „Van-e annyi ereje a pesti evangélikus gyülekezetnek, hogy külön magyar lelkészt fizethessen, és ha nincs, honnan szerezze azt?" Alig négy hónap múlva a magyarok 3100 ezüst forintnyi alapítványi összeget mutattak be az aláírási íveken, amelyet Prónay Sándor kezdett meg 500 forinttal.[10] Így másfél év múlva be lehetett iktatni Székács Józsefet. Akkor Prónay Sándor már idős volt, kettőjük kapcsolata már csak egy évre korlátozódott, de ezt Székács visszaemlékezése szerint mély tartalom töltötte meg: „Az öreg br Prónay Sándor pedig – a köztisztelet legméltóbb tárgya – arra méltatott, hogy hetenként egy estvét nála kellett töltenem, […] a báró Prónay Sándornál töltött órák a legélvezetesebbek közé tartoztak, s itt avattattam bé igazán az országos egyház állapotába."[11]

Prónay Sándor 1839. február 5-én halt meg Pesten. A hálás egyház országszerte gyászistentiszteletet tartott emlékére, pesti templomunkban mások mellett Szeberényi János szuperintendens szolgált. Székács József pedig a Magyar Tudós Társaság 1840. szeptember 4-én tartott ülésén mondta el felette emlékbeszédét. Ebben Prónay Sándor élete példáját és értékeit szembeállítja a mágnások nagy részének táborával. Azokkal, akik nem hallják az ínség siralmát, akik gyönyört szereznek átokért, akik a jobbágy izzadságán szerzett vagyont elpazarolják „mindenre, ami mulandó, semmire, ami örök, mindenre ami magoké, semmire,

PRÓNAY SÁNDOR

mi a honé, […] kikben a hazafiságnak csak árnyéka sincs meg, kiknek mindenök idegen tőlünk, kivéve talán magyar nevöket, és még ezt is németesen ejtik. S ezek még angyalok azokhoz képest, kik egyetemes ügyünkhöz hűtlenül, literatúránk, művelődésünk, nemzetiségünk haladását gátolják. […] Prónay ezekhez mérve – ha csakugyan nem vétek az ilyenekhez becsületes embert hasonlítani – szent és óriás." Ő nemességét nem az oklevelében, hanem a szív és az ész kitűnő tulajdonságaiban hordozta.

Megvédte Székács egyháza felügyelőjét a hazafiatlanság vádjával szemben is. Prónay Sándor két évtizeden keresztül egy többnemzetiségű egyháznak volt egyetemes, tehát mindenki felügyelője. A gyülekezetek tagjai pedig Dunántúlt kivéve nagyobbrészt idegen ajkúak voltak. Ő feléjük is megértéssel és megbecsüléssel közeledett. Mint nyelvész, tanult szlovákul is (szülőhelye, Acsa is szlovák település volt, a templomban szlovák istentiszteletekkel), s feljegyezték róla „azon buzgóságot, mellyel a tót isteni tiszteleteken a megható dallamú tót énekeket énekelte"[12]. S ha Prónay, „a magyar grammaticus, tótul is tanult, olyasmit tőn, mi minden magyar grammaticusnak becsületére válnék" – állította Székács. S visszautasította a Prónay Sándor ellen felhozott vádat: „nem foghatám meg soha, miként nevezheték őt némelyek magyartalannak s az idegen ajkúakhoz szítónak, mit vád gyanánt hoztak fel ellene".[13] Hazánk törvényes nyelvének rovására nem terjesztett idegent, nemzetünk nyelve ellen nem vétkezett. A vád Prónay ellen abból a magatartásból fakadt, amikor felügyelői tiszte időszakában a magyar nyelv terjesztése érdekében sokan fonák eszközökhöz nyúltak, a magyar nyelvet erőszakkal akarták terjeszteni, rákényszerítve az idegen ajkúakra, hogy az igét olyan nyelven hallgassák, amelyet nem értenek. Ez azt jelenti, hogy a legszentebbet, a vallást a nyelvnek rendelték alá. „Ez bűn az emberiség ellen, melyet, ha elkövetnénk, le nem mosná rólunk a magyar tenger, a nagy Adria." S amikor panaszukkal eljöttek Prónayhoz, a magyarhoni evangélikusok főfelügyelőjéhez, ő „tisztéhez képest kihallgatá őket, bajaikat orvosolni, és úgy igyekezett elintézni, hogy panaszaik és a nemzet kívánatai az egésznek javára nézve üdvösen béküljenek ki. S így Prónaynak éppen erénye vettetik némelyektől bűn gyanánt szemére." Némuljanak el a vádak, hiszen ahol Prónay „ügyünktől eltérő irányzathoz látszott szítani, *szentebb érdekek forogtak fenn, mint a nyelv érdeke*" – hangsúlyozta Székács a tudósok testülete előtt. Emlékbeszédének erre vonatkozó üzenetét református lelkész életrajzírója így értékeli: „Nyílt, bátor, férfias eljárás volt Szé-

kács részéről, hogy egyháza felügyelőjének emlékét megvédte és a túlzó magyarosítással szemben meg merte mondani az evangélium tanítását a nyelvi kérdésről."[14]

A Magyar Tudós Társaság évkönyvében az emlékbeszéd után *Életrajzi toldalék* olvasható báró Prónay Sándor igazgató tagról. Ennek utolsó mondata így búcsúztatja: „A valóban köztiszteletű férfiú, s honunk kétség kívül egyik legtudósabb fia 1839. febr. 5. rekeszté be életpályáját hittársai s a szegénységnek, mely benne atyáskodó jótevőt veszte, áldásai közt."[15] Napjainkban a róla elnevezett *Prónay Sándor díj és érem* is őrzi egykori egyetemes felügyelőnk és pesti gyülekezetünk tagjának emlékét.[16]

MÁRIA DOROTTYA NÁDORNÉ – A GYÜLEKEZET TAGJA ÉS PATRÓNUSA

„Élete egész lefolyása alatt inkább gyümölcsöző volt, mint ragyogó, sokkal szelídebben boldogított, semhogy az erőszak jelölte világesemények robajában feltűnt volna" – írta Ballagi Mór a páratlan jellemzést Mária Dorottya főhercegnőről.[1] Ez a szelíden boldogító lény József főhercegnek, Magyarország nádorának felesége volt, aki 1819 őszén, új hazájába érkezését követően kijelentette, hogy nem kíván külön udvari papot tartani, hanem a pesti gyülekezethez akar csatlakozni.[2] Iránta tanúsított figyelmességből készíttette számára a gyülekezet a templomban a szószékkel szemben lévő zárt padot, amelyet később a vendégek padjaként tartottak nyilván. Nevével gyakran találkozunk e kötet lapjain, de élete nemcsak a pesti és a budai evangélikusok sorsával fonódott össze, hanem egész egyházunkéval is. Ezért kell röviden összefoglalni mindazt, ami vele kapcsolatban ismernünk lehet.[3]

Mária Dorottya württenbergi főhercegnő 22 éves korában, 1819. augusztus 24-én lépett házasságra az akkor már 43 éves nádorral. Ez József nádor harmadik házassága volt, korábban két feleségét kellett fiatalon eltemetnie. A nádor reformokra hajló, emberszerető és felvilágosult gondolkodására jellemző, hogy szakítani mert a Habsburgok szigorú katolikus felfogásával, amikor első felesége ortodox, a második református, Mária Dorottya pedig evangélikus volt. Az esküvő is ökumenikus szertartás keretében ment végbe családja Stuttgart közelében fekvő Kirchheim unter Teck várkastélyában. A házasság megkötéshez kapott pápai engedély azonban feltételül szabta, hogy a születendő gyermekek római katolikusok legyenek.

A nádor ritka műveltségű nőt nyert harmadik feleségében, aki gondos nevelésének is köszönhetően alaposan ismerte Németország, Franciaország és Anglia irodalmát, a műveket eredeti nyelvükön olvasta. Tájékozott volt a néprajztudományban, és rajongott a szépművészetek iránt.[4] Szerette a kertészetet és a zenét. Budán és Pozsonyban a műveltebb magyar mágnáscsaládok is hamar felismerték, milyen nemes lélek lakik a nádorasszonyban, és nagyra becsülték a vele való érintkezést. Széchenyi István gróf például többször és órákon át volt nála látogatóban. A nádorné könyveket is adott kölcsön a grófnak, és együtt beszélték meg azok tartalmát. A kölcsönös megbecsülést mutatja, hogy Mária Dorottya levelében, 1828-ban bizalmas barátnőjének, gróf Teleki Józsefnének ezt írta Széchenyiről: „Nagyon szeretem ezt az embert, mert minden szép és nagy iránt oly fogékony." A gróf pedig egy alkalommal ezt nyilatkozta Mária Dorottyáról: „Egyike a szeretetre legméltóbb, legkedvesebb és legszellemesebb asszonyoknak, akikkel életemben valaha találkoztam." A nádorné lelkesen támogatta a Lánchíd tervének megvalósulását, Széchenyi pedig hálából az egyik általa építtetett tengerjáró hajónak a Mária Dorottya nevet adta.[5]

Ritka teológiai műveltséggel is rendelkezett. Az Újszövetséget eredeti görög nyelven is olvasta, és tanult héberül. Az országgyűlések idején férje mellett ő is Pozsonyban tartózkodott, s hetenként háromszor héber nyelvórát vett a pozsonyi zsidó rabbitól, hogy az Ószövetséget is eredeti nyelvén olvashassa.[6] De ismerte korának teológiai irodalmát is. Élő és erős kereszt-

A FIATAL NÁDORNÉ

tyén hitét, kegyességét és életének a Szentíráson tájékozódó normáit családjából és hazájából hozta magával. Budai palotájából a mulatozás, a tánc, a kártya száműzve volt. Helyette bibliaórákat tartott protestáns udvarhölgyei, a budai és a pesti lelkészek, valamint családtagjaik részvételével. Gyermekeivel is olvasta a Bibliát, sőt württembergi szokás szerint férjét is rávette a naponkénti bibliaolvasásra. Halála előtt 14 éven át a Habsburg nádor feleségével közösen olvasott Bibliát, és nemcsak saját egyházának fordításában, hanem Luther fordításából is. Férjét a nádorné utolsó betegségében is bibliaolvasással vigasztalta. József nádor halála után herceg Hohenlohe Sándor nagyváradi püspök több levélben kereste fel Mária Dorottyát. Arról akarta meggyőzni, hogy a protestáns egyház nem igaz, mert nem egy, nem szent, nem egyetemes és nem apostoli, és csak a katolikus egyház a biztos út az örök üdvösséghez. Mária Dorottya a nyílt térítési szándékot bibliai igékkel hárította el. Válasza: *„A menny és a föld semmiféle hatalma, egy angyal sem képes ettől a forrástól (a Szentírástól) eltéríteni.* Semmilyen emberi szó, még a legkiválóbbé sem. Krisztus követői mindazok, akiknek ő az örök életet akarja adni, mégpedig János 17, 2–3 szerint."[7]

Vallási kérdések miatt nem egyszer adódtak a palatínus családban feszültségek. Az még a kedélyes helyzetek közé sorolható, hogy böjti időben két asztalt terítettek a nádoréknál: egyet a katolikus, egyet pedig a protestáns vendégek számára. De akadtak kiélezett helyzetek is, amikor Mária Dorottya tiltakozni, protestálni volt kénytelen: „Ha ismét utamba állanak, én semmi gyalázattól nem riadok vissza a Krisztus ügyéért; protestáns hitfeleimet nem tagadom meg, együtt akarok velük élni, szenvedni és meghalni."[8]

De nem csak hitfeleiért élt. Anyagi erején túl is sokat költött emberbaráti, jótékony célokra. „Nyomorék beteg avagy tűzkárosult, vándorló legény vagy szegény diák, megszorult író és egyházi ember nála sohasem zörgetett hiába"[9] sem Budán, sem Pozsonyban, sem Alcsúton a nádori kastélyban. Az 1838. évi nagy pesti árvízkor nemcsak hogy férjével együtt temérdek ruhát, naponként 3500 kenyeret és ugyanannyi adag levest osztatott szét, hanem a rögtönzött tábori kórházban is többször megjelent, megszólította a betegeket, kikérdezte az orvosokat, megnézte a gyógyszertárat, és a konyhában sorra kóstolta az ételeket, hogy elég ízletesek-e. Bécs szegényeit az ottani plébános által éppen úgy segélyezte, mint a budai evangélikus szegényeket és özvegyeket. Egy elhagyatott helyzetű betegnek a következő szavakkal küldte el támogatását: *„Isten kezünkbe tette le adományait, hogy azokat továbbadjuk*".[10]

ÉLETE A SZENTÍRÁSON TÁJÉKOZÓDOTT

Egyéni akciói mellett segítsége társadalmi méretekben is testet öltött. Tevékenyen vett részt a már korábban létrejött első budapesti jótékony nőegylet közös munkájában. Az első kisdedóvót Brunswick Teréz, Telekiné, Prónayné és más grófnők támogatásával *Angyalkert* néven ő alapította és nyitotta meg 1828-ban gróf Brunswick Antalné krisztinavárosi házában. Nagy érdemei voltak a pesti vakok intézetének felvirágoztatásában is. Méltán írta Ballagi Mór rá emlékező cikkében: „Ahol templomot építeni, iskolát állítani kellett, rendesen hozzá folyamodtak, és szegény tudósok, ügyefogyott tanítók soha tetemes adományok nélkül nem távoztak küszöbétől. *Nem tudnám megmondani, ki vesztett többet e Fenséges asszony elhunytával, a protestáns egyház-e, vagy a szenvedő emberiség általában*".[11]

Családjában a szeretet fészekmelegét biztosította. Rögtön a mostohaanya szerepe is várt rá, hiszen elődje, a második feleség gyermekszülésbe halt bele, egy ikerpárt hagyott maga után. Mária Dorottya az övéi mellett sajátjaként szerette őket is. István főherceg, az utolsó, szerencsétlen nádor és mostohaanyja megható módon ragaszkodtak egymáshoz. Bécsben rossz néven vették, hogy az udvari szabályokon túl is foglalkozik gyermekeivel, s Kindsfraunak csúfolták. Benne férje is szerető támaszt kapott. A nejénél jóval idősebb férj sokszor betegeskedett, de ápolását soha nem hagyta a fizetett személyzetre, hanem polgári módon ő ápolta és volt mellette. Amikor József nádor 1847. január 11-én meghalt, előtte 18 nap és éjjel virrasztott utolsó betegágyánál úgy, hogy nem feküdt ágyban, és ruhát sem cserélt.

Férje halála után el kellett hagynia Budát, és Bécsben jelöltek ki számára lakóhelyet. Ennek egyik oka vallása volt. Metternich herceg[12] Mária Dorottya befolyását látva jelentette ki: „A jövőben egyetlen protestánst sem szabad befogadnom a családba."[13] A másik ok pedig a magyarok iránti szeretete volt. Hiszen Schedius Lajos professzortól magyarul tanult, a magyar rendek küldöttségének már 1826. január 5-én magyar nyelven válaszolt, ami nagy lelkesedést keltett. Gyermekeit is taníttatta magyarul. A magyar irodalmat is bőkezűen pártfogolta, a fontosabb okmányokat magyar nyelven fogalmaztatta meg, és saját nevét is magyarul írta alá. Mindez ott volt elszigetelése hátterében, amit ő leveleiben száműzetésének nevezett. Mária Dorottya nemcsak I. Ferenc királynak, elhunyt férje testvérének, hanem Metternichnek is írt, hogy engedjék meg, hadd maradjon továbbra is Budán gyermekei és a magyarok körében. Mégis már hat nappal József nádor halála után, kisírt szemekkel fogadva papjait azt kellett velük közölni, hogy mennie kell. Sírtak valamennyien. „Más szegény öz-

vegy – panaszolta Mária Dorottya – oda mehet, ahova akar, engem Bécsbe kényszerítenek, amelytől már mint menyasszony a szeretett főherceg oldalán is visszaborzadtam. Megvallom, *én ezt az országot és e gyülekezetet szívemen hordoztam, és nehezen hagyom el.*"[14] Újabb hat nap múlva, január 5-én reggel csendben és ünneplés nélkül robogott ki hintója a királyi palotából. Csak a budai gyülekezet elöljárói köszöntek el tőle. „Íme így búcsúzik – írta naplójába Bauhofer György budai lelkész – egy királyi hercegnő, a palatinus özvegye, aki 28 év óta egész jövedelmét arra használta, hogy mezíteleneket ruházott, betegeket és nyomorultakat gyámolított vallásfelekezeti különbség nélkül, megtagadva önmagától a legszükségesebbet is. És mi volt a jutalma? A jó lelkek részéről csodálat és hála Isten iránt, a világ részéről gúny és rágalom. Mert bizonyos körökben nem tudták megbocsátani a főhercegnőnek, hogy színházba nem jár, bálokat nem rendez, kártyajátékokat nem játszik; hanem táncos teaestélyek helyett bibliai órákat tart termeiben s a polgárbeli családbeliekkel is érintkezik. S ehhez járul Róma csatlósainak gyűlölete, kiknek iszonyat volt, hogy gyermekeivel és férjével a Bibliát olvassa."[15]

Legrettenetesebb az volt számára, hogy gyermekeitől is elszakították. De bánkódott papjai miatt és a hívek miatt is, akiknek a templomát még nem építhette fel. Ugyanakkor bizalmasaival, Székács József pesti és különösen Bauhofer György budai lelkésszel továbbra is levelezett. Majd ezt is megtiltották neki, ezért kénytelen volt titkos és alkalmi küldöncök által továbbított levelezéshez folyamodni. Olykor enyhült a szigor, így 1847 áprilisában néhány napra Budára jöhetett. Az evangélikusok Schedius Lajos vezetésével tettek nála tisztelgő látogatást, megnézte az épülő budai templomot, orgonát ígért bele, s pénzt hagyott a szegényeknek. Szeptember elején újra visszalátogathatott. Addigra már elkészült a templom, de a szeptember 26-i templomszentelési ünnepre már nem maradt, hogy jelenlétével ne ingerelje ellenfeleit. A szabadságharc idején együtt aggódott és szenvedett a nemzettel. Az 1849. január 31-én Olmützből keltezett levelében írta: „Én az egész országot szívemben hordozom, […] kínokat szenvedtem drága hazámért." A következő, február 8-i levelében pedig áldást kíván rá: „Az Úr terjessze ki szárnyait az én *egyetlen hazám* felett".[16]

A szabadságharc leverése után végzett közbenjáró szolgálata sokak megmenekülését segítette. Windischgrätz[17] főherceghez folyamodva elérte, hogy Bauhofer György budai, valamint Székács József és Török Pál pesti lelkészek hazatérhettek a bujdosásból, és nem kerültek börtönbe. Amikor báró Jeszenák János szabadságharc alatti kormánybiztos, egyházkerületi felügyelő halálos ítéletéről értesült, levélben kérte Kempen rendőrminisztert az ítélet végrehajtásának elhalasztására. Ez a szándéka sikertelen maradt, de Haubner Máté dunántúli püspök kufsteini börtönbüntetését közbenjárására rövidítették meg, s ugyancsak neki volt köszönhető, hogy az előbb halálra, majd várfogságra ítélt hetvenéves Szeberényi János[18] bányakerületi püspöknek megkegyelmeztek.[19]

1855 márciusában gyermekágyban fekvő lányát látogatta meg Budán, amikor megbetegedett, majd 30-án meghalt. Utolsó órájában Bauhofer, Székács és Lang lelkészek erősítették a Szentírás igéivel. Ötvennyolcadik életévében hunyt el. Temetéséről részletesen a *Vasárnapi Ujság* hetilap számolt be. Az „ügyefogyottak, szegények védangyala, a kegyes nádorné" ravatalához a budapesti nép apraja nagyja elzarándokolt, „hogy megláthassa még egyszer azokat a szelíd arcvonásokat, melyek annyi csüggedező szerencsétlent felbátorítának". A temetés április 4-én volt a „a protestans mindkét felekezetbeli papság és énekkar" szolgálatával, és

Bauhofer György budai lelkész prédikációjával. A budavári palotában a nádori kripta ajtajánál Lang Mihály esperes imádkozott, majd az elhunytat Scholz udvari prépost is megáldotta.[20] A több ezer ember részvételét egy másik újsághír így értékelte: „A két város meg akará mutatni, hogy ki életében ezrek által szeretteték, halálában ezrek gyásza s fájdalma lett."[21]

AZ ÖZVEGY NÁDORNÉ, 1847

A gyászistentisztelet 1855. május 3-án volt templomunkban. Székács József prédikációjának bevezetésében arra a beszélgetésükre emlékezett vissza, amikor ő vitte meg Alcsútra a számára örvendetes hírt, hogy a budai gyülekezet azt választotta meg lelkészének, akit ő kívánt. Beszélgetésük közben Mária Dorottya a Galáciai levél 4,19 versét kereste ki a Szentírásból, amit szeretne a jövő budai lelkésznek a szívére kötni, hogy mind magát, mind pedig egyházát ennek értelmében nevelje. S ez volt Székács prédikációjának alapigéje is: „Fiaim, akiket fájdalommal szülök újonnan, amíg ki nem formálódik bennetek a Krisztus". Mária Dorottya így folytatta – emlékezett Székács – „mert azt nevezem én keresztyénnek és keresztyén egyháznak, kiben, melyben a Krisztus leábrázolva van, mely a Krisztust kifejezni törekszik, hogy – s itt a pecsétnyomót vette kezébe – Krisztus legyen a pecsét, és a keresztyén ember, a keresztyén egyház a lenyomat." Majd saját élete törekvését foglalta össze: „Én legalább mindig azt tartottam szemeim előtt s mindig azon igyekeztem, hogy az hovatovább tökéletesebben ki legyen fejezve egész valómban, egész életemben." Mária Dorottya azok közé tartozott – folytatta Székács –, akik Krisztusban világosságot nyertek, akik a jelen és az örök életük középpontját Jézusban találták fel. S idézte ismét a megboldogultat is: „*Sok könyvet olvastam* – szokta mondani –, *sok bölcsnél kerestem útmutatást, sokat tévedtem, sokat háborogtam, míg átvergődtem azon hithez, hogy a Szentírás az, melyben örök életünk van, Jézus azon kútfő, mely örök életre buzog, s mióta ezt megtaláltam,* s *tudom kiben hiszek, azt is tudom, hogy a jobb részt választottam, s lelkem nyugodt az én Istenemben.*" Mária Dorottya hitéből pedig a szeretetben gazdag élete következett, ahol a határokat nem ismerő szeretet nyújtásában „az áldozat nagysága elhalványul a lelkület mellett, mellyel adni, segíteni szokott, mert itt élt igazán a Jézus képe benne, *soha nem tudván balkeze, mit jobb keze cselekvék.*"[22]

Mária Dorottya nevével a későbbiekben még gyakran találkozunk. Emlékét Pesten a róla elnevezett Dorottya utca őrzi. Életének előzetes összefoglalása abban segít, hogy gyülekezetünk eseményeiben is közelebb érezhessük magunkhoz.

PESTEN A DOROTTYA UTCA ŐRZI MÁRIA DOROTTYA EMLÉKÉT

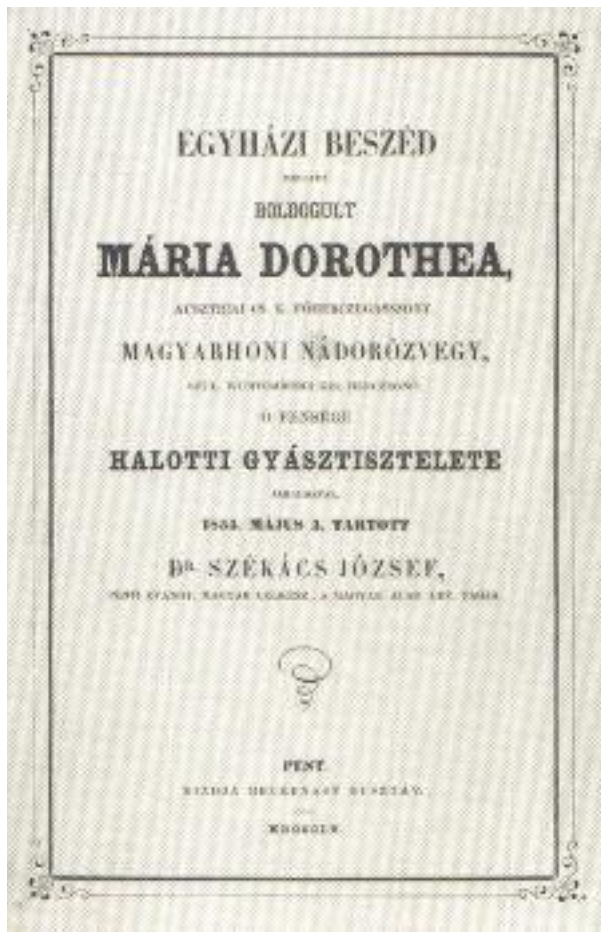
EGYHÁZI BESZÉD

BOLDOGULT

MÁRIA DOROTHEA,

MAGYARHONI NÁDORÖZVEGY,

HALOTTI GYÁSZTISZTELETE

1854. MÁJUS 3. TARTOTT

Dr. SZÉKÁCS JÓZSEF,

PEST.

A GYÁSZISTENTISZTELET IGEHIRDETÉSE

A MÁSODIK GYÜLEKEZETI LELKÉSZ (1819–1834)

KALCHBRENNER JÓZSEF MEGVÁLASZTÁSA ÉS BEKÖSZÖNTŐ IGEHIRDETÉSE

1819 őszén, illetve telén két fontos személyiség érkezett, egy személy pedig távozott a pesti egyház életéből. Az egyik Mária Dorottya főhercegasszony, aki József nádor harmadik feleségeként az év október 17-től tartózkodott Pesten.[1] Még megérte Molnár Jánosnak, a pesti egyház első lelkészének utolsó heteit. Azonban ténylegesen első pesti papja Kalchbrenner József János lett, a másik érkező.[2] Az ő kezdő pesti szolgálata elődjének, a távozó Molnár Jánosnak a temetése volt 1819. december 1-jén.[3]

Kalchbrennert lényegében többszörös „önkény" segítette be a Pesti Evangélikus Egyház szolgálatába. Először szólnunk kell az őt meghívó gyülekezet önkényéről, amely összgyülekezeti, egyházmegyei és egyházkerületi szempontokat egyaránt figyelmen kívül hagyott. A teljes közösség érdeke azt diktálta volna, hogy szlovákul is tudó, mind a bibliai cseh nyelvet, mind a szláv istentiszteleti liturgia nyelvét ismerő és használni képes lelkészt válasszanak meg. Másodszor szólnunk kell arról, hogy az egyházmegyei, illetve egyházkerületi elvárás viszont az lett volna, hogy vegyék figyelembe ezeknek a fórumoknak az egyházi törvényekben szereplő jogosítványait. Ezek ugyanis adott esetben vétójogot biztosítottak volna a felsőbb egyházi fórumoknak. Mindez nem történt meg. Nem utolsó sorban pedig szólnunk kell arról, hogy lényegében a gyülekezet néhány hangadó vezetőjének magánakciója révén került sor a választásra.[4] Ezen a ponton természetesen jelentős felelősség terheli a megválasztott lelkészt is, hiszen neki erre a nem egészen törvényes hívásra – a saját adottságai és a lehetséges elvárások ismeretében – nem lett volna szabad igent mondania. Kalchbrenner azonban ezt megtette, sőt – mint később még látni fogjuk – beköszöntő igehirdetésében teológiailag még meg is indokolta az esetet.

Prónay Sándor már többször említett jelentése részletesen beszámol arról, hogyan került sor a pesti egyház második lelkészének meghívására. A dolog ismertetését ő is annak hangsúlyozásával kezdte, hogy Molnár betegsége, valamint Mária Dorottya Budára költözésének híre hirtelen felgyorsították az eseményeket. 1819. augusztus 20-án presbiteri gyűlésre került sor a gyülekezetben, amire Prónayt is meghívták. Megtárgyalták a főhercegasszony tiszteletére rendezendő fogadást, illetve azt, hogy a templomban méltó helyet biztosítanak a magas rangú evangélikus asszonynak. A fenti tanácskozás előtt, és azt követően is több megbeszélés volt a lelkészi állás betöltésével kapcsolatosan. Lényegében két jelöltről esett szó, mindkettő németül és szlovákul is tudó személy lett volna.[5] A gyülekezet vezetőinek többsége azonban Szeberényi ellenében a született német jelöltben, Jariusban gondolkodott, méghozzá „egyetlen szempont figyelembevételével, a magas rangú német hercegnő miatt."[6] Maga Prónay Sándor is erre a megoldásra szavazott. Jelentésében hangsúlyozta azt a tényt, hogy a gyülekezet vezetői egyáltalán nem akarták lelki szükségleteikben ellátatlanul magukra hagyni a szláv közösségekhez – több-

Wie können die hohen Zwecke des evangelischen Predigtamts am sichersten erreicht werden?

Eine

Antritts-Predigt,

gehalten

am vierten Advents-Sonntage,

den 19ten Dezember 1819,

zu Pesth,

der Kirche der evangelischen vereinten Ofner und Pesther Gemeinde A. C.,

Joh. Joseph Kalchbrenner,

Prediger des genannten Gemeinde.

Zum Besten der evangelischen Schulanstalt A. C. in Pesth.

Gedruckt bey Johann Thomas v. Trattner.

BEKÖSZÖNTŐ IGEHIRDETÉS

ségükben a szlováksághoz – tartozó gyülekezeti tagokat. Ellenkezőleg, úgy gondolták, hogy Molnár János és segédlelkésze Kollár János ezt a szolgálati területet még egy darabig együtt fogják ellátni. Schedius és Liedemann a presbitérium megbízására elmentek Pozsonyba, azonban az általuk már kiválasztott, és előre beharangozott lelkész nem fogadta el a meghívást. További nevek is felmerültek, köztük a soproni Gammauf, sőt egy olyan személy is – egy bizonyos Pecz –, aki három nyelven tudott volna prédikálni. Az említettek egyike sem jött Pestre, helyettük egy addig egyáltalán nem emlegetett személy, az akkoriban Ágfalván szolgáló Kalchbrenner József lett meghíva. Őt egy több tagból álló küldöttség meghallgatta, majd azon nyomban megválasztotta. A Prónay-féle tudósítás azt is leírja, hogy a küldöttségben jelentős szerepet kapott báró Podmaniczky Károly,[7] aki addig egyházi ügyekben egyáltalán nem vett részt, de az Ágfalváról történő visszatérést követően helyettes felügyelői rangot kapott.[8]

Kalchbrenner meghívásáról a későbbiek ismeretében elmondható, hogy nagyon sok probléma forrásává lett. Az a tény, hogy Kalchbrenner nem ismerte a biblikus cseh nyelvet, és egyáltalán nem tudott szlovákul, lényegében azt jelentette, hogy a pesti egyház szláv hátterű tagjainak legnagyobb létszámú csoportjával, a szlováksággal egyszerűen nem tudott közvetlenül érintkezni. Ezt az akkoriban még Molnár János mellett dolgozó Kollár János úgy értelmezte, hogy számára szinte egyfajta *carte blanche*-t jelent.[9] Ennek azonban később súlyos következményei lettek.

A többféle nemzetiségnek a korabeli Magyarországon, illetve az egyházakon belül történő egymás mellett élésével kapcsolatosan a következőket szabad mondani. Egyrészt meg kell említenünk azt a tényt, hogy Szent István intelmeinek köszönhetően a magyarság lényegében tudomásul vette, hogy történelme folyamán vele együtt többféle nemzetiség élt mindenkori határai között. A keresztyénség felvételét követően a 19. századig bezárólag az itt megtelepedő hat történelmi keresztyén felekezet nemzetiségi hovatartozás szempontjából sem volt egységes. „Nemzetiség és vallás számos variációs lehetőséget kínálva párosult. Etnikailag homogén felekezetnek egyedül a legkisebbet, az unitáriust tekinthetjük, amelynek csak magyar hívei voltak. Megközelítette ezt az egyneműséget a „magyar vallásnak" nevezett református is. Két nemzetiség tartozott kizárólag egyetlen egyházhoz: a horvátok a római, a rutének a görög rítusú katolikus vallást követték."[10] A Magyarországon élő evangélikusokhoz kezdettől fogva többségében három nemzetiség, a német, a szlovák és a magyar tartozott. Természetesen tájegységenként változott a helyzet. Voltak ún. tiszta, csak német, csak szlovák, csak magyar régiók. De adva voltak olyanok is, amelyeknek gyülekezeteiben mindhárom nép tagjai jelen voltak. Ezt az adottságot a mindent felülíró közös nevezőre – az evangélikus keresztyénségre, és ebből fakadó közös egyháztörténetükre – alapozva próbálták békésen megélni. Ez ott és annyiban sikerült, ahol ezt a közös nevezőt nem váltotta fel valami más. A pesti egyházat – annak története kezdetén – német és szlovák túlsúly, illetve magyar kisebbség jellemezte.[11]

KALCHBRENNER JÓZSEF

Mielőtt a beköszöntő igehirdetés alapján Kalchbrenner lelki arcát megrajzolnánk, szólnunk kell még néhány szót az európai lutheranizmus akkori helyzetéről. Mária Dorottya és Kalchbrenner Pestre érkezése idején a lutheranizmus túl volt a reformáció elindulása háromszázadik évfordulójának megünneplésén. 1817-ben az evangélikus világot az amerikai lutheranizmus megerősödése, továbbá az evangélikus missziónak az egész világra történő elterjedése jellemezte. Mindezek ellenére a lutheranizmus még mindig Európa-, illetve Németország-központú volt. A kor arculatát az „ipari forradalomnak" nevezett folyamat, a szellemi életet pedig – részben a francia forradalomnak, részben a további eszmélődéseknek köszönhetően – az ún. „észvallás" határozta meg. Különféle eszmékkel kísérleteztek, amelyeknek egyfelől elméleti, másfelől a kultúrában és a politikában is érezhető következményei lettek.

Az evangélikus egyházakat érintő legfontosabb történés Németországban III. Frigyes Vilmos – evangélikusokat és reformátusokat egyesíteni óhajtó – végül kudarccal végződött vállalkozása, a porosz felekezeti unió volt. Az eredmény a két vallási irányzathoz tartozók saját konfesszionális öntudatának megerősödése lett. Klaus Harms 1817. október 31-én kiadott saját 95 tétele evangélikus oldalról jelentős támogatást kapott. A lutheranizmuson belül teológiailag nézve sokféle hatás egymásmellettiségét lehetett tapasztalni. A történetkritikát és a történelmi fejlődést hangsúlyozó ún. tübingeni iskola egyfelől protestálást váltott ki, másfelől viszont bizonyos megnyugvást is hozott. Ugyanis azt hangsúlyozta, hogy milyen nagy jelentőségük van azoknak az alapvető dogmatikai kijelentéseknek, „melyek Isten Jézusban történő megtestesülésének és Istennek a bűnös emberrel való kiengesztelődése tanításán alapulnak."[12] A másik jelentős befolyásoló tényező az ún. erlangeni teológiai iskola volt, amely egyfelől egy speciális – a Szentírás és az evangélikus hitvallási iratok tanulmányozásán alapuló – lutheránus ortodoxiát védelmezett, másfelől utat engedett az ébredés gondolatának is.

Aki a németországi szellemi, illetve az ottani evangélikus környezetbe került, az a fent említett hatásoknak volt kitéve. Az evangélikus és katolikus kapcsolatokat az a feszültség határozta meg, hogy amíg az előbbiek az ún. „értelem alapján történő teologizálás", utóbbiak az egyház pozícióit féltve a „katolikus dogmákban való elmélyülés" irányába mozdultak el. Ez az a háttér, amely meghatározta Kalchbrenner lelkészi szolgálatát.

Kalchbrennert soha nem iktatták be, ezért tulajdonképpen az 1819. december 19-én, ádvent negyedik vasárnapján elmondott ún. beköszöntő igehirdetése jelentette tényleges szol-

gálata megkezdését. Az igehirdetés szövege több példányban megtalálható az Evangélikus Országos Levéltárban, a Pesti Egyház elnevezésű anyagban.[13]

Az igehirdetés elején egy két versszakos ének található, amely a „Ki dolgát csak Istenre hagyja" dallamára énekelhető.[14] A prédikációt három ponton Istenhez címzett imák, illetve ún. akklamációk szakították meg. Mindegyikben arról volt szó, hogy Isten hallgassa meg az egyházi beszédben akkor éppen aktuálisan elhangzó kijelentéseket.

Az igehirdetés tartalmi részének teológiai elemzése előtt utalnunk kell annak *rendkívül személyes jellegére.* A szövegből a következő információkat tudhatjuk meg az új lelkészről. Egész életében az volt a vágya, hogy vidéki gyülekezetben dolgozzon, „a vallás fennkölt, boldogító igazságainak helyes ismeretét terjessze, […] hogy ártatlan, egyszerű, természetes emberektől értékelve és szeretve lássa magát."[15] Ez a vágya teljesült, hiszen tizennyolc évig három faluban szolgált: Szilsárkányban, Petőfalván (Pöttelsdorf) és Ágfalván (Agendorf). Úgy gondolta, hogy ez utóbbi helyen szolgálatának végig megmarad. Azonban – ez Kalchbrenner saját interpretációja – Isten másként gondolta. Szerinte az ÚR irányította a pesti gyülekezeti tagjainak szívét, hogy őt keressék meg és nyilvánítsák ki azt, hogy őt méltónak tartják arra, hogy „erkölcsi képzésükön, lelkük üdvösségén munkálkodjon." Ugyancsak a személyességre helyezte a hangsúlyt, amikor felszólította a gyülekezetet, hogy ne pusztán tanárnak, hanem barátnak is tekintse, sőt szeresse. Elmondta, hogy csak ezzel a tudattal képes dolgozni. Kalchbrenner elhagyta az őt szeretőket, hogy eleget tegyen egy tiszteletteljes meghívásnak. Hangsúlyozta, hogy már tapasztalta Pesten a szeretet jeleit, hiszen mielőtt bármit tett volna, a gyülekezet már gondoskodott bizonyos szükségleteiről, sőt arról, hogy örömtelivé tegyék az ittlétét. Megígérte, hogy ezt minden erejével meg fogja szolgálni. A személyesség másik jele, hogy Kalchbrenner az egész igehirdetés folyamán lényegében a „mein Theuerste", azaz „drágáim" megszólítással illette a gyülekezetet. A volt falusi lelkész paternalizmusa nyilvánult meg nem csak ebben a nyelvi fordulatban, hanem az egész beszédben. Ugyanakkor egy alkalommal homályosan utalt arra is, hogy tisztában van azzal, hogy Pesten mások lesznek a viszonyok, és a hívek gondozása nem lesz olyan közvetlen jellegű, mint három addigi gyülekezetében: „Bár nem lehetek nektek ugyanaz, ami előző hallgatóimnak voltam, mert szükségleteitek nagyobb részt fölötte állnak egy falusi gyülekezetének. Azonban ti is kerülhettek olyan helyzetbe és olyan körülmények közé, amikor jó tanácsot, vigasztalást, egy megbízható barát szolgálatát szívesen fogadhatjátok." Arról, hogy ő maga hogyan tekint a saját hivatalára, a következőt mondta: „Mostantól az üdvösség evangéliumát kell hirdetnem, […] hogy Isten országa épüljön ebben a gyülekezetben." A textus (2Tim 4,2–5) felolvasása a személyes megjegyzések egy részének, illetve két rövid imának az elmondása után történt meg.[16]

Ettől kezdve a szónoklat egészen más fordulatot vett, az előző részhez képest. *Kérdések felvetésével, illetve a rájuk adott válaszokkal próbálta megragadni az evangélikus igehirdető személyét és szolgálatát.* Azt, hogy minek/kinek tekinthető az evangélikus prédikátor egész egyszerűen azzal a kijelentéssel válaszolta meg, hogy nem más, mint *vallástanár.* Az evangélium hirdetése ennek megfelelően pusztán *tanítás.* Akkor eredményes a munka, ha tanár és hallgatóság együttműködnek, mindegyik teszi a magáét, a tanár tanít, a hallgatóság pedig tanul. Arra a kérdésre, hogy *mik az evangélikus igehirdetés céljai,* a következőt válaszolta: „ezek szellemi/intellektuális természetűek, az ember megvilágosítását, megszentelését, megnyugtatását, boldoggá tevését érintik."

Az evangélikus igehirdetés Kalchbrenner szerint arra való, hogy *Jézus tanításának* megfelelően az ember egzisztenciális kérdéseire adjon válaszokat. Önmagában az értelem csak sötétben tapogatózik. Ha rákérdezünk arra, hogy Isten, a történeti *Jézus* és a megváltó *Jézus Krisztus,* továbbá *az evangélium* hogyan jelennek meg az igehirdetésben, akkor a válasz a következő: Jézus *a nagy tanító, Isten a legfőbb Lény, az evangélium pedig nem más, mint az ember önmagára eszmélésének kulcsa, és jelentősége annyi, hogy segít a szellem és az erkölcs kiteljesedésében.* Az igehirdetésben nincs szó az ember bűnös voltáról, elveszettségéről, Isten törvényéről, az evangélium igazi értelméről, a Jézus Krisztus halálába és feltámadásába belerejtett megváltásról és a hit szerepéről.

Kalchbrenner fejtegetései szerint *a lelkiismeretes igehirdető/vallástanító lényegében nem tesz mást, mint tanít, figyelmeztet, óv, rendreutasít, és ő maga erkölcsileg feddhetetlen életet él.* Beszédéből teljesen hiányzik az az igazság, hogy az igehirdetés, az evangélium tartalma a megfeszített és feltámadott Jézus Krisztus maga. Jézus haláláról beszél ugyan, azonban nem mint a megváltás beteljesítéséről. A feltámadásról egyáltalán nem szól.[17] Ezek a hiányosságok azért is feltűnőek, mert mindeközben Kalchbrenner Luthernek olyan mondatait idézi, amelyek pontosan arról tanúskodnak, hogy az igehirdetés, a tanítás nagyon kemény igazságok megfogalmazását is jelenti: „ha az evangéliumot akarod hirdetni, és az embereknek segíteni, akkor keménynek is kell lenned, és sót kell a sebbe dörzsölni, a történtek ellenkezőjét kell megmutatnod, és büntetést kiszabni, ahol nem helyesen mennek a dolgok."

Mivel Kalchbrenner számára az evangélium hirdetése nem volt más, mint a jobbítás szándékával történő erkölcsi természetű fejtegetés, ezért az egyház, a gyülekezet, illetve az egyes egyházi szolgálatok kérdéseinek kifejtése során is messze alatta maradt a Biblia és az evangélikus hitvallási iratok által hangsúlyozott igazságoknak. A *gyülekezet nem több mint keresztyén egylet,* amelynek legfőbb feladata az, hogy vallástanítójával való kapcsolata áldásos legyen. Az igehirdetésből jövő hit „megnyugtató, felemelő, üdvözítő". Az *igehirdetésnek köszönhető,* hogy Isten tisztelete elterjedjen, hogy lélekben kegyes elhatározások születnek, és mindenféle nemes cselekedet terem.[18] Ezt követően arra kérte hallgatóit, hogy minél többször járjanak el a templomba, hogy a bűnök ellenkezői sarjadjanak ki lelkükben. Különösen azokat figyelmeztette, akik magas származás, tudás révén kiemelkednek, hogy ezen a téren legyenek alázatosak, az alacsonyabb testvéreket bátorítsák a saját jó példájukon keresztül a vallásosságra.

Az igehirdetés ún. „derekas" részében rátért arra, hogy a templomban megjelenő gyülekezet milyen áldásokban részesülhet. Ezen a ponton a szív felemelését (*sursum corda*) szolgáló *imára és egyházi éneklésre* utalt. Ezt követően beszélt a *szentségek értelméről,* és szinte kizárólag racionális értelmezéssel említette meg *a keresztség,* valamint az *úrvacsora* jelentőségét. A keresztség az ő magyarázatában mindössze azt jelenti, hogy az ember a templomban felajánlja a gyermekeket az Úrnak, és „a keresztség által Jézus tisztelőinek társaságába avatja be." Ilyen módon a keresztség teljes mértékben emberi aktus, főszereplői a keresztelést kérők, a keresztelésre kerülő személy és az azt végignéző gyülekezet.[19] A keresztségről vallott szinte teljességgel racionális magyarázat az *úrvacsora* értelmezésében is visszaköszön, amikor Kalchbrenner kijelenti, hogy ez lényegében: „*Megváltónk emlékvacsorája*". Mint ilyennek, mindössze annyi jelentősége van, hogy „megemlékezünk szeretetéről, szenvedéséről, haláláról, és emberi nemünk nemesítése és boldogítása érdekében adott összes végtelen érdeméről." A feltámadott Jézus Krisztus reálprezenciája, valóságos jelenléte, a vele és az egymással

való közösségünk nem kerül megemlítésre ebben a szinte kizárólag zwingliánus hatásokat tükröző magyarázatban.[20] A *konfirmáció* értelmezése is ugyanebben a szellemben történik. A gyermekek a keresztyénségükben – tehát nem a keresztségben kapott áldásban – erősíttetnek meg. Mindez akkor történik, amikor lélekben nagykorúvá válnak, és kitartanak az evangélikus igazságok mellett. A *gyónás* magyarázatánál Kalchbrenner részben eltért az addigi teljesen racionális magyarázatoktól, azonban mégsem a Luther által szinte harmadik szentségként emlegetett cselekedet értelmének kifejtését végezte el. „Itt törekszünk arra, hogy magunkat a gyónás során értelmünk és Isten előtt történő forgolódásunk komoly vizsgálata, kötelességszegő magatartásunk őszinte megbánása, szent elhatározásaink és szándékaink által a bűnök bocsánatára és az isteni kegyelemre méltóvá tegyük." A gyónásnak ez a fajta értelmezése teljes mértékben nélkülözi az evangélikus tanításnak azt a mozzanatát, hogy abban Istené a főszerep, aki az embert a Jézus Krisztus váltsághalálába, feltámadásába vetett hitnek köszönhetően szabaddá teszi. Az ember a gyónásban a bűnvallással, bűnbánattal, továbbá a neki Krisztus kedvéért osztott bűnbocsánat hittel történő megragadásával vesz részt.

Kalchbrenner az ige hallgatása, és a templomban minél sűrűbben ajánlott megjelenés mellé Jakab 1,22 alapján az ehhez tartozó életet is kérte híveitől.[21] Ezen a ponton az általa kifejtett „vallás" és „élet" fogalmak szigorú összekapcsolásában gondolkodott. „Ezért kell kedveseim a vallást egész életetekkel összekötni." A vallás követelményeinek nemcsak a templomban, hanem otthon, a munkahelyen is kötelező mércévé kell válni: „Vannak emberek, akik a vallást mintegy díszruhaként szemlélik, amelyet az ember csak vasár- és ünnepnapon visel, munkanapokon viszont félretesz. Számotokra a vallás ne ünnepi öltözék, hanem házi ruha legyen, amelyet semmilyen helyzetben, semmilyen körülmények között nem vesztek le!" Kalchbrenner felszólítása arra vonatkozott, hogy a keresztyéneknek, ha komolyan akarják venni a nevüket, akkor annak megfelelő módon is kell élni. A vallás legyen mindenben jelen, mint bizonyos dolgoktól visszatartó erő és úgy is, mint jóra ösztönző dolog, legyen szó gyermekről, házastársakról, felsőbbségről, vagy alattvalókról. A vallás csak ebben az esetben lesz „kegyes barátnő".

Az igehirdetés vége felé haladva Kalchbrenner felszólított a *templom, az iskolák és egyéb – a fiatalság képzését szolgáló – intézmények* iránti felelősségre.[22] Itt azt hangsúlyozta, hogy ami már megvan, az komoly munka eredménye, sok-sok áldozat gyümölcse. Különösen azokat kérte, akik az élet naposabb oldalán vannak, hogy legyenek a szó legszebb értelmében véve kortársaik és az utódok jótevői. Az igehirdetés zárómondataiban arra kérte a szeretet Istenét, hogy tekintsen kegyesen és jóindulattal arra a szövetségre, amit az új lelkész a gyülekezettel, *Istennek és az Ő Fiának, Jézus Krisztusnak a tisztelőjével* köt. A kölcsönös bizalom és szeretet kötelékét az ÚR maga kösse össze, nemcsak ebben a földi életben, hanem az örökkévalóságban is, hogy ott is örvendezni tudjanak a köztük lévő köteléknek.

Összefoglalóan azt kell mondanunk, hogy Kalchbrenner beköszöntő igehirdetése szinte teljes mértékben a liberális teológia vonásait hordozza. Ezen a téren közötte és Molnár János között szoros rokonság mutatható ki.

KALCHBRENNER MUNKÁSSÁGA

Christliche
Religionsgesänge
für die
öffentlichen und häuslichen
Andachtsübungen.
Pesth.
1824.

AZ ÉNEKESKÖNYV CÍMLAPJA

A gyülekezet első száz éves történetének krónikása, Doleschall megjegyezte, hogy az új lelkészt a vallási közösség nagy szeretettel fogadta, és ez egy nagyon jó kapcsolat kezdetét jelenthette volna. Kalchbrenner a maga „becsületes szándéka révén a beléhelyezett bizalomnak tökéletesen megfelelt volna, ha teljesen normális viszonyok lettek volna azok, amelyekbe működni meghívták. Azonban a helyzet nem ez volt."[23] A lelkipásztor lényegében csak gyülekezete felét tudta kielégítően ellátni, a fentebb már említett nyelvi akadály következtében. Vonatkozott ez mind az istentiszteleti – beleértve a kazuálékat[24] –, mind pedig az iskolákkal kapcsolatos szolgálatra egyaránt.

A gyülekezet józanabb tagjai mind tudták, hogy nem volt szerencsés olyan lelkészt választani, aki a gyülekezet egy részét nem tudja ellátni. Ennek ellenére az őt megválasztók még egy darabig egyfajta Kalchbrenner-kultuszt is erőltettek. Ennek egyik jele pl. az volt, hogy 1820-ban egy presbiteri gyűlésen a gyülekezet vezetői úgy döntöttek, hogy az akkoriban időszerű esperesválasztásnál szavazatukat a saját lelkészükre adják. Arra is hivatkoztak, hogy előzőleg már espereshelyettesnek javasolták őt. Kijelentették, hogy mivel az egyházmegyei, illetve egyházkerületi vezetésben vannak szlovákul tudó személyek, ezért nem feltétlenül szükséges, hogy az ő jelöltjük tudjon szlovákul. Erre válaszul „Kalchbrenner úr […] azt az ellenvetést tette, hogy az a véleménye, hogy nem lenne szerencsés ezt a méltóságot – amennyiben a választás reá esne – elfogadni, mivel őt ebben a kerületben még nagyon kevéssé ismerik; ennek ellenére az a határozat született, hogy gyülekezetünk egyedül őt ajánlja, anélkül, hogy a választást befolyásolnák. Úgyhogy ezt azonnal elhatározták."[25]

A vázolt problémák ellenére Molnár halálát követően a pesti evangélikusok gyülekezete állandóan növekedett, s így folyamatos külső és belső fejlesztést igényelt. Az új lelkész idején folytatódott a templom külső és belső építése és szépítése, valamint a pesti és a budai iskolák fejlesztése is.

AZ 1824. ÉVI ÚJ ÉNEKESKÖNYV

Kalchbrenner működésének egyik kiemelkedő eredményét jelentette az 1824-ben megjelentetett énekeskönyve.[26] A könyv megjelenésének történetét, illetve célját ketten is megírták. Egyfelől maga Kalchbrenner, másfelől Doleschall Sándor.

Kalchbrenner az énekeskönyv megjelentetésével kapcsolatos célját a mű előszavában fejtette ki. Az előszónak szánt bevezetés első mondatában ezt írta: „A könyv a létét annak köszönheti, hogy a gyülekezet nyilvánvalóan jóból jobbra törekszik."[27] Az új énekeskönyv teljes mértékben az ő munkája. Módszere az volt, hogy „a régi, új és legújabb énekeskönyvekből ösz-

Ihrer
Kaiserlichen, Königlichen Hoheit,
der Durchlauchtigsten Frau Erzherzoginn,
Maria Dorothea,
gebornen Prinzessinn von Würtemberg ꝛc.
Gemahlinn Sr. K. K. Hoheit
des Durchlauchtigsten Kais. Prinzen und Erzher-
zogs von Oesterreich,
Kön. Prinzen von Ungarn ꝛc.
Joseph,
Palatin's und Kön. Statthalters
des Königreichs Ungarn ꝛc.

AJÁNLÁS AZ ÉNEKESKÖNYVBEN

szegyűjtöttem, ami szerintem egy tisztán keresztyén, általánosan érthető, és a lehető legteljesebb énekeskönyvhöz célszerűnek tűnt."[28] Sok új énekkel is megpróbálkozott, melyeket különböző helyekről vett. Ezek addig nem voltak ismertek, és nem szerepeltek evangélikus énekeskönyvekben. Ő maga hét új éneket írt.[29] Az énekekről Kalchbrenner elismerte, hogy ezek kétharmada mindössze három legismertebb dallamra – Hagyjad a jó Istenre; Eljött hozzánk az üdvösség; illetve Isten, ó, szent Isten – íródott. Ezt a kétségtelen egysíkúságot azzal akarta enyhíteni, hogy némelykor kétféle dallamot is közölt. Azt is elismerte, hogy egyes esetekben önkényesen változtatott régi megszokott énekek esetében. Azonban azzal érvelt, hogy ezt elődei is megtették. Kifejezte azt a reményét, hogy akik értenek a dologhoz, azok fel fogják ismerni, hogy itt tulajdonképpen jobbítás történt. Tiszteletből nem változtatott némely éneken, köztük az *Erős vár a mi Istenünk* szövegén. Fejtegetései végén arról szólt, hogy könyvét a legkülönfélébb műveltségi szinten, eltérő körülmények között, és eltérő lelkiállapotban élő keresztyéneknek egyaránt ajánlja. Utolsó mondataiban elismerte, hogy az énekeskönyv túlságosan hosszú, ezért csak néhány rövid imát tudott ráadásként hozzáfűzni.[30]

Nem tudjuk, hogy az énekeskönyv összeállításában milyen szerep jutott a gyülekezet vezetői által megbízott másik személynek, Schedius Lajosnak. Az bizonyos, hogy a gyülekezet másik, mértékadó vezetője, Liedemann János Sámuel teljes erővel támogatta a dolgot. Ezt kettős megfontolásból tette. Az egyik az volt, hogy színvonalasabbá tegye az istentiszteletet, a másik az, hogy bevigye a családi otthonokba az éneklést.[31]

Az énekeskönyv másik méltatója Kalchbrenner egyik utóda, Doleschall Sándor. Ő 53 évvel később a következőket emelte ki. Annak idején az akkori gyülekezetben adott volt egy gyakorlati szükségszerűség. Ez az volt, hogy elfogyott az addig használt soproni énekeskönyv, ami ráadásul nem is tetszett a gyülekezet „mértékadó" köreinek. Ezért határozták el, hogy új énekeskönyvet vezetnek be. „Az evangélikus gyülekezet életében jelentős, értékes tényező a jó énekeskönyv. Ismeretes, mit köszönhet az evangélikus egyház a Luther által megbecsült egyházi éneknek."[32] Doleschall véleménye lényegében kettős jellegű volt. Egyfelől elismeréssel nyilatkozott Kalchbrenner költői vénájáról. Másfelől viszont azt írta, hogy szerinte a könyv nem találta meg igazán az utat az emberek szívéhez. Hatvan évi használat után sem vált a gyülekezet énekes és imádságoskönyvévé. Ugyanis az igazán jó énekeskönyv minden egyes darabjában lényegében imádság, nemcsak a függelékébe csatolt imákban. Arra a kérdésre válaszolva, hogy mi lehetett az énekeskönyv kudarcának oka, Doleschall az énekek szövegeinek tartalmára, illetve dallamaira utalt. Előbbiről úgy vélekedett, hogy az énekek szövege kizárólag a racionalitásra szorítkozott, szinte teljes mértékben száműzte a lutheri gondolkodás két nagy jellemzőjét. Egyfelől azt, hogy kendőzetlenül mutassa be, hogy az ember pusztán önmagában, coram Deo – Isten színe előtt – egy nagy semmi. Másfelől azt, hogy az Isten Jézus Krisztusban adott szabadításának hittel történő megragadásával milyen csodákra képes. Azt is kifogásolta, hogy jól bevált és megszokott énekek szövegeit önkényesen megváltoztatták.

ELSŐ LÉPÉSEK A SZLOVÁK HITÉLETI ÉS ISKOLAI IGÉNYEK ÉRVÉNYESÍTÉSE FELÉ (1819–1821)

A TUDÓS ÉS IRODALMÁR JÁN KOLLÁR[1]

A pest-budai evangélikus egyház történetének első szakasza a megalakulást és a templomépítést öleli fel. A következő, a század ötvenes éveinek közepéig tartó időszakot a gyülekezet átalakulása jellemezte. Előtérbe került az oktatás megszervezése, az egyházalapító patrónuscsaládok mellett egyre jelentősebb szerephez jutottak a polgári foglalkozást űző egyháztagok, és kialakultak a nyelvi különállás intézményi keretei is. Az átalakulást nagy indulatokat kiváltó konfliktussorozat kísérte, mely időnként az egyházközség szétesésével fenyegetett. Viták és hatalmi vetélkedések már az 1790-es évek közepétől jelentkeztek egyes világi vezetők és a lelkész között. Báró Prónay Sándor tudósítása szerint például Schedius Lajos, Schwartner Márton és Liedemann Sámuel megkísérelte háttérbe szorítani Molnár Jánost. A konfliktus gyökere az a kérdés volt, hogy ki irányítsa a gyülekezetet: a lelkész vagy a befolyásos egyháztagok, a háttérben azonban féltékenység és anyagi természetű ellentét is szerepet játszott.[2] Az 1820-as évek elejétől datált, Ján Kollár nevével fémjelzett újabb viszályt is a világi elem hatalmi ambíciója komplikálta, de az alapvető ellentét a liturgia és nyelvhasználat kérdésében eltérő koncepciót megfogalmazó csoportok között húzódott. Új fejlemény volt ugyanakkor a nemzet mint identitásszervező tényező előtérbe kerülése, melynek kezelésére már elégtelen volt a korábbi korszak etnikai felhangú vitáinak feloldására „kitalált" gyakorlat. Ez a hagyomány a paritás és az alternativitás elvére épült: a vitás felek egyenlő képviseletet kaptak, és a vezető tisztségekben évente váltották egymást. Uralkodói rendeletek és országgyűlési törvénycikkek rendezték ily módon a városi és egyházi közösségekben fellángoló nyelvi képviseleti viszályokat. Mint látni fogjuk, a „Kollár-pert" lezáró uralkodói döntés is ezt a megoldást részesítette előnyben. A gyors ütemben modern várossá váló, egyre polgárosultabb és nemzeti központtá alakuló Pest-Budán egy ilyen kompromisszum még ideiglenes időre biztosíthatta a törékeny egyensúlyt, a gyülekezet nemzeti választóvonalak mentén történő szakadását azonban nem tudta megakadályozni.

A viszály centrumában Ján Kollár állt. A gyülekezeti kortársak többségéről csak viszonylag keveset tudunk, más egyháztagokról esetleg speciális szaktudományi feldolgozásokban esik szó, ha például valamilyen tudományterületen maradandót alkottak, mint Schedius Lajos, vagy politikai jelentőségre tettek szert, mint Székács József. Viszont Ján Kollár neve rendszeresen előfordul a különböző lexikonok lapjain és a korszak magyar történeti összefoglalásaiban, egyetemes történelmi összefüggésekben pedig szinte csak az övét említik, ha a pesti evangélikus egyház szóba kerül. Tény, hogy a pesti evangélikus gyülekezet legismertebb személyisége a külföldi közvélemény (beleértve a tudományost is) szemében Ján Kollár volt, s az ma is. Természetesen voltak olyan gyülekezeti tagok, köztük bizonyára Kollár kvalitásait felülmúlók is, akik a magyar történelemben és az egyháztörténetben fontos

szerepet játszottak, de a szlovák lelkész irodalmi és tudományos teljesítménye nemzetközi hatású volt: eszméi a szláv nemzeti kánonokba épültek, maga Kollár pedig a szláv nemzeti panteonok központi alakja lett. S ahogy az általában a nemzet nagyjainak sorába avatás aktusa során gyakran megtörtént, a Kollár legendárium része lett a pesti egyházban elszenvedett nemzeti mártírsors is, ami kétségtelenül kompromittálta a gyülekezetet. Magyar oldalról ugyanakkor a nemzeti perspektíva a hazát és egyházát eláruló pánszláv papköltő képét mutatta; ez a megközelítés pedig a szlovák közösséget diszkvalifikálta. Habár a tudományos diskurzus számos kísérletet tett a nemzeti egyöntetűségen alapuló konstrukciók lebontására, a fenti kórtörténet alapjaiban még ma is érvényes. Kollár és a szlovákok szerepét illetően ezért csak kis részben támaszkodhattunk a modern társadalomtudományos irányzatok követelményeit kielégítő összefoglalásokra és tanulmányokra, másrészt kénytelenek voltunk többször is olyan gondolatokat felvetni, melyek nem ismertek, vagy amelyeket eddig másképp interpretáltak a szakirodalomban.

Kollár életművének analízisére és értékelésére eltérő utak léteznek. Kiss Szemán Róbert arra utal, hogy a sokszínű, de még külön nyelvi ágakra nem szakadt kultúra kontextusában született szellemi hagyatékot a magyar nemzeti diskurzus többnyire csak elrettentő példaként hasznosította, a szláv nemzetek pedig külön-külön, saját intézményesült gondolkodásmódjukhoz adaptálták. Holott egyediségét és értékét éppen következetesen képviselt egységessége – amit egyébként a kor klasszikus műveltségeszménye is megkövetelt – adja meg. Tevékenységének fő irányai elválaszthatatlanok egymástól: amit műveiben leírt, hirdette a szószéken, és egyházi-közéleti tapasztalatait alapanyagként használta fel írásmunkáiban. Az életmű így a kisajátítás, a szelektálás terepe lett, ezt az eljárást ösztönzi a nemzeti látószög, ami akár a tudós érveket is felülírva teszi dicsőségtáblára vagy szégyenfalra Kollár nevét. A töredékekben tekintett Kollár életmű és életpálya, az éppen aktuális trendek által szelektált elemekből épített Kollár-kép valójában többet árul el az értelmezők gondolkodásáról és társadalmi-kulturális környezetéről, mint magáról Kollárról.[3]

A szakirodalmat lapozgatva nem meglepő tehát, hogy bőven találunk túlzó és egymásnak ellentmondó minősítéseket. Az 1950-es évek Csehszlovák Akadémiájának elnöke például Cirill és Metóddal vont párhuzamot, amikor Kollárt a 19. század szlávjainak közös apostolaként emlegette.[4] Szalatnai Rezső szerint ellenben mélységes faji gyűlölet jellemezte ezt a „Jellasics-szerű lényt", reakciós politikai ügynököt, osztrák rendőrségi besúgót.[5] Nem jellemző azonban, hogy nemzeti választóvonalak mentén merevedtek volna meg a frontok. Méltatókat találunk a magyar és elátkozókat a szlovák és cseh oldalon egyaránt. A kortárs Toldy Ferenc például magasan értékelte költészetét, mi több, a szlávok Petrarcájának nevezte a költőt.[6] A szintén kortárs cseh Viktorin viszont a forradalmi Pest védelmének sáncépítési munkáiban részt vállaló Kollár tettét azzal jellemezte, hogy Szvatopluk óta nem volt ilyen árulás a szláv világban.[7] Jó másfél évszázaddal később egy vita során A. A. Baník szlovák történész ugyan más szempontból, nevezetesen a szlovák irodalmi nyelv megteremtése elleni fellépése miatt, de szintén a nemzetárulók közé sorolta Kollárt.[8]

Problematikus Kollár és Pest-Buda kapcsolatának megítélése is. Ez a viszony kétértelmű és konfliktusokkal terhelt volt, de a város és a költő élete kétségtelenül egybeforrt. Kollár alkotásai, néhány ifjúkori verses mű és az élete utolsó éveiben a szláv Itáliáról írt könyv kivételével pesti környezetben, s egy részük a Szén tér (mai Deák tér) földszinti lelkészlakásában

születtek meg. Rögtön pesti egyházi működésének első éveiben, több irányban is kifejlődött munkássága. Barátaival, Pavel Jozef Šafárikkal és Ján Benediktývel szlovák világi énekeket gyűjtött és tett közzé két kötetben,[9] később pedig maga adott ki Národnie zpievanky címen terjedelmes szlovák dalgyűjteményt.[10] Nyelvészeti elmélkedéseinek sorozatában a korabeli teóriák szellemében értekezett a nyelv hangzásának szépségeiről. Tökéletesíteni akarta a cseh irodalmi nyelvet, és egyidejűleg hangtani módosításokkal közelíteni a szlovák dialektushoz, azzal a céllal, hogy a csehek és szlovákok közös nyelvének funkcióját töltse be.[11] A nyelvtudományi problémakörből Kollárt elsősorban az etimológiai kutatások foglalták le,[12] melyekkel – hasonlóan, mint mitológiai és régészeti tanulmányaival[13] – vissza akart nyúlni az írott forrásokkal alá nem támasztott szláv múltba, és rámutatni, hogy az európai kultúra olyan alapokon nyugszik, melyeket a szlávok alkottak meg. Akár Bajorföldön, Tirolban, Svájcban, Észak-Itáliában utazgatott,[14] mindenhol ezek a kérdések foglalkoztatták. Közvetlenül halála után jelent meg Szláv Óitália című műve,[15] melyben Kollár tudományos ambíciói kiteljesedését látta. Itália legrégibb lakóinak kérdésére adott válaszában azt fejtegette, hogy Itáliát eredetileg szláv törzsek telepítették be, kultúrájukból nőtt ki az ókori Róma kultúrája, s ezáltal a későbbi művelt Európáé is.

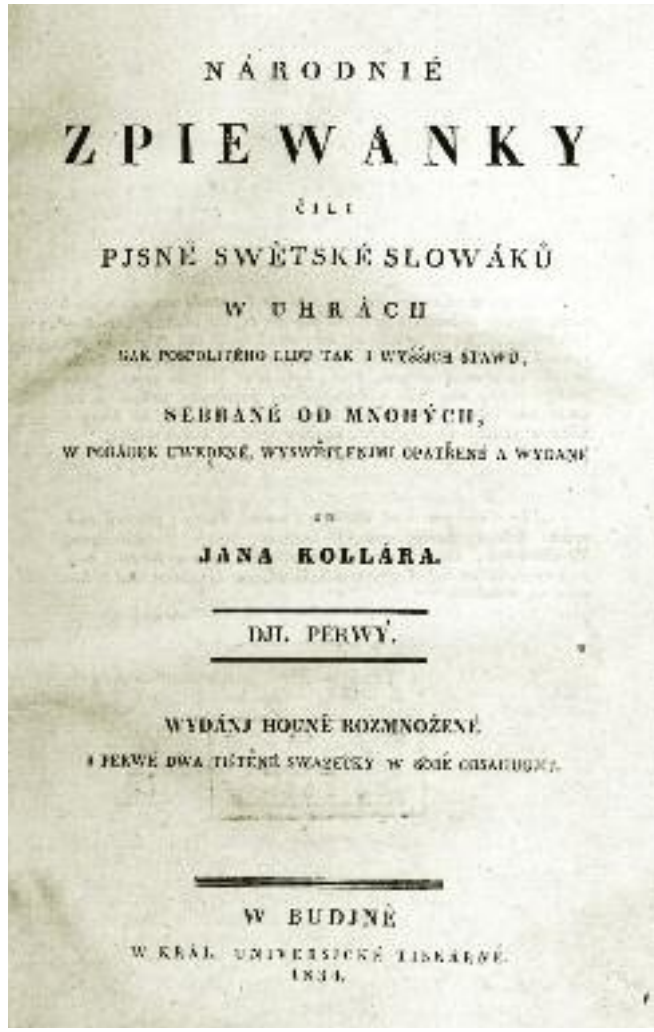
NÁRODNIÉ
ZPIEWANKY
ČILI
PJSNĚ SWĚTSKÉ SLOWÁKŮ
W UHRÁCH
JAK POSPOLITÉHO LIDU TAK I WYŠŠÍCH STAWŮ,
SEBRANÉ OD MNOHÝCH,
W PORÁDEK UWEDENÉ, WYSWĚTLENÍMI OPATŘENÉ A WYDANÉ
OD
JANA KOLLÁRA.
DJL. PERWÝ.
WYDÁNJ HOJNĚ ROZMNOŽENÉ.
S PERWE DWA TIŠTĚNÉ SWAZKY W JEDNÉ OBSAHUJÍCÍ.
W BUDJNĚ
W KRÁL. UNIVERSITSKÉ TISKÁRNĚ.
1834.

NÉPDALOK, AVAGY A MAGYARHONI SZLOVÁKOK VILÁGI ÉNEKEI

A legnagyobb tudományos és irodalmi elismerést, illetve elutasítást a szláv kölcsönösségről írt tanulmánya[16] és költői főműve, a Slávy dcera vívta ki. A 20. században is jelentős hatást kiváltó „össz-szláv illúziót" tudományosan megalapozó értekezés a szláv nacionalizmus eszmetörténetének egyik alapművévé vált. Az 1835-ben publikált, majd később kibővítve újra megjelentetett tanulmány a Habsburg Birodalom területén jelentkező egységtörekvéseket tudományos rendszerbe foglaló munkák sorába tagolódott be. Szlovák viszonylatban Magyarország nyelvi egységesítése ellen védte az etnikai közösségként értelmezett nemzet nyelvi és kulturális önállóságát, s ugyanakkor a szlávság vonatkozásában kialakította az egyetemes humanitást beteljesítő irodalmi, azaz kulturális közösségként értett szláv nemzet koncepcióját. A szláv összetartozás eszméjét hangsúlyozó korábbi munkákhoz képest két vonatkozásban hozott újat: egyrészt az elmélet nevében, az irodalmi kölcsönösségben, mellyel Kollár a szlávok között létező és a jövőben megerősítendő kapcsolatokat keresztelte el, másrészt új

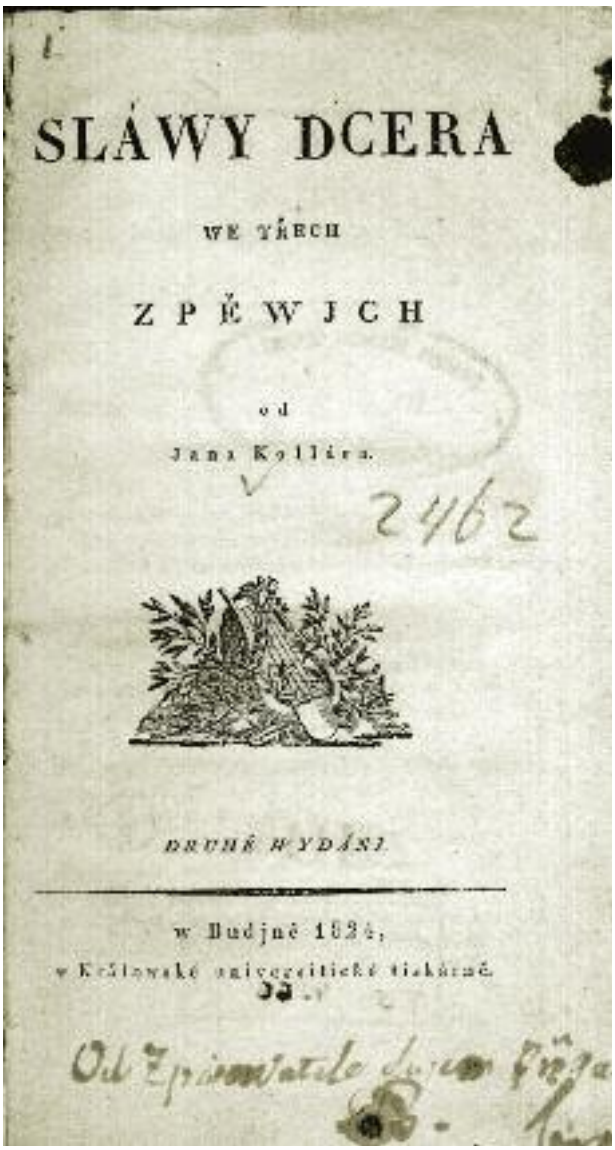
SLÁWY DCERA

WE TŘECH

ZPĚWJCH

od

Jana Kollára.

2462

DRUHÉ WYDÁNI.

w Budjně 1824,

w Královské universitické tiskárně.

volt sajátos esztétikai-humanista jellegével, ami a politikai törekvéseket látszólag kizárta, a státus quo fenntartásában érdekelt hatalmak számára mégsem volt elfogadható.

A nagyhatású koncepció magját már az 1820-as évek legelején elvetette Kollár. Költői alkotásaiban töredékesen már megjelentek a kölcsönösség értekezésben tudományosan kifejtett eszmék. A döntően szonetteket, néhány elégiát és epigrammát tartalmazó, 1821-ben megjelent Básně (Versek) című gyűjtemény szerelmi élményeket, nemzetről, hazáról szóló gondolatokat énekel meg, s az emberiség sorskérdéseiről is elmélkedik. Három év múlva adta ki a Slávy dcerat.[17] Bár a könyv ezzel a címmel először jelent meg, mégis második kiadásként jelölik meg, amivel a *Básně*val való szoros kapcsolatára utalnak. Az 1832-ben megjelentetett harmadik *Slávy dcera* verzió[18] tartalmilag ismét kibővült – a korábbi kiadás 151 szonettjéből 615 lett (a végső változatban, 1852-ben aztán 645) –, és a szonetteket három helyett öt énekbe sorolta. Az újonnan hozzáadott negyedik és ötödik ének (a görög mitológia alvilági folyóinak nevéből *Léthe és Acheron*) a szláv pokolba és mennyországba kalauzolja el az olvasót. A pokol szonettjei váltották ki a magyarok részéről a legnagyobb kritikát és felháborodást; ide a szláv árulók, a szláv ügy ellenségei kerültek. A verses mű a hozzá kiadott, magyarázatokat tartalmazó terjedelmes kötettel együtt egy össz-szláv enciklopédia szerepét töltötte be, s az emblematikus nemzetrajz megalkotásával benépesítette az elképzelt szláv birodalmat.[19] Az enciklopédikus jellegből következően a szláv mennyország és pokol valós történelmi személyekkel, történeti események anonim képviselőivel, szláv tudósokkal, elnémetesedett csehekkel, a magyar reformmozgalom vezető alakjaival, a szlávokról negatívan nyilatkozókkal, elmagyarosodott szlovákokkal és általában Kollárral kapcsolatban lévő személyekkel – beleértve egyházi ellenfeleit és híveit is – népesül be.[20] A metafizikai térnek ez a – mai fogalommal – nemzetközisége egyszerre mutatja meg a 19. század eleji magyarországi kultúra összetettségét, rétegzettségét és ugyanakkor sérülékenységét is. Kollár még nem „nemzeti" hovatartozásuk alapján kívánta pokolra hőseit vagy emelte őket a mennyországba, de a válogatás módja már kétségkívül a nacionalizmus korai szakaszának jegyeit tükrözte, amennyiben az imaginárius szláv nemzethez való viszony vált morális értékmérővé.

A fenti gondolatmenetbe illeszthető a többnyire csak az életmű függelékének tekintett egyházi irodalom is, melynek meglepő magyar párhuzamait mutatta ki nemrégiben Kiss Szemán Róbert.[21] A Kollár-prédikációk többsége gyűjteményben jelent meg *Nedělnj, swatečné i přileżitostné kázně a řečí*[22] címen, néhányat pedig külön adott ki.[23] Az első kötet 1831-ben jött ki, három évvel azelőtt, hogy a pesti szlovák evangélikusokat gyülekezetnek, káplánjukat pedig lelkésznek elismerte volna egy császári és királyi döntés. Ezekben a beszédekben – állítja Kollár a kötet előszavában – a pesti gyülekezet teljes története megtalálható.[24] A kötet felzúdulást váltott ki egyházi körökben, ami a második kötet megjelenésével újabb ösztönzést kapott. Nem csak magyar részről bírálták Kollár beszédeit; Ján Benedikty például, aki szintén szlovák hazafi volt, és tartalmi szempontból egyébként igen nagyra értékelte a kiadott prédikációkat, meghökkenését fejezte ki, hogy milyen vallásidegen témákat visz be Kollár a templomba. Beszédeinek témaválasztása, érvrendszere és hangvétele egyaránt azt a szándékot tükrözte, hogy híveit egy az eszményeit megtestesítő szlovák közösség részeként őrizze meg evangélikusnak a nagyvárosi környezetben. A prédikációkra egyöntetűen jellemző ezért az agitációs szándék; valódi hatásuk a szószéken mutatkozott meg, hiszen a kortársak megemlékezése szerint Kollár kitűnő szónok volt.[25]

JÁN KOLLÁR MEGHÍVÁSA A PESTI GYÜLEKEZETHEZ

Ján Kollár 1819 őszén érkezett Pestre, miután Jénában befejezte egyetemi tanulmányait. A közgyűlési jegyzőkönyvek mellékletei arról tanúskodnak, hogy ebben az időben kezdte szárnyát bontogatni a gyülekezetben egy szlovák hátterű mozgalom. Adódik ezért a következtetés: a szlovák nyelvi törekvések kezdeményezője a fiatal papjelölt volt. Bizonyos források és a későbbi események viszont arra utalnak, hogy kétségtelen elkötelezettsége mellett több tényező összejátszása emelte, vagy inkább sodorta őt a frontvonalba. A konfliktus viszonylag rövid idő alatt, de fokozatosan bontakozott ki, a gyülekezet hivatalos német, majd magyar emlékezete mégis a viszály viharos kirobbanását örökítette meg, mintha egy békés, gyarapodó korszakot akasztott volna meg a „szláv nacionalizmust képviselő" lelkész színrelépése. A hagyományt több elemében ugyan már a gyülekezet százéves történetét megíró Doleschall is megkérdőjelezte, de ez a tény nem vált közismertté.[26] Az alternatív szlovák és általában szláv hagyomány ugyancsak a konfliktus gyors kifejlődését hangsúlyozza, tetézve ezt azzal, hogy Kollárt eleve ellenségesen fogadták a gyülekezetben. Az interpretáció megalapozója, tehát a forrás maga Kollár volt. Prédikációgyűjteményében több helyen is ilyen értelemben nyilatkozott, amit azonban nagy óvatossággal kell kezelnünk, hiszen tíz évvel később, agitációs céllal és önigazolásként írta le a gyülekezeti állapotokat jellemző sorokat. A konfliktus megjelenésének intenzitását, általában az eseménytörténet rekonstruálását és a részt vevő felek, személyek álláspontjának vázolását a szakirodalmi adatok és megállapítások ellentmondásai, valamint a levéltári anyag feldolgozatlansága csak nagy vonalakban teszi lehetővé. A történet elbeszélése ezért nem egy lezárt kutatási folyamat eredményeit tükrözi; újabb források feltárásával részleteiben még módosulhat, az alapkérdésekben viszont ezt már nem tartjuk valószínűnek.

Az 1810-es évek második felében a gyülekezetet már három évtizede pasztoráló lelkész, Molnár János gyakran betegeskedett, több alkalommal hivatali teendőit sem tudta ellátni.

Valószínűleg csökkent munkaképességére való tekintettel javasolta a katolikusoknál jellemző diakónusi rendszer (egy lelkésznek alárendelt szükséges számú segédlelkész) bevezetését, mert szerinte a lelkészi hivatal megosztása, vagyis még egy lelkész meghívása komoly érdekellentétekkel fenyegetett. Mások, tekintélyes világi vezetők inkább egy második lelkészt alkalmaztak volna. Érveik közül kettőt ismerünk: a segédlelkészi hivatalnak nem volt hagyománya az evangélikus egyházban, és nem szimpatizáltak az alárendeltségi elv meghonosításával.[27] Molnár mindenesetre helyettest keresett, ami idős vagy beteg lelkészek esetében elterjedt gyakorlat volt, és a későbbiekben semmilyen kötelezettséget nem rótt a gyülekezetre a helyettesítővel szemben.

A jénai egyetemen frissen végzett Ján Kollárt egyik biográfusa szerint a bányakerületi szuperintendens, Lovich Ádám ajánlotta Molnárnak.[28] Az bizonyos, hogy ekkor Kollár éppen Pesten tartózkodott, s Budán felkereste egy cikkével Rössler Kristóf szerkesztőt,[29] aki szintén ajánlója lehetett. Bizonyosan támogatta Schwartner Márton egyetemi tanár is, akivel az egyetemi könyvtárban ismerkedett össze, és alakított ki szívélyes viszonyt.[30] Dicsérő szavaikat igazolták az első egyházi fellépések is. Schwartner Mártonra állítólag olyan hatással voltak prédikációi, hogy még a délutáni, szlovák nyelvű istentiszteleteket is látogatta.[31] Kollár szeptembertől ideiglenesen helyettesítette Molnár Jánost, aki a kedvező tapasztalatok hatására 1819. október 4-én szerződéssel segédlelkésszé fogadta őt.[32]

Kollár alkalmazásával egy időben nagy megtiszteltetés érte a pesti egyházat. József nádor második felesége, Hermina még 1817 szeptemberében elhunyt. Az új nádorasszony, az evangélikus Mária Dorottya nem tartott igényt udvari papra, s a gyülekezet tagja kívánt lenni. Az egyház vezetése úgy döntött, hogy egy tekintélyes és tapasztalt papot alkalmaz második lelkésznek.[33] Az ágyhoz kötött beteg Molnár még hivatalban volt, helyettese tapasztalatlan, kiejtése nem elég németes, és Jénában végzett teológusként gyanús volt Metternich szemében, ezért korábbi támogatói sem számoltak vele. Szeberényi Jánost ugyan sokan ajánlották, de a hercegnőre való tekintettel inkább született német papot hívtak meg, a szlovák funkciókat pedig Molnárra és helyettesére bízták. Több jelölt elvetése után[34] végül Joseph Kalchbrennerre, Ágfalva német lelkészére esett a választás, aki szlovákul egyáltalán nem tudott, magyarul csak gyengén, viszont szívesen beszélt.[35] Megválasztása azonban szokatlan módon zajlott le. A gyülekezet képviselői leutaztak Ágfalvára, ahol közgyűlési felhatalmazás nélkül rögtön meg is hívták a pest-budai lelkésznek. A választást azután nem hagyatták jóvá az esperességgel, ami ellentétben állt az egyházi szabályokkal. Molnár János közben (november 28-án) elhunyt, helyére azonban, figyelmen kívül hagyva egy korábbi határozatot, miszerint mindegyik „nyelvi osztálynak" legyen igehirdetője, nem választottak rendes lelkészt.[36] A szlovákok mégsem maradtak pap nélkül, mert Kollár Kalchbrenner segédlelkésze lett. Híványa szerint a szlovák szolgálatot látta el, egyebekben Kalchbrennernek volt alárendelve, s tanítania is kellett az iskola bővítése után. A későbbi események fényében a lelkészügyben hozott döntéssorozat és annak kommunikálása sem bizonyult szerencsésnek. Kalchbrenner meghívásának szokatlan módja mellett kérdéses volt Kollár jogállása is. A szlovákok igehirdetőjüknek Molnáréval azonos jogokat igényeltek, és segédlelkészi alárendeltségét kizárólag szükség esetére ismerték el, amikor a német lelkészt helyettesíteni kellett a német szolgálatban.[37]

A SZLOVÁK KÁPLÁN ELSŐ TAPASZTALATAI

Kollár huszonhat évesen lett a pesti gyülekezet káplánja. 1793. július 29-én született Turóc megyében, a döntően szlovák evangélikusok lakta Mosócon (Mošovce). Gazdálkodó és szűcsmester apja tekintélyes polgárnak számított, évekig hol bírója, hol jegyzője volt a másfél ezres településnek. Iskoláit Mosócon kezdte – első tanítója Juraj Hrúz állítólag Petőfi anyjának nagybátyja volt[38] – és Körmöcbányán folytatta, majd egyéves kényszerszünet után[39] Besztercebányán és a pozsonyi evangélikus líceumban tanult. 1817-ben iratkozott be a jénai egyetemre. Életművének egyik ösztönző alapélménye lett a wartburgi egyházújítási emlékünnep, mely egész Európát felkavarta, mert a német nemzeti érzés demonstrációjává alakult át.[40] Jénai tanulmányaihoz kötődik az életművét szintén meghatározó tapasztalat: utazásai során mindenhol szláv emlékeket látott, szláv eredetű helyneveket hallott, de szlávokat már sehol sem talált. A harmadik élménycsokor a Jéna melletti lobedai paplakhoz kötődik, ahol szerelmes lett a lelkész lányába. A románc csak több mint másfél évtized múlva, 1835-ben teljesedett be, amikor összeházasodtak, de az érzelem intenzitása adott töltetet költői életművéhez. Ekkor kötelezte el magát a nemzeti gondolat mellett is, Jénába utazva és visszaúton is megállt Prágában, ahol bekapcsolódott a cseh hazafiak nemzetébresztő mozgalmába.[41]

Manapság szokatlan, korában viszont nem volt kirívó az iskoláit befejező Kollár nyelvismerete. Legmagasabb szinten a németet sajátította el, sőt műveltsége is a német kultúrához kötődött, bár a németekkel szemben táplált ellenszenve erre csak kevéssé motiválta.[42] A holt nyelvek közül a kötelező latin mellett elsajátította az ógörög és a héber alapjait is. Franciát, angolt és olaszt is tanult, de magas szintet egyikből sem ért el. Ugyan nem szabályozott tanórai keretek között, de Pozsonyban megismerkedett a szerb nyelvvel és az ószlávval. Az orosz nyelv még kisgyermekként felkeltette kíváncsiságát, később, amikor Jénába utazott, megismerkedett egy orosszal, aki tanította őt a nyelvre.[43] Magyar nyelvismeretéről megoszlanak a vélemények. Gyakran szemére vetették, hogy nem tud magyarul, pedig jól olvasott, tény viszont, hogy nem szívesen fogalmazott és beszélt.[44] Bizonyítványa alapján mindenesetre az alapokat elsajátította, s anyakönyvet is vezetett magyar nyelven.[45] Székács véleményét fogadjuk el mérvadónak: a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban azt írta, hogy Kollár meglehetősen jól megtanult magyarul.[46]

Pártfogói nagy reményeket fűztek az elhivatott és felkészült Kollárhoz, akit azonban félénksége, állandó anyagi megszorultsága, tudásvágya, szorgalma, a cseh és a szlovák irodalom iránti érdeklődése különccé tett többek szemében. Már Besztercebányán kicsit koravén volt, nehezen vagy inkább sehogy sem talált hangot a gazdag diákokkal, nem vett részt szórakozásaikban, nem járt velük kocsmákba, fogadókba, kártyázni, tekézni, s másképp is öltözködött, mint ők. Ismerőseit főleg festő- és rajztanári óraadása révén, többnyire polgári és felsőbb körökből szerezte. Ezek a kapcsolatok is távol tartották őt a diáktársaságtól, amiért sok szemrehányást kapott; szerzetesnek, süsünek, hóbortosnak gúnyolták a túl komoly Kollárt.[47] Mivel híján volt a népszerűséget hozó társasági stílusnak és jó megjelenésnek, sikereit megfeszített munkával és konok célratöréssel érte el. Pestre érkezésekor kialakult világnézete volt, írt már nemzeti témájú szonetteket, és körvonalazódtak a szláv irodalmi élet szervezésére, szláv nyelvi jogok érvényesítésére irányuló elképzelései is. Nem mondhatjuk tehát, hogy a pesti fogadtatás váltotta ki belőle a nemzetvédő attitűdöt, de a későbbi események katalizáló szerepe nehezen lenne vitatható.

Bátran vállalt konfliktusokat elveiért, melyek során sűrűn osztogatott és kapott sebeket. Ugyanakkor a tanulóévek során megtanult alkalmazkodni a különböző szituációkhoz és környezethez, melyek más-más viselkedés- és elbeszélésmódot követeltek meg.

Első gyülekezeti tapasztalatairól közölt sorai ugyanúgy tükrözik ezt a kettősséget, mint egyházi és nemzeti kontextusban tett későbbi megnyilvánulásai. Korai élményeiről több forrást idézhetünk. František Palackýnak[48] 1820. március 5-én így panaszkodott egy levelében: „Nálunk minden mély álomban van. Nemzet, nyelv stb., ezek a szavak itt véteknek tűnnek a sértett méltóság számára, vagy a túlzó festőiség gúnyos tréfáinak […] nehezen tartom magamat, itt, ezen a parton olyan helyzetben találtam magamat, melybe nem szerencsecsillagom, hanem valamilyen véletlen juttatott."[49] Az egyházi környezetet, a szlovák nyelvű hitélet állapotát hasonlóan sötét színekkel festette meg Kollár, amikor prédikációgyűjteménye első kötetének előhangjában felidézte benyomásait: a szlovák istentiszteletek színvonala alacsony volt, a körülbelül ezer szlovák egyháztag nem alkotott közösséget, szinte nem is ismerték egymást, iskolájuk és tanítójuk nem volt. A szlovák fiatalok, akiknek száma 1819-ben mintegy hetven fő, ha nem tudtak németül, az iskola mellett a konfirmációból is kimaradtak. Kollár ebben látta az okát, hogy a vallási kérdésekben általában érzéketlenekké váltak. Megismerjük ezután Kollár verzióját a viszály kialakulásának okáról is: „Ebben a sajnálatra méltó állapotban találta magát ezen prédikációk kiadója, mikor Isten rendeltetéséből 1819-ben hozzájuk érkezett. Első kötelességének tartotta tehát ezeket a szétszéledt bárányokat a templomba hívni, a vallásosságnak visszaszerezni […] alighogy ezt elkezdte, mindenféle akadályokat állítottak az útjába. A nemzeti összeférhetetlenség és eszelősség, mely már titokban előtte is hatott, felemelte most két fejét, és az egyházközséget s a vallást is el akarta nyelni: nem gondolva többé a munka alatt alig fellélegző nép szívének művelésére és lelkének megváltására, egyedül csak a beszédre és a nyelvre. A boldogtalanság és a viszályok ekkortól keletkeztek…"[50] Amikor azonban nem a szláv kultúra elkötelezett híveként és nem a „szlovák nemzeti egyház apostolaként" nyilatkozott, más képet festett a pesti környezetről. 1819 decemberében és 1820 júniusában két levelet írt nemzeti és egyházi kérdésekben semleges személyekhez, egykori jénai jegyesének, Friderika Schmidtnek és Friderika anyjának. Ezekben nem ejtett szót konfliktusról és a szlovák hitéletet illető tapasztalatokról. Decemberben a mérhetetlenül sok egyházi munkára, kimerültségre panaszkodott, és csendesebb, vidéki élet után vágyakozott. 1820 júniusában írt levele pedig arról tanúskodik, hogy beleszokott hivatalába, és nem kívánja elhagyni Pestet, mert itt kapcsolatban maradhat a német irodalommal.[51]

Ha a lelkészválasztás ügyében keletkeztek is feszültségek a gyülekezetben, nem regisztráltunk az első időszakban különösebb ellenérzéseket. A gyülekezet vezetői, tekintélyes tagjai, honoráciorok és pesti polgárok támogatták anyagilag Kollárt, sokan olyan egyháztagok is, akik később az ellene jogi úton fellépők magját alkották, így Schedius Lajos és Liedemann János Sámuel is. Amikor az ifjú Kollár Pestre érkezett, még a hivatalához méltó ruha beszerzése is gondot okozott számára. Molnár halála után pedig, amikor szerződést kötött Kalchbrennerrel a segédlelkészi feladatok ellátására, a berendezkedésre sem volt pénze. Ekkor a német egyháztagok példáján felbuzdulva, akik jelentős összeggel segítették Kalchbrenner letelepedését, a szlovák egyháztagok úgy döntöttek, pénzt gyűjtenek Kollár számára. Az akcióhoz a német tagok és vezetők nemcsak jelentős összegekkel járultak hozzá, hanem még saját köreikben is külön gyűjtőívet köröztettek.

SZLOVÁK KÉRVÉNYEK A KONVENT ELŐTT

A pesti evangélikus gyülekezetben a német nyelv dominált. Magyar istentiszteletet csak az egyházi nagyünnepek alkalmával tartottak, ami ebben az időszakban még nem okozott problémát, mivel a városban alig éltek magyarok, és azok is értették vagy a német, vagy a szlovák nyelvet.[52] Sokan vettek viszont igénybe szlovák, valójában biblikus cseh nyelvű szolgálatot,[53] körükben azonban az alacsonyabb társadalmi státusz és vagyoni állapot volt jellemző. Megszervezésüket 1820 januárjától, alig pár héttel Kollár segédlelkészi meghívása utánra datáljuk, amikor terjedelmes beadvány érkezett az egyházi gyűlésre. A kérvény négy fő témával foglalkozott: a szlovák nyelvű istentiszteletek, a temetés és az úrvacsora liturgiájával, a vasárnapi istentiszteleti rend megállapításával, egy szlovák tanító alkalmazásával és a szlovák érdekek képviseletével az egyházi közgyűléseken. Az egyházi liturgia kérdésében a német istentiszteleti rendtől eltérő felső-magyarországi szlovák evangélikus hagyományokat igyekeztek érvényre juttatni, amiben akár kezdeményező szerepe is lehetett a frissen alkalmazott Kollárnak, aki kifejezett ellenérzéssel viseltetett például a német egyházi énekekkel szemben.[54]

A kérvényt több hasonló tartalmú beadvány is követte, mert a konventek nem engedélyezték az ősi lutheri hagyományra emlékeztető egyházi gyakorlatot, és nem találtak megoldást a vasárnapi istentiszteletek időpontjának kérdésében sem. Az évente előre elkészített program csak minden negyedik alkalommal biztosított a szlovákajkú hívek számára vasárnap délelőtti igehirdetést. Áthidaló megoldásként a szlovákok szerda reggelenként is tartottak istentiszteletet. Nagyobb súlyú problémának bizonyult az anyagi kérdéseket is felvető szlovák iskolai oktatás ügye, ezért azt többször is napirendre vették. 1820 elején még csak egy szlovák tanító alkalmazásáról volt szó. A beterjesztők azzal érveltek, hogy a szlovák gyerekek hátrányos helyzetben vannak a németekkel szemben, mert a tanítási nyelvet, a németet nem ismerik, s emiatt gyakran ki is csúfolják őket. Társadalmi helyzetük, kultúrájuk is más módszereket követelt, mint amilyeneket a magasabb társadalmi rétegeket képviselő, döntő többségében német családok gyermekeit tanító gyülekezeti iskolában alkalmaztak. A követelések között rendszeresen szerepelt a szlovákok közgyűlési képviselete is. Két elöljárót szerettek volna választani, ami azonban saját gyűlések tartását feltételezte, ráadásul a két képviselő delegálása a gyülekezet vezetőinek körében azt a gyanút ébresztette, hogy itt valójában választott egyházi vezetőkről, szlovák felügyelőről és gondnokról van szó. A programpont megvalósulása így a gyülekezeti elöljárói tisztségek, tanácskozó fórumok megkettőzését jelentette volna, ami egy belügyeiben önálló, az istentiszteleti nyelv alapján definiált közösség megszervezésének irányába mutatott.

A szlovákok első sikerüket az oktatás terén érték el. Habár az iskola ügyében keletkezett iratokon nincs utalás Kollár szerepére, feltehetően az ötletadók között volt. Jelentős iskolai gyakorlattal rendelkezett; unokafivérének, valamint egykori elemi iskolai tanárának is segédkezett a tótprónai és a mosóci iskolában, később az evangélikus egyház pozsonyi árvaintézetének nevelőtanára volt, és tanított egy félévet a pesti iskolában is Hoffmann betegsége idején és halála után.[55] Ő maga is kezdeményezőnek tüntette fel magát, amikor megírta és kiadta Ondřej Hvizdák életrajzát, melyben az első alapító személyéről és saját érdemeiről emlékezik meg. Előadása szerint 1819-ben meggyőzte a halálos beteg Hvizdákot, jómódú pesti

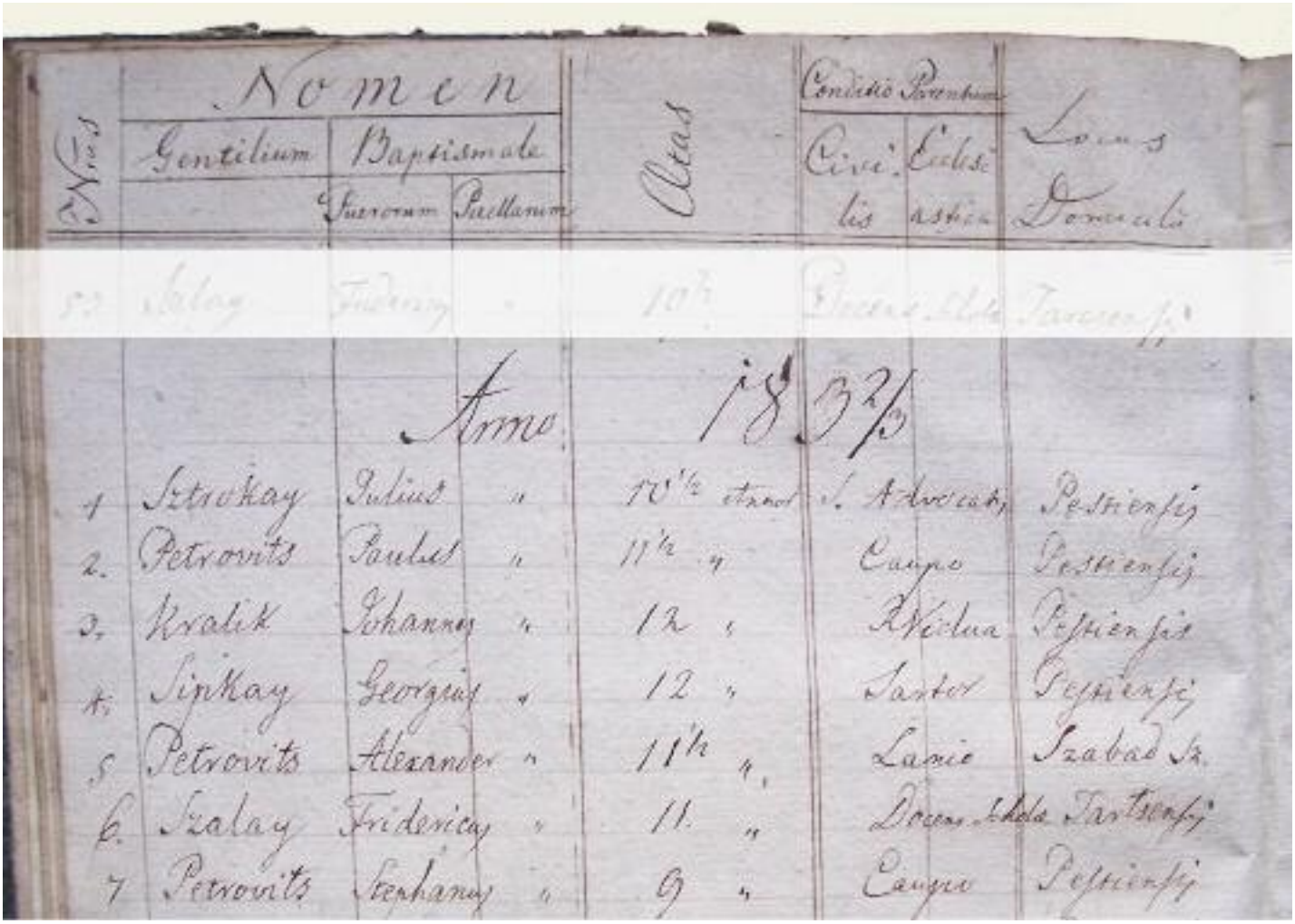

Nro	Nomen Gentilium	Baptismale Sacerdos	Baptismale Paellanus	Aetas	Conditio Parentum Civilis	Conditio Parentum Ecclesiastica	Locus Domicilii
52	Szalay	Friderica		10h	Pictor Acad.		Pestinensis
		Anno		1833/4			
1	Sztrokay	Julius	"	10½ annor	J. Advocati		Pestinensis
2.	Petrovits	Paulus	"	11½ "	Caupo		Pestinensis
3.	Kralik	Johannes	"	12 "	Textrix		Pestinensis
4.	Sipkay	Georgius	"	12 "	Sartor		Pestinensis
5	Petrovits	Alexander	"	11h "	Lanio		Szabad Sz.
6.	Szalay	Fridericus	"	11. "	Doctor Schola		Tartinensis
7	Petrovits	Stephanus	"	9 "	Caupo		Pestinensis

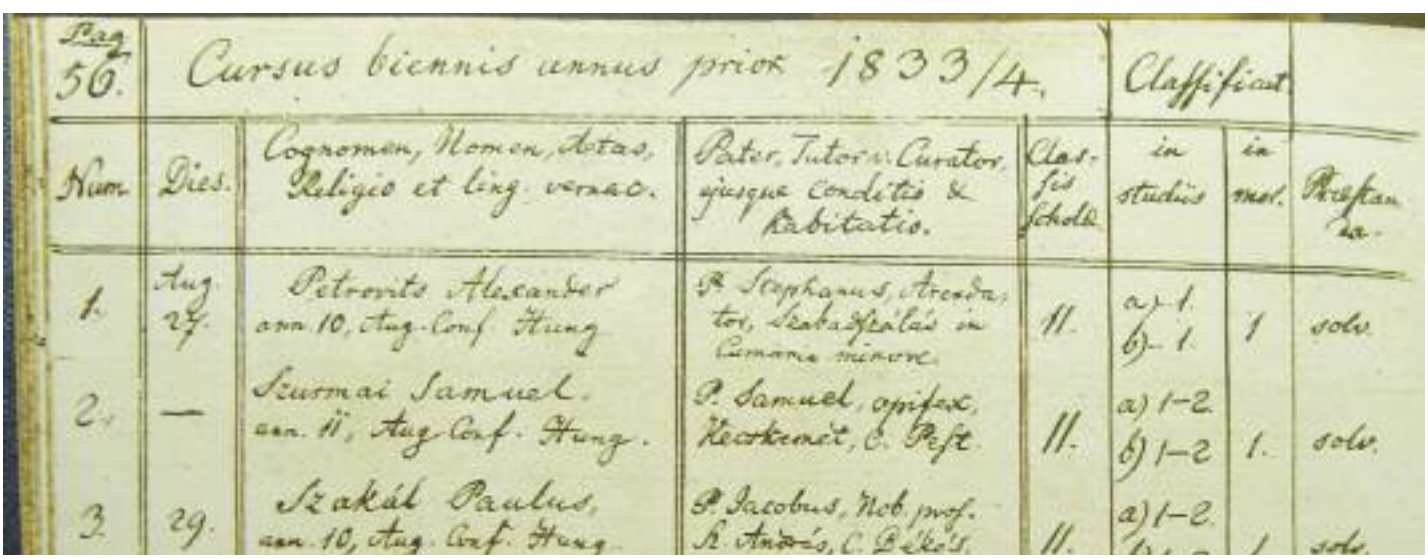

Num.	Dies.	Cognomen, Nomen, Aetas, Religio et ling. vernac.	Pater, Tutor v. Curator, ejusque conditio & habitatio.	Class. fis Schola	Classificat. in studiis	Classificat. in mor.	Praestan.
1.	Aug. 27.	Petrovits Alexander ann. 10, Aug. Conf. Hung.	P. Stephanus, Arrenda-tor, Szabadfalán in Comana minore.	II.	a) 1. b) 1.	1	solv.
2.	—	Szurmai Samuel. ann. 11, Aug. Conf. Hung.	P. Samuel, opifex, Kecskemét, C. Pest.	II.	a) 1–2. b) 1–2	1.	solv.
3.	29.	Szakál Paulus, ann. 10, Aug. Conf. Hung.	P. Jacobus, Nob. prof. R. András, C. Békés.	II.	a) 1–2.		solv.

PETROVITS ALEXANDER (PETŐFI SÁNDOR) NEVE A SZLOVÁK ÉS A NÉMET ISKOLA ANYAKÖNYVÉBEN

kereskedőt és szabómestert, hogy végrendeletében hagyományozzon jelentős összeget oktatási célokra. Írásában jellemezte a szlovák gyerekek vallási műveltségét is. 1819-ben tizenöt fiatalt konfirmált, s közülük csupán egy olvasott biblikus cseh nyelven, ő is csak azért, mert Cinkotára járt iskolába. A többiek nem tudtak a szlovák evangélikusok liturgikus nyelvén imádkozni és énekelni sem, mert Kollár érkezéséig szlovák konfirmációt sem tartottak. A kántortanító, Kriek nem ismerte a nyelvet, mégis szlovák szolgálatokat látott el, biblikus cseh nyelven próbált énekelni a templomban. A nagyobb temetésekre ezért Cinkotáról vagy Keresztúrról hívtak kántort a szlovák hívek.[56]

A szlovák oktatás ügye azonban az egyháztanács hozzájárulásától függött. A vezetés nem zárkózott el a szlovák gyerekek oktatásától; jelentős ellenállás akkor bontakozott ki, amikor a folyamodók a kántortanító alkalmazásának tervét egy önálló iskola, valójában fiókiskola megalapítására terjesztették ki. Ez ugyanis jelentős anyagi áldozatokkal járt, ráadásul a szlovák oktatási célokra tett adományok és alapítványok kikerülhettek az egyházi vezetők ellenőrzése alól. Liedemann János Sámuel és Schedius Lajos a többletköltségekre hivatkozva igyekeztek megakadályozni, hogy a szlovák iskola külön működjön a némettől, és egy Budán lakó szlovák személy alkalmazását javasolták. A szlovákok képviselői azonban ragaszkodtak a külvároshoz, mert szerintük a teréz- józsef- és ferencvárosi szlovák gyerekek nem járnának el a messzi, a mai Deák téri német iskolába.[57] Az egyháztanács végül engedett, de csak azzal a feltétellel, ha az iskola felállításának anyagi alapjairól a szülők maguk gondoskodnak. A gyűjtéshez nemcsak szlovák, hanem német egyháztagok, sőt külföldiek és katolikusok is hozzájárultak.[58] A döntés jelentőségét mindenképpen ki kell emelnünk, mert hosszú távú következménye volt, hogy precedenst teremtett az alapítványok megosztásához, a szlovák külön pénztár létrehozásához. A német vezetés végül kénytelen volt 200 forinttal mégiscsak támogatni a szlovák iskola helyiségének bérletét, mert csak így sikerült leállítani a szlovákok akcióját, mely elérte, hogy a még életben lévő adományozók közül többen kijelentették, támogatásuk nem csak német oktatási célokat szolgál.

Hosszas előkészületek és viták után 1821-ben nyílt meg Šamuel Matejkovský vezetésével az önálló szlovák iskola a józsefvárosi Ötpacsirta utca 1098. számú házában. Az első évfolyam 1822. szeptember eleji vizsgája alkalmából készített emlékirat szerint 28 lány és 26 fiú tanulója volt.[59] A szlovák iskolát a következő években is hasonló számban látogatták, az 1829–30-as tanévig terjedő időszakban a létszám egyszer sem esett 53 fő alá. A leglátogatottabb évnek 1822–23 bizonyult, amikor 76-an tanultak a józsefvárosi tanintézményben. A diákok döntően Pestről és kisebb számban Budáról származtak, minden évben volt azonban Pest környéki faluból származó tanulója is az iskolának, sőt, ha elenyésző számban is, de a felső-magyarországi megyékből és Morvaországból érkezett diákokat is bejegyzett a tanító az anyakönyvbe.[60] Az iskola finanszírozását elsősorban önerőből biztosították. A közvetlen adományok, majd az alapítványok és a tandíj mellett azonban egyéb lehetőségek is részét képezték a pénzszerzés gyakorlatának. Ezekben elsősorban Kollár jeleskedett. Kiadta például három prédikációját, amihez báró Prónay Sándor a nyomtatási költségek fedezésével járult hozzá. Az egyházi beszédek fogadtatásának selmecbányai, eperjesi és pozsonyi sikerén felbuzdulva, a szlovák hívek gyűlésének megbízásából Kollár latin nyelvű formalevélben fordult a szláv nyelven is oktató gimnáziumokhoz, megvételre kínálva fel a nyomtatványokat. Levelében röviden jellemzi a szlovák iskolát is, mely ugyan a diákok számát tekintve fellen-

dült, de a kizárólag magánadományokból összeszedett alapítvány olyan szegény volt, hogy 65-70 gyerekre alig volt képes egy tanárt eltartani. Keserűen panaszolta, hogy a németek ezzel szemben ugyanekkora létszámra hat tanárt alkalmaztak, akiket ráadásul a közös egyházi pénztárból fizettek. Hasonló módon sikerült biztosítania a szlovák iskolák számára összeállított olvasókönyv kiadását. A 4000 példányban kiadott tankönyv költségeit a bányakerületi szuperintendens, Lovich Ádám által felajánlott 500 arany kivételével hitelből fedezték. Nagyobb összeget kölcsönzött egy évre kamattal Prónay Sándor (500 arany), Podmaniczky Karolina bárónő (600 arany) és Földváry Miklós (300 arany).[61]

A SZLOVÁK LELKÉSZI HIVATAL MEGALAKULÁSA (1821–1834)

GYÜLEKEZETI ERŐVISZONYOK AZ 1820-AS ÉVEKBEN

Az oktatás terén elért siker után az volt a kérdés, meddig terjed a szlovákok érdekérvényesítő képessége, vagyis hol húzódnak azok a határok, melyeken belül törekvéseiket még ellenőrzés alatt tudja tartani a gyülekezet vezetése. A kollektív patronátus keretében fenntartott és működtetett pesti egyházközség belügyeiben viszonylag nagy önállósággal rendelkezett. A nagyobb befolyással bíró egyháztagok sikerrel alakíthatták úgy az erőviszonyokat, hogy az általuk előnyben részesített vallási, közösségszervezési, nevelési, anyagi és egyéb célok kerüljenek előtérbe, akár a magasabb egyházszervezeti szintek, az esperesség és a kerület határozatai ellenében is.

Minden gyülekezettörténeti munka hangsúlyozza Schedius Lajos és Liedemann János Sámuel, a Podmaniczky, Prónay, illetve a kezdeteknél a Beleznay és a Teleki család szerepét. Kimerítően olvashatunk róluk az egyházközség alapítását és a templomépítés korszakát megörökítő Fabiny Tibor munkában, *Az Első kövekben* is.[1] Ritkán esik szó azonban néhány kevésbé ismert tényezőről.

A városi protestáns gyülekezetek funkcióját és társadalmi szerepét illetően a legújabb történeti kutatások sokkal többet sejtetnek, mint arról a korábbi interpretációkban olvashatunk. A nagyarányú bevándorlás, mely már a 19. század első évtizedeiben is jellemezte Pestet, létrehozott egy társadalmilag integrálatlan tömeget, melyet sokszínűség, vagyis a különbözőség jellemzett. A rendi társadalomszerveződés kasztszerű határai ilyen heterogén közegben egyre kevésbé voltak evidensek, s egyre inkább átjárhatóvá váltak. Ebben a folyamatban játszottak szerepet az eltérő státuszú, kultúrájú egyéneket közösségekbe szervező egyesületek, gazdasági társaságok, egyházi, tudós és egyéb csoportosulások. Szerepük nélkülözhetetlen volt a polgári önszerveződés, a gazdasági élet, a nemzeti nevelés terén, de gyakran politikai ambíciók fórumaként is szolgáltak.

A rendi határok átlépésében egyes közvetítő személyek nagy szerepet játszottak. Ők a középrétegnek olyan, az átlagosnál aktívabb szereplői, akik több csoporthoz is tartoztak, s kapcsolataikkal befolyásra is szert tettek. Az egyesületek vagy éppen az egyházi közösségek képviseletében képesek voltak összefogni önálló gazdasági és hatalmi központokat és szereplőket, mozgósítani az elsősorban közép- és felső réteghez tartozókat. Schedius Lajost vagy gazdasági téren Liedemann János Sámuelt, korábban Schwartnert egyértelműen ilyen közvetítőként nevezhetjük meg, s szintén ebbe a körbe sorolja Tóth Árpád, a pest-budai egyesületi élet monográfusa például Gömöry Károly gyógyszerészt, a német–magyar gyülekezet jelentős tagját, egy időben másodfelügyelőjét.[2] A társasági élet fellendülésének és demokratizálódásának hangsúlyozása során nem feledkezhetünk meg a kultúrapártoló, pesti ingatlanbefektetésekben egyre inkább érdekelt főúri családokról, köztük a gyülekezet életében meghatározó Podmaniczky és Prónay famíliáról sem.

A 19. század eleji pest-budai evangélikus elit összekovácsolódását, beágyazódását és széles körű kapcsolatrendszerének kiépülését segítette elő a szabadkőműves mozgalom is, melynek már Bécsben befolyásos tagja volt a gazdag kereskedő, Liedemann János Sámuel, aki a korábbi kávéháztulajdonos, majd pesti kerületi rendőrigazgató, Gotthardi Ferenc bizalmasaként a bécsi kormánykörökkel is bizonyára jó viszonyt ápolt.[3] Hasonlóképp híve volt a mozgalomnak Schedius Lajos, a balassagyarmati „Erényes zarándokokhoz" páholy egykori alapítója, valamint Schwartner Márton hírneves statisztikus,[4] s mindenképp meg kell említenünk ebben a körben Molnár Jánost, aki ugyancsak a szabadkőművesek számát gyarapította.[5]

A pesti evangélikus elit összetartozásának egy másik hajszálere az 1780-as évek végi Göttingáig nyúlt vissza. Az egyetem magyarországi hallgatója ekkor többek közt Schedius Lajos, a vele egy szobában lakó Liedemann Márton, János Sámuel testvére, Schwartner Márton, Podmaniczky József báró és Prónay Sándor báró, akik „Göttinget elhagyva is fenntartották személyes kapcsolataikat, és valóságos hálózatot hoztak létre."[6] Ez a hálózat átszőtte a pesti gyülekezetet is, s a szálakat idővel Liedemann János Sámuel, Schwartner Márton és elsősorban Schedius Lajos tartotta a kezében, akinek háza társasági központ volt, kapcsolatépítő és -megtartó képessége megmutatkozott a vendéglátásait megtisztelő kör létszámában és összetételében.[7] Az 1810-es évek végén, amikor Kollár a gyülekezethez került, a döntésekben megkerülhetetlenek voltak, bármilyen alternatív program csak támogatásukkal vagy ellenükben valósulhatott meg. Régi, de már megkeseredett és megfáradt ellenfelük, Molnár János elhunyt, saját érdekeik alapján választottak új lelkészt, méltán élvezték a német–magyar iskola megalapításával és fejlesztésével megszerzett népszerűségüket, és Mária Dorottya érkezésével tovább erősödött presztízsük. A gyülekezet felső és középrétegében biztos volt támogatottságuk, vezetői tisztségük megújítása, ha egyáltalán tartottak választásokat, gyakorlatilag formalitás volt. Ezért most meglepve tapasztalták, hogy az általuk vallott gyülekezeti prioritásokat egyesek mégis megkérdőjelezik, és ehhez támogatókat is találnak, vagyis egy rivális hatalmi csoportosulás körvonalazódik. Ugyanez a folyamat figyelhető majd meg az 1830-as évek második felében is, amikor Székács szervez maga köré – és Schediusék ellen – befolyásos tagokból (Fabiny Teofil, Fábry Pál, Gömöry Károly) érdekszövetséget.[8] A magyar nyelvű vallásgyakorlat intézményesülését megelőző, többnyire szegényebb szlovák egyháztagok szimpátiájától kísért emancipációs mozgalom az 1820-as évek legelején még tisztán vallási igényekre korlátozódott, de hamarosan – nagyrészt Kollár hatására – közösségszervező törekvések színezték, vagyis kísérlet saját elit, kapcsolatháló, egyesületek, szlovák köz- és társasági élet kiépítésére. Az alternatív program bázisát és erejét, amint azt a későbbi fejlemények igazolták, Schediusék rosszul mérték fel.

Schedius és hívei szívesen hivatkoztak az egyháztagok egyetértésére, mikor a pesti evangélikus közösség sikereit méltatták.[9] Interpretációjuk szerint a szlovákok ezt az egységet sodorták veszélybe követeléseikkel. A konfliktus ennél jóval összetettebb volt, s mint egyik legfontosabb okra, arra a tényre vezethető vissza, hogy a gyülekezet kinőtte a megalakulásakor kialakított szervezetet és működési szabályokat. Ezt a hiányosságot az 1827-ben kiküldött vármegyei vizsgálóbizottság is érzékelte, és el is rendelte az egyházközség belső koordinációját.[10] Az 1820-as évek legelején megfogalmazott szlovák kérések ebben az összefüggésben a gyülekezet reformját célozták meg; érvényre juttatásához a kedvező alkalmat az egyházban éppen zajló változások adták, amit a szlovákok szerettek volna kihasználni, amint ezt maguk

is hangsúlyozták.[11] A növekedő és differenciálódó tagság előbb-utóbb kikényszerítette volna a második lelkész alkalmazását, a nádorasszony érkezése csak felgyorsította ezt a folyamatot. Az új lelkészi hivatal felállítása pedig már önmagában is a korábbi működési elvek és intézmények megújítását feltételezte. Ebben az összefüggésben nem a korábbi egység változatlan fennmaradása, illetve fenntartása, hanem az volt a tét, hogy képes-e a gyülekezet megfelelő választ adni egy, a belső fejlődés generálta kihívásra. A megújulás igényét életre hívó tényezők közül a következőket emeljük ki:

Elsőként említjük meg, mint létszámadatokkal igazolható folyamatot, a szlovák közösség erősödését: mind érzékelhetőbbé vált, és megmutatkozott a templomlátogatók számában is, hogy a szlovákok egyre többen vannak és egyre szervezettebbek. Másrészt Schediusék tekintélye csorbult Kalchbrenner erőltetése miatt. Az új, inkább atyáskodó, a híveket fellelkesíteni és mozgósítani csak kevéssé képes lelkész nem váltotta be a hozzá fűzött nagy reményeket, melyekkel jelölői kecsegtették a gyülekezetet, s ennek fényében nyert jelentőséget, hogy sógora, a pesti gyülekezeti tag Fábry Pál is óva intette őt a pesti hivataltól.[12] 1821-ben egyre feltűnőbb lett a fiatal segédlelkész német prédikációinak népszerűsége, ami nem is annyira a lelkészek, mint inkább Kollár és a presztízsüket féltő világi vezetők között gerjesztett feszültséget.[13] Harmadsorban pedig felülvizsgálatra szorult a korábbi, a templomépítés befejező szakaszában kialakult gyakorlat, miszerint néhány polgári származású német egyháztag tartotta kezében az ügyek irányítását. Ebben a kontextusban a nyelvi ellentétek mellett az egyházkormányzat irányításáért folyó világi és papi küzdelem nyomait is kimutathatjuk.[14] A lelkészek és laikus hívők rivalizálása a 18. században mélyült el, és érintette az egyházigazgatás minden szintjét, tendenciáját illetően pedig a lelkészi egyházkormányzat fokozatos visszaszorulását jelentette. A középkori fraternitások mintájára alakult, a lelkészválasztást is jóvá hagyó esperesség, magasabb szinten pedig a kerület a 19. század első felében még utóvédharcait vívta a világi befolyás ellen, s jogainak biztosításáért esetenként hajlandó volt államigazgatási, akár uralkodói beavatkozást kérni, még ha ez az egyház autonómiáját veszélyeztette is. A pesti egyházban konkrét példán láthatjuk a világi befolyás elmélyülését, amikor a vezetők az egyházmegye szentesítése nélkül fogadnak lelkészt, és hagyják figyelmen kívül Kollár ügyében a sorozatos esperesi és kerületi határozatokat. A széttagoltság és az eltérő vonásokat konzerváló „egyházalkotmány" miatt a gyülekezetek ügyeinek intézésében sokszor a helyi érdekek és erőviszonyok domináltak a magasabb egyházi célokkal szemben. A rendezetlen viszonyok szimptómája volt például a pesti gyülekezetben a választások lebonyolításának visszaélésekre lehetőséget adó módja.[15] Szabályozatlan volt, és ezért helyi sajátosságok jellemezték a presbiteri intézményt is. Az evangélikus gyülekezetek latinul localis conventnek is nevezett közgyűlésén minden tagnak joga volt részt venni. A hatékonyabb működés miatt a 19. század elejétől az egyházközségek egy része presbitériumot állított fel, és így a kisebb ügyeket választott képviselők intézték. A „presbiterialis" vagy „particularis conventeket", vagyis választmányi ülést tartó testületek elöljárói a lelkész és a világi felügyelő voltak, ketten alkották az „inspektorátust". Az új intézményi keretek kialakulása magában rejtette azt a lehetőséget, hogy a megválasztott egyháztagok egy része túl nagy befolyást szerez az irányításban, ami akár hasznára is válhatott a gyülekezetnek, de bármilyen döntésben konfliktusforrás lehetett. A pesti egyház esetében ez történt; az ügyeket többnyire a felügyelő, a gondnok és az iskolai felügyelő intézte. A partikuláris gyűléseken sokszor a pap, Kalchbrenner sem jelent meg, s szűk körben maga panaszkodott, hogy a veze-

tők tetszés szerint jönnek össze, s csak a párthíveket hívják meg tanácskozásaikra. A lelkész mellett olykor a felügyelőt is mellőzték, legalábbis erre utal, hogy Ottlik Dániel felügyelő 1824-ben sérelmezte, amiért rendszerint kihagyják a döntéselőkészítő munkálatokból. A szlovák beadványok is gyakran kiemelték, hogy képviselőik és papjuk sem volt hivatalos ezekre a gyűlésekre, ahol egyébként sem vehetnének részt egyenértékű félként, mert németül folyik a szó. Különösen Kollár mellőzését fájlalták, „mert legyen bár ő Káplán, Vikár vagy akármi, mégis a mi Repraesentánsunk volt ő mindenkor; az pedig annyival inkább, hogy minékünk senki más nem szolgálhatott, mi […] az övéi voltunk."[16]

A gyülekezeti viszonyok jellemzéséhez hozzátartozik, hogy kimutatható bizonyos ellentét az arisztokrata és nemesi származású patrónus családok, valamint a közéletben egyre befolyásosabb szerepet játszó polgári személyek között is, bár ennek ellenkezőjére, a szövetségre szintén találunk példát: Podmaniczky Károly csatlakozott a Schedius–Liedemann párthoz, s egyik vezéralakja lett a szlovákok elleni fellépésnek. Ezzel szemben Prónay Sándor példája és később Székács egy megjegyzése is arra utal, hogy a gyülekezet nagy része, ha időnként ki is fejezte ellenszenvét a szlovák törekvések iránt, azokat éppen a vallási türelem szempontjából tolerálta, esetleg támogatta. Nincs is forrásunk, mely azt igazolná, hogy a vezető csoport jelentős bázist tudott volna maga mögött.[17] Erre csak indirekt módon következtethetünk: a szlovákok féltek, hogy az egész gyülekezet részéről történő választás esetén Kollár elbukik.

KOLLÁR LEMONDÁSA ÉS VISSZAHÍVÁSA

Amint azt már ismertettük, az első pengeváltások nyelvi, oktatási és liturgiai kérdésekben zajlottak. Ezekben Kollár exponálta magát, ráadásul német igehirdetése is látogatottabb volt, mint Kalchbrenneré. Schediusék számára nyugtalanító volt a szlovák tagok körében jellemző népszerűsége is. Amikor Kollárt 1821 őszén a szomszédos Rákoskeresztúrra hívták lelkésznek, a szlovákok Ján Šoltis ügyvéd[18] garanciája mellett pénzt gyűjtöttek a számára, amivel Pesten tartották.[19] Pedig Schediusék abban bíztak, hogy Kollár előbb-utóbb elfogad egy meghívást, és távozásával helyreáll majd „az egyház korábbi egysége". A helyettesítéseknél mellőzni kezdték, s idegen lelkészjelöltek és lelkészek hirdettek igét 1822 telén, amikor Kalchbrenner Budán szolgált, valamint 1823 nagyhetének idején is, amikor beteg volt.[20] Kollár lakásának ügyét sem oldották meg, s végül a káplán kénytelen volt magánszállásra költözni. A szlovák kérések elutasításakor rendszerint pénzhiányra hivatkoztak, felróva a szlovákoknak, hogy szegények, és nem támogatják arányos mértékben a gyülekezetet. Ez az attitűd a viszály során mindvégig jellemző maradt, hiába jelentették ki szlovák egyháztagok több alkalommal is, hogy amennyiben papot és gyermekeiknek iskolát kapnak, erejük és képességeik szerint életük végéig befizetést vállalnak a közös pénztárba.[21]

A szlovák hitéleti törekvések szervezői[22] nem nyugodtak bele, hogy az 1819-ben megígért lelkész helyett csak egy káplán lássa el szolgálatukat. 1821-től több alkalommal kérvényezték Kollár jogi helyzetének rendezését, és szóba hozták a közös alapítványok megosztását is. A visszautasítás után az egyházmegyéhez, később a kerülethez fordultak, de megoldást egyik fórum sem tudott elérni. Egyre kevesebb remény látszott a viszály gyors rendezésére, s Kollár 1824 januárjában úgy vélte, hogy az ügy a trónig fog elmenni.[23] Tavasszal azonban

megint szóba került a távozása. Ezúttal nem gyülekezethez hívták. Prónay Sándor személyes kapcsolatait latba vetve igyekezett elérni, hogy a tudományos és irodalmi ambíciókat tápláló Kollárt hívják meg a bécsi egyetem teológiai tanszékén megüresedett tanári státuszra, hangsúlyozva, hogy a jeles prédikátorral sokat veszít majd az egyház, de nem lát más lehetőséget az indulatok lecsillapítására.[24] Kollár végül nem kapta meg az egyetemi állást, a gyülekezetet rövid idő múlva mégis csak elhagyta.

1824 őszén Kollár korábban idézett aggodalma ellenére, úgy látszott, hogy küszöbön áll a kiegyezés, s annak egyetlen akadálya maga a szlovák lelkész volt. Legalábbis ezt olvashatjuk ki az esperesség október 13-i határozatából, mely harmadszor hagyott jóvá és helyezett érvénybe egy minden szlovák kérést méltányoló egyezségtervezetet, de csak abban az esetben, ha lelkészválasztást tartanak.[25] Ezután az események felgyorsultak, október 24-én Kollár lemondott hivataláról, majd december 26-án, miután egy nem hivatalos összejövetelen megválasztották, újra a pesti szlovákok lelkipásztora lett, ezúttal azonban már lelkészi minőségben. Doleschall, valószínűleg Prónay Sándor írásán alapuló interpretációja szerint a csalódott és felindult szlovák hívek a németeket vádolták papjuk elvesztéséért, és ragaszkodtak ahhoz, hogy Kollár is pályázhasson a megüresedett hivatalra. Ezt a németek elutasították, az esperes által küldött jelöltek viszont, amikor tapasztalták a szlovákok rajongását Kollár iránt, visszaléptek a pályázástól. Végül a szlovákok önhatalmúlag meghívták volt káplánjukat.[26]

Ján Šoltis feljegyzései és Ján Dohnány levele azonban némileg más megvilágításba helyezi a történteket. Október 20-án, tehát négy nappal azelőtt, hogy Kollár a délelőtti német és a délutáni szlovák istentiszteleten bejelentette volna lemondását, a szlovákok arról értesítették a kerületet, hogy Kollár két ok miatt búcsút mond a gyülekezetnek. Egyrészt azért, mert bár régóta megfelelőbb és jobb szállást ígértek a számára, ismételt kérései és hívei sürgetése ellenére sem kapta azt meg, másrészt pedig az esperesség ítélete után nem akar szembe kerülni híveivel.[27] Döntésében bizonyára gyakori betegségei is közrejátszottak; ez év nyarán például több mint tíz hetet töltött gyógyfürdőkben.[28] Šoltís, Dohnányi és bizonyára még számos szlovák egyháztag így tudomással bírt a lemondásról, s ha fel is vetjük, hogy ebben az esetben szó lehetett akár egy ügyvédi praktikáról is, hogyan ismertessék el lelkésznek Kollárt, erre forrással nem rendelkezünk. Adataink alapján csak annyit állapíthatunk meg, hogy a lelkészválasztás kérdése újabb frontot nyitott a vitás felek között. Az esperes Ottlik Dániel felhívására november 23-án Kaszay Pál kisgyörki, Valentinyi Éliás bényei lelkészt és Paulus Benedicti káplánt jelölte. A szlovákok ezután tiltakoztak, és deklarációban jelentették ki, hogy ők akarnak dönteni papjuk személyéről. Az 1824. december 12-i közgyűlésen teljes számban megjelenő németek viszont ragaszkodtak ahhoz az elvhez, miszerint lelkészt az egész gyülekezet választ. A szlovák fél ezt nem ismerte el, és az egyezséget lényegében felmondva újra Kollárt jelölte, majd 1824 szentestéje előtti napon tudatták az esperessel, hogy a lelkészi feladatok ellátásával őt bízzák meg.[29] 1824. december 26-án meghívólevelet állítottak ki, melyből megtudjuk, hogy már az 1824. december 12-i generális konventen magukra vállalták a leendő szlovák lelkész fizetését, és az esperesség határozata szerint választottak maguknak független prédikátort.[30]

Kollár meghívásánál a szlovák fél, legalábbis saját értelmezése szerint, igyekezett betartani az egyházi rendtartást. Még december 25-én, tehát a meghívólevél kiállítása előtti napon deklarációt küldtek Ottlik Dániel királyi tanácsosnak, a gyülekezet felügyelőjének, melyben felsorolták az okokat, melyek miatt nem vehetnek részt a lelkészkérdést tárgyaló általános

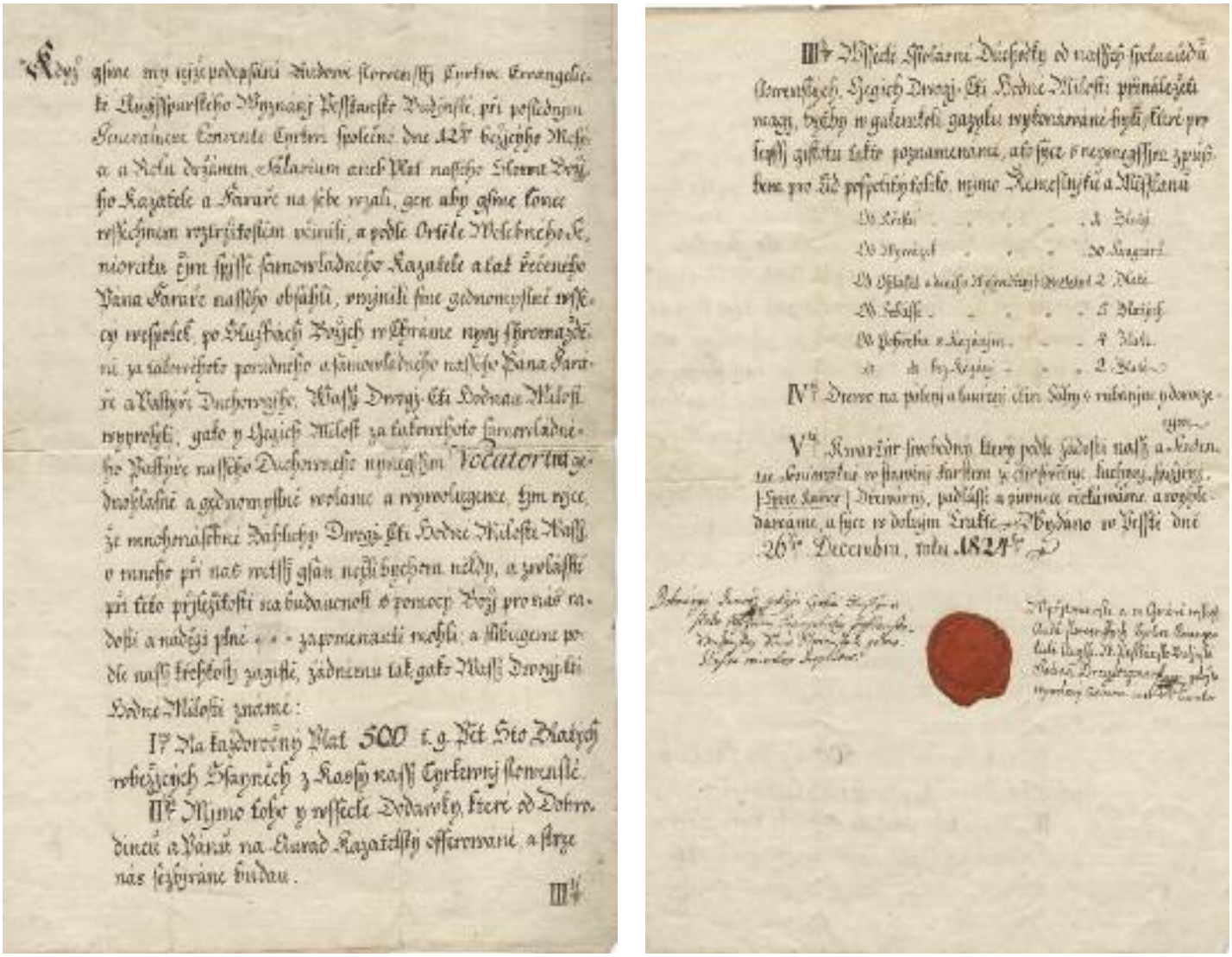

KOLLÁR MEGHÍVÓLEVELE

gyűlésen. December 29-én újabb levéllel fordultak Ottlikhoz, melyben megkérték, hogy vagy személyesen látogasson el gyűlésükre, vagy képviselőjét küldje el. Mivel egyik megkeresésre sem érkezett válasz,[31] 1825. január 2. napján Dohnányi János személyében saját felügyelőt választottak.[32] Némiképp megkérdőjelezi az ismertetett szlovák interpretációt, hogy a meghívólevelet 1824. december 26-án Dohnányi már felügyelőként írta alá.[33] Ehhez az aktushoz egyébként a szlovák gyülekezet saját pecsétet készíttetett.[34] Kollár háttérben maradt távozása után, decemberi meghívásában játszott szerepéről semmilyen konkrétummal nem rendelkezünk. Álláspontját illetően azonban vonhatunk le következtetéseket. Lemondását előre bejelentette az esperesnek és a gyülekezeti felügyelőnek, viszont – s ezt Prónay sajnálatos tényként említi – nem értesítette Liedemannt és Schediust, akik ezt nagyon rossz néven vették, „önhatalmú és arrogáns" tettét sokáig nem bocsátották meg. Kollár azonban lelki fel-

sőbbségének az esperest és a szuperintendenst tartotta, s elvi megfontolásból nem ismerte el illetékesnek a pesti gyülekezeti ügyekben gyakorlatilag kikerülhetetlen világi gondnokot és az iskolai felügyelőt. Ellentétük egyik hajszálerét talán itt is kereshetjük.

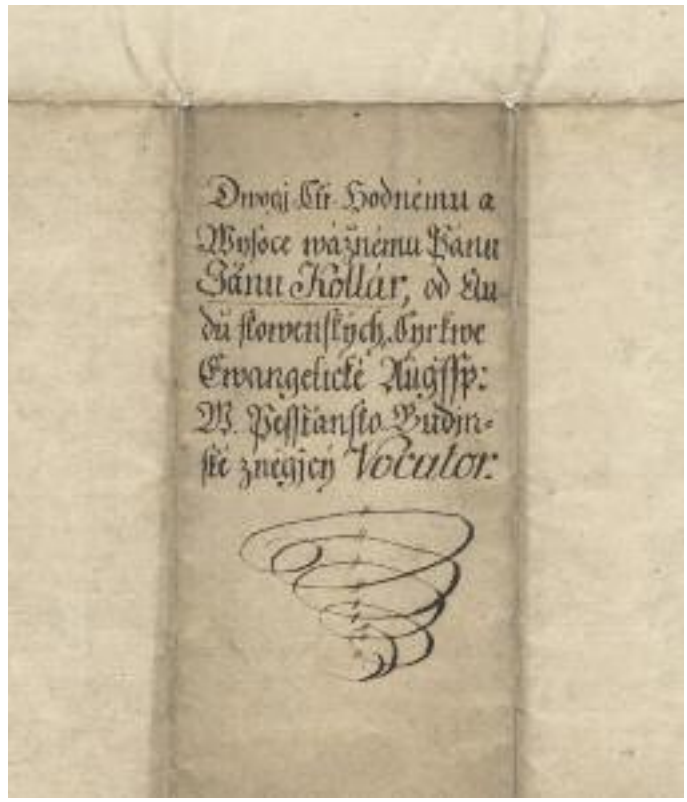

KOLLÁR MEGHÍVÓLEVELE

Kollár meghívólevele és a szlovák egyházi felügyelő megválasztása felkorbácsolta az indulatokat, és részben még a támogatókat is visszariasztotta. Földváry Miklós, akit a szlovák hívek pártfogójukként tartottak számon, január 5-i levelében kifogásolta a lelkészválasztást. Elismerte ugyan, hogy igényeik kezdetben jogosak voltak, de a végkifejletet az egyházi és országos törvényekkel is szemben állónak tartotta. Különösen azt vetette a szlovák egyháztagok szemére, hogy éppen Kollárt hívták meg, aki egyszer már lemondott, és el is búcsúzott egyházától.[35] Lovich Ádám bányakerületi szuperintendens, aki mindvégig jóindulattal viszonyult a pesti szlovák evangélikusok törekvéseihez, 1825. január 16-án kelt levelében ugyan támogatást ígért számukra, de hozzáfűzte, hogy az csak addig marad érvényben, amíg lépéseik illendő és jogos kereteken belül maradnak.[36] Lovich aggodalmait szem előtt tartva az egyházkerületi gyűlés Kollár meghívását nem ismerte el, de február 16-án kimondta, hogy a pesti gyülekezet köteles olyan második lelkészt hívni, aki a „német–magyarral" egyenjogú lesz. A megegyezés levezénylésére pedig 1825. május 18-án vizsgálóbizottságot küldött ki, mely azonban az indulatok miatt kénytelen volt tevékenységét félbeszakítani.[37]

A lemondott káplán igyekezett kívül maradni a vitán. Egyik január eleji levelében kijelentette, hogy miután elhagyta hivatalát, amennyire az időjárás megengedte, egyáltalán nem is tartózkodott Pesten, és most sem lenne ott, ha az orvos egészségi állapota miatt el nem tiltotta volna a téli utazástól. Sorai arról tanúskodnak, hogy leszámolt pesti egyházi terveivel: „Most úgy élek itt, mint bármely idegen vagy magánzó, és nemcsak az egyházzal nem törődöm, hanem az egész világgal sem, mindenkit békén hagyok, de azt akarom én is, hogy senki ok nélkül ne zavarja nyugalmamat.[38] Kollár csaknem egy éven át volt hivatal nélkül, de rövid megszakításokkal továbbra is Pesten tartózkodott. Tudósítása szerint tavasszal és nyáron eltávozott egy rövid időre,[39] augusztusban a háromszlécsi fürdőkben pihent, szeptemberben pedig unokatestvérét látogatta meg Tótprónán.[40] Híveivel kapcsolatot tartott, hiszen Pesten az egyik özvegy egyháztagnál lakott,[41] sőt egy alkalommal a szlovák gyülekezet nevében levelezett a Hesperus című újság szerkesztőjével, aki lapjában leközölt egy – a pesti németek köréből névtelenül írt – cikket a viszályról.[42] Igyekezett közbenjárni utódlása ügyében is. Petényi Salamon János, később cinkotai lelkész említette meg František Palackýnak írt – 1825. ápri-

lisi – levelében, hogy Kollár tolmácsolta számára a pesti szlovák egyháztagok felkérését a lelkészi szolgálat ellátására. A levélből azt is megtudjuk, hogy erről már szláv értelmiségi körökben mint bizonyosságról beszéltek. Petényi nyilatkozott Kollár terveiről is, úgy tudta, hogy már elfogadta a cinkotaiak ajánlatát. Az ismert forrásokból nem derül ki, miért nem lett Kollár cinkotai lelkész, s azt sem tárták még fel a kutatók, miért döntött úgy, hogy mégis visszatér a pesti egyházba. Pest mint ösztönző és lüktető kulturális környezet, hívei ragaszkodása és az irántuk érzett felelősség mellett ebben bizonyára szerepet játszott küldetéstudata is, amit sok szláv értelmiségi táplált, amikor bíztatták, hogy tartson ki Pesten.[43] A pesti szlovákok, ha időnként el is bizonytalanodtak, és hajlandóak voltak más személyben gondolkodni, alapvetően mindvégig próbálták elismertetni az 1824 decemberében Kollárnak adott meghívólevelüket. Csaknem egy éve voltak már állandó pap nélkül, amikor a bányakerületi püspök, Lovich Ádám úgy döntött, megkísérli a patthelyzet feloldását. 1825 októberének elején pecsétjével megerősítette a már többször hiába felküldött meghívólevelet, majd rövidesen levéllel fordult Kollárhoz, hogy térjen vissza hívei közé. A fordulat az egyetemes egyház főfelügyelőjét, Prónay Sándort is heves állásfoglalásra késztette, pedig az idős bárót nem vádolhatjuk elfogultsággal. Tóalmási kastélyában több alkalommal vendégül látta Kollárt, amikor egy-egy betegsége után lábadozott, s pártfogoltja lemondása után pesti szállás- és kosztköltségét több mint száz arannyal finanszírozta.[44] Fennmaradt levéltári iratai is tanúsítják, hogy a szlovákok céljaival egyetértett, s a viszály elmérgesedését Schediusék számlájára írta. Október 17-én viszont, amikor értesült Kollár legújabb, immár negyedik meghívóleveléről, az egyház nyugalma érdekében felszólította őt, hogy ismét mondjon le, és tegyen erről írásos tanúságot.[45] Kollár több pontba foglalva sorolta fel az okokat, miért nem teljesítheti „személyes jó barátjának és a szlovák egyház jótevőjének" kérését. Úgy vélte, ezzel megsértené a meghívását támogató szlovák egyházi vezetőség autoritását, a meghívólevél mint hivatalos irat érvényességét, és az őt meghívó egyháztagokat, akik egyéves távolléte alatt is hittek benne. Amúgy sem érezte elegendő indoknak a távozásra azoknak az ellenállását, akik őt a jövőben fizetni nem fogják, hivatalba lépését mégis minden lehetséges eszközzel igyekeztek megakadályozni.[46] Azzal is érvelt, hogy lemondása esetén a szlovák egyháztagok joggal követelhetnének tőle anyagi kártérítést eltartásáért, amit nem lenne képes kifizetni.

Mivel a kerület mellett most már az egyházmegye szigora is enyhült a szlovákokkal szemben, Schedius, Liedemann és Podmaniczky Károly a vármegyénél panaszolta be a szlovák vezetőket. A vármegye megtiltotta Kollár beiktatását, s a vasárnapi szlovák istentisztelet idejére hajdút küldött a templomhoz. Liedemann pedig, Kollár tudósítása és későbbi szlovák panasziratok szerint, a vármegyei határozatra hivatkozva bezárta a templomot a szlovák hívek előtt. Csak akkor adta ki a kulcsot, amikor a templom előtt várakozó tömeg lakatosért küldött. Matejkovský iskolai tanító igehirdetése előtt iktatták be hivatalába Kollárt, aki az oltár előtt imádkozott, s hálát adott az Istennek, hogy egy év múlva is egységben találta nyáját. A „hármak" (báró Podmaniczky Károly világi felügyelő, Schedius Lajos iskolai felügyelő és Liedemann János Sámuel kurátor) ezután újabb feljelentést írtak, melyben arra kérték az alispánt, hogy tartassa be a törvényt.[47] Az alispán a törvényes rendezésig eltiltotta Kollárt hivatala gyakorlásától, de azt is utasításba adta a főszolgabírónak, hogy ha a másodszori figyelmeztetésnek sem lesz foganatja, tudja meg az elöljáróktól, hány szlovák van a pesti egyházban, aki magyarul vagy németül nem tud, és van-e annyi vagyonuk, hogy papot tartsanak.[48]

KOLLÁR PRÉDIKÁCIÓJA A VISSZATÉRÉS ALKALMÁBÓL

Visszatérése utáni első vasárnap Kollár istentiszteletet tartott. Ekkor hangzott el „A pásztor szózata szétkergetett, de ismét összegyülekezett nyájához" című beszéde.[49] A bevezető részben az elmúlt egy évet élete legemlékezetesebb és legnehezebb időszakának, a szószéket, melyen áll, a legdrágább és legbecsesebb helynek nevezte. Helyzetét azzal jellemezte, hogy aligha található az országban igehirdető, aki olyan veszélyben lenne, mint ő, mivel mostani beszédére különösen nagy figyelmet fordít a közvélemény: „…nemcsak ezen templom és ezen gyülekezet, hanem bizonyos értelemben az egész város, sőt hazánk csaknem fele most a hallgatóm." A bevezető szakasz zárásaként hangot adott meggyőződésének, hogy a gyakran és minden lehető módon elnyomott igazság végül győzedelmeskedni fog, majd rátért prédikációja öt „tanácsot és kérést" tartalmazó fő részére:

Az első intelemben felidézte hívei számára az elszenvedett sérelmeket. Gyülekezeti ellenlábasai szemére vetette, hogy „semmilyen vallási vagy nemzeti egységet, közösséget vagy önállóságot jelentő nevezetet" nem akarnak engedélyezni a szlovákoknak, ami azt jelenti, hogy „bármelyik földművesnek vagy alattvalónak hazánk leghitványabb településén is több előjoga és szabadsága van ebből a szempontból, mint nekünk, ezen szabad királyi város lakosainak." Az előző év konfliktusairól a következő szavakkal emlékezett meg: „…de a múlt évtől úgy tűnik, mintha krisztusi egyházunk ellensége, a sátán egész poklát ellenünk indította volna […], emberek, akik nem is ismertek engem, talán még nem is láttak, miattatok, iskolátok, istentiszteletetek, nyelvetek és nemzetiségetek miatt minden nyilukat ellenem fordították, minden emberi értéket, ami számomra fontos és becses, szégyenbe hozni és letaposni igyekeztek, megbetegítettek, megkísértették becsületességemet, jóhíremet gyanúba akarták keverni, befeketítettek mint árulót, aki más nemzeteket és nyelveket gyűlöl, s aknamunkájukkal még hitemet is kétségbe vonták." Ezután Kollár felhívta híveit, vegyenek példát róla, „taszítsák a felejtés tengerébe" a sok meg nem érdemelt civakodást, sértést, melyek testvéreiktől, hittársaiktól vagy valamely felsőbbségtől érte őket.

A második intelemben a lelkész újra felidézte a pesti egyházban zajló viszályt, arra szólítva fel a hallgatóit, hogy új és szilárd kötelékbe gyűljenek ismét egybe. Az elszáradt leveleket és gallyakat gyűjtsék a templomba, hogy ott kizöldüljenek, a szétrepült galambokat hívják össze, hogy térjenek vissza fészkükbe. Az újra összegyülekezett hívek pedig szólítsák meg a még tévelygőket: „Bárhol látjátok meg a hozzánk tartozót, vezessétek őket ide, azt mondva nekik: testvér! nővér! szomszéd! földi! te az evangélikus nevet hordod, nemzetünk nyelvén beszélsz, te a mi aklunkba, szent közösségünkbe tartozol: gyere, dolgozz Isten egyházának szőlőskertjében, nemzeted szőlőjében. Ne kószálj ide-oda idegenben, van már saját pásztorod és tanítód, templomod és iskolád. A közömbösökben gyújtsátok meg a buzgóság lángját […] gyarapítsátok a tagok számát, hogy sokan legyetek…"

Prédikációja következő szakaszában Kollár felszólította egyháza tagjait, hogy amíg élnek, mondjanak hálát ügyük képviselőinek, a védelmezőknek, jótevőknek, patrónusoknak, legyenek azok rejtőzők, tettüket nyíltan vállalók, közeliek vagy távoliak, halottak vagy élők, jelenlévők vagy távol tartózkodók: „Tartsuk szem előtt érdemeiket és értünk hozott áldozataikat, tanácsaikat fontoljuk meg és kövessük, gyakran emlékezzünk meg róluk, és utódainknak is adjuk tovább nevüket, hogy ők is dicsőítsék azokat." A gyülekezet jótevői ugyanis olyan intézmények

KOLLÁR 1838-BAN

működését segítik elő, mint a templom, az iskola, az igehirdetői hivatal, és olyan eszközök megteremtéséhez járulnak hozzá, melyek a híveket az ájtatossághoz és Isten ismeretéhez vezetik el. Kollár ennél a szakasznál a teljesség igénye nélkül megemlített néhány nevet, akik az első támogatást adták az egyháznak: a Beleznay, a Pongrácz, a Prónay és a Hvizdák család.

A negyedik intelemben Kollár azt kérte hallgatóitól, hogy gondoskodjanak továbbra is az új egyház tartós virágzásáról, főleg összetartásuk által. Ez a feladat kitartást követel meg a hívektől, hiszen állhatatosságukat és buzgóságukat nemcsak néhány éven át kell bizonyítaniuk, hanem egész életük során. Ezért, ahogy Kollár kéri: „Ne álljatok meg félúton, hanem saját érdekeitek mentén és megfontolt lépésekkel mindig tovább és tovább haladjatok. Mindannyian osszátok szíveteket két részre, egyiket áldozzátok otthonotoknak, hivatásotoknak, megélhetéseteknek, másikat ajándékozzátok egyházatoknak, templomotoknak, iskolátoknak és más vallási szükségleteknek." Kollár ezen a helyen a vallási szükségletek közé sorolta a nemzet és a nyelv kérdését, kihangsúlyozva, hogy „ne uralkodjon körötökben az idegen dolgok csodálata és a sajátjaitok elhanyagolása."

Az utolsó intelem során Kollár patetikus szavakkal jellemezte testi és lelki teherbírását, és kérte híveit, legyenek türelmesek és megbocsátók gyenge egészsége iránt. Elmondta, hogy fiatalkorában sosem volt beteg. Ez akkor változott meg, amikor elfogadta a pesti hivatalt, mivel „a kötelességek oly nagyok és magasztosak voltak […], hogy arra az embernek nemcsak egészségét, hanem életét is rá kell áldoznia. Így váltam én beteggé, hogy ti egészségesek legyetek." Kollár elpanaszolta, hogy csaknem a sírba vitte az a harc, melyet „bár mindannyian, pásztor és a bárányok is, együtt vívtunk meg egy igaz és magasztos ügyért, azonban senki közületek e harcoktól oly sebzett és rokkant nem lett, mint én – engedjétek meg ma nekem ezeket a nem kérkedésből, hanem fájdalomból kimondott szavakat –, én, bűntelen mártír." A fájdalmakat és a betegséget viszont szívesen tűrte híveiért, és bár megfogadja, hogy értük a jövőben is kész életét feláldozni, kifejezte reményét, ha meggyengült egészségi állapotára tekintettel lesznek, nem fog erre sor kerülni. „Egészségem és testem nem fa, hanem csak virág. Figyeljetek arra, hogy Istennek ezen a mezején valamilyen bárány lábaival le ne tapossa, vagy más módon meg ne károsítsa."

Kollár ezekkel a szavakkal zárta 1825. novemberi prédikációját, melyben híveitől összetartást, a patrónusok és vezetők tiszteletét, emlékük ápolását, a szlovák gyülekezet gyarapí-

tásáért folytatott küzdelemben kitartást és gyenge egészségének kímélését kérte. Inkább általános, mint konkrétan megfogalmazott követelményeivel érzelmi közösséget igyekezett kovácsolni a szlovák hívekből.

VILÁGI FÓRUMOK ELŐTT

A világi igazságszolgáltatás fórumainak bevonásához vezető első lépést Schediusék tették meg, de már a szlovákok is tervezték.[50] A vita uralkodói rendelkezéssel való lezárásáig hátralevő évek a változó intenzitással zajló pereskedés jegyében teltek. Ez idő alatt az álláspontok megmerevedtek, és a szlovák gyülekezetrész külön kormányzata lényegében intézményesült. A német feljelentések alapján először a vármegye alispáni hivatala, majd a Helytartótanács is eltiltotta Kollárt az oltártól és szószéktől, és leállíttatta a szlovák iskola működését. Fellebbezések után a különböző egyházi bizottságok, a vármegye és végül a Helytartótanács is felülbírálta álláspontját. Ebben bizonyára szerepet játszott az is, hogy a Helytartótanács befolyásos tagja, Rudnay Sándor esztergomi érsek szimpatizált a szlovák törekvésekkel, és szláv művelődési ügyekben személyesen is találkozott Kollárral.[51] A szlovákok, személy szerint Ján Šoltis más utakat is kerestek pártfogókhoz; a bécsi udvarnál Eduard von Steilein báró[52] volt a kapcsolatuk, Schedius ellenben királyi tanácsosként saját befolyására és a nádori párral ápolt jó viszonyra épített. A pereskedés évei alatt szlovák körökben egyre gyakrabban kapott hangot az önálló gyülekezet megalapításának terve, ami azonban megfelelő vagyoni hátteret igényelt. Fontos szerep hárult ezen a téren Kollárra, aki az egyház vagyonosabb tagjai közül többeket megnyert, hogy kizárólag szlovák istentiszteleti és oktatási célokra tegyenek alapítványt, sőt olyan példa is akadt, amikor még Kollár hivatalba lépése előtti időből származó végrendeletet változtattak meg a szlovák egyház javára.[53] A hívek adományaiért folyó küzdelem különösen éles volt, hiszen az egyháztagok jelentős része többnyelvű volt, és többnyire szubjektív szempontok alapján döntötték el, milyen nyelvű istentiszteletet látogatnak és támogatnak. Kollár és hívei számtalanszor panaszkodtak olyan elnémetesedő és elmagyarosodó szlovákokra, akik nem pártolták ügyüket, hanem nyelvi kötődésüket megtagadva ellenük léptek fel. A másik oldalról pedig gyakran hangzott el a vád, miszerint Kollárék német istentisztelet idején a templom kapujában agitálják a szerintük szlovák egyháztagokat. Az anyagi ellenérdekek különösen egy-egy jómódú egyháztag támogatásának megszerzése körül csúcsosodtak ki. Samuel Hajnal kereskedőt majdnem csődbe juttatták az ellene indított támadások, Dunajszky Lőrinc kőfaragó pedig megrendeléseit veszítette el a színházépítésnél, állítólag Kollár támogatása miatt. Hajnalnak csak az uralkodói döntés szolgáltatott igazságot, Dunajszky ezután vidéken, főleg Békéscsabán talált megélhetést.[54]

A különböző fórumokhoz beadott iratok hangneme és érvei szintén a viszály elmérgesedéséről tanúskodnak. Ezek részletes ismertetésétől ezúttal eltekintünk; mindössze egy tényezőt emelünk ki, mely arra a kérdésre irányítja a figyelmet, milyen következményekkel bírt, hogy Kollár szláv témájú irodalmi műveket adott ki, és bekapcsolódott a szláv mozgalomba, vagyis hogy a konfliktusnak megragadható-e egy az egyházinál tágabb, nemzeti keretekben is értelmezhető momentuma. Tapasztalataink azt mutatják, hogy a német beadványok szerzői szívesen reflektáltak a szlovák lelkész irodalmi és nemzetszervező tevékenységére, ez

azonban lehetett marginális jelenség is, hiszen a többség véleményét nem ismerjük. Ettől függetlenül úgy tűnik, az alább idézendő, a korszak magyar–szlovák hírlapi vitáiban jellemző sztereotípiákat tartalmazó szakaszokat többre kell értékelnünk, mint az ellenlábas lejáratásának egyik eszközét: „És milyen alapon akarják ők a Magyarokat és a németeket adózókká tenni? Előjoguk van, mert hajdan övék volt az egész ország, amit a Magyarok elraboltak, németek pedig bejöttek. Így jussuk van az egész országot visszafoglalni, Tót vérből királyt választani, s kevés idő múlva a Volgától egész a Rhénusig a tótoknak kell uralkodniuk. Ezt akarják ők iskoláikban, ezt csepegtetik a gyenge gyermekek sziveikbe, ezzel bátorítják magukat össze jöveteleikben, ebben erősíttetnek meg a prédikáló székről, erre bíztatja őket a Slavy Dcera nevezet alatt ki-adatott könyve Kollár Jánosnak; s ebben segíttetnek elő a Tót elöljárók által. Ez, s nem az ő lelki idvességek a dolognak egész titkos rugója…" Ehhez még hozzátették, hogy Kollárt épp az említettek miatt nem akarta az eklézsia.[55]

A szlovák beadványok inkább természeti és emberi jogokra hivatkoznak a „német elnyomással" szemben, és mentesek a fenti nacionalista érveléstől. A kérdés exponáltságát mutatja azonban, hogy ismerünk olyan levelet, melyben azt írja Kollár, ne terjesszék egyelőre verses főművét, mert pesti egyházi híveinek megígérte, nem ad okot a támadásra, amíg a per le nem zárult.[56] A vita nemzeti vonatkozását erősítette más oldalról a gyülekezeti közgyűlés egyik döntése is. 1828. március 23-án úgy határoztak, hogy Pesten a „szlávoknak" ne legyen saját igehirdetőjük, hanem csak káplánjuk, aki köteles a magyar nyelvű szolgálatokat is ellátni. Kollár egy levelében a következőképp kommentálta ezt az fejleményt: „Talán nem is érzi Ön e szerencsétlenség nagyságát: ahol az embernek nincs hazája és nem is szabad, hogy legyen! Ahol nem szabad nyelvét szeretnie és beszélnie!"[57] A konvent döntését „egy szörnyű rém, a rosszul értelmezett nacionalizmus" megnyilvánulásának tartotta, s ezért azt tervezte, hogy Cseh-, Lengyel- vagy Oroszországba települ át.[58]

A márciusi döntés után, 1828 júniusának második felében Johann Gottlieb Eduard von Steinlein báró, titkos tanácsos még egyszer megkísérelte a felek kibékítését, de Kollárék ehhez már nem sok reményt fűztek. Az uralkodóhoz tervezett bécsi útjukat ugyan a báró kérésére elhalasztották, de megtették az esetleges elváláshoz szükséges lépést, melyet Schediusék folyamatosan kértek tőlük. A szlovák hívek csaknem minden közös alapítvány támogatását felmondták, és elhatározták egy új, tisztán szlovák pénzalap létrehozását, melyből maguk kívánták fizetni papjukat és tanítójukat.[59] Egyúttal azzal a kéréssel fordultak a Helytartótanácshoz, hogy engedélyezze számukra a külön lelkészi hivatal megalapítását. A Helytartótanács megbízása alapján a vármegye 1829. január 10-én bizottságot küldött ki a szlovák alapítványok kivizsgálására.[60]

A vizsgálóbizottság jelentése szerint a szlovák tagok 16 550 Ft értékű alapítványt vallottak be, s igazolásul negyvenöt kötelezvényt bemutattak. A hitelesítő aláírások után az alapítványtevők személyes meghallgatás során is megerősítették szándékukat, a Pesten és Budán háztulajdonnal nem rendelkezők közül pedig többen elhozták és bemutatták a felajánlott pénzösszeget. A vizsgálat megállapította, hogy a szlovák pénzalap éves kamata 1030 forint, amihez még hozzá kell számolni a régi alapítványok 581 forintos évi jövedelmét, ami összesen 1611 forintot tett ki. Mivel a szlovák híveknek joguk volt a csengettyűpénz és egyéb bevételek arányos részére is, az összes évi jövedelmet 2000 forint fölé kalkulálta a bizottság. A vármegye 1829. február 19-i közgyűlésén tárgyalta a jelentést. A közgyűlés támogatta a de-

putáció mindkét javaslatát: 1. „a folyamodó községnek engedtessék meg, hogy magának a Német nyelvű községnek befolyása nélkül prédikátort választhasson, mivel annak költségtérítésére magát kötelezte." 2. „a Pest-Budai egyesített eklézsia" közös alapítványaihoz való szlovák hozzájárulás miatt (1828-ban 1200 Forint) szükséges a templom, a templomi berendezés és a parókiális épületek közös használatának fenntartása. A közgyűlés ezután saját szlovák tanító és prédikátor alkalmazását támogató javaslatot küldött a Helytartótanácshoz.[61]

A Helytartótanács jóváhagyása után a felek nem tárgyaltak többé megegyezésről. Kollár interpretációja szerint a szlovák igények jogosságát minden fórum elismerte, s csak a német vezetők makacs ellenállása miatt került az ügy a király ítélőszéke elé. Mivel Schediusnak mint király tanácsosnak nagy volt a befolyása az udvarnál, Kollár nem bízott az ügy közeli lezárásában.[62] Ebben az időszakban is egyértelműen Schedius és Liedemann személyében látta a szlovák törekvések gátját. Különösen Schediust illette negatív jelzőkkel: „minden szláv vérszomjas ellensége, ennek az egész boldogtalanságnak okozója, aki minket már tíz éve elnyom, ez a szörnyeteg Schedius professzor. Ez az ember kívülről sima és édes, mint egy angyal, belülről maga a megtestesült sátán, gőgös, kevély, Magyarhonban a legnagyobb műveltséget affektáló, és ezért minden más tanultságot gyűlölő, a magyarokkal tartó, és a szlávok ellen lázító…"[63] Bár Kollár levelében nem említette, mi volt a konkrét oka Schedius elleni kirohanásának, egyik prédikációjában tett erre utalásokat.[64] A szlovák iskola finanszírozását valamikor 1829 folyamán megszüntette a pesti egyház: a közös pénztár nem folyósította az iskola céljára szolgáló épület bérleti díját és – Kollár szavaival – visszatartotta az iskolára és a tanító javadalmazására összegyűjtött pénzeket is.[65] A pesti gyülekezet iskolai felügyelője és Székács érkezéséig legbefolyásosabb tagja Schedius Lajos volt, ráadásul Liedemann-nal és Podmaniczky Károllyal együtt ő szorgalmazta a szlovák káplán eltávolítását – mindezt szem előtt tartva érthetjük meg Kollár elkeseredett kirohanását. Az évtizedes ellentét miatt valószínűleg a későbbiekben sem javult látványosan a viszonyuk, de 1847-ig, Schedius haláláig kettejük személyes konfliktusáról nem tesznek említést a források.[66]

MEGEGYEZÉS AZ URALKODÓ KÖZVETÍTÉSÉVEL

A tizenhárom éves ellenségeskedés 1833-ban lezárásához közeledett. A megegyezés, tulajdoníthatóan annak, hogy Kollárék többször is küldöttséget menesztettek Bécsbe, az uralkodó közvetítésével jött létre. A február 7-én kelt legfelsőbb császári és királyi rendelkezés elismerte a szlovák igények jogosságát, s ugyanezt biztosította a magyar tagok számára is. A rendelkezés azonban csak az egyezség alapkérdéséhez nyújtott útmutatást. A megegyezés gyakorlati megvalósítása, a részletkérdések kidolgozása Radvánszky Antal királyi tanácsos, evangélikus egyházmegyei felügyelő, az ügyben megbízott királyi küldött felügyelete alatt az egyház tagjainak, illetve azok képviselőinek feladata volt. Bár a pest-budai egyház szlovák tagjai már 1833. április 21-én értesítést kaptak Radvánszky érkezéséről, a királyi tanácsos, aki állítólag híres volt lassúságáról,[67] csak a következő év tavaszán látott munkához. Az egyezkedés 1834 nyarán és őszén zajlott. A szlovák és a német tagok saját gyűléseiken fogalmaztak meg javaslatokat, melyek a másik félhez Radvánszky személyén keresztül jutottak el. A királyi biztos ígéretet tett arra, hogy a munkálatok befejezéséig a helyszínen fog tartózkodni,[68]

s jelenlétét a peres felek álláspontjában továbbra is mutatkozó eltérések valóban indokolták. Az uralkodói rendelkezés ugyanis nyitva hagyta a teljes elválás lehetőségét, ami különösen a németek számára látszott kívánatosnak. Az alapkérdésben, amiről az uralkodó is rendelkezett, gyors megegyezés született: a szlovák lelkészt ugyanolyan szállás, fizetés és stólajövedelmek illetik meg a közös pénztárból, mint a gyülekezet másik papját. Ugyanez vonatkozott a szlovák kántortanítóra is. A szlovák egyháztagok képviselői kijelentették, hogy amennyiben a közös pénztár kielégítené mindkét igényüket, minden külön kezelt jövedelmi forrásukat és vagyonukat a közös pénzalaphoz csatolnák. A szlovák szolgálatot ellátó pap megválasztását viszont továbbra is eltérő módon kívánták szabályozni, mint a németek. Az eredeti német javaslat szerint minden esetben a németek, a magyarok vagy a szlovákok állítanának maguk számára jelölteket, akik közül azonban az egész gyülekezet választja majd meg a lelkészt. A szlovák egyháztagok viszont maguk akarták megválasztani papjukat, aminek oka bizonyosan az a félelem volt, hogy saját lelkészt választhatnak ugyan, de Kollártól el kell búcsúzniuk. A németek számára további elfogadhatatlan követelés volt, hogy a per kezdete óta felmerült költségekért a közös pénztár 8400 forinttal kárpótolja a szlovák felet. A lelkészválasztás kérdése és a visszamenőleges anyagi követelés miatt jutottak el a németek a teljes elválás megfogalmazásáig is. Ezt úgy képzelték el, hogy egy kialkudott pénzösszegről szóló váltóért cserébe a szlovák tagok majd lemondanak vagyonrészükről, és máshol telepednek meg. E célból fel is szólították a szlovák pártot, hogy számolja össze, mekkora összeggel elégedne meg. A teljes elválást a szlovákok nem akarták, ezért lemondtak anyagi követelésükről, a németek pedig Kollár ügyében engedtek.

A felek végül 1834. szeptember 19-én írták alá azt a tízpontos megegyezést, mely a német, szlovák és a magyar hívek számára egyaránt biztosította az anyanyelvi istentiszteletet. A királyi beavatkozással kikényszerített szerződés a kompromisszum elvén alapult,[69] de pontjainak többségét később nem tartották be, ami előjelezte, hogy magát az egyezséget sem lehet sokáig fenntartani. A nyelvi megkülönböztetés egyedül az istentiszteletekre és az azt ellátó lelkészekre vonatkozott. Az egyházi szolgálat három legitim kultuszra oszlott, melyeket ezentúl három lelkész látott el, s a lelkészeket a közös egyházi pénztárból kellett volna fizetni. A lelkészválasztás ügyében a szlovákok végül megelégedtek a kandidálással, cserébe viszont Kollár vitatott státuszáról úgy rendelkezett az egyesülési szerződés, hogy a szlovák tagok egyhangú választására és Kollár hivatalban eltöltött éveire való tekintettel, a szlovák lelkészi hivatalt betöltöttnek kell nyilvánítani. A közös választásból következő kollegialitás elvét külön pontban is megerősítették, azzal a kitétellel, hogy a stóla a funkciót ellátó helyettest illeti meg. Az évenkénti alternativitás elvét alkalmazták az anyakönyvek vezetésében és a pecsét őrzésében, a többi ún. „parochiális jogok" ellátása viszont a hivatalban rangidős lelkész feladata volt.[70] Az egyház vagyona, az ingatlanok és az alapítványok is, közös tulajdonban és kezelésben maradtak, illetve a saját alapítványokat – elvileg – egyesíteni kellett a közös pénzalapokban. A bérelt helyiségben működő, szlovák egyháztagok által finanszírozott iskolát fiókintézményként a közös iskolai felügyelő alá rendelték. Ami a szervezeti kérdéseket illeti, minden kultusz részére presbitérium, helyettes felügyelő és gondnok állítását, megválasztásukra saját gyűlések tartását engedélyezték.

A szerződés pontjai alapján 1834. október legvége és november eleje között átszervezték a gyülekezetet. Közgyűléseken megválasztották a három nyelvi kultusz számára felállított hi-

vatalok képviselőit (viceinspektorok és vicekurátorok) és a közös presbitériumot, amit választmánynak is neveztek. A pest-budai egyház október 25-i partikuláris gyűlése elrendelte a tisztújítást, a másnapi általános közgyűlés felügyelővé választotta Schedius Lajost, valamint elrendelte a jelöltállító gyűlések megtartását.

Az evangélikus emlékezet úgy őrizte meg ezt a szerződést, mintha a régi gyülekezeti egységet állította volna helyre. A kibékülés szimbolikus jelentősége – más szempontból – vitathatatlan, de ez az interpretáció elfedi a valós jogi következményeket. A szerződés vagy kontraktus, ahogyan a korabeli nyelv megnevezte, valójában a széttartó irányú fejlődés egy közbenső szakaszának erőviszonyait realizálta. Az újraegyesítés gondolata népszerű és lelkesítő volt, de a szerződés alapján kialakított választási és képviseleti rendszer hosszú távon egyik felet sem elégíthette ki. A szlovák gyülekezet a tizenhárom éves viszály során, és nem csak „önhibájából" következőleg, túl messzire jutott a függetlenség útján. Valószínűleg ez lehetett az oka, hogy az alapítványok kezelését szabályozó pontok folyamatos vita tárgyát képezték. A szerződés anyagi kérdésekre vonatkozó előírásait nem volt képes, és nem is szándékozott a gyülekezet betartani, ami különösen a kisszámú és saját alapítványokkal nem rendelkező magyar közösséget érintette hátrányosan. Mivel a közös pénztár teherbírását meghaladták a magyar lelkészi hivatal megalakítására tett kezdeményezések, a gyülekezet kénytelen volt e célra egy külön, csak a magyar szolgálatra felhasználható pénzalapot létrehozni. A pest-budai egyház megalakulásának 50. évfordulóján tartott, eredetileg a gyülekezet egységét szimbolizáló ünnepség idején pedig a szlovák hívek tettek újabb lépést a függetlenség felé: egy alapítványt hoztak létre saját, kizárólag szlovák szolgálatra felhasználható templom építésére.[71] Ugyanekkor avatták Székács Józsefet magyar lelkésszé. A Székácsot hivatalosan köszöntő Sárkány Sámuel esperes, pilisi lelkész beszéde is leszámolást jelentett az egykori egység gondolatával. Szavai egyik oldalon lelkesedést, másoknál megütközést, sőt felháborodást keltettek, amikor így fordult Székácshoz: „Magyar ajkú egyházi szónoknak meghívattál: szeresd tehát, tökéletesítsd, terjeszd honi nyelvünket. Méltó, hogy nyelvünket, mely oly sokáig tulajdon hazájában zsellérkedett, és anyakeblén mostoha sorsban osztozott, szeressed, pártoljad. Lám, egy fél századnak kellett lefolyni, míg e gyülekezet benned első magyar egyházi szónokot nyerhetett. Ezeket pedig nem azért mondom, mintha talán más nyelveknek gyűlölségét ajánlanám tenéked, sőt, inkább szeressük mi a más nyelveket is, de főképp szeretett hazánk nyelvét, melyet aki nem szeret, aki azt elnyomni akarja, aki terjedését gátolja, az elaljasodott, elkorcsosodott lakosa e honnak, az már nem jó hazafi, nem jó polgára a magyar hazának..."[72]

Kollár státusza mindenesetre ekkor már megkérdőjelezhetetlen volt, 1835-ben menyasszonyának írt levelében elégedetten jellemezte helyzetét. Egyházi karrierje felfelé ívelt, bizonyosan nem függetlenül attól, hogy a gyülekezet vezetésében generációváltás zajlott. Kalchbrenner elhunyt, Liedemann visszavonult, majd rövidesen meghalt, Podmaniczky Károly sem élt már, egyedül az idős Schedius vett még részt az egyházi közéletben.

Rede
bey der feyerlichen Einweihung
Johann Szeberini,
in der Kirche
der Evang. Pester und Ofner Gemeinde
den 28. May 1834
in Gegenwart von sechzig Predigern
gehalten
von
Johann Kollár,
Pest.

PRÉDIKÁCIÓ SZEBERÉNYI JÁNOS SZUPERINTENDENS BEIKTATÁSA ALKALMÁVAL

KOLLÁR GYÜLEKEZETSZERVEZŐ PROGRAMJA

Kollár egyházi programjáról és a szlovák közösség belső viszonyairól az 1820–30-as években számos adalékot megtudhatunk egyházi beszédeiből. Az asszimiláció problémája központi téma volt Kollár írásaiban, s negatív következményeit gyakran emelte ki a prédikációkban is. Számtalanul gyarapíthatnánk ebben a kérdéskörben az idézetek számát, melyek számon kérik a híveken az elnemzetietlenedést: „sokan közülünk nem hajlandók megérteni, és nem fogják fel tanácsodat, mikor azt mondod nekik, hogy ne csatlakozzatok idegen nemzethez, és ne üldözzétek sajátotokat, idegen nyelvvel ne kérkedjetek és a nemzeteket ne nézzétek le."[73] A hasonló megnyilvánulások halmozása helyett inkább a jelenség gyökerére és a problémát kiküszöbölni igyekvő programra hívjuk fel a figyelmet.

A Pest-Budán élő szlovák evangélikusok létszámáról Kollár többször is nyilatkozott. Prédikációgyűjteményének bevezetőjében azt írta, hogy megérkezésekor mintegy ezer szlovák volt a pesti egyházban.[74] Pontosabb adatokat olvashatunk egyik 1833-as egyházi beszédében, ahol a lélekszámról, illetve az állandó egyháztagok és a templomlátogatók arányáról tudósított: „Evangélikus egyházunk, melynek tagjai vagyunk, 40 évvel ezelőtt, a kezdetekkor, tehát az 1780–90-es években 300–400 lelket számlált, mára viszont ez a szám jelentősen megszaporodott. […] A körünkhöz tartozó [vagyis szlovák – a szerző megj.] összes lélek száma valamivel több, mint 1000, melynek fele biztos, állandó, folyamatosan itt lakó, másik fele bizonytalan, vándorló, érkező és eltávozó, mint a homok, melyet a szél egyik vagy másik irányba visz."[75] Egy 1828-as levelében a szlovák lelkész 800–900 főt említett.[76] A lélekszám tehát ezer fő körül hullámzott, azaz lényegében stagnált az 1819 és 1834 közötti időszakban. Ezután – bizonyára a szlovák gyülekezet 1834-es elismerésének hatására is – gyors gyarapodás indult meg, 1838-ban Kollár kb. 2000 főről írt, s a növekedést a beköltözőknek tulajdonította.[77] Adatait kiegészíthetjük az úrvacsorához járuló tagokról készített nyilvántartással, mely az 1787–1819 közötti időszakban Ján Šoltis és Kollár adatgyűjtésére, a későbbi években az egyházi éves jelentésekre támaszkodik.[78]

A fenti adatok szerint az 1790-es évek közepétől kismértékű többségben voltak a szlovák nyelvű úrvacsorát kérők, 1807-től viszont egészen a következő évtized végéig a németek

számbeli fölénye volt jellemző. 1820-tól azonban, bizonyára nem függetlenül a gyülekezetszervező lépésektől és Kollár tevékenységétől, újra növekedett a szlovák úrvacsorázók száma, s kis többségük egészen az 1840-es évek közepéig megmaradt. Az úrvacsorához járulók száma azonban egy városban, ahol sokan csak ideiglenesen tartózkodtak, nem egyezett meg az egyháztagokéval. Róluk a szlovák gyülekezet lélekszámát összeíró jegyzékek tudósítanak.[80] Feldolgozásuk és összevetésük nagy körültekintést és sok időt igénylő feladat, melyre még senki sem vállalkozott. Jelen munka keretei közt csak általános megfigyeléseinket közöljük, melyek szerint a szlovák hitélet folyamatosságát biztosító, tehát annak fenntartásáért anyagi áldozatot is vállaló egyháztagok száma a Kollár-idézetekkel jellemzett időszakban nem mutatott gyarapodást, sőt bizonyos időszakokban csökkent: 1823-ban 659, egy évtizeddel később 608 egyháztagot regisztráltak. Az úrvacsorához járulók számának lassú emelkedése tehát nem generált hasonló folyamatot az egyháztagok körében, amit a névjegyzékek más adatai is alátámasztanak. Egyfajta átrétegződés mutatható ki a foglalkozási megoszlás tekintetében. Az értelmiségi foglalkozást űzők (1823-ban 28, 1826-ban 18, 1834-ben 11 személy) és az ingatlantulajdonosok száma karakteresen csökkent, akárcsak a háztartásoké (a nemzetiségileg tiszta és a vegyes házasságoké egyaránt), ami arra utal, hogy a Pesten munkát vállaló szlovákok, inasok és szolgálók a templomlátogatók számát gyarapították, de valójában nem integrálódtak a szlovák gyülekezetbe. A tevékenységszerkezet változását azzal szemléltethetjük, hogy amíg az 1820-as évek első felének szlovákja ügyvéd, szűcs, varga vagy szabó volt, az 1830-as évek közepére egyre inkább a fuvarosok és kocsmárosok kerültek fölénybe.

Év	német	magyar	szlovák
1787–1888	628	113	535
1789	630	8	496
1790	328	40	524
1791	736	19	548
1792	667	57	546
1793	597	47	530
1794	535	168	619
1796	533	24	663
1798	438	10	709
1799	524	1	780
1800	659	42	917
1801	748	155	982
1802	751	11	1419
1803	799	8	1091
1804	697	40	1075
1805	791	34	1041
1806	768	167	1031
1807	1071	102	981
1809	1087	22	813
1810	1045	43	1082
1812	1028	35	841
1813	1152	8	1015
1814	1298	60	998
1815	1290	42	1111
1816	1282	131	893
1817	1441	12	1028
1818	1311	115	1108
1820	1340	40	1296
1821	1125	35	1394
1822	1465	132	1407
1825	1458	235	1256
1826	1393	99	1316
1830	1822	117	1494
1836	1833	91	2029
1843	1575	150	1838[79]

A tagösszeírásokból kiolvasható folyamat alapján úgy véljük, Kollár nagyon nehéz feladatot vállalt, amikor a Pesten lakó szlovák evangélikusokat igyekezett összegyűjteni, miközben 1824-től gyakorlatilag legálisan, de nem parókusként dolgozott a gyülekezetben, ami számos szimpatizánst elijeszthetett. Egy 1826-ból származó beszédében, az istentiszteleti rend terén elért sikerek felsorolása után, a nehézségeket jellemzi. Egyelőre hiába törekedett egyházát az utódok és a többi evangélikus gyülekezet számára példás közösséggé formálni, egy „csak nálunk jellemző csúnya kivétel” ezt megakadályozta. Vasárnapokon és ünnepnapokon az evangélikus egyháztagok, beleértve az olyanokat is, akiknek azoknak kéne len-

niük, „kérkedve és önfeledten" futnak templomról templomra, mint a „szétkergetett juhok." Ráadásul ezt nem is titkolják, gyakran az első sorba ülnek, hogy mindenki lássa buzgóságukat. Kollár azt is a szemükre veti, hogy még csak nem is csoportosan űzik ezt a szokást, hanem össze-vissza, és a többi nemzettől eltérően, idegen nyelvűekre is járnak.[81] A gyülekezet szlovák tagjai között sok ideiglenesen Pesten élő fiatal élt még házasságon kívül, és nem elhanyagolható számú hívő „vegyes" és/vagy „kevert" házasságban.[82] Az első csoport potenciális támogatónak számított az egyházi élet szempontjából, ugyanakkor a legvédtelenebb volt a német, s a magyar hatásokkal szemben. A másik csoport bizonyos szempontból már az „elnemzetietlenedés" útján járt, mivel az utódok közvetlen kapcsolatba kerültek más nyelvvel, kultúrával, s nem ritkán más felekezettel is. Mindez kényszerűen meghatározta a szlovák egyházi stratégiát.

A „Hogyan gyarapíthatjuk és gyarapítsuk ezen evangélikus szlovák egyházunkat?" című prédikáció 1833-ban jelent meg nyomtatásban.[83] Kiadásával az volt Kollár célja, hogy a megfogalmazott gondolatok és elvárások mindig a gyülekezet szeme előtt legyenek, terjesszék a barátok közt, s az utódoknak is útmutatásul szolgáljanak. Kollár tisztában volt azzal, hogy egyháza az állandó gyülekezeti tagokon nyugszik, és ezért számukat minden lehető módon szaporítani kell. E cél eléréséhez öt feltétel teljesülését tartotta szükségesnek.

A Pestre érkező szlovák evangélikusok, morva, cseh és sziléziai bevándorlók letelepítését, befogadását vélte a legelső eszköznek gyülekezete gyarapítására. Felszólította híveit, hogy használják ki azt a kedvező adottságot, hogy a rohamosan növekedő Pest magához vonzza a megélhetést keresőket, és fogadják szívesen, tanácsokkal, szállással, kölcsönnel támogassák, segítsék letelepedéshez az érkezőket.

Következő feladatnak a házasságok – különösen a nemzetiségileg tiszta házasságok – számának növelését tartotta. Kiemelte, hogy a házassági kötelék telepíti le és teszi szorgossá az embereket, másrészt az utódok felnevelésével a családok biztosítják az egyház jövőjét. Önmagában azonban a házasságok számának növekedése nem elégítette ki Kollár elvárásait. Ha ugyanis a szülők „idegenekhez engedik, máshol, más városban lakókhoz adják feleségül leánygyermekeiket, ahogy ez gyakran megtörténik, a fiatal szlovák egyház elveszti azokat az itt nevelt lányokat, akik idővel a leglelkesebb matrónák, a gyülekezet támaszai és díszei lehetnének." Ezért azt kérte Kollár, hogy a szülők a szlovákok és evangélikusok közötti házasságokra ösztönözzék leánygyermekeiket, mert így gyarapíthatják legbiztosabban gyülekezetüket. Mint azt egy másik egyházi beszédből megtudhatjuk, a tiszta és nem kevert esküvők elég ritka, de különösen ünnepélyes eseménynek számítottak, legalább is Kollár interpretációjában: „És ami a leginkább megérdemli a figyelmünket: ej íme, mondjátok meg, már tizenegy éve vagyunk együtt ebben az egyházi kötelékben, de vajon volt-e már ilyen örömünk, mint ma, itt az Úr oltára előtt? Íme egyszerre három új pár áll előttem, éspedig mind tiszta és nem kevert! házasság, melyek bizonyosan egyházunk támogatására és díszére fognak szolgálni."[84]

Mivel az olyan nagyvárosokban, mint Pest, magas volt az elhagyott, elhanyagolt árva gyermekek száma, az egyház gyarapításának harmadik módját az ő felkarolásukban látta. Ezt a lehetőséget a nagyvárosi életmód alakította ki. Falun, ha a szülők meghaltak, általában rokonok vették magukhoz az árvákat, akik valamennyi vagyont is örököltek. Pesten azonban, ha a többnyire bérleményekben lakó szülők elhunytak, gyermekeik az utcákon kóboroltak, egyházuktól, vallásuktól, iskolától egyaránt elidegenedtek. Kollár emlékeztette hallgatóit arra, hogy „egyházunk már hány ilyen gyereket megvédett, megtalált, becsületes házba vezetett.

Hány eladottat kivásárolt, hány árvát kinevelt, könyvekkel és iskolával ellátott, anyjukká vált azoknak, akik ma ehhez az egyházhoz tartoznak. […] Az ilyen gyerekek becses adományok, akiket az egyház és a nemzet oltárára helyezünk, új ágak ők az egyház fáján, új oltvány a vallás és nemzet szőlőtőkéjén." Kollár elvárásait számszerűen is megfogalmazta, mikor azt kérte híveitől, hogy évente legalább tíz-húsz gyerekkel szaporítsák az egyházat, mert „... az ilyen hazai magokból és gyökerekből rendszerint jobb tagok válnak, mint a külföldi ágból."

A prédikáció leghosszabb és leghevültebb része az anyanyelv kérdésével foglalkozott, melyről ugyan nem volt szokás templomban beszélni, Kollár mégis megtette ezt, mert a gyarapodás nemcsak legfontosabb, hanem egyedüli feltételének tartotta, sőt a fennmaradás zálogának. „…kénytelen vagyok kijelenteni, hogy éppen a nyelv nemcsak a legfontosabb alap, hanem egyedüli feltétele a gyarapodásnak, sőt szent közösségünk életének, megmaradásának, különösen ezekben a veszélyes hazafias időkben. Téved és engem sért az, aki úgy véli, hogy én más nemzetek és nyelvek gyűlölője vagyok: bizony nem! én csak sajátom szeretője és képviselője vagyok, és a szlovák lelkipásztorok szégyenének és bűnének tartom, ha náluk ez a nyelvszeretet hiányzik. Örömmel látom, mikor a fiatalság több nyelvet ért és beszél, de a fájdalom átjár ahányszor hallom őket egymás között vagy éppen a szülőket a gyerekekhez idegen nyelven beszélni! [...] Hogyan lesznek valamikor ezen egyház tagjai, akik nyelvünket még csak nem is ismerik és szeretik? Soknyelvű városban élünk, úgyhogy a templomon és otthonunkon kívül máshol ritkán halljuk édes, természetes nyelvünket; [...] beszéljetek ezért legalább otthon gyerekeitekkel mindig nem idegen, hanem saját nyelvünkön, azon a nyelven, melyet, mikor mi meghalunk, nekik kell folytatniuk; ide a jövőben is olyan tanítót és prédikátort kell hívni, aki nemcsak vallását, hanem nyelvét és nemzetét is szereti és műveli. Ismert, hogy ez nálunk sok körülmény miatt nehéz, főleg azért, mert mindkét szomszéd; közöttük, mint két tűz között lakunk; nyelvüket lelkesen szeretik és terjesztik, köztünk azonban csak ritkán találtatik nyelv- és nemzetszerető, ki példájával másokat követésre ösztönöz; nehéz azért is, mert ti fiatalkorotoktól ehhez vezetve nem vagytok, mivel sajnos iskoláink tanítói és vallásunk prédikátorai sem tudnak többnyire semmit nemzetünk szeretetéről, és a szlovák nyelvet, szégyen és gyalázat! sem beszélni, sem írni nem tudják jól, úgyhogy hallgatóiknál hazaszeretetet és tiszteletet ébreszteni ezen idegenek nem képesek, és aztán ide, ebbe az egyházba többnyire az ilyen semmirekellő haszonbérlők és felelőtlenek aklából érkeztek. De ezek a nehézségek minket az összes akadály és oktalan előítélet legyőzésére ösztönöznek, nyelvünk védelmére a támadások ellen, a cselszövések és a reá törők ellen. Míg van nyelvünk, míg beszéljük és szeretjük, addig van egyházunk; ahogy nyelvünk egyszer csak elhallgat, a hazaszeretet kihűl: eloszlik, eltűnik maga a kiharcolt egyház is [...] Nyelvünk szeretete és védelmezése legyen nekünk, gyerekeinknek és utódainknak egyik legfontosabb kötelessége."

A gyülekezet gyarapodását biztosító ötödik feltételt Kollár számára az iskolai és az egyházi rend megtartása jelentette. Véleménye szerint ez biztosíthatta hívei ellenálló képességét a pesti egyházon belüli viszályokban és az asszimilációval szemben, s egyben a vonzerőt is a gyülekezethez még nem csatlakozott szlovák evangélikusok szemében. A rend megtartásától azt várta Kollár, hogy a pesti evangélikus szlovákokat a város minden lakosa már erényeik után fel fogja ismerni, ami jelentősen növelné majd presztízsüket: „Arra lenne szükség, hogy egyházunkban olyan szellemiség uralkodjon, hogy báránykáink ne menjenek idegen legelőre, akolba, hanem mi vonzzunk magunkhoz másokat. Így ellenségeink, kik egyházunkat és nyelvünket 12 éven

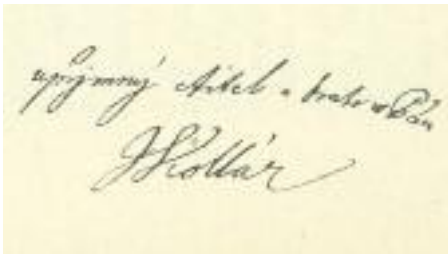

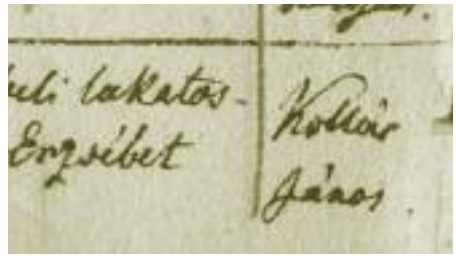

ALÁÍRÁS HÁROM NYELVEN

keresztül aláásták, nem mernek majd példás közösségünkről rosszat mondani; renddel, erénynyel és ájtatossággal jobban védekezünk ellenük, mint erővel, fegyverekkel és kiáltozással." A pesti evangélikus egyházban kialakult kényes egyensúly ugyanakkor a tagtoborzás módszereinek visszafogottságát is megkövetelte Kollártól. Ezért óvott az erőszakos, csalárd eszközök alkalmazásától, mert az könnyen ellenkező hatást válthatott ki. Felhívta a figyelmet arra is, hogy óvakodni kell „más nemzetek és nyelvek megszégyenítésétől és elnyomásától, mert a dicsőség és a nagyság a felebarátok megalázásával bűn és dicstelenség is egyben."

Az egyházi célokat és teendőket felsoroló prédikációval Kollár túllépett a nyelvi és istentiszteleti érdekek védelmén. Egyházszervező tevékenységének fontos része volt a perifériára került egyháztagok visszavezetése a szlovák gyülekezetbe, de ugyanekkora hangsúlyt helyezett a potenciális hívek integrálására is. S emellett elég erősnek és érettnek tartotta egyházi közösségét a szlovák gyülekezetek közötti vezető hely betöltésére is: „Mintának és példának kell lennetek nemcsak a hit szempontjából, hanem nyelvünk szempontjából is ebben az országban, nemzetünk minden fia és leánya számára ebben a veszélyes, zűrzavaros időszakban, mikor oly sok egyházban maguk a lelkipásztorok juhaik hitszegő árulójává és népünk legdrágább kincseinek, azaz nyelvnek, nemzetiségnek, ájtatosságnak szégyentelen rablóivá válnak…"[85]

A program sikere nem megalkotója eltökéltségén múlott, Kollár minden erőfeszítése ellenére a gyülekezet gyarapodása lassú folyamat volt. Tagadhatatlanok azonban a meglévő egyháztagok öntudatosításában elért sikerei, ami főleg a bevételek, alapítványok számának emelkedésében, tehát az anyagi alapok megerősödésében jelentkezett, s az 1830-as évek végétől kezdődően megalapozta a saját templommal és iskolával rendelkező független szlovák gyülekezet megalakítását célzó tervezgetések szakaszát.

A PESTEN SZÜLETETT NÉMET LELKÉSZ (1832–1874)

LANG MIHÁLY TEOLÓGIAI-LELKI PORTRÉJA

Lang Mihály a 19. századi magyar történelem legizgalmasabb és egyben legváltozatosabb korszakaiban szolgálta 42 éven át a Pesti Evangélikus Egyházat. Eleinte Kalchbrenner segédlelkészeként 1832-től, majd 1836-tól parókusként. Mindezt olyan valakiként, aki Pesten született, oda tért vissza, azonban egész életében nem tanult meg magyarul.[1]

Teológiai-lelki portréjának megrajzolását – ellentétben az eddigi két, illetve a következő két lelkésszel – erősen megnehezíti az a tény, hogy nem maradt fenn olyan írásbeli hagyatéka, amely ezt lehetővé tenné. Ezért ezen a téren elsősorban Székács József és Mária Dorottya „megjegyzéseire", valamint Doleschall visszaemlékezésére támaszkodhatunk.

Örvendetes viszont az a tény, hogy Lang lelkészi portréját több dolognak köszönhetően megközelítő pontossággal meg lehet rajzolni. Egyrészt a gyülekezetben történő eseményeket elemezve. A másik dolog, ami lelkészi működését meghatározta, az volt, hogy ő is – mindkét elődjéhez hasonlóan – teljes erővel támogatta az evangélikus iskolaügyet. Harmadikként – és ebben inkább Molnár Jánoshoz hasonlítható – rendkívül erős szociális érzék és mély emberbaráti szellem jellemezte. Az életrajzi adatait bemutató rövid írás ezt az értékelést adta róla: „Megnyerő volt a külseje, nyájas a modora; a jótékonyságban, a másokon való segítésben fáradhatatlan volt." Ez utóbbi tulajdonságát Mária Dorottya is elismerte, amikor a „filantróp"[2] jelzővel illette. A gyülekezeten belül nagyon hamar, azon kívül viszont az 1838-as pesti árvíz idején vált nyilvánvalóvá lelkészi szolgálatának ez a vonása. A szabadságharc leverését követően nem a bosszú, hanem a segítés szellemét próbálta terjeszteni. A hatalomhoz való viszonyát az jellemezte, hogy német evangélikusként azért is igyekezett annak képviselőivel jóban lenni, hogy egyházán segíthessen.

Lang Mihály legtekintélyesebb gyülekezeti tagjának, illetve egyik utódának véleményére támaszkodva lehetséges valamiféle következtetést levonni ezen a téren. Mária Dorottya, illetve Doleschall Sándor egymással vitázó véleményét közöljük.

Mária Dorottya főhercegnő eleinte támogatta Lang Mihály megválasztását, és kapcsolatuk egy ideig nagyon jó is volt. Különösen vonatkozott ez az iskolai ügyekre, illetve a jótékonykodásra. A főhercegasszony a maga sajátos pietizmusa hátterén értékelte Lang teológiáját és lelkiségét. Azt állította, hogy „filantrópiája ellenére liberális". Ezzel a címkézéssel lényegében azt sugallta, hogy valami hiányzik belőle, és ő ezen okból nem azt kapja tőle, amit szeretne. 1836 nyarán Mária Dorottya egyenesen arról panaszkodott későbbi kedves papjának, – az akkor még fiatal Bauhofer Györgynek –, hogy Lang Mihály prédikációiban nincs meg a szívet megváltoztatni képes erő. E közlést követően Bauhofer elment Lang Mihályhoz, és ezt a kritikát elmondta neki. „Lang nyitottabb szívvel fogadta a dolgot, semmint remélhető volt. Bevallotta, hogy elsősorban a »hochgebildet« egyháztagok – tehát a magasabb réteg – kriti-

kájától fél, és azok nyelvén igyekszik az igét hirdetni. Bauhofer ügyes szójátékkal azt felelte erre, hogy a »hochgebildet« egyháztagok bölcsessége nagyobbrészt »eingebildete Weisheit«, tehát beképzelt, öntelt bölcsesség.[3] Ehelyett úgy, ahogyan azt Pál is tette Korinthusban – Krisztust hirdesse, a Megfeszítettet, akiben egyedül van az igazi bölcsesség. Amikor a beszélgetések lefolyásáról a Várban utólag beszámolt [ti. Bauhofer. B. E.] azt fűzte hozzá, hogy Langnak hívő lelkészek környezete hiányzik."[4] Több mint egy évvel a fenti jelenetet követően – Székács Józsefnek a gyülekezetbe érkezése idején – Mária Dorottya már teljesen eltávolodni látszott az általa egykor kedvelt Lang Mihálytól.[5]

Mária Dorottya véleményével ellentétben Doleschall Sándor arról ír a visszaemlékezéseiben, hogy Lang Mihály teológiai és lelki jellemzői utólag nyilvánultak meg, méghozzá pozitív formában. Jeles teológusnak, kiváló szónoknak, egyenes, őszinte embernek nevezi. Megemlegette azt, hogy elődje számtalan népszerűsítő előadásban közölte hallgatóságával gondolatait. Felekezeti hovatartozástól független emberbaráti megnyilvánulásai sajátos teológiai és lelki alapokon nyugodtak. Doleschall az emlékezését azzal zárta, hogy Lang érdemeit ezen a téren egész munkásságába belerejtve lehet némileg megragadni.[6]

LANG MIHÁLY LELKÉSZI MAGÁNPROTOKOLLUMA

Lang Mihály lelkész 1832-ben kezdte el vezetni azt a hatalmas méretű könyvet, amelyet magánprotokolluma néven tartunk számon.[7] A dátumból megállapítható, hogy a gyülekezetbe érkezése évétől végezte ezt a tevékenységet. Azt követően is folytatta, amikor 1834. szeptember 19-én a pesti egyház német–magyar, illetve szláv–magyar tagjai a belső béke megteremtése és a gyülekezet további fejlődése érdekében nyilatkozatot írtak alá. Ebben ugyanis szó volt arról, hogy a lelkészek felváltva vezetik a gyülekezet anyakönyvét. Az egyezség harmadik pontja megemlítette a gyülekezeti pecsétet, amelyet a lelkészek szintén évenkénti váltásban kezeltek. A többi lelkésznek pedig kötelessége volt átadni a saját adatait, az anyakönyvet vezető lelkésznek. Az egyéb lelkészi jogok a hivatalára nézve legidősebb lelkészt illették.[8]

Ebben a helyzetben a lelkészek arra a gyakorlatra tértek át, hogy saját, ún. magán anyakönyvet is vezettek, miközben a hivatalos anyakönyv számára átadták az általuk végzett szolgálatok adatait. Amikor rájuk került a sor, akkor is tovább írták a saját anyakönyvüket. Lang Mihály – Kollár Jánoshoz hasonlóan – folyamatosan vezette magán anyakönyvét. Lang Mihály protokollumában 1843-ig csak német nyelven találhatók a bejegyzések. 1843 elején jelennek meg a magyar nyelvű bejegyzések. Ez azért érdemel figyelmet, mert a Pesti Evangélikus Esperességben 1831 óta létezett egy határozat, amely szerint 1832 Boldog Asszony (augusztus) havának első napjától „a matrikák is, vagyis a születettek, megholtak és megesketettek lajstromai […] szintén magyarul írassanak." Erre a tényre egy 1831-ben Péteriben tartott ülés hitelesített jegyzőkönyvi kivonatát csatolva utalt Sárkány Sámuel esperes 1837. december 19-én Székács Józsefhez intézett levelében.[9] Tudomására jutott, hogy a pesti egyház anyakönyveit még mindig németül vezetik. Hivatkozott az országgyűlés által hozott 1836. évi 3. törvénycikkre, amelynek 4. §-a kimondta: „Azon helyeken, hol a gyülekezethez magyar nyelven mondatnak szent beszédek, az anyakönyvek is magyarul írassanak."[10] Felszólította a lelkészt, hogy a következő év január 1-jétől változtassanak eddigi eljárásukon. A probléma a későbbiekben

is előkerült. Székács visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy Lang Mihály 1843-ban – amikor már törvény szabályozta a közös anyakönyvek magyar nyelven történő írását – nem tiltakozott. Azonban 1852-ben a gyülekezet azt a határozatot hozta, hogy mindegyik lelkész a saját anyakönyvét vezesse. Attól kezdve Lang ismét csak német nyelven írta az összes anyakönyvét.[11]

A Lang Mihály-féle – többszáz oldalas – magán anyakönyv első lapjai egy 1787-tel induló és 1837-tel végződő gyülekezettörténeti részt tartalmaznak. Ez lényegében egy tizenhárom oszlopos lista.[12] Lang Mihály nem pesti tevékenysége első pillanatától – tehát 1832-től – jegyezte fel a gyülekezet történetét, hanem lényegében a kezdetektől. Ez azt mutatja, hogy teljes részletességgel akarta megismerni az egész történetet.[13]

Az első bejegyzésben a következő témák szerepelnek: 1787. november 12-én az első istentisztelet; Beleznayné született Podmaniczky Anna Mária tábornokné érdemei; Glosius Márton a felügyelő; Liedemann János Sámuel a gondnok; Andreas Taubner a kántor; Carl Bevern az egyházszolga; az összes szolgálat abban az évben egyetlen keresztelő. Az utolsó bejegyzés: 1837, a gyülekezet alapításának ötvenéves évfordulója; Schedius Lajos visszalépése mind a gyülekezeti, mind pedig az iskolafelügyelőségtől; a magyar gyülekezet lelkésze már Székács József; az iskolarektor személyében változás történt: Fábry visszalépett az iskolai rektorságtól, és az új rektor Taubner lett.[14]

A FIATAL LANG MIHÁLY

Lang Mihály protokollumában a német és magyar nyelven beírt adatok a következő sorrendben szerepelnek: keresztelők, kihirdetések, esküvők, konfirmációk, vegyes házasságok, temetések.[15]

LANG MIHÁLY NÉMET AZONOSSÁGTUDATA

Szólnunk kell néhány szót Lang Mihály német származásáról, illetve a hatalomhoz való viszonyáról. Mind a kortársak, mind az utókor úgy látták, hogy Lang rendkívül erősen ragaszkodott németségéhez, arra nagyon büszke volt. Nyelvi korlátainak köszönhetően teljes értékű lelkipásztori munkát lényegében csak német ajkúak és a németül tudók között végzett. Szlovák tudása nem volt kielégítő, magyarul soha nem tanult meg.

A szabadságharc idején tanúsított politikai magatartását illetően következtetésekre vagyunk utalva, mivel ezen a téren a forrásként használható dokumentumok hiányoznak. Az bizonyos, hogy a német létére vértanúvá lett Leiningen–Westerburg Károlytól, a szintén német Rázga Pál[16] pozsonyi lelkésztől, a népfelkelési kormánybiztosságig jutó Wimmer Gottlieb Ágost felsőlövői lelkésztől, Kolbenheyer Mihály soproni lelkésztől, továbbá a német hátterű honvédek ezreitől eltérően aktív ellenállásban – mármint a magyar oldalon – semmiképpen nem gondolkodott.[17] Ellenkezőleg: mindenki tudott arról, hogy – az erdélyi szászokhoz hasonlóan – az ellenfélhez állt közelebb, bár ezt az említettektől eltérően kevésbé harsányan kommunikálta. A korabeli magyar politikusok közül inkább Széchenyi Istvánnal rokonszenvezett, mint Kossuth Lajossal.[18] Kortársai azt is leírták róla, hogy rendkívül szelíd ember volt, egyáltalán nem volt konfrontatív típus. Székács József félénknek, konfliktuskerülőnek nevezte.

A megtorlások idején azonban – éppen a fenti tulajdonságai miatt – egyfajta bizalmi szerepet játszott a kiemelt helyzetben lévő osztrák kormányférfiaknál. Budapesti espereskén nagyon sok emberen tudott segíteni. Abban, hogy Székács a megtorlásoktól megmenekült, és még azokat követően is sok mindent megúszott, jelentős szerepe volt a pesti német lelkésznek. 1849-ben a császári seregek bevonulását követően megkezdődött a visszarendeződés. Székács Orosházán keresett menedéket, majd visszatért Pestre, ahol „katonai törvényszék elé állították. Bátran és nyíltan védte magát, és az elítéltetéstől csak az mentette meg, hogy német lelkésztársa, Lang Mihály minden befolyását latba vetette szabadlábra helyezése érdekében."[19]

Lang Mihálynak a Kossuth gyermekek ügyében tett lépései ugyanezen a háttéren érthetők. A szabadságharc leverését követően a három gyermek, valamint rokonaik és a felügyeletükkel megbízott személyek eleinte az ország különböző területein bujdostak. Többek között rövid ideig a mencshelyi evangélikus lelkész, Blajsza János parókiáján is. Elfogatásukat követően nyolc hónapig a pozsonyi vár lett a gyermekek fogdája. A nádor, Mária Dorottya, Palmertson az angol kormány nevében, de mások is közbenjártak értük. Ennek eredménye az lett, hogy Haynau hozzájárult szabadulásukhoz, amennyiben a Helytartó Tanács közgyámot nevez ki számukra, „mivel a gyermekek nélkülözik apjuk gondoskodását és helyettesítését, aki mint bűnös és távollévő, az apai hatalmat nincs jogosítva gyakorolni."[20] Kossuth Lászlóné – az apai nagyanya – a pesti német evangélikus egyház lelkészét kérte fel ennek a hivatalnak a vállalására. Lang Mihálynak azt a cselekedetét, hogy németségétől és az osztrák hatalom iránti lojalitásától függetlenül a család kérésére elfogadta Kossuth Lajos gyermekeinek gyámságát, egyik méltatója a következőképpen értékelte: „Nemes szívnek és politikai bátorságnak adta ezzel bizonyságát."[21] Lang lelkész 1850. március 10-én vette át Pozsonyban a Kossuth gyerekeket.

A pesti német lelkész közvetlen kapcsolatban volt vezető pozícióban lévő személyekkel, így magával Haynauval is. Egy kortárs így emlékezett vissza erre: „Haynau gyakran hívatta őt.

Egy ízben tanácskozott vele a Kossuth fiúk tantervéről, akiket az osztrák kormány visszatartott Pesten. Lang előadta neki, hogy vallást is kell a Kossuth fiúknak tanulni, mire Haynau így felelt: »Ja, ja, Religion müssen sie auch lernen, ich erinnere mich, ich habe auch Religion gelernt.« És mutatja a kezével: »So dicke Religion«. Ezen akkoriban sokat nevettek, mert ő igen szigorú katona volt, de egyéb semmi."[22]

KOSSUTH LAJOS GYERMEKEI

Ennek a bizalmi szerepnek azonban az volt az ára, hogy Lang Mihálynak őrködnie kellett bizonyos kormányzati érdekek érvényesülése fölött. Ezt kellett tennie az egyházakkal, a vallással, az iskolákkal kapcsolatos leiratok esetében is. Lang ilyen módon került szembe a pátensharcban a nyílt parancsot eredetileg elfogadó, majd annak legharcosabb ellenzőjévé váló Székács Józseffel és társaival. 1859. december 13-án a budapesti esperesség értekezletet tartott, amin két témával foglalkoztak. Az egyik küldöttek megválasztása a Bányai Evangélikus Egyházkerület közelgő kerületi gyűlésére, a másik pedig a pátenshez való viszony kialakítása volt. A gyűlésen világossá vált, hogy a lelkészek közül a pátensnek lényegében két védelmezője volt: Bauhofer György budai, továbbá Podhradszky József szlovák lelkipásztor. Mindketten félelmi, illetve rövid távú egyházpolitikai megfontolásokból cselekedtek.[23] Bauhofert olyan mértékben dühítette fel az ellenállás, hogy „No, hát, vigyen el benneteket az ördög!" felkiáltással otthagyta az értekezletet.[24] Lang Mihály az ellenzéki vonalhoz csatlakozott a maga külön útján haladva. Megjelölte igazi célját is. Az eseményekre visszaemlékező Székács József írt erről. „Lang Mihály pesti német lelkész röviden úgy nyilatkozott, hogy határozzon az esperesség amit akar, ő azzal nem gondol, csak azt az egyet köti ki, hogy őt követnek a kerületi gyűlésre ne nevezze ki, mert az ő helyzete a politzia irányában igen kényes, s inkább akar azzal jó lábon állani, hogy ezáltal gyülekezetének használjon, mint gyülekezetével egy húron pendülve (mely szintén a tiltakozásra szavazott) a politziával jöjjön meghasonlásba."[25] Bauhoferrel ellentétben Lang azonban végigülte a gyűlést. A következő napon tanácskozás, majd december 15-én kerületi gyűlés volt, amelyeken nem vett részt. Ez utóbbi napon egyszerűen elment a templomkulcsokkal sétálni, és ezzel megakadályozta, hogy a kerületi gyűlést a templomban tartsák meg. Így került sor nélküle – a pesti egyház iskolai nagytermében – annak kimondására, hogy a pátenst nem fogadják el.

FESTMÉNY LANG MIHÁLYRÓL
A GYÜLEKEZETI TEREMBEN

LANG MIHÁLY, A KERESZTYÉN FILANTRÓP

Mielőtt Lang Mihálynak ezen a téren felmutatott érdemeiről szólnánk, meg kell említenünk azt a tényt, hogy az európai és amerikai lutheranizmus legfőbb jellemzője a 19. században a belmisszió gondolatának újrafelfedezése, illetve a belmissziói mozgalom elindítása. A gondolat a reformáció szülőföldjéről indult. Szülőatyja pedig Johann H. Wichern hamburgi evangélikus lelkész volt, aki 1848-ban az első Egyházi Napon (*Kirchentag*) „szociális változást sürgetett, inkább Krisztus, mint Marx Károly nevében."[26] A megfelelő állami szervek – látva a probléma aktualitását – szívesen nyújtottak segédkezet az egyháznak. Ugyanis a francia forradalom, majd az Európán végigsöprő társadalmi forrongások óta féltek minden olyan politikai változástól, amely alapjaiban forgatta volna fel az addig megszokott rendet. A tényleges belmissziói mozgalom végül 1856-ban indult el, és egyszerre irányult az egyházban és az adott társadalomban élő hátrányos helyzetű személyek és csoportok felé. A németországi belmissziói mozgalomnak mind Európában, mind Amerikában voltak megfelelői.

Ezek után térjünk vissza Lang Mihály keresztyén filantrópiájához. Erre vonatkozóan először a vele kapcsolatos visszaemlékezésekre kell utalnunk, amelyekből az derül ki, hogy rendkívül jószívű, önzetlen ember volt. Egyik kortársa, Bauhofer leánya – a későbbiekben Czékus István püspök felesége – a következőket írta róla: „Lang igen jólelkű és jótékony ember is volt, mindenkitől szeretve és becsülve. Jólelkűségéről tanúskodik, hogy három mostohatestvérét ő tartotta."[27] Lelkésztársa Székács József is megerősítette Bauhofer Vilma és mások észrevételét, amikor azt írta róla: Lang „a legkitűnőbb ember volt, ki a szegények iránt példás szeretettel viseltetett."[28]

Gyülekezeti szinten ez a jólelkűség abban nyilvánult meg, hogy amikor Székács József 1846-ban kudarccal végződött kísérletet tett egy gyámintézet megalakítására, akkor Lang a támogatói között volt. 1858 augusztusában Lang Mihály lett a mesterlegény egyesület elnöke, a gyülekezet pedig otthont adott a közösségnek.

Pest és Buda lakossága lényegében az 1838-as pesti árvíz idején ismerkedett meg Lang Mihály keresztyén filantrópiájával. Ugyanis akkor váltak mindenki számára nyilvánvalóvá a pesti egyház lelkészének ilyen irányú karizmái. Wesselényi Miklós báró mellett Lang Mihály nevét emlegették a segítők között a legtöbbet. A Duna 1838 márciusában pincéket, utcákat,

boltokat öntött el. Városrészek omlottak össze. Mivel a gyülekezet temploma és iskolája megmenekült, ezért másokon segíteni akarva kinyitották a templomot, és százak élelmezését biztosították. Az egész munka motorja Lang Mihály volt. Vallási hovatartozástól függetlenül segítettek mindenkin, pusztán a rászorultság alapján: „midőn azt kérdezték tőle, hogy most már a minden zugaiban elfoglalt templomban hogyan tartsanak istentiszteletet, azt válaszolta: hisz a mit velük tevénk, az is istentisztelet."[29] Lang egyik utóda a következőképpen írt a lelkipásztor akkori tevékenységéről: „Úgy tűnik, hogy különösen Lang lelkész volt az, aki az odaadó samaritánus szolgálatban mindenkit megelőzött."[30] Löwy Herman, egy hálás izraelita, mélyen meghatva a pesti német egyház lelkésze és a gyülekezet segítőkészségétől, egy értékes serleget, illetve egy pecsétgyűrűt adományozott Lang Mihálynak.[31] A serleget Lang Mihály német gyülekezetének ajándékozta, amelyre a serlegen található német nyelvű felirat utal: „Lang Mihály, az egyesült pest-budai ágostai hitvallású evangélikus gyülekezet német prédikátora e kelyhet drága gyülekezetének adományozza, melynek temploma Pesten az 1838. márciusi nagy árvíz idején sok szerencsétlen keresztyén és izraelita számára barátságos és biztos menedék volt. Pest, 1840. május 3."

Lang jószívűségét mutatta, hogy élete végén – mivel ő maga nőtlen ember volt – vagyona egy részét a pesti német egyházra hagyta.

„HA MAJD A FÉRFIT, KI NEKTEK AZ IGÉT HIRDETTE,
E FÖLDÖN ITT MÁR SEHOL SEM LELHETED,
EZ ARCVONÁSOKBÓL OLVASNOD LEHET:
OLY JÓ VOLT Ő HOZZÁTOK –
MINT HOZZÁ TI, KEDVESEK."

KERESZTELŐ KANCSÓ ÉS TÁL

ELINDUL A MAGYAR GYÜLEKEZETI ÉLET (1837)

A LELKÉSZI ÁLLÁS SZERVEZÉSE

A pesti gyülekezetben az 1830-es évek körül kezdett jelentkezni az egyre határozottabb törekvés, hogy a magyar nyelvű lelkészi szolgálat rendszeres és állandó legyen.

A nagy német és szlovák többség mellett a gyülekezetnek kezdettől fogva voltak magyar anyanyelvű tagjai is. Ezért is választottak a gyülekezeti élet megindulásakor, 1787-ben Molnár János személyében olyan lelkészt, aki mind a három nyelven tudott prédikálni. Amíg azonban minden vasárnap volt német és szlovák nyelvű istentisztelet, magyar csupán évente négyszer, mégpedig a munkaszünetet jelentő római katolikus ünnepeken. Ez volt a helyzet Hamaliar Márton bányakerületi szuperintendens 1798-ban végzett egyházlátogatásakor is: vasárnap délelőttönként havonta háromszor volt német és egyszer szlovák nyelvű istentisztelet, délutánonként fordítva, magyar pedig változatlanul évente négyszer. A gyülekezeti élet kezdeti időszakában mégsem volt ez a magyar anyanyelvűek számára a kisebb létszámuk miatti nyomasztó kényszerhelyzet. A gyülekezet született magyar tagjai is tudtak németül vagy szlovákul, egy részük pedig, elsősorban a nemes és a tanult emberek, mindhárom nyelven is. Így természetesen kapcsolódhattak be vagy a német, vagy a szlovák közösség istentiszteleti és gyülekezeti életébe.

Az idő haladtával azonban a városba költözőkkel egyre szaporodott a magyar tagok száma, velük pedig egyre nagyobb igény támadt egy magyarul prédikáló lelkész alkalmazására. A magyarul is tudó német lelkész, Kalchbrenner József 1833-ban javasolta, hogy az addigi évi négy istentisztelet helyett onnantól tizenhat legyen, s vállalta ezek elvégzését is.[1] Ezt a kötelezettséget annál könnyebben magára vállalhatta, mert 1832-től Lang Mihály segédlelkész személyében segítséget kapott, akivel német nyelvű feladatait megoszthatta. Ezek a havonta egyszer és a nagyünnepeken tartandó magyar nyelvű szolgálatok is csupán átmeneti megoldást jelentettek volna, de Kalchbrenner 1834-ben meghalt, s a helyébe megválasztott, egyébként pesti születésű Lang Mihály nem tudott magyarul. Magyar nyelven a másik lelkész, Kollár János sem prédikált. Ez a helyzet kényszerítő erővel hatott egy külön magyar lelkészi állás megszervezésére.

Ezt a gyülekezeten belüli szándékot erősítette a pezsgésnek indult nemzeti élet is. A reformkornak nevezett negyedszázad a nemzeti öneszmélődés időszaka, benne az anyanyelv rangjának elkötelezett védelmével. Berzsenyi Dániel a század elején még ostorozó váddal fordult a nemzethez: „Romlásnak indult hajdan erős magyar!" Ennek okát, Árpád vérének elfajulását pedig abban is látta, hogy a magyar letépve fényes nemzeti bélyegét, „nyelvét megunván, rút idegent cserélt"[2]. Berzsenyi azonban, akinek niklai síremléke felavatásakor 1860-ban majd Székács József mond országra szólóan nagy hatású beszédet, nemcsak ostorozta a magyarságához, nyelvéhez hűtlen népét, hanem bátorította is az eszményeikhez hű keveseket. Egy másik, ugyancsak *A magyarokhoz* címzett versében mondta ki: „Nem sokaság, hanem Lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat", de ennek teljesüléséhez kérte népét, „ébreszd fel alvó nemzeti lelke-

det!"[3] Ez az alvó nemzeti lélek ébredt fel ebben a korban. Ennek a következménye, hogy a reformkorban egyre inkább a magyar lett a közös érintkezési nyelv. Széchenyi István 1825. október 12-én az országgyűlésen nagy feltűnést és megütközést keltve magyarul mondta el beszédét, amit az uralkodó is nagyon rossz néven vett, majd november 3-án tette azt a nevezetes bejelentését, hogy birtokainak egy évi jövedelmét ajánlja fel egy tudós nyelvművelő társaság létrehozására. Az anyanyelvében is élni akaró nemzeti lét sok megnyilvánulása kíséri ezt a korszakot. Megalakult a Pesti Magyar Színház, amelyik 1837-től a Nemzeti Színház nevet kapta. Felépült a Nemzeti Múzeum a templomunkat is tervező és építő Pollack Mihály tervei szerint. A pezsdülő gazdaság és az élénkülő társadalmi közélet mellett az irodalmi élet is megelevenedett, amelynek az 1836-ban megalakult Kisfaludy Társaság[4] vált irányítójává. Egyik pályázatukra született meg 1846-ban Arany János Toldi-ja. Az 1841-ben alapított Nemzeti Kör ugyancsak jelentős hatással volt a közvéleményre, ez a kör adta ki Vörösmarty Mihály javaslatára Petőfi Sándor verseskötetét is. A nemzeti önépítésnek ebben a negyedszázadában született az a két költemény a hozzájuk fűződő zenével együtt, melyek mind a mai napig politikától függetlenül himnuszunkká váltak.[5] A Himnusz, Kölcsey Ferenc költeménye 1823. január 22-én született a költő szatmárcsekei birtokán, Erkel Ferenc zenéje pedig 1844-ben. A Szózat, Vörösmarty Mihály verse 1836-ban, Egressy Béni zenéje pedig 1843-ban lett a nemzet közkincsévé.

A reformkor nemzeti ébredésben játszott szerepének ez a vázlatos rajza is érzékelteti azt a hátteret, amelyikből a pesti evangélikusok egyre gyarapodó magyar rétegének az önálló lelkészi állás megteremtésével kapcsolatos természetes igénye kinőtt. Ugyanakkor a reformáció lényegéből is fakad az anyanyelven hallgatott és megértett ige, az így énekelt ének és mondott imádság. El kellett következnie annak a helyzetnek, amikor a magyarok sem nélkülözik tovább a pesti gyülekezetben az anyanyelvi szolgálatokat. A magyar lelkészi szolgálat biztosításához az anyagi háttér megteremtése nem volt könnyű, hiszen a meglévő forrásokat más, ugyancsak fontos célok vették igénybe. A magyar lelkészi állás anyagi hátterének biztosítására a gyülekezetnek tehát külön áldozatot kellett hoznia. Ennek vállalásáról tesz tanúságot az 1835. május 16-án felvett jegyzőkönyv,[6] amelyik nemcsak a cél elérésének vágyát tartalmazza, hanem a megvalósulásba vetett erős reménységet is. *„Fájdalommal érzi a gyülekezet* – így szól a jegyzőkönyv –, *hogy hitünk valamint gyakorlására, úgy főképp az ecclesiai szolgáinknak nem annyira jutalmazására, de csak szűken lehető táplálására is szabadon rendelkezhető pénzalap nem léte miatt kénytelenek vagyunk minden előkerülő esetben, azon közönséges kútfőhöz, az egyes személyek adakozásához nyúlni."* Ugyanakkor kifejezi a jegyzőkönyv azt a reménységet, hogy *a gyülekezet tagjai azonosulnak a nyelvünk gyarapítása körül buzgólkodó nemzetünk törekvéseivel,* így „még egy harmadik és a rendszerinti vasárnapi isteni tiszteleteket s vallásos szertartásokat magyar nyelven kiszolgáltató lelkipásztor fizetésének megalapítására, kegyes adakozásaikból kamatoló állandó pénzalap beszerzésében, hidegülni nem fognak…"

A gyülekezet vezetősége egy felhívást[7] is közzétett, amelyben „felszóllitanak minden Karban és helyzetben lévő hazafiakat, mind itteni, mind máshoni hitünk sorsosait, 's a' Nemzetiség szeretete által egymáshoz vonzó felebarátainkat, hogy egy rendes és rendszerénti Isteni tiszteletet 's vallásbeli szertartásokat Magyar nyelven végbe vihető harmadik Predikátornak tartásában, minket elő segíteni és gyámolítani méltóztatnának; – méltó fontolóra vévén azt, hogy *ezen itteni templom sok okoknál fogva, vallásunk sorsosaira nézve Haza Templomának tekintethetik és így köz és rendkívüli gyámolításra is számot tarthat…*"

A felhívás nem maradt visszhangtalan. A magyar egyházi pénzalapra a legnagyobb, 525 forint összegű adományt báró Prónay Sándor egyetemes felügyelő fizette be, mellette Stainlein Zsuzsanna grófnő 420, báró Prónay Gábor, báró Podmaniczky Mihály, báró Podmaniczky Lajos, báró Podmaniczky János fejenként 316 forint összegű adományaira támaszkodva merészkedhettek most már egy harmadik, egyenjogú igehirdető meghívását kezdeményezni, kielégítve ezzel a magyar nyáj leghőbb vágyát, „kik Kalchbrenner elhalálozása óta igen nyomorúságosan voltak ellátva".[8]

SZÉKÁCS JÓZSEF MEGVÁLASZTÁSA

Az újonnan szervezett állásra Székács Józsefet[9] hívta meg a gyülekezet. Korábban Sopronban végezte tanulmányait, ahol Kis János szuperintendens fogadta őt kitüntető bizalmába és volt rá nagy hatással. A lelkészjelölti (kandidátusi) vizsgát Lovich szuperintendens előtt tette le Besztercebányán. Pedagógiai és teológiai vizsgái után a jogi tanulmányokat is elvégezte Eperjesen, ahol tanárként is működött.

A feléje fordult bizalmat mindenek előtt irodalmi ismertségének köszönhette. Első nyomtatásban megjelent verse és műfordítása a Vörösmarty Mihály által szerkesztett *Koszoru*ban jelent meg 1830-ban. A *Benka halálára* című ódájában egykori mezőberényi tanárának állít emléket hálás tanítványi szeretettel, *A mosdó leányka* pedig szerb nyelvből fordított népdal.[10] Ugyanebben az évben jelent meg a Kisfaludy Károly *Aurora* irodalmi zsebkönyvében a *Költő* című verse is,[11] olyan szerzők társaságában, mint Vörösmarty Mihály, Kazinczy Ferenc, Bajza József, Kisfaludy Károly és Czuczor Gergely. Bár a megjelenés fórumai az új irodalom fontos sajtótermékei voltak, ezek a versek természetesen még nem tették egy csapásra ismertté Székács nevét, már csak azért sem, mert a versek nevének kezdőbetűivel, illetve álnéven jelentek meg.[12] Számára mégis egy indulás első lépcsőfokait jelentették még akkor is, ha ennek ő maga sem tulajdonított túlzott jelentőséget.[13]

Székács József 1829. július végétől házitanító volt Rudnán és Karlócán, Torontál vármegyében, Nicolić János özvegyének Péter fia mellett. Tanítványával később közel két éven át, 1831 novemberétől 1833 augusztusáig Pesten tartózkodott. Ekkor került a pesti irodalmi és szellemi élethez közel. Megismerkedett Bajza Józseffel[14], aki akkor már a nemzeti irodalom egyik vezéregyéniségeként Kisfaludy Károly halála után az *Aurora* irodalmi zsebkönyv szerkesztője volt. Kapcsolatuk gyümölcse, hogy az *Aurora* 1832-es számában is találunk magyarra fordított szerb dalokat „Sz. J. Karlowiczon" aláírással.[15] Az 1833. évi kötetben pedig a szerb dalok mellett[16] megjelent tíz görög epigramma is Székács fordításában.[17] A fordításokkal párhuzamosan maga is kezdett epigrammákat írni, ezek közül az elsők az *Aurora* 1835. évi kötetében jelentek meg.[18] A pesti tartózkodás időszakában történt az is, hogy az Akadémia 61 klasszikus mű fordítására hirdetett pályázatot, közülük Székács *Plutarchos Párhuzamos életrajzok* című művének első kötetét fordította le és adta be. Tovább dolgozott a *Szerb népdalok és hősregék* fordításain is, amelyeket az egyes darabok alkalmi megjelentetésén túl könyvben is kiadott. A kötet 1836-ban jelent meg Pesten. Az érdeklődéssel várt és fogadott[19] fordításgyűjtemény mellett Plutarchos-fordítása hozta meg számára azt az elismerést, hogy 1836. szeptember 10-én az Akadémia – akkori nevén a Magyar Tudós Társaság – levelező tagjául választotta.[20]

A MAGYAR GYÜLEKEZET FIATAL LELKÉSZE

Régi vágya teljesülhetett Székácsnak, amikor 1835 áprilisában a házitanítósága alatt összegyűjtött pénzéből külföldi tanulmányútra indulhatott. A nyári félév előadásait a berlini egyetemen látogatta, majd egy európai körút után október 9-től december közepéig a lipcsei egyetemen tanult, ahonnan filozófiai doktori címmel tért haza. Karácsonytól 1836. február 6-ig Pesten időzött. Naplójában[21] leírja, hogy január második felében Thaisz András[22] és Sztrokay Antal[23] látogatták meg azzal a kérelemmel, hogy mivel február 2-án magyar istentisztelet lenne, de a rendes papok nem tudnak magyarul, vállalná el a magyar prédikáció tartását. „Megjegyeztem, hogy én nem annyira papi, mint tanári pályára készültem, de ők viszont azzal válaszoltak, hogy ők még jobban szeretik, hogy nem csak theológiával foglalkoztam – mert nekik inkább ilyen pap kellene. Elbeszélték aztán, hogy ők önálló magyar lelkészi hivatalt akarnak alapítani, s már derekasan hozzá is fogtak; s így ha megnyerném a hívek bizodalmát, kilátást nyitottak a hivatalhoz." Székács Bajza Józsefhez ment tanácsot kérni, ahol tapasztalta, hogy Bajza nemcsak hogy tud a dologról, hanem ő volt a felszólítás érdemi szerzője is. A beszéd február 2-án „kevés, de válogatott közönség előtt – egyszerű attila dolmányban" hangzott el. Lang Mihály parókus lelkész ugyanis előzőleg figyelmeztette, hogy ha bajuszát nem veszi le, papi ruhában nem bocsáthatja fel a szószékre. Az ünnep reggelén Székács mégis bajuszosan állított be hozzá. „Összecsapta a kezét e konokság felett, de én megvigasztaltam. Vagy elválasztanak pappá mondom, vagy nem; ha igen, elég időm lesz levenni a bajuszt, – ha nem, – no hát legalább megmarad a bajuszom. Mire ő aztán következetesen a lelkészi öltözetet megtagadta tőlem."

A beszéd a napló tanúsága szerint nem tett rossz benyomást, de a választásra még közel másfél évig várni kellett. Megválasztására egyébként sem számíthatott biztosan, hiszen rajta kívül még más jelöltek is voltak, szavai szerint „hírneves papokkal vagyok kijelölve harmadik helyen". Mivel Pesten pénze elfogyott, kénytelenségből is visszament házitanítóságának színhelyére, Rudnára. Ott érte először Bajza levele, amelyben nyilatkozatra szólította fel, hogy amennyiben megválasztják, elvállalja-e a hivatalt, majd megválasztásáról először a Jelenkor újságból értesült[24]. Az 1837. június 6-án tartott választáson nagy többséggel, 74 szavazattal 4 ellenében lett Székács József a magyar gyülekezet lelkésze.

Levéltárunk őrzi azt a Rudnán 1837. július 3-án keltezetett levelet, amely válasz a gyülekezet hivatalos értesítésére: „Nemes Convent, Mélyen tisztelt Uraim! Kegyelmeteknek a múlt

hónapban hozzám intézett azon becses levelét, mellyben a pestbudai ágost. vallású evang. gyülekezetnek magyar lelkipásztorává lett elválasztásomat tudtomra adni, s engemet ezen szent hivatalnak minél előbbi elvállalására felszólítani méltóztatának, leírhatatlan örömmel olvasám. Boldogító volt azon érzelem, mellyet egy minden tekintetben tiszteletre méltó gyülekezetnek bennem helyezett, s oly ünnepélyesen kifejezett bizodalma gerjesztett keblemben. […] Elhatározott lélekkel nyilatkoztatom ki, hogy megnyugodván az Isten akaratján az említett szent hivatalt, mint a gondviselés s Kegyetek hajlandóságának adományát felvállalni kész vagyok. – Egyébiránt midőn forró köszönetemet fejezném ki az irántam bizonyított megbecsülhetetlen bizodalomért, azon szívemből származó s szorosan meggondolt ígéret mellett, hogy *amennyire tehetségim engedik, a nemes gyülekezet megelégedését megnyerni legszentebb igyekezetemnek, a szentegyház javát előmozdítani éltem legszebb céljának, törekvéseim legfőbb tárgyának tartandom,* a tiszteletnek s hálának legőszintébb érzeteivel vagyok a Nemes Conventnek, Mélyen tisztelt Uraimnak, Kész kötelességű Szolgája, Székács József."[25]

BAJZA JÓZSEF

A beiktatás a pesti gyülekezet újonnan létesített magyar lelkészi állásába a gyülekezet megalakulása 50 éves évfordulójának ünnepén, 1837. november 11-én történt meg. A kor szokása szerint, akik a teológiai tanulmányokat elvégezték, jelölti (teológiai kandidátusi) vizsgát tettek, amelyik tanári és segédlelkészi állás elnyerésére jogosított. Lelkészi állásra történt megválasztás esetén tettek újabb vizsgát, amelyen a kerület szuperintendense tudásuk vizsgálata mellett a lelkészi szolgálatra nézve meggyőződött alkalmasságukról is, és csak ez után történt meg a lelkészszentelés. Mivel a jubileumi ünnepségre a pesti egyház meghívta Szeberényi János szuperintendenst Selmecbányáról, ezért Székács Pesten esett át a vizsgán Kollár János és Lang Mihály lelkészek, Fábry Pál[26] tanár, Schedius Lajos egyetemi tanár, gyülekezeti felügyelő és a presbitérium több tagja jelenlétében. A vizsgáztatásról Székács naplója hangulatos beszámolót közöl, majd felszenteléséről ezt írja: „A vizsga után felszenteltettem, mely alkalommal Szeberinyi superintendens oly gyönyörűen, meghatólag s atyai és főpásztori melegséggel beszélt, hogy én *könnyes szemekkel hallgattam s lelkem teljes elhatározottságával tettem le az esküt."* [27]

Az 1837. évi jubileumi ünnepséget méltó módon óhajtotta megtartani a gyülekezet. A nyelvi csoportok három önálló napon adtak hálát az ötven esztendőért. November 5-e a szlovákoké volt, ezen prédikált a bányakerület szuperintendense, Szeberényi János. Az al-

AZ ÉVENTE MEGJELENŐ KÖTETEKBEN SZÉKÁCS KÖLTÉSZETE IS OTTHONRA TALÁLT

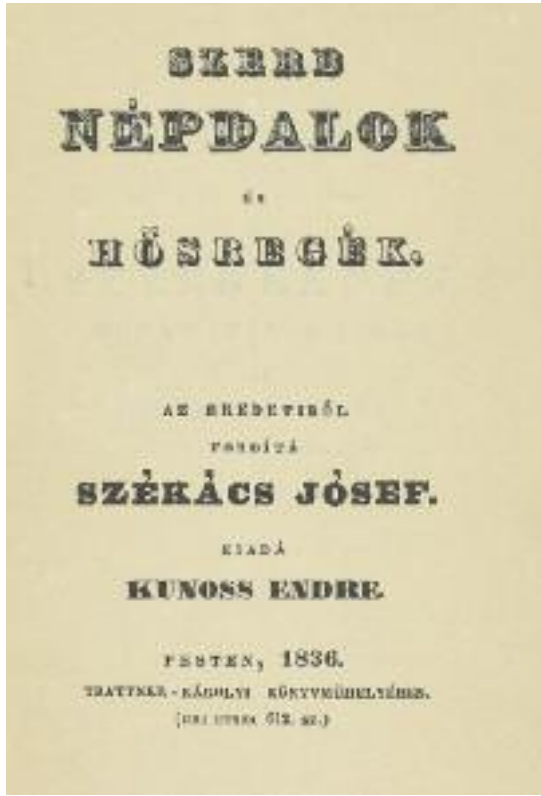

AZ ELSŐ MAGYAR NYELVEN KIADOTT NÉPDALGYŰJTEMÉNY

kalomról latin nyelven írt naplójában azt írta, hogy ő a pesti evangélikus egyháznak nagy jövőt remél. „Jelenleg máris 3 lelkésze van, holott 50 év előtt itt e helyen protestánsnak még csak letelepednie sem volt szabad. Ha Istennek úgy tetszik, hogy a szeretett pesti eklézsia a következő, már 100 évi jubileumát ünnepelheti majd meg, úgy még a mostaninál is nagyobb és nyilvánosabb örömmel és vidámsággal tarthatja ünnepét, és buzgósággal ünnepelhet majd a nagytiszteletű gyülekezet tagjaival, sőt a különböző pártokkal, gyülekezeti csoportokkal, valamint minden emberrel a városban, egyénileg és közösségben, közös testvéri örvendezéssel."[28]

A következő vasárnapon, november 12-én német istentisztelet volt Stromszky Ferenc dunáninneni szuperintendens szolgálatával. Előző napon, vagyis a gyülekezet tulajdonképpeni alapításának ünnepén pedig Sárkány Sámuel[29] esperes iktatta be az új magyar lelkészt. Az ünnepségen beiktatott Székács József az alkalomhoz illően szavaival a jubileumhoz kapcsolódott. Célunk a boldogság és a boldogítás. Múltbeli boldogtalanságunknak pedig magunk vagyunk okai, ha meghasonlottunk önmagukkal, egymással és Istenünkkel. A boldogság pedig akkor lesz otthon közöttünk, ha a meghasonlás helyét az egyetértés foglalja el.

Ezzel az üzenettel Székács József nem csak a gyülekezet, hanem önmaga életre szóló küldetését is megfogalmazta.

GYÜLEKEZETI HELYZETKÉP

SZEBERÉNYI JÁNOS BÁNYAKERÜLETI SZUPERINTENDENS

A magyar gyülekezet lélekszámát több forrás is háromszázra becsüli a megalakuláskor. Ezt a számot írja le Székács József is, de már csak a Szeberényi János püspök 1840. évi egyházlátogatásával kapcsolatos adatközlésben. A beiktatása utáni első évről még ezt írja: „1838-ban összeírtam híveimet, s nem hoztam ki többet, mint 180 lelket."[30] Ebben az első, teljes szolgálati évben 9 keresztelés, 2 esketés és 4 temetési szolgálata volt, konfirmációra pedig nem került sor. A következő, 1839. esztendőben már tizennégyre nőtt a megkeresztelt gyermekek száma, hét párt esketett, tizenkilenc elhunytat temetett, és volt már konfirmáció is: 3 fiút és 1 leányt készíthetett fel konfirmációra.

Az említett 1840. évi püspöklátogatáskor írt jelentésében[31] jellemzi a gyülekezetet, leírja szolgálatait, és vall önmagáról is. Az előre feltett kérdésekre írásban válaszolt: A magyar gyülekezet férfitagjai nagyrészt közhivatalokat viselnek, a nyilvános gyűléseken részt vesznek, és az ügyeket tanácsaikkal támogatják. Az élet becsét a keresztyén erényben és Üdvözítőnk példájával megegyező erkölcsükben szokták helyezni. Sajnos nem kevesen ritkán látogatják a templomot és élnek úrvacsorával, sokan a gyülekezet megalakulása óta eltelt három évben egyszer sem. Ennek részbeni oka, hogy sokszor távol vannak a várostól, sokan a telet kivéve falun laknak, vagy hivataluknál fogva kénytelenek az ország különböző részeibe utazni. Másrészt a városban sok köztekintetű társulat vasárnap délelőtt tartja gyűléseit. A hétköznap a királyi, megyei vagy városi bíróságokon elfoglalt ügyvédeket – kik nálunk sokan vannak – védenceik vasárnap tudják felkeresni. Ezek a szokott mentségek, noha tagadhatatlan, hogy ezekkel nem ritkán csak az istentisztelet körüli hanyagságok szépítésére élnek. Bibliájuk, legalább Újtestamentumuk van. Elváltan vagy külön élő házastársak nincsenek. 1839-ben két gyermek született házasságon kívül.

Székács József lelkipásztor és szépművészetek doktora, a magyar tudós társaság levelező tagja. Beszél magyarul, németül, szerbül, a hellen, római, francia és tót nyelvet érti. A gyülekezet tagjait látogatja, de nem olyan gyakran, mint maga óhajtaná, vagy sokan kívánnák, ahol azonban a szükség követeli, ott soha nem szokott elmaradni. Közte és a felekezet között a békesség soha fel nem boríttatott. A szent beszédeket nem mindig írja, de mindig könyv nélkül mondja el.

Istentisztelet vasárnapokon és ünnepnapokon délelőtt 11 órakor van. Úrvacsora évi hat alkalommal. A látogatásoknál annyi tisztelettel fogadtatik, amennyit megérdemel. Az iskola tanítói és a lelkipásztor között kölcsönös barátság uralkodik. A gazdagabbak beszéddel, muzsikával és énekléssel, a gyermekek és szegényebb sorsúak pedig csak imádsággal temettetnek. Hogy milyen a lelkipásztor könyvtára, azt látni könnyebb, mint leírni. „A lelkipásztornak a gyülekezet vagy iskola ellen semmi sérelmei nincsenek, sőt *hálás kebellel vallja meg, hogy mind gyülekezetéhez, mind magyar híveihez a szeretet és hála kapcsolják, az iskolák és ennek tanítói iránt pedig forró szeretetnek és barátságnak érzelmeivel viseltetik.*"

Az 1842. évi lelkészi jelentés azért is érdemel figyelmet, mert ebben Székács József összehasonlítja szolgálatának első öt évében a háromnyelvű gyülekezet adatait:

Keresztelések száma 1842-ben:	magyar	21	szlovák	34	német 130
Esketések száma:		2		12	23
Temetések száma:		20		45	142

Ha az 1837–1841. évek összesített adatait nézzük, akkor öt év alatt született:

94 magyar, 198 szlovák, 552 német gyülekezeti tag. Kerek számmal:

100 200 550

E szerint a magyar szám a szlováknak fele, a némettel összehasonlítva pedig az ötödrésznél is kevesebb. A vallásos buzgalomról (templomba járók száma, adakozások, részvétel a gyűléseken) a jelentés azt írja, hogy a tetőponttól még mindig elég távol van, noha nem éppen van okunk nagy panaszra fakadni.[32]

SZÉKÁCS JÓZSEF GYÜLEKEZETÉPÍTŐ TEVÉKENYSÉGE

A szószéken

A következőkben Székács József gyülekezet- és egyházépítő szolgálatának egyes területeire figyelünk, először prédikációira.

Kortársai kiváló szónoknak tartották. A rá emlékező, még személyes élményekből született írások kivétel nélkül megemlítik, hogy nem tudnak szabadulni szavainak varázsa alól. Hivatali utóda, Győry Vilmos úgy írt róla, mint Isten igéjének ihletett hirdetőjéről: „Ritka emberben egyesült annyi szerencsés szónoki hajlam, mint Székács Józsefben. Alak, hang, ihletettség, a szó hatalma és varázsa, költői felszárnyalás szónoki mélységgel párosulva nála olyan tökéletes harmóniává egyesültek, hogy egészen természetesnek kell találnunk, hogy főleg sátoros innepek alkalmával, vagy a confirmatio innepén, melyet az ő lánglelke oly megható inneppé teremtett, hogy annak jótékony emléke kitörölhetetlenül megmaradt növendékek és felnőttek szívében; vagy az év utolsó estéjén ha Székács szónokolt: a templom rendesen zsufolásig megtelt s a fényes közönség egy tekintélyes nagy része rendesen más felekezetek híveiből állott. Kik vidékről Pestre jöttek, ha ittidőzésük egyik napja vasárnapra esett, ritkán mulaszták el az evangelikusok magyar lelkészét meghallgatni."[33] – Szász Károly[34] is beszédeinek nagy hatását emelte ki: „Prédikációi évek hosszu során át valódi ünnepei voltak a fővárosi közönségnek, – s mint Albachot (a ferenczrendi atyát) protestánsok, ugy Székácsot a katholikusok is tömegesen hallgatták, kivált ünnepélyesebb alkalmaknál, vagy temetéseken, mikor vagy könnyekre, vagy lel-

kesedésre ragadta hallgatóit."[35] – Ballagi Mór[36] az Akadémián elmondott emlékbeszédében szerető szívét említette, amelyből szavai a friss életerőt merítették: „Ő nem volt a dogmának, a vallás elvont tanainak prédikátora, hanem a keresztyén szereteté. […] A szeretet tetteiben nyilvánuló keresztyén életet sürgeti; ennek gyakorlása saját életének feladata, s ennek ajánlásában ékesszólása a milyen elragadó, olyan kifogyhatatlan. Minden a mi a szívet megindíthatja, a mi buzdít, a mi lelkesít, ő mindazt felhasználja, hogy hódítson; a szeretetnek ihletettebb, elbájolóbb szavú hirdetője alig képzelhető; e téren eszméi mindig világosak, képei találók és költői felhevülései elragadók. Az ember érzi, hogy szavainak melege nem egyéb, mint szerető szíve hevének visszaverődése, s mert szívből jönnek, szívre is hatnak."[37]

Az elismerés visszajelzéseivel élete során Székács számos alkalommal maga is találkozott. Több beszédét azok elhangzása után tisztelői és barátai kérték el tőle és adták ki,[38] 1871-ben prédikációiból egy kötet is megjelent. Az elismerés azonban mégsem tette önhitté. Ünnepelt, kitüntetett lelkészként is szigorú bírája maradt önmagának. Példa erre a már említett 1840. évi püspöklátogatási jegyzőkönyv is, amelynek melléklete az előzetesen írásban feltett kérdésekre adott válaszokat tartalmazza. Az igehirdetésekkel kapcsolatos válasza: „A lelkipásztor vagy nem írja beszédeit, vagy az írottakat, miután emlékezetnek okáért feljegyezte magának, nem szokta tartogatni, kivéve talán azokat, amelyek magának is tetszenek, de ezek nagyon is ritkák."[39] Az önhittség kísértése elleni belső harcait pedig Isten elé tudta vinni imádságában. Egyik imádságának mondatai mintha saját küzdelmeiről is szólnának: „Szívemet kívánod, óh Uram és én átadom neked szívemet. Ha téged bírlak, ha tied vagyok, mit kívánhat többet az én lelkem! – *Mit használ a magas tekintet az emberek előtt, ha tekinteted elfordítanád tőlem. Az emberek szemei előtt* nagynak lenni semmi és kevés ideig tartó, ki *előtted nagy*, az nagy mindörökké. Engedj törekednem azon tisztelet után, melyet kívánsz tőlem, és *ne engedd, hogy az emberi tisztelet bálványommá legyen.* Engedd keresnem azon gazdagságot, melyet soha el nem veszíthetek, ti. téged és kegyelmedet. A mennyben el van téve számomra az az örökség, mely el nem veszhet, el nem hervadhat. *Ne engedd, hogy rabbá tegyen az, ami földből sarjadt*, és inkább vedd el tőlem, ha szívem vérzenék is érte, mintsem hogy birtokában tőled pártolnék el."[40]

Amikor Székács az igehirdetések célját és a keresztyén hit lényegét határozza meg, akkor nála Jézus Krisztus és a megváltás műve áll a középpontban. A gróf Teleki József felett tartott gyászbeszédében hitünk egyedüli forrásaként Krisztus evangéliumát jelölte meg, védve attól, hogy az emberi véleményeket vele egyenrangúvá tegyük, és védve attól a szándéktól is, amelyik az emberi észt az evangélium elé vagy fölé szeretné helyezni. „Ha lobogó volna készítendő, melly a föld kerekségén lakozó hetven egynehány millió protestans közös célját jellemezze, ezt mondanám: Tűzzétek kellő közepére az *evangyéliomot*, mert mindnyájunk feladata az, hogy a Krisztus, az egyetlen fő által kijelentett evangyéliom, egyházunk egyedüli alapja, hitünk egyedüli forrása, életünk egyedüli szabálya legyen. – És ismét mondanám: Tűzzetek az evangyéliom mellé, jobbról is, balról is, egy egy paizst, mert közös feladatunk az, hogy az evangyéliomot két oldalról védelmezzük. Védelmezzük az *álhit* ellen, melly az istenigéhez emberi véleményeket akar toldani, és védelmezzük a *hitetlenség* ellen, melly az emberi észt, melly épen *emberi* s minden agyban más, az istenigének vagy fölébe, vagy helyébe szeretné helyezni. Amaz értelemben *evangyéliomiak*, emez értelemben *tiltakozók* – protestansok – vagyunk."[Kiemelések az eredetiben.][41]

Amikor meg akarta védelmezni az evangéliumot attól, hogy a ráció, az emberi ész föléje vagy helyére kerüljön, ugyanígy határolódott el a pietizmus túlzó megnyilvánulásaitól is.

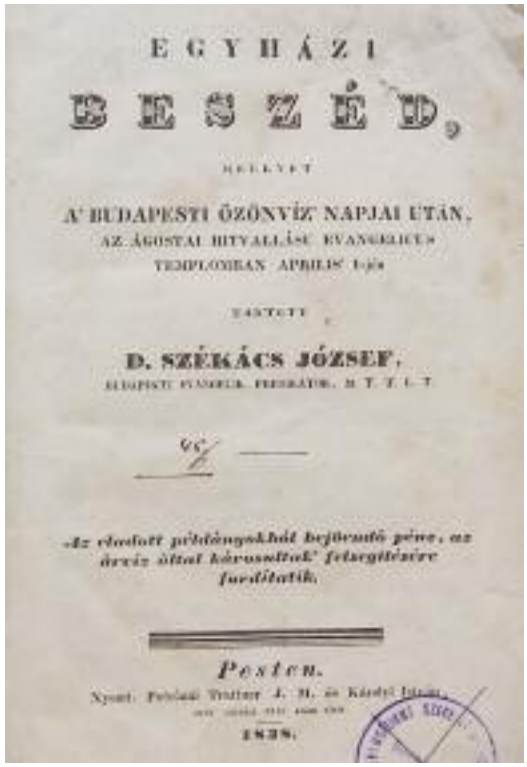
EGYHÁZI
BESZÉD,
MELLYET
A' BUDAPESTI ÖZÖNVÍZ' NAPJAI UTÁN,
AZ ÁGOSTAI HITVALLÁSU EVANGELICUS
TEMPLOMBAN APRILIS' 1-jén
TANTOTT
D. SZÉKÁCS JÓZSEF,
Az eladott példányokból bejöendő pénz, az árvíz által károsultak' felsegítésére fordítatik.
Pesten.
1838.

A KINYOMTATOTT ÁRVÍZI BESZÉD

SIRALOM ÉS VIGASZ.
GYÁSZBESZÉD
NÉHAI SZÉKI GRÓF
TELEKI JÓZSEF
HALOTTI ÜNNEPÉN,
MELLYET
A PESTI REFORM. EGYHÁZBAN,
SZÉKÁCS JÓZSEF.

IGEHIRDETÉS A REFORMÁTUS TEMPLOMBAN

Mégis, az 1843. év külföldi útja során vonzó tapasztalatok birtokába jutott: „Soha sem voltam a szélsőségek imádója, de ha végre be kellene vallanom, hogy melyik felekezet érti jobban meggyőződéseit a nép vérével összeolvasztani, a pietisták-e vagy a racionalisták: amazoknak adnám az elsőséget. Mi következik innen? Legegyenesebben az, hogy ha tehát a racionalisták szinte össze akarják olvasztani meggyőződéseiket a nép vérével és nedveivel, fogadják el a pietisták hathatósnak bizonyult eszközeit, és ne ijedjenek meg tőlük azért, mivelhogy pietistáktól származnak. Most már végeznem kell, […] s legutoljára is azzal fejeznem be, hogy ne méltóztassanak akármily –ismus végződésű irányokkal bíbelődni, mellyeknek határozatlanságát már az –ismus maga mutatja, hanem legyünk *keresztyének* és pedig *evangyéliumiak*, kiknek középpontja Krisztus, ki a hiendők és teendőkben a legjózanabb szabadságot s a legmelegebb bensőséget utolérhetetlenül tudta egyesíteni."[42]

Egyik cikkében a protestáns egyházak küldetését ugyancsak az evangélium emberi előítéletektől és emberi igétől mentes hirdetésében látja: „A protestáns két egyház e hazában a tiszta evangyéliom emberi igétől ment hirdetése- s terjesztésére van hivatva, az egyetlen egy fő, a Jézus Krisztus vezérlete alatt a szent Lélek segedelme által. Hol van, hol lehet istenibb feladás; hol valami, mi jobban megérdemlené, hogy lángoljunk érte, hogy győzelmet szerezzünk neki a homály oszlatása, az emberi előítéletek ostromlása, a bűn irtása, az emberi vélemények igájának megtörése által?"[43] Az „Erdélyi protestans egyházi tár" című kötet prédikációinak bemutatásánál Székács idézi azt a mértéket, amelyet alkalmaz a beszédekre. Felteszi a kérdést: mit tesz prédikálni? Válasza: „Erre, szerintem, senki jobban nem felelt, mit

Palmer. […] *Prédikálni, u. m. Palmer, annyit tesz, mint Isten nevében azon üdvet, mely az emberiség számára Krisztusban és az ő munkájában megjelent, élő bizonyságtétel által a szentek gyülekezetének, elfogadás végett épületesen felajánlani."*[44] Végül egy idézet a „Merengések" címet viselő vezércikksorozatából: „Mi a világba küldeténk ki, nem hirdetni az emberek tarka véleményét a holt Krisztussal, hanem *hirdetni az Isten igéjét az eleven Krisztussal szívünkben s a népek nyelvén beszélő evangéliumával jobbjainkban."*[45]

Természetesen az igehirdetéseknek önmagunk és mások elé kitűzött helyes célja mellett is előfordulnak annak fogyatékos megvalósulásai. Székács József igehirdetései sem lehetnek kivételek. Mégis jó örülni annak, ami másfél évszázad után is gazdagító és hiteles örökség bennük. Egyetlen példa hadd hozza ezt közel, a nyomtatásban is megjelent *Árvízi beszéd*.

1838 márciusában a főváros történetének legnagyobb árvize pusztított. A Duna jeges vize három irányból árasztotta el Pestet. A mai Nagykörút környékét 2 méternél mélyebb víz borította, a Ferencvárosban a víz 260 centiméternél tetőzött. Az ár közel 2300 házat pusztított el, további 800 súlyosan megrongálódott. 50–60 ezer ember vált hajléktalanná, és mintegy 22 ezren vesztették el mindenüket. A halálos áldozatok száma meghaladta a 150-et. Templomunk és a parókia környékét is víz borította, de az épület kiemelkedett a vízből és mintegy 800 menekültnek adott oltalmat. A templomunkban menedéket talált egyik polgár az árvíz után egy aranyozott ezüst kelyhet készíttetett és ajándékozott Lang Mihály lelkésznek. A kehelytesten domborítva templomunk látható, körülötte a vízben menekülő emberek. A felirat: Löwy Herman, egy hálás izraelita – keresztyén felebarátjának, nagytiszteletű Lang Mihály úrnak, az 1838. márciusi árvízi szerencsétlenség során a szenvedők felé gyakorolt jótéteményéért. S héberül egy mondat a Bibliából: „Erőssége vagy a nincstelennek, erőssége a szegénynek a nyomorúságban, oltalom a zivatarban" (Ézs 25, 4).

Székács József az árvíz idején mindössze négy hónapja volt lelkésze az ínséget szenvedett gyülekezetnek. Az árvíz pusztításának kérdését a szószéken sem kerülhette ki. Megszületett árvízi beszéde, amelyik 1838. április 1-jén hangzott el az árvíz után a templomban csüggedt lélekkel ülő hallgatóság előtt. A prédikáció[46] alapigéje: „Dicsekszünk az ínségekben, tudván, hogy az ínség türelmet készít, a türelem pedig tapasztalást, a tapasztalás pedig reményt. A remény pedig meg nem szégyenít; mert Istennek szeretete vagyon kiöntve szíveinkben" (Róm 5,3–5). A prédikáció megrázó módon ecseteli a pusztulást: „kik tegnap adtak, ma kéregetnek, tegnap gazdagok, ma koldusok, tegnap házastársak, ma özvegyek, tegnap atyák s anyák, ma magzatlanok, tegnap szülőkkel bíró gyermekek, ma elhagyott árvák, tegnap házbirtokosok, ma földönfutók, tegnap egészségesek, ma betegek, tegnap élők, ma holtak. Nekünk alig vannak már könnyeink is..." És mégis, arra tanít az Írás, a Könyvek Könyve, még ínségükben is örvendünk, mert nyereségünk is nagy.

Mert az ínség türelmet készített. Támasztott Isten embereket köztünk, kik életüket kockáztatták idegen életért. Láttátok-e őket az ínség napjaiban, miként, kormány kezükben és evező, éjjel és nappal, vizesen, éhesen, veszély között, ember ölükben, ember vállaikon, dicsőn vívták ki a méltóságos nevet? Voltak más mentők is, tán annál dicsőbbek, minél nagyobb titokban maradtak. Annyiban mindnyájan rokonok, hogy a legtisztább emberszeretet vezérelte őket. Megnyíltak a templomok, köz- és magánépületek. Betöltve a törvény! – *szeressed felebarátodat, mint tenmagadat; vándor voltam és befogadtatok.* Embertársaink nyertek hajlékot, de nem volt kenyér. Mit a hatóságok kezdtek és folytattak, azt befejezte a részvét, a kö-

A MENEDÉKET NYÚJTÓ TEMPLOM AZ ÁRVÍZI KEHELYTESTEN

nyörület. A szomszéd falvak és városok, sőt még a távol helyek is siettek élelmet szállítani. S mindez tiszta szeretetből történt, s ismét betölt Üdvözítőnk szava: *Éheztem és ennem, szomjúhoztam és innom adtatok.* Nyert-e *erkölcsünk* ezen türelem alatt? Ó igen. Megtanulták a türelem óráiban ki az igaz, ki a hamis barát: a hamis futott, a hű maradt, amaz elbújt, ez köztünk forgott és bátorított, amaz beteg volt egészséges létére, ez elfeledte a betegséget s betegágyból kelt föl menteni. Láttuk, miként olvadtunk testvér lélekké, éreztük, hogy az ember csak boldogítva boldog, tanultuk, mily hatalmas a részvét, mit képes tenni az ember az emberért. Az ínség nagyobbrészt vagyonunkat eltemette – de szívünk nyert –, nyert erkölcsös és nemes érzelmeket, nyert vallást is. – Ez értelemben az ínség nagy, a nyereség nagyobb.

A türelem tapasztalást készít. Ínségünk oka sok tekintetben saját tehetetlenségünk, hanyagságunk, vigyázatlanságunk. Hasonlítunk azon emberhez, kiről Üdvözítőnk az Írásban kárhoztatva jegyzi meg, hogy házát fövényre építi. Ezeknek nem így kellene lenniük. Szabályozzuk a folyamot, ássuk meg medrét, emeljük partjait, építsünk századoknak. Tegyük ezt,

és *eszünk* nyer; és ínségünknek örvendünk, s nyereségünk a kárral vetekszik. Ha képesek vagyunk hideg ésszel s magas szempontból vizsgálni a dolgot, *a nyereség a veszteségnél nagyobb.* – Használjuk a tapasztalást.

S a tapasztalás meghozza a reményt. Azon reményt, hogy be fog hegedni az ínség ejtette seb. Reményünk nem fog megszégyeníteni, mert Isten van felettünk ő a jelenben nem hagy elmerülni, s szent keze véd bennünket mindenha. Építsünk reá s nem építünk fövényre, támaszkodjunk reá, mert: *ha az Úr nem védi a várost, az őr hiába vigyáz.* Híveim, hogy tévelyegtünk, hogy Isten és vallás csak puszta hangok voltak reánk nézve, vagy csak nyelveinken hordoztuk azokat. Mert boldogok voltunk, s azt hittük, hogy magunk magunknak elegek vagyunk, s az Istent nélkülözhetjük; pusztán állottak a szent termek, hol Urát imádja a keresztyénség. Mit a boldog napok meg nem tevének, megtették az ínségnek napjai, melyekkel Isten megkísértett minket. Vagyont veszítettünk, *erkölcsöt* nyertünk; vagyont veszítettünk, *tapasztalást* nyertünk; vagyont veszítettünk, *hitet* találtunk és *vallást*; megismertük Istenünket, anyagi jólétünk romjain szellemi jólétre tevénk szert, s mennyivel múlja felül a szellem az anyagot, annyival múlja felül nyereségünk az ínséget. *Veszteségünk nagy, nyereségünk nagyobb.* Ámen.

A mindennapokban

Rendszeresen látogatta a gyülekezet tagjait. Az egyik Székács Józsefre emlékező forrás szerint „aligha volt gyülekezetének akár vagyonosabb, akár szegényebb tagja, kit föl ne keresett, kivel látogatásai folytán személyesen meg ne ismerkedett volna".[47] Egy másik forrás szerint rendesen újév után látogatta meg sorban híveit, akik emlékezetükben tartották azt a napot, amelyen őt vendégül üdvözölhették.[48]

Hűségesen végezte a gyermekek közötti munkát, a hitoktatást, a konfirmációi oktatást. Székács pedagógiai téren is felkészült volt, hiszen eredetileg tanárságra készült, de ebbeli tanult mesterségét lelkészként is nagyon jól tudta kamatoztatni. A gyermekmunkában igényes mércét tett önmaga és szolgatársai elé is: *a papi tekintély „hatalmasan fogna nevekedni, ha mi papok a vallásoktatás körül fáradhatatlan buzgóságot fejtenénk ki úgy, hogy templommá tennénk minden helyet, hol megjelenünk".*[49] Kánya Emília volt konfirmadusa emlékirataiban[50] többször is megemlékezik egykori konfirmációjáról: „Együtt készített fel bennünket Székács tisztelendő úr a szent úrvacsorára, hónapokig tanított bennünket vallás- és erkölcstanra, a protestantizmus alapos megismerésére. Rendkívül élvezetes órák voltak ezek." „Székács József gyönyörű és alapos konfirmációi vallástanítását egy hosszú életen át hűséges, hálás szívvel őriztem meg." „Székács József konfirmációra való előkészítése magasztos érzésekkel és eszmékkel gazdagította szíveinket. Mindent látni, mindent tudni, és mindenek felett jónak, emberszeretőnek lenni, személyválogatás nélkül tisztelni és szeretni a jó embereket, bármilyen alakban is találkozunk velük, ez volt nevelésünknek alapelve és ambíciónk." Az emlékező mondatokat az is hitelesíti, hogy a konfirmáció és a visszaemlékezés leírása között mintegy hatvan év telt el, az emlékek mélységét és azok egész életre szóló hatását a hat évtized sem tudta elfeledtetni.

Emberi vonásai is segítették Székács Józsefet a gyülekezeti munkájában. Erről is ír az egykori konfirmandus idézett emlékirata: „Már a háznál is lakott egypár baráti család. A tisztelendő urak és családjaik közt a Székács családdal voltunk igazán jóban. Székácsot, a nagy egyházi szónokot, aki egyike volt a legszeretetreméltóbb embereknek, bámuló szeretettel vettük körül, és az ott töltött idő a legkedvesebb emlékeim közé tartozik. Feljegyzésre méltó boldog délutánjaim közé tartozott, ha már mint nagy leány olyan boldog lehettem, hogy tollba mondott prédikációit írhattam. Ez kitüntetésszámba ment. Egy egész életen át jóakaró barátom maradt a későbbi méltóságos püspök úr is. De milyen szeretetreméltó ember volt Székács József! Élénk, vicces előadásával felvillanyozta az egész társaságot, kiapadhatatlan volt adomái, vidám ötletei tárháza. […] Nagyszerű volt tehát a befolyása mindazon családoknál, akikkel érintkezett – és kikkel nem érintkezett Székács? Élénk volt, erélyes volt a közügyekre nézve, minden porcikája protestáns, állhatatos, erős meggyőződésű, aki uralkodott a szívek fölött, és az életben is hirdette, nemcsak a szószéken, a lelki szabadságot, világosságot, kitartást, és ahol kellett, az ellenszegülést is."[51]

Székács József emberséges magatartásával is megnyerte gyülekezetét, sőt sokat a más nyelvűek közül is. Kis létszámú gyülekezete kezdetben nem tudott neki megfelelő fizetést biztosítani. Ezekre az évekre a püspöki tisztségben hivatali utóda, dr. Szeberényi Gusztáv bányakerületi szuperintendens is utalt temetési prédikációjában is, megemlítve, hogy „ezen immár tekintélyes egyház annyira zsenge volt, hogy Székács saját anyagi létét biztosítandó, fáradhatatlanul magánórákat adott".[52] Eleinte kevés volt az olyan lelkészi funkció is, amelyekért a gyülekezeti tagok részéről külön díjazás volt megállapítva, az akkor kötelező stóla. Erről azonban az emlékiratban

azt írja: „Én ellenben, kezdő fiatal ember, minden szegénynek örömest szolgáltam ingyen. […] Igaz, hogy gyakran lettem nevetség tárgyává. Mert midőn oly szegényhez mentem temetni, kinek a stólát elengedtem, 4-5 bérkocsit és mindenféle temetkezési pompát találtam. Erre telt – velem pedig elhitették, hogy földhöz ragadt szegények. De én erre azt feleltem: az az ő dolguk! Ha lelkökre veszik, hogy csaljanak, végezzenek lelkök ismeretével. *Én inkább megcsalatom magamat százszor, hogysem egyszer terheljem lelkiismeretemet könyörületlenség vádjával.* Ezt mindenki tudta, és – sietek megjegyezni, nem volt okom ezt megbánni."[53]

Az írott betű szolgálatában

Székács József nem csak az élő szó erejével hirdette a rá bízott üzenetet. Látva a nyomdai termékek hiányait és a hiányokból fakadó ínséget, ezeken is próbált és tudott segíteni.

A keresztyén vallástan katechismusa

Először 1841-ben jelent meg, majd ezt követte több jelentősen bővített kiadás, az utolsó 1885-ben hagyta el a nyomdát. A címlap szerint „Dr. Ziegenbein nyomán készítette Székács József". Nem önálló műve tehát, de nem is egyszerű fordítás. Sok ponton átdolgozta és bővítette az eredetit. Első szándékában saját pesti, gyülekezeti iskolánk hitoktatását volt hivatva segíteni, amire utal a 2. kiadás előszava: ez a mű „pesti iskoláink főbb osztályaiban régóta használtatik", de hatszori kiadása arról tanúskodik, hogy elterjedt széles körben is. A hittani rész fejezetei Istenről, az Üdvözítő Jézusról, a Szentlélekről és az örök életről szólnak. Az erkölcstan fejezete pontonként szól az Isten iránti, az önmagunk iránti és a mások iránti kötelességekről, itt az utolsó pont: „Mások iránti kötelességek az élet különféle viszonyaiban". Majd a függelékben található Luther Kis Kátéjának kivonata, a keresztyén egyház ünnepeiről szóló rész és egy Bibliaolvasó-kalauz: az Újszövetség iskolákban történő olvasásához a legcélszerűbb helyek jegyzéke. Az utolsó rész a keresztyén egyházak tanításáról szól, „hogy a tanulók mind saját egyházuknak a Szentírásban alapuló tanait és hitcikkeit világosan ismerjék és örvendetesen vallják, mind pedig az egyéb keresztyén egyházaknak a mienktől eltérő hitvallásait a Szentírással és symbolikus (= hitvallási) könyveinkkel egybevetni tanulják".

Ebben az utolsó pontban is megfogalmazódik Székács és korának vágya: a protestáns unió gondolata. Hangsúlyozza, hogy a lutheránus és a református egyház a hit végső alapjaiban teljesen egyek, bár szól a különbségekről is. Az egyesülés teljesülése nem egyedül a két egyháztól függ, de az igen, hogy mind teljességében, mind pedig tagjaiban „vérszerinti testvérnek tekintse egymást".

Imádságok és buzgólkodások

Imakönyvét „Imádságok" címen adta ki 1845-ben, a későbbi kiadások jelentősen bővülve „Imádságok és buzgólkodások" címen jelentek meg.[54] A kiadások nagy száma és a kis kötetek elterjedtsége – az utolsó kiadás az első után hatvanhárom évvel jelent meg – mutatja, hogy két emberöltőn át sok embernek segített imádkozni. Természetesen ma már nem lehet eltekinteni a megírásuk óta eltelt több, mint másfél évszázadtól, mégis mindmáig hordoz időtálló értékeket is.

IMÁDSÁGOK
ÉS
BUZGÓLKODÁSOK.
SZÉKÁCS JÓZSEF.
PESTEN, 1838.

TÖBB NEMZEDÉK IMAKÖNYVE VOLT

Az imakönyv első része az imádságról írt elmélkedéseket tartalmaz. Ezekből néhány gondolat: *„Egy pogány bölcs így imádkozott: Isten! Add meg, ami jó nekem, ha nem kérlek is; a gonoszt pedig ne add meg nekem, ha kérném is tőled. Megszégyeníttessem-e mint keresztyén magamat általa? Ne kövessem-e Üdvözítőm példáját, ki imádságát így végezte: De ne úgy legyen amint én akarom, hanem amint Te, Atyám!"* (Hogyan kell imádkoznom?) *„A mi Istenünk a gyarló ember imádságára nem szorul. Nem neki, hanem magamnak teszek szolgálatot, ha imádkozom."* (Az imádság célja) *„Érzem a jutalmat, mely imádságomból háramlik reám. A menny hajol alá hozzám minden kincseivel."* (Az imádság haszna) Álljon itt néhány szemléltető mondat az imádságokból is: *„Közöljed velem azon kegyelmet és bűnbocsánatot, melyet a bűnösök váltságáért megfeszített Fiad által ígértél a tőled elpártolt s hozzád igazán megtérő embereknek."* (Bűnbánó imádságok) *„Ha ellenségeim, vannak, áldjad meg őket is, áldjad meg jobb indulatokkal, világossággoddal s szeretéteddel. Vagy csak egyet is megvetve, megutálva tekintsek-e az emberek közül? Oh nem, nem fogom megvetni őt, kiért keresztfán vérzett szent fiad."* (Emberszeretet) *„Kérünk téged, oltalmazzad a te nyájadat, mely kegyelmed által az emberi tudománytól elválasztatott, tiszta igédet befogadta, s hite és élete egyedüli alapjául választotta."* (Az egyházért)

Énekei

Székács József költői tehetsége énekkincsünket is gazdagította. Nem egy megemlékezésre vagy ünnepre írt alkalmi éneket. A korábban általánosan használt, ún. Dunántúli Énekeskönyvben még 7 éneke volt, a jelenlegi Evangélikus Énekeskönyv azonban már csupán két énekét őrzi. Ezek a 453. ének: *Mind célját, mind napjait Te mérted ki életemnek*, és a 123. számú esti ének: *A nap lemegy, az éj beáll, Álom jön szememre*. Mindkettő az általánosan ismert és kedvelt énekek közé tartozik. Ugyanakkor kötött versformában írt imádságai is vannak, amelyek tehát énekelhetők, kissé felfrissítve ezek is alkalmasak lehetnének gyülekezeti éneklésre.

Bibliafordítás

A Károli Gáspár által fordított és Vizsolyban 1590-ben megjelent Biblia nyelvezete Székács korára már majdnem érthetetlenül elavulttá vált. Időszerű lett volna tehát egy új fordítás, ami Székácsot is foglalkoztatta. Ezzel a gondolattal nem volt egyedül. 1843-ban a németországi Tübingenben megismerkedett Ballagi (akkori nevén még Bloch) Mórral, aki ott végezte tanulmányait. Életre szóló barátságot kötöttek egymással, megfogadva, hogy „ezentúl életük minden percét kizárólag a hazai protestáns ügynek szentelik, az egyik mint gyakorló pap a praktikus élet mezején a másik, mint tanár az elmélet, a tudomány terén".[55] Ballagi korábban már lefordította és megjelentette Mózes valamint Józsué könyveit, amelyért az Akadémia 1840-ben levelező tagjává választotta, s Tübingenben is tovább foglalkozott a Biblia fordításával. Székács beszámol-

hatott arról, hogy neki is vannak már egyes újszövetségi részekből fordításai. Ekkor határozták el, hogy lefordítják és kiadják a Bibliát. Visszaemlékezései szerint 1846-ban Ballagi Mórral néhány napig Podmaniczky János[56] rákoskeresztúri kastélyába (a mai Podmaniczky–Vigyázó kastély) vonultak vissza, hogy az Újtestamentum fordításán együtt dolgozzanak.[57] A terv nem valósult meg. Egyetlen kiadó sem vállalkozott a Biblia kiadására, így a fordítások nagy része kéziratban maradt.[58] Ez azonban mit sem von le a szándék értékéből, hogy koruk nyelvére átültetve tegyék közkinccsé a Bibliát.

BALLAGI MÓR

A nyelvi harcokban

A gyülekezeten belüli nyelvi megosztottságból eredő küzdelmeket, a magyarok, a németek és a szlovákok között támadt, végsőkig is kiéleződött ellentéteket külön fejezetek tárgyalják. A feszültségek azonban jelen voltak a mindennapokban is. Székács József gyülekezetet építő feladatához hozzátartozott az is, hogy hitéből fakadó bölcsességével kezelje és oldja ezeket.

A feszültségek egyik forrása az anyakönyvek és a gyűlésekről vezetett jegyzőkönyvek nyelve volt. A Pesti Esperesség közgyűlése már 1831. június 13-án elrendelte, hogy a jegyzőkönyvek, levelezések az esperesség részéről magyarul történjenek; azon levelekre, melyeket bármely törvényhatóságtól bármely nyelven kap, magyarul feleljen; az esperesek felszólíttatnak anyanyelvünk gyűléseinkbe való behozására; az újonnan kinevezendő vagy más esperességből meghívandó lelkipásztor, ha nem tud magyarul, eklézsiát ne kapjon; az iskolatanítók kivált a tót és a német helyeken a magyar nyelv tanítására szoríttassanak; senki se vétessen fel iskolatanítónak vagy iskolasegédnek, aki nem tökéletes magyar; az anyakönyvek 1832. január első napjától szintén magyarul írassanak. Székács Józsefet alig egy hónappal beiktatása után Sárkány Sámuel főesperes a Pilisen 1837. december 19-én kelt levelében figyelmeztette erre a határozatra: a pesti egyház lelkipásztorai a fenti törvényt nem tartották be, a pesti gyülekezet anyakönyveit német nyelven vezetik, ami hazánk és esperességünk törvényei ellen van. Az esperes felszólította őt, hogy 1838 kezdetétől magyarul kell anyakönyvezni, hiszen az esperességi rendelkezést az 1836. évi országgyűlési törvény[59] is szentesíti.[60]

Az 1839–1840. évi országgyűlés több reformtörvény kidolgozása mellett a magyar nyelvről is újabb törvényt fogadott el, amelyik a magyar nyelv elsőbbségét biztosította az országban. Az 1840. évi 6. törvénycikk nemcsak az országgyűlésen alkotott törvények és az

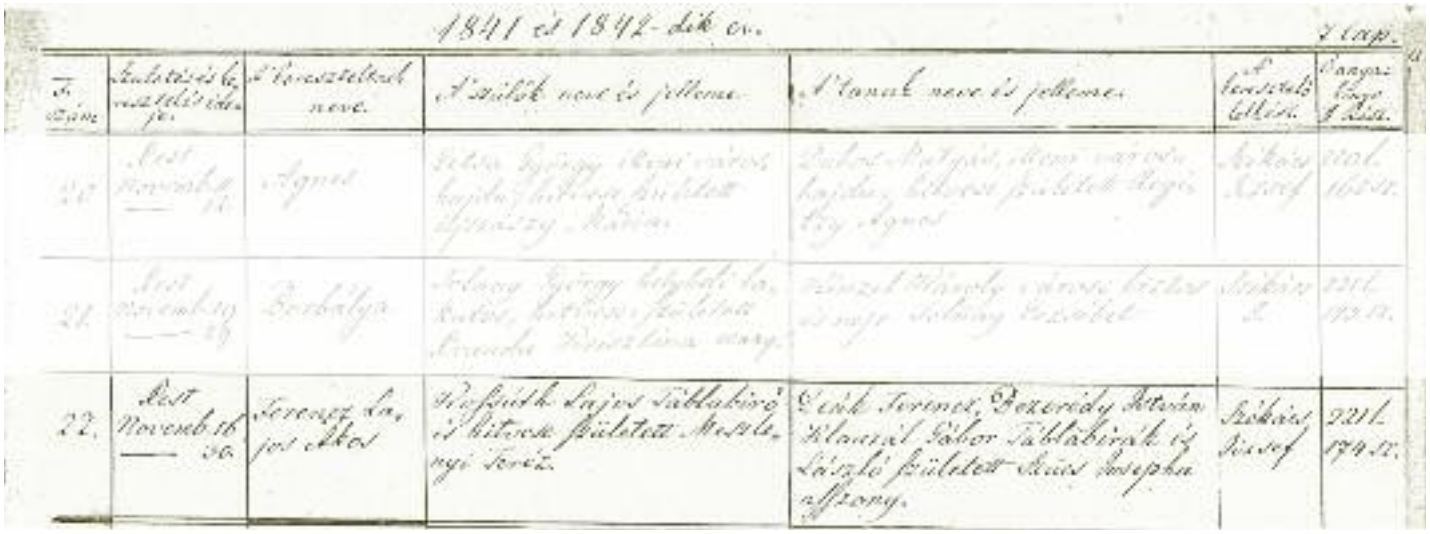

1841 és 1842-dik ev.

Sz.	Születés és keresztelési idő.	A keresztelőkről neve.	A szülők neve és jelleme.	A tanuk neve és jelleme.	A keresztelő lelkész.	Magyar Vagy Német.
21.	Aest November 17	Agnes	Peter György [illegible]	Gabor Antal, [illegible]	Székács Josef	magyar
21.	Aest November 17	Barbara	Klang György [illegible]	[illegible]	Székács Josef	magyar
22.	Aest November 16 — 30	Ferenz Xav. jos Akos	Prefidik Lajos Táblabiró és Militova [illegible]	Csiki Ferenez, Bezeredy István Klauzál Gábor Táblabirák és László [illegible]	Székács Josef	magyar

ANYAKÖNYVI BEJEGYZÉSEK KOSSUTH LAJOS FIAI: FERENC ÉS TIVADAR MEGKERESZTELÉSÉRŐL

állami hivatali levelezés nyelvévé tette a magyar nyelvet, de elrendelte azt is, hogy az egyházi szervek kötelesek magyarul levelezni, nemcsak a világi törvényhatóságokkal, de egymással is. Általánosabbá tette a magyar anyakönyvezést is: már nem csupán ott írta elő ezek magyar vezetését, ahol „magyar nyelven mondatnak szent beszédek", hanem „oly helyeken is, hol a gyülekezethez szent beszédek magyar nyelven nem tartatnak, a jelen országgyűlésnek berekesztésétől számítandó három év múlva az anyakönyvek magyar nyelven írassanak". A törvény a magyar nyelv tudását előírta az egyházi személyekre nézve is: „Ezentúl minden vallásbeli különbség nélkül plébánosoknak, egyházi szónokoknak, káplánoknak és segédeknek olyak alkalmaztassanak, kik a magyar nyelvet tudják."[61]

A pesti gyülekezetben – mint oly sok más helyen is egyházunkban – nem lehetett a magyar nyelv használatát felső utasításokra bevezetni. A gyülekezetben a német anyanyelvűek jelentős része nem is tudott magyarul, beleértve a német lelkészt is. A gyarapodó magyar réteg túlbuzgó tagjai viszont elkötelezettek voltak a magyar nyelv érvényre juttatásában. Amikor a három gyülekezet közgyűlése jegyzőt választott, a közbizalom Zsivora György[62] felé irányult. Ő hajlandó volt a tisztséget elvállalni, de csak akkor, ha a jegyzőkönyveket magyarul vezetheti, „mert ő inkább levágatja kezét, hogysem német jegyzőkönyvet írjon". A szavaira támadt nagy felháborodást Székács József csendesítette le: „Az tény, hogy ezen gyülekezet tetemes többsége német; tagadni nem lehet, hogy ezen többségnek elvitázhatatlan érdemei vannak gyülekezetünkre nézve s én addig, míg így állnak a gyülekezet dolgai a német jegyzőkönyvet pártolom és soha oly irányt, mely a békét felborítaná köztünk, pártolni nem fogok. Azt, hogy mi itt háromnyelvűek, de egy hitűek vagyunk, nem mi, hanem Isten rendelte így. *A mi feladatunk az, hogy a hit közösségét ne rendeljük alá a nyelvnek, hanem a nyelv álljon a hit szolgálatában, mert Isten nem nyelvünk és ennek gyümölcsei szerint ítél meg minket.* Valamint nem kétlem, hogy a német atyafiak örömest beleegyeznének a magyar jegyzőkönyvbe, ha a magyaroké volna akár a latolandó, akár a számlálandó többség, úgy kötelességemnek tartom kijelenteni azon meggyőződésemet, hogy most megfordítva a több-

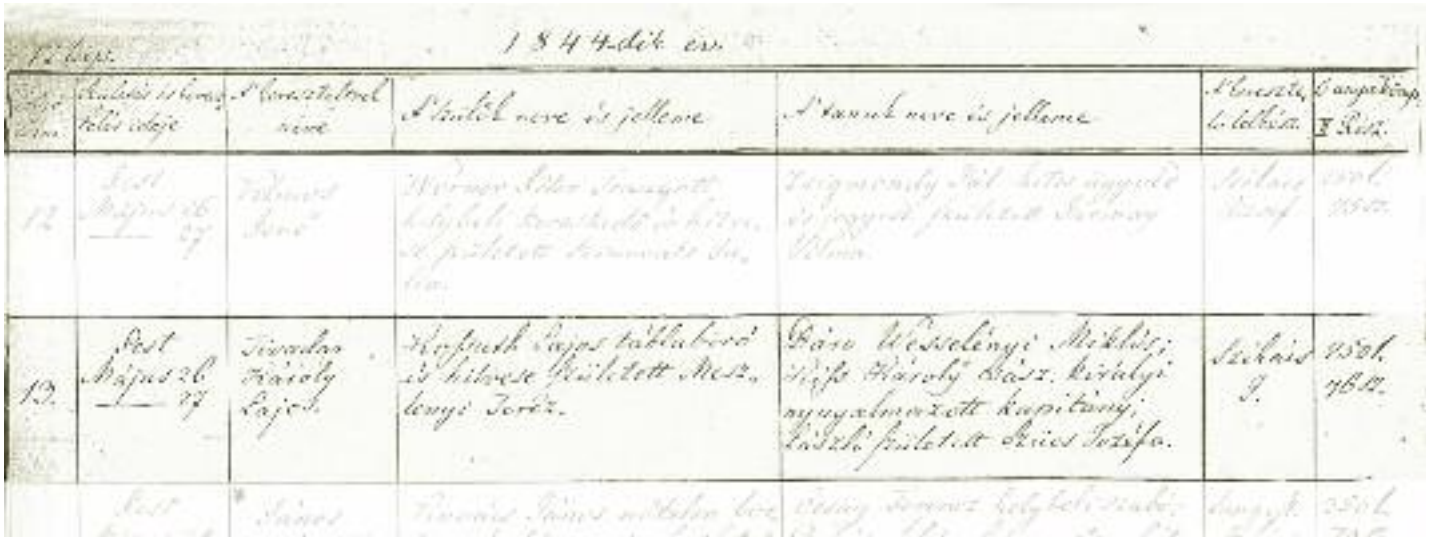

1844-dik év.

Sorszám	Házasulandók lakó helye és ideje	Menyasszony neve	Vőlegény neve és jelleme	Tanúk neve és jelleme	Menyasszony és vőlegény lakása	Születési és keresztelési ideje
12.	Pest Május 26 — 44	Tiwadar Károly Lajos	Hofmeth Pajos táblabíró's hibásc Fölkeresztelt Mezőlengyi Jozef.	Báró Wesselényi Miklósné Szül. Wass Károly Cs. Kir. nyugalmazott kapitány, Vőlegény fiatal. a Szüz Józsa.	Szekács J.	1804. 1844.

ség az ő részeken lévén, a jegyzőkönyv nyelve tovább is német legyen."[63] A magyar nyelvű jegyzőkönyvek tekintetében végül csak 1871-ben történt megegyezés.[64]

Ezzel a megengedő magatartással Székács József vállalta egyházi felsőbbségének esetleges rosszallása mellett saját magyar gyülekezete egy részének nemtetszését, szembefordulását is. Viszont a németeket megnyerte („látni kellett volna a német atyafiakat, hogyan szorongatták a kezemet"), s tudta, az idő neki dolgozik. A fellépő nyelvzavarokkal kapcsolatban pedig határozott meggyőződéssel képviselte: „Voltak közöttünk nyelvzavarok az igaz, melyek megrázkódtatták ideiglen egyházunk oszlopait. De az Isten szerelméért, nem éppen ezen zavarok tanítottak-e meg bennünket arra, hogy általuk az egyház ügye s a testvéri bizalom legszentebb kapcsai bomladozásnak indulnak, ha itt kelleténél túl feszítjük követeléseinket? […] *Örvendjünk, hogy hitünk sorsosai be kezdik látni, miszerint egyházunk legfőbb feladata nem nyelv-, hanem evangéliumterjesztés, s az evangélium igazságainak minél elterjedtebb hirdetése a földkerekség minden nyelvein.*"[65]

A nyelv miatti zavarok nem csak a háromnyelvű pesti gyülekezetben jelentkeztek. Ez a kor a nemzetiségi szembenállások kora is. A nemzetiségek öntudatra ébredése, saját nemzeti törekvéseik érvényre juttatása egymással is szembefordította őket. Ezt gerjesztette és erősítette az osztrák hatalmi politika, amelyik uralmát a nemzetiségek megosztásával, egymás ellen fordításával igyekezett biztosítani. Mindez megterhelte az egyházak életét és kapcsolatait is. A nyelvi kérdés különösen nagy súllyal nehezedett az evangélikus egyház belső életére, hiszen a pesti gyülekezet nyelvi megoszlása tükrözte az országos helyzetet: az evangélikus egyház tagjainak többsége volt német vagy szlovák. A magyar nyelvről rendelkező törvények sokszor szélsőséges, olykor végletes alkalmazása pedig egyházunkon belül is zavarok forrása lett.

Székács József a zavaros, feszültségekkel terhes helyzetet orvosolni szerette volna, hiszen látta, hogy ugyanazon vallás hívei elszakadnak egymástól a nyelv miatt. „Merengések"[66] címen írt cikkei világosan megfogalmazzák szándékát: elősegíteni „az eligazodást, a kölcsönös megértést és a testvéri összeölelkezést e kényes mezőn". Egyrészt szembefordul az erőszakos, túlzó magyarosító törekvésekkel, hogy „a magyar nyelv oda is betolassék, hová azt a törvényhozók nem szánták". Nem megengedhető tehát, hogy „a tisztán nem magyar gyülekezetekben magyar

beszédek tartassanak"; hogy a „nem magyar ajakkal az elemi iskolába jutott gyermekek az ismereteket ismeretlen nyelven tanulják"; hogy „a törvény iránti engedelmesség hivatalvesztéssel legyen egybekötve" azok esetében, akik a magyar nyelvet nem értik, esetleg magas életkoruk miatt a legbecsületesebb igyekezettel sem tudták elsajátítani, s érdemeket szerzett tisztes öregek „eddigi hivatalaikból kidöngettessenek". Székács elítéli azokat, akik „az egész egyházat magyar nyelvtanulási és terjesztési intézetté kívánták átalakítani", és biztosítani szeretné a nem magyar ajkúakat, hogy az egyháznak távolról sem áll szándékában anyanyelvük művelését gátolni, hiszen jogosan fájó az, hogy az egyház a nyelvi vaklármát nyugalma feláldozásával fizette meg.

Ugyanakkor Székács elítéli a szlovák oldalon jelentkező túlkapásokat is. A feszültségek kialakulásában ők is estek túlzásokba. Kalendáriumokra hivatkozik, amelyben a „gúny és gyűlölség" fenyegető szavai olvashatók. Vádaskodásra hivatkozik, amely szerint egyházi iskolai ösztöndíjak odaítélésénél a szlovákok kisebbségben vannak, s ez „a legigaztalanabb vád, mely valaha becsületes emberek ellen felhozatott!" Egyházi beszédgyűjteményt idéz, ahol a kötet beszédeinek legalább fele a nyelvviszonyokról szól, s nem a legbékítőbb modorban. Felteszi a kérdést: „miért kellett az evangélium hirdetésére rendelt szent széket itt-ott nyelv és nemzetiség tribünjévé átváltoztatni?" A felsorolás végén a kétszer leírt stb., stb. mutatja, hogy itt is, mint a másik fél esetében is, csupán kiragadott példákat idéz.

A követendő magatartást Székács József így foglalja össze: nincs okunk ártatlan vértanúságról panaszkodni… magunk sem vagyunk folt nélküliek… „Én sem egyik, sem másik félnek pártját fogni nem akarom. Kimondtam lehető röviden mindenik fél botlásairól véleményemet, mely abban központosul, hogy hibák történtek az egyik, de hibák a másik részen is; hogy a hibák nagyítva adattak elő egyik, valamint a másik oldalon; hogy a hibák keserűséget és belső szakadásokat okoztak; hogy ezek az egyház egyetemes jólétére nézve károsan hatottak; hogy az egyház ezen jóléte tehát sürgetőleg követeli: 1) a történtek elfeledését, 2) a testvéri kibékülést, 3) hogy a zavarok miatt elhanyagolt egyházügyeket hozzuk rendbe." Majd cikkében tovább mereng: tény, hogy Magyarhonban a szlovákok sokan vannak; tény, hogy a szlovák nép művelése egyháznak és államnak egyaránt érdekében áll; tény, hogy ezen művelés csak azon a nyelven történhet legsikeresebben, melyet a szlovák nép beszél, ezért *„az egyháznak mellőzhetetlen kötelessége arról gondoskodni, hogy tagjainak azon a nyelven, melyet ők értenek, hirdettessék az evangélium s minden üdvös ismeret"*. Ezért indítványozza a Bibliának szlovák nyelvre fordítását az akkori egyházi nyelv, a bibliai cseh nyelv helyett, „mert tót népnek csehül vagy magyarul papolni egyaránt bolondság és evangélium elleni". De ha első helyen áll is az, „hogy a nép azon a nyelven műveltessék, melyet ért", ezzel „igen szépen összeférhet a másik, hogy a tanulandók közt helyet foglaljon a magyar nyelv is, mint oly tanulmány, melyre a népnek szüksége van".

Székács József a *Szerb népdalok és hősregék* című fordításgyűjteményét „a szerbeknek Dunán, Száván innen és Dunán, Száván túl" ajánlotta, az előbbieket egyenes *testvéreinknek* nevezve. „E kifejezés őszinteségében kételkednünk annál kevésbé lehet, miután Székács egész életében s a legválságosabb viszonyok közt is a különböző nemzetiségek iránti testvéri indulatát soha meg nem tagadta" – mondta róla az Akadémián elhangzott búcsúbeszéd is.[67] Mindez nemcsak józan megfontolás, hanem hitéből fakadó meggyőződése volt. Idézett cikkeiben így vallott magáról: „hitsorsosaimat nem nyelvük, hanem evangéliumi tartalmuk szerint szoktam méregetni", majd hozzátette, hogy ha nem tudnak az evangéliumi egyház tagjai nyelvkülönbség nélkül egybeforrni, akkor *„letöröltük homlokainkról a keresztyén bélyeget"*.

KÜLDETÉS AZ EGYHÁZ EGÉSZE FELÉ

Székács József munkássága messze túlnőtt a pesti és budai egyházi kereteken. Magyarázható ez azzal is, hogy a rohamosan gyarapodó és fejlődő főváros magyar evangélikus gyülekezetének papjaként teljesített szolgálatot. Nem feledhető el azonban az sem, hogy saját gyülekezetének feladatai és igényei mellett Istentől kapott adottságai tették képessé arra, hogy egész egyháza, valamint a magyar protestantizmus egésze felé is küldetést vállaljon és teljesítsen.

A PROTESTÁNS EGYHÁZI ÉS ISKOLAI LAP MEGINDÍTÁSA ÉS SZOLGÁLATA

A Kossuth Lajos által szerkesztett Pesti Hírlap 1841. július 17-i számának vezércikkében Kossuth az általa is szükségesnek és fontosnak tartott protestáns uniót, tehát a reformált egyház lutheri és kálvini irányának egyesülését sürgette. Nemcsak azt javasolta, hogy a két egyház egyetemes gyűlései „még ez idén megkezdjék az egybeolvadás nagy munkáját", hanem szükségesnek tartotta azt is, hogy „egyházi hírlap keletkezzék, mely munkásságát egyenesen az egyesülés eszméjének szentelje, s minden jóakaratú gondolatcserére tért nyisson, alkalmat adjon". Mivel egy ilyen lap kiadására a főváros látszik legalkalmasabbnak, „e vállalat megkísérlésére különösen *Székács József* ágostai és *Török Pál* helvét vallású pesti hitszónok urakat bátorkodunk felszólítani". Erre a feladatra Kossuth szerint azért is alkalmasak, mert „mint halljuk – abban egyeztek meg, hogy néha-néha a szónoklatban egymást felváltsák".

Az új hetilap, a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap első száma 1842. április 7-én jelent meg. A szerkesztést Székács József és Török Pál[1] évenként egymást váltva végezték, hangsúlyozva az első szám szerkesztői cikkében, hogy „*a közvéleménynek nem vezérei, hanem csak eszközei akarunk lenni*". Kiemeli az első vezércikk azt is, hogy (Kossuth szándékával ellentétben) a lap „nem lehet kizárólag az újabb időkben megpendített uniónak a lapja. Az uniót mi úgy tekintjük, mint a lapnak fontos ugyan, de nem egyedüli kérdését, […] általa egyéb, épen oly nyomós kérdéseket háttérbe szorítani nem engedhetünk". A lap célját ennél sokkal tágabb körben határozzák meg: „A Protestáns Egyházi és Iskolai Lapnak célja az, hogy a két evang. felekezet egyházi és iskolai életének orgánuma, a keresztyén vallásosság élesztője és a tudományosság elősegítője legyen."

Nem szabad említés nélkül hagyni a lap első számának fejléce alatt idézett igei mottót, az Efezusi levél 4,15 görög eredetiből idézett szavait: ἀληθεύειν ἐν ἀγάπῃ, azaz *„igazságot szeretetben"*. Az igazságnak a szeretet hangján megszólaló kimondását a szerkesztés követendő vezérelvének szánták. Szándékuk szerint ez fogja meghatározni a többi egyházzal való kapcsolatukat is. Cikkükben kiemelik, hogy a szerkesztők nem tartják elsődleges céljuknak a

TÖRÖK PÁL

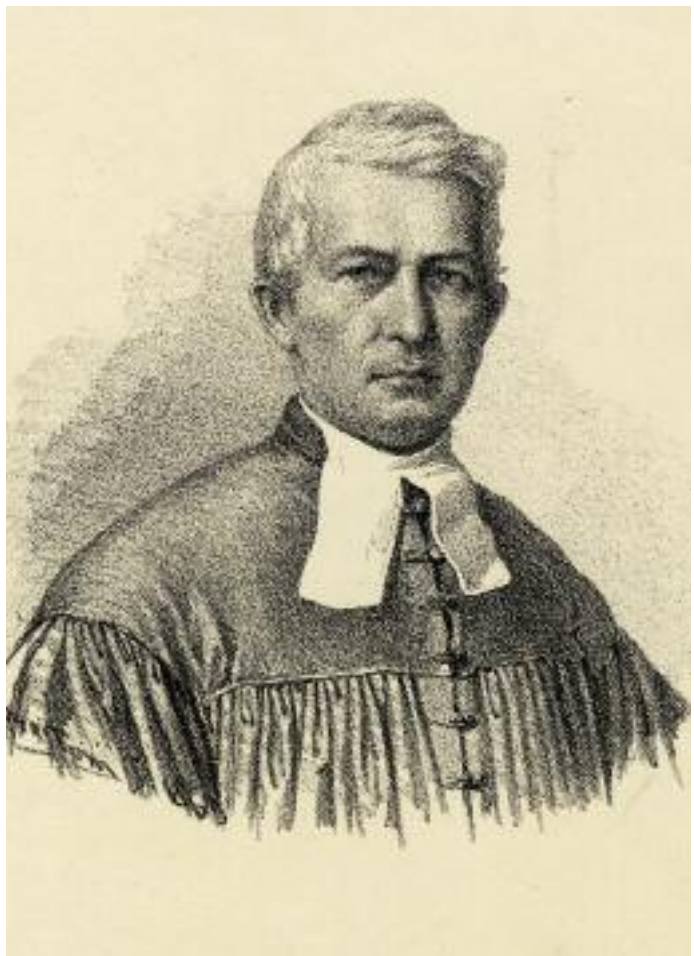

SZÉKÁCS JÓZSEF

tilakozást a nem protestáns lapok és vallási testületek támadásaira. Ha védekezni kényszerülnek, akkor is *igazságosak lesznek szeretetben.* A lap célja „a saját egyházunkban mutatkozó szükségek orvoslása", a belső ellentétek, a vallási közömbösség és előítéletek legyőzése, és nem az, hogy „a testvéregyházakat megtámadva kifelé hassanak". Isten országa terjesztésének ügyét nemcsak szóval akarják kifejezni, hanem „követni akarjuk azt tettel is, *testvérileg ölelve minden egyéb egyházakat, melyek külön utakon, s tán külön eszközökkel, de velünk egy és ugyanazon fentebb kitűzött cél felé futnak*". Valóban testvéri hang volt ez a 19. század közepén, amikor az egyházakat még sokkal inkább az ellenséges szembenállás határozta meg, mint a szeretetből fakadó közeledés.

A megindított hetilap jelentőségét aligha lehetne túlbecsülni. Egymástól elszigetelten éltek akkor a gyülekezetek, az egyházak, ennek minden hátrányos következményével együtt. Az első protestáns lap pezsgő egyházi közéletet segített elő. Benne eltérő vélemények ütköztek és közös szándékok érlelődtek, igényesen és színvonalasan megfogalmazott célok segítették mindkét evangéliumi egyház életét és munkásságát, még akkor is, ha nem mindegyik tárgyalt cél jutott el a megvalósulásig.

A lap részletes bemutatása és értékelése nem lehet feladatunk. Egyes cikkeire, mint eddig is és a továbbiakban is annyiban utalunk, amennyiben azok Székács József munkásságát érintik, és a pesti gyülekezet életét mutatják be.

ZAY KÁROLY

A PROTESTÁNS UNIÓ GONDOLATÁNAK KÉPVISELETE

A 19. században még mindkét reformált egyház evangélikusnak vagy evangéliuminak nevezte magát. A vallás ügyeiről rendelkező 1790/91. évi 26. törvénycikk a törvény szövegében „mindkét hitvallású evangélikus" meghatározást használja a mai evangélikus és református egyházakra, a köznapi szóhasználat a „két felekezeti evangélikusok" kifejezéssel is élt. A különbségtételt a hitvallásokra történő utalás segítette: ágostai és helvét hitvallású evangélikus; vagy ágostai hitvallású evangélikus (rövidítve ág. hitv. ev.) és evangéliumi reformált (rövidítve ev. ref.).

A két protestáns egyház közös egyházszervezetben történő egyesülése a kor meghatározó gondolata és törekvése volt. Eszméjét gróf Zay Károly[2] evangélikus egyetemes felügyelő vetette fel, amellyel kapcsolatban a református Fáy András egy egyesült protestáns főiskola felállítását szorgalmazta. Az unió és a főiskola tervére mindkét egyház 1841. szeptember 8–10-én, azonos időben tartott egyetemes gyűlése áldását adta, és megvalósítására közös bizottságot hívott életre.[3] A Pesten felállítandó protestáns főiskola tanítási rendszerének kidolgozására pályázatot hirdettek, a pályadíjat vagy dicséretet nyert művek két kötetben meg is jelentek.[4] A főiskola ügyében a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban is megjelent felhívás azzal a vággyal, hogy „a két testvér egyház egybeolvadása" legelőször ebben a főiskolában valósuljon meg, amelynek tervében határozottan szerepelt az a nemzeti gondolat, hogy „Magyarhonnak fővárosa, mint kell és illik, magyarrá legyen". A választmány tagjai között ott volt Kossuth Lajos is, pesti gyülekezetünk vezetői közül pedig Schedius Lajos és Székács József.[5]

Székács József elkötelezetten képviselte a két egyház közeledésének gondolatát. A *Pesti Hírlap*ban megjelent cikkében az egyesülés útját három tennivalóban jelölte meg: első legyen az adminisztráció, azaz az egyházkormányzat egyesítése; a második az uniónak az iskolákban és gyülekezetekben történő előkészítése; a harmadik pedig a dogmák feletti egyezkedés. Természetesen ismerte az eszményinek elképzelt helyzet előtt tornyosuló akadályokat. Az elvtelen, mindent megengedő közeledést maga is elítélte: „Nekem *dogmatikus, symbolikus, confessio-*

nalis, szóval olyan unio, amely Lutherből Kálvint, vagy megfordítva csináljon, nem kell. […] Ellenben a *társas* unionak lelkiismeretes barátja voltam mindig, s az fogok maradni minden körülmények között, s értem alatta – az imént megnevezett pontokon kívül – mindent s nevezetesen, szemközt az *állammal*, szemközt a *római hierarchiával*, szemközt még a *tudománnyal* is, mindazon érdekek egységét, melyeknek közössége a két egyház jobbjai által mindig elismerve, s részben történelmileg szentesítve volt."[Kielemések az eredetiben.][6] De ha a tanításban nem is egyezünk meg, akkor is „egyek maradjunk legalább a teendők kútfejében, a szeretetben; egyek a szeretet eredményeiben, mely egyetértés a különbségek mellett is". Ilyen eredménye a szeretetnek a közös tehernek közös vállakkal való viselése, ezzel pedig könnyítése.[7]

Az egyházak közötti unió és a protestáns főiskola sem Székács korában, sem azóta nem valósult meg. A figyelmeztetés azonban mit sem vesztett időszerűségéből: egyek maradni legalább a teendők kútfejében, a szeretetben.

A MEGKÍSÉRELT GYÁMINTÉZET

„Most szegényebbek vagyunk, mint valaha" – jellemezte egyházunk helyzetét 1846-ban Székács József. A múltra nézve hálás örömmel lehet megállapítani azt a tényt, hogy közel háromezer istentiszteleti és iskolai épületre lehetne felírni a szavakat: ezeket mi *magunk* építettük, Istenen kívül nem járult hozzá senki. Alapítónk és hitelezőnk csak ő volt. Legyen áldott szent neve! A mostani helyzet azonban aggasztóbb, mint a múlt. Gyülekezeteinknek legalább harmada József császár óta alakult. Ezóta épült fel templomaink és iskoláink egyharmada is. Ezóta szaporodtak fel költségeink. Ezóta kezdtünk belefáradni az adakozásba. Hogyan lehetne ezen a szegénységen segíteni? Székács a gondolatát is elveti annak, hogy az országhoz forduljunk segítségért. „Isten mentsen! Minden egyház, mely nem bír annyi belső életerővel, hogy magát fenntarthassa, s az országhoz koldulni megy, a kegyelemfillérekért szabadságát szokta feláldozni. Krisztus egyházának Constantin,[8] Pipin[9] s mások ajándékai ártottak legtöbbet. A papokat oly ország uraivá tették, mely ezen világból való. S kit ily országnak gondja foglal el, az könnyen megfeledkezik Krisztus országáról, mely nem ezen világból való." Majd így folytatja: „én jobban szeretek Isten segedelmével magunkra támaszkodni." Ha adakoznánk önként, és kényszer nélkül, a krajcárt is olyan örömmel fogadva el, mint a bankjegyet, oda juttatva, ahol a szükség a legnagyobb, „úgy a lucskai tanító nem fogna tehénólban lakni! Ilyesmit akarnánk mi a *gyámintézettel* eszközölni".[10]

A gyámintézet gondolata nem 1846-ban, a cikk írásakor született. Ekkor Székács már arról számolhatott be, hogy az ideiglenes választmány a gyámintézet elfogadott alapszabályait három nyelven, tehát magyarul, németül és szlovákul 12 ezer példányban szétküldte a gyülekezetekbe. Az első szót, amely hazánkban ebben az ügyben nyilvános lap útján hírül ment, Székács már 1842-ben kimondta, felvetve egy közös protestáns Gusztáv Adolf Fiókegylet alapításának gondolatát.[11] Az alapszabály szövege szétküldése előtt az egyházi lapban is megjelent: „A gyámintézetnek egyedüli célja az apostol ezen szavaiból indulólag (Gal 6,10: tegyünk jót mindenkivel, leginkább pedig hitünk sorsosaival) *az egyházi és iskolai élet eszközeiben szűkölködő magyarhoni protestáns gyülekezetek biztosabb és célirányosabb fölsegélése.*"[12]

Székács József sokat levelezett a németországi gyámintézet, a Gustav Adolf Werk (GAW) vezetőivel, Frankfurtban 1843 szeptemberében részt vett a gyűlésükön. Az ott tapasztaltak szellemében javasolta itthon a protestáns gyülekezetek segítését. A terv az egyetemes gyűlés 1844. szeptember 2-tól tartott ülése elé került, „mely is mindenben helyeseltetvén, a kerületek pártfogásába ajánltatik".[13] Megalakult a „pesti előleges gyámintézet", amelynek elnökévé Szirmay Ádám[14] hétszemélynököt, titkáraivá Székács Józsefet és Tavasi Lajost[15], pénztárnokává Fuchs Rudolfot[16] választották. Székács felhívást intézett az esperesekhez,[17] küldjék be a gyámolításra legérdemesebb gyülekezetek névsorát. A bajokon csak úgy lehet segíteni, 1) ha az ínség mibenlétét ismerjük; 2) ha a gyámolításhoz mindnyájan hozzájárulunk; 3) ha a gyámolítást terv szerint és okosan intézzük. – Dr. Grossmannhoz, a GAW vezetőjéhez írt egyik levelében pedig túlnéz a már meglévő gyülekezetek körén: „Kívánnám, hogy hazánk jó nagy térképét tartva szem előtt, látnák, hol kellene mielőbb új egyházakat alakítani okvetlenül. Itt van Bánát, hol széles földön nincs egyházunk, a felföldről leszármazott hitsorsosok száma pedig nagy. Itt van Becskerek... Temesvár... Kikinda... Nyugat felé Baranyában Pécs... továbbá Munkács... Börzsöny... Holdrusbánya..."[18]

SZIRMAY ÁDÁM

A gyámintézet szép vágya sok nehézséggel találkozott. A hatóság nem engedélyezte, hogy fiókegyletként a németországi egyesület része legyen, sőt megtiltotta Gusztáv Adolf svéd király nevének felvételét is. A cenzúra ismételten törölni rendelte a felhívásokat, így azt is, amelyben Székács felhívja az espereseket az alapszabályok alkalmi átvételére. A protestáns gyámintézet nevet „Magyarországi ág. hitv. ev. gyámintézet" névre cseréltette ki, mert benne a két egyház egyesülési törekvését látta. A nagyobb nehézség azonban az érdektelenség volt. Az 1846 augusztusában tartott egyetemes gyűlésről írt beszámolójában Székács azt kénytelen írni,[19] hogy a gyámintézetről való mély hallgatás a tehetetlenséget takarta. A központi választmány hanyag és semmit nem tesz, az egyetemes gyűlés évében még gyűlést sem tartott, a papok között sokan a maguk bajai mellett mások bajai iránt részvétlenek.

A gyámintézet vágyott megvalósulásáig még másfél évtizedet kellett várni. A szabadságharc, majd a megtorlások évtizede semmiféle egyházi ügy szervezését nem tette lehetővé.

PAPKÖRÖK, PAPI TANAKODÁSOK, PAPI KONFERENCIÁK

Ilyen nevekkel írta körül Székács József azt az óhaját, hogy a lelkészek időnként megbeszélésekre, „tanakodásokra" jöjjenek össze. Voltak ugyan hivatalos egyházi gyűlések, de ezeken jelen voltak a „kardos atyafiak" is, tehát a nemesek, az egyház világi vezetői. Ezekről a gyűlésekről pedig sokszor elkeseredve mentek el a résztvevők az ott átélt zűrzavart tapasztalva. Így fontos egyházi és iskolai tárgyak szorultak ki a napirendről, s a vitában sokszor egyik fél sem tudta igazán, miről is van szó. Ezen segíthetne Székács szerint egy előzetes, lelkészek közötti „szabad, testvéri tanakodás". Ezek olyan barátságos összejövetelek lennének, ahol az egyház kérdéseit előzetesen megtárgyalva, előkészítve jutnának el azok a gyűlésekre, hogy ott ne rögtönzött módon tárgyalják azokat.

Ezek a ma már természetes lelkészi munkaközösségi alkalmak Székács korában még nem voltak azok. Meglepő módon harcolni kellett létükért, elfogadtatásukért. A „kardos atyafiak" gyanúját el kellett oszlatni, hogy nem az ő kirekesztésük szándéka van mögötte. Ki kellett mondani, hogy ezek a papi konferenciák a hivatalos gyűlések hatáskörébe semmiképpen nem akarnak beleavatkozni. Legfeljebb indítványaik kerülhetnek a gyűlések asztalára, de határozatok soha, mert határozatok hozatalát az egyház hivatalos testületei tartják fenn maguknak. Viszont „ha agarászok és rovarászok és lovászok és állatászok és nyulászok és körészek s tudj' Isten milyen ászok és észek összeállanak, mért ne állhassanak össze a lelk*észek* is a lelkek örök javainak előmozdítására?"[20] A palástos és kardos tábor közötti szerencsétlen meghasonlást ki kell irtanunk úgy, hogy ki-ki saját kötelességét teljesítse.

Az egymás közötti rendszeres találkozásokkal Székács elsősorban a lelkészek szellemi és hitbeli szegénységén akart segíteni. Sok ínséget látott lelkésztársainál. Amikor főfoglalkozásukká lett a méhes, az állattartás, a gyümölcsös, a megyegyűléseken való szereplés, a pincemesterség, a vadászat vagy gabonakereskedés, és ami mellékessé vált, az a Biblia. Amikor „a könyvtár oly üres, mint az üresség maga": néhány apáktól örökölt prédikációs könyv, külföldről hazahozott Heftek, néhány regény, esetleg az egér- és patkányirtás szakkönyve. „Az Isten az én tanúságom, miként midőn *papköröket* sürgetek, nincsen egyéb célom, mint az, hogy paptársaim a felett tanakodjanak; *hogyan kelljen hivatásuknak legjobban megfelelni, a vallásosságot mind magukban, mind híveikben felélesztени, szóval, magasztos hivatalukat minél jobban betölteni?* Ugyanis axiomaként állíthatjuk fel, hogy *csak vallásos pap nevelhet vallásos egyházat.*" A jó irányban történő elmozdulásra nem tud jobbat, mint a paptanakodást. *„Míg a papok nem nevelik magukat, s az ő példájuk nem hat boldogítólag a népre: addig hasztalan álmodozunk nagyobb vallásosságról."* Csak egymást tudjuk a hibákra figyelmeztetni. Ezeket „akkor fogjuk legkevésbé szégyenleni, ha társaink körében valljuk meg egymásnak hibáinkat s ott meg is intjük egymást, szelíden és apostolian, s így elejét vehetjük a később bekövetkező törvényes intésnek". A végső tanulságot Székács így foglalja össze: „Ha gyűlésbe jöttök össze, atyámfiai! […] hozzátok magatokkal: 1) azon *öntudatot*, hogy mindnyájan testvérek vagyunk; 2) azon *meggyőződést*, hogy mindnyájan csak az egyház javát óhajtjuk; 3) azon *készséget*, hogy ami azt előmozdítani képes, jöjjön az akárkitől, támogatni, eszközölni fogjuk. – Ha e három kellék meglesz bennünk, ügyeink jobban folyandanak."[21]

Székács József nemcsak másoknak ajánlotta a lelkészi találkozásokat, a maga körében is gyakran élt vele. 1843. november 22-én kelt levelében írja: „Nálam minden vasárnap délután

összejövetelek tartatnak. Tárgyuk: egyházi hírek, missziói tudósítások – ha itt-ott kapunk –, biblia-olvasás és beszélgetés vallásos dolgok felett. Ezt jónak találtam és azért követem, noha nem vélem az alakot is szolgailag átöltöztetni gyűléseinkre s uralkodó tárgyul untalan és mindig csak néhány dogmákat választani. – Már megindultak itt-ott a hírek, hogy pietistává lettem, s pietisticai gyűléseket tartok. Jó barátaim már ezt besúgták füleimbe s azt mondám nekik: jöjjetek, és lássátok, mit cselekszem. Eddig csak magyar nyelven s csak szobámban tartottam a gyűléseket, s még mindig nem tudom elhatározni magamat arra, hogy vagy egyéb nyelvet hozzak be, vagy tágasabb termet, például iskolait nyissak. Amazt nem, mert tiszti társaimmal jönnék összeütközésbe; emezt nem, mert mihelyt nyilvánosan lépek fel, a gyeplőt tovább nem tarthatom a kezemben."[22]

Más módon is elősegítette Székács azt, hogy a lelkészek hivatásuknak éljenek, és annak jól tudjanak megfelelni. A nógrádi esperesség papjai egy értekezleten elhatározták, hogy kérvényt nyújtanak be az országgyűléshez. Ebben javasolták, hogy az országgyűlésen és a kormányszékeknél legyenek fizetett lelkészi alkalmazottak is az ügyek intézésében. Székács így fogalmazta meg véleményét: „Nemcsak, hogy kedvem nincsen Krisztus egyháza lelkészeinek országgyűlési s akármely egyéb polgári hatóságoknáli képviseletet követelni; de sőt tanácsom az volna, hogy azon országok is, melyek az egyház szolgáit ily helyzetbe hozták, igyekezzenek őket nyájaikhoz visszaküldeni, melyek, kivált nálunk, kik juhainkkal egy rendbe olvadánk, az ő távollétük alatt – feltéve, hogy igaz pásztorok vagyunk –, valóságos árvaságra jutnak. […] A keresztyén egyház igen drágán fizette meg papjainak képviseltetését a polgári gyűléseken. Az én óhajtásom tehát, hogy akik ott vannak, jöjjenek haza; kik pedig ott nincsenek, maradjanak otthon, s ne szállongjanak vágyaik túl az Úr által kitűzött korlátokon. […] Mindig marad bennem annyi puritánus valami, mely azt mondja: nyájhoz pásztor! s annyi optimisticus valami, mely azt hiteti el velem, hogy ha minden felekezetű keresztyén pap kitakarodnék a világi termekből, ha azt mondatnék neki: nyájhoz pásztor!"[23]

KÜZDELEM AZ EGYENLŐ JOGOKÉRT

Ez a kor még a vallási egyenlőtlenség kora volt. A törvények a római katolikus egyház hatalmi érdekeit védték, hivatalosan is „uralkodó egyháznak" (religio praedominans) nevezték, hátrányos helyzetet teremtve ezzel a csak „bevett egyház" (religio recepta) protestánsoknak. Ezt tükrözte a vegyes házasságokkal kapcsolatos rendelkezés is. A vallás ügyeit szabályozó 1790/91. évi 26. törvénycikk 15. §-a így határozott: „A vegyes házasságokból született és születendő gyermekek, amely házasságok mindenkor katolikus lelkészek előtt kötendők, melyeket bármiképp és bármilyen ürügy alatt akadályozni nem szabad, ha az atya katolikus, annak vallását kövessék, ha pedig az anya katolikus, akkor csak a fiúgyermekek követhessék atyjok vallását."[24]

Kialakult gyakorlattá lett, hogy azokban az esetekben, amikor a vőlegény protestáns volt, esketés előtt a katolikus papok tőle nyilatkozatot (reverzálist) követeltek születendő fiúgyermekeik katolikus templomban történő keresztelése és neveltetése felől. A reverzálist jogában állt megtagadnia, hiszen arra a törvény nem kötelezte, és törvényesen meg is eskették az ilyen párokat, de áldás nélkül. A püspökök pásztorleveleikben ugyanis meghagyták az alsó papságnak, hogy a reverzális nélkül kötött vegyes házasságoknál tagadják meg az áldást. Ez az eljárás ér-

RADVÁNSZKY ANTAL

tetlenséget szült még a római katolikus hívek között is, annak végrehajtási módja pedig sok esetben botránkoztatást okozott. „Az olyan vegyes házasságokat ugyanis, kik térítvényt nem adtak magukról, soha nem eskették az oltár előtt, hanem legjobb esetben a sekrestyében, gyakran csak a szobában, néha a konyhában is –, és soha templomi öltözetben, hanem mindennapi ruházatban, nem ritkán pongyolában" – írja emlékiratában Székács József.[25] A helyzet miatti társadalmi felháborodás messze túlment azon, hogy az egyházak belső ügyének lehetett volna tekinteni. Először Pest vármegye indított tiszti keresetet vegyes házasságok megáldását megtagadó plébánosok ellen. A királyhoz intézett megyei feliratok és az országgyűlésen elhangzott követelések pedig sürgették ennek a vallásügyi helyzetnek a megoldását.[26]

Miután országgyűlési törvény írta elő, hogy vegyes házasságok csak katolikus lelkészek előtt köthetők, a protestáns lelkészek ezt kénytelenek voltak tudomásul venni. De kérdéssé lett, hogy mit tegyenek abban az esetben, ha katolikus templomban házasságot kötött vegyes vallású pár hozzájuk fordulna az ott elmaradt, tőlük megtagadott áldásért. A merészebbeknek, így Székácsnak is az volt a véleménye, hogy ha csupán áldásért jönnének hozzánk, ezt lehetetlen volna tőlük megtagadni. „Nem lehetne megtagadnunk pedig, mert áldásadásra hivatalunknál fogva kötelezve vagyunk, s ami itt döntőbb, ez által semmi létező törvényt nem szegnénk meg. Magam is ezek közé tartozám, s szinte lestem az alkalmat hozzá" – írja az emlékirat. Ez az alkalom nem sokáig váratott magára. Amikor 1842-ben egy Werther Frigyes nevű poroszországi evangélikus vőlegény (akinek később Budán szép gyára volt a Császárfürdő közelében) kijelentette, hogy ő áldás nélkül nem hajlandó esküdni. Székács József örült az esetnek, mert tudta, hogy ha ő megáldja őket, a nádor ezt még aznap megtudja, s bármi is következzék utána, az káros nem lehet. Megegyezett tehát Wertherrel, hogy megesküdvén a budai várkápolnában a római katolikus szertartás szerint, az áldásért átjönnek Pestre, ő pedig várni fogja őket. A vőlegény gondoskodott arról, hogy az eset feltűnő módon kapjon nyilvánosságot. Amint a kápolnából kijövő násznép egymás után elhelyezkedett a bérkocsikba, minden kocsiból egy-egy erős férfihang tüntetőleg kiáltott a kocsisra: „Az evangélikus templomba Pestre!" A nádor ezt meghallva megkérdezte, hogy mi végre hajtatnak Pestre az evangélikus templomba? „Áldás végett!" –, hangzott a felelet. A hír már előzőleg Pesten is elterjedt, mert szokatlanul sokan voltak a templomban. Székács József a pár előtt kijelentette, hogy ők törvényesen és érvényesen meg vannak esketve, ezért

„ÁLDÁSÉRT AZ EVANGÉLIKUS TEMPLOMBA PESTRE!"

őket újra nem esketi meg, hanem mert azt kívánják, hogy áldást adjon nekik, ahhoz utalja őket, aki minden áldások kútfeje – fogalmazott a német nyelven elmondott prédikációjában. Majd a szertartás után azonnal tollat fogva mind a négy evangélikus püspököt értesítette a cselekmény elvégzéséről.

Másnapra már tele volt a város azzal a hírrel, hogy Székács egy vegyes párt, amelytől a római katolikus egyház az áldást megtagadta, megesketett. Ez így nem volt igaz, de mutatta azt az általánosan uralkodó kívánságot, amely szerette volna ha a bátorság tovább terjed az áldásnál, egészen az esketésig. Két nap múlva József nádor magához hívatta Székács Józsefet, megkérdezve, hogy mit és miért tett? A híven előadott részletek között elhangzott, hogy a püspököknek is ment jelentés az esetről. A nádor ezt kifejezetten rosszallotta. Székács azzal védte magát, hogy ezt azért kellett tennie, nehogy a távolban is olyan hírek terjedjenek el, mint amik a közelben, hol az egész város azzal van tele, mintha ő esketett volna. Majd hozzátette, hogy előbb-utóbb csak úgy lehet véget vetni a botránkozásoknak, ha a protestáns papok is felhatalmazást kapnak, hogy a vegyes házasokat ők is eskethessék. Erre a nádor nem felelt, és Székácsot elbocsátotta.

Az eset után nemcsak szokássá vált az ilyen áldásadás, hanem a botrányok is tovább szaporodtak, amikor az esketések után harsány hangon kiáltották a hívek: Az evangélikus temp-

lomba! „Még Lang tisztitársam is nekibátorodott, s ezentúl széltében osztogatta az áldást, – pedig minden áldott jósága mellett – a bátorság nem tartozott kiválóbb tulajdonai közé."[27]

A törvényi rendezés sürgetésére 1840-től a vármegyék folyamatos nyomás alatt tartották a katolikus egyházat és a kormányzatot is. Katolikus papok sorát fogták perbe és bírságolták meg az áldás megtagadása miatt. A Székács által kezdeményezett áldásosztó gyakorlat a kiváltó okoknak csupán egyike, hogy nem maradhatott a kérdés tovább megoldatlanul. A zólyomi alispán, báró Radvánszky Antal[28] alispáni hatalmánál fogva utasította az evangélikus lelkészeket az esketés elvégzésére olyan vegyes házasságok esetében, ahol a vőlegény megtagadta a reverzális adását, s így a katolikus templomban nem kaptak volna áldást. Az országgyűlési vita azon folyt, hogy törvényesek-e az ezekből a házasságokból született gyermekek. Amikor erre igent mondtak, akkor törvényesnek kellett elismerni azon esketést is, amelynek következményei törvényesek. Így született meg végül az 1843/44. évi 3. törvénycikk 2. §-a: „A jelen törvény kihirdetése után keletkező azon vegyes házasságok is, melyek evangélikus lelkipásztor előtt köttetnek, törvényesek."[29]

A BUDAI GYÜLEKEZET MEGALAKULÁSA (1842)

LEÁNYGYÜLEKEZETBŐL ANYAGYÜLEKEZET

A cím egyházon belüli szervezeti egységeket jelöl. A kettőt az különbözteti meg, hogy az anyagyülekezetben (vagy anyaegyházban) van a gyülekezet székhelye, a lelkészi hivatal, míg a leányegyházban nincs lelkész és hivatal, ezért a leányegyház (vagy leánygyülekezet) az anyaegyház lelkészének gondozása alatt áll. Tehát összetartoznak, mint a családban az anya és leánya. De ahogyan a családban is felnőtté válik egy leány, önállóvá válhat egy leányegyház is, amikor anyagilag megerősödve a saját lábára tud állni és lelkészt választva nem szorul tovább az anyaegyház gondozására.

Ez az önállósodás történt meg a pesti és a budai evangélikusok szétválásával. Az önállóvá lett gyülekezet megalakulását (egyházi szóhasználattal az anyásodást) az egyházkerületi közgyűlésnek kellett kimondania, felterjesztője pedig az esperesség volt. A pesti egyházat 1841-ben ismerték el Sopronhoz és Pozsonyhoz hasonlóan önálló városi esperességként,[1] így a felterjesztés is a pesti gyülekezetben született meg. A bányai egyházkerület 1844. augusztus 30-án tartott közgyűlésén felvett jegyzőkönyv 30. pontja a következőt tartalmazza: „A pestvárosi esperesség hivatalosan jelenti, hogy a budai, eddig a pesti gyülekezethez tartozott leányegyház, miután az illető esperesség kiküldött választmánya által arról tökéletesen meggyőződött, miszerint pénzalapja oly tetemes, hogy ezentúl mint önálló egyház megállhat, – a pesti gyülekezettől különvált." – Határozat: „Az esperességnek hivatalos jelentése – kedves tudomásul vétetvén –, a budai eddig leány-gyülekezet az önálló anyagyülekezetek közé besoroztatik."[2]

Ezt a jegyzőkönyvi „kedves tudomásulvételt" közel hatvan év együttélés előzte meg. A pesti gyülekezetnek kezdettől voltak Budán lakó tagjai, akik átjártak istentiszteletekre, először a Kalap utcai, majd a Szén téri imaterembe, 1811 pünkösdjétől pedig a felépült templomba. Nem volt ez könnyű még jó időben sem, de amikor télen a jégzajlás miatt a hajóhidat szét kellett bontani, gyakorlatilag lehetetlenné vált az istentiszteleteken való részvétel. Még nagyobb gondot jelentett ez a helyzet a tanköteles ifjúság számára. Budán az evangélikus családok száma 1820-ban már 116-ra emelkedett,[3] a tanköteles gyermekek száma sokasodott, a fiatalabb növendékek legtöbbjének részben a pesti iskolától való jelentős távolság, részben a téli közlekedés ellehetetlenülése miatt a budai katolikus intézetekben kellett nevelődnie. Segítségre volt tehát szükség, ami nem késett. A gyülekezet elhatározta, hogy a Várban fiók iskolát nyit, az ott lakó Frommann Vilmos nyugállományú századost kinevezi a fiókintézet gondnokának, és őt a gyűlések levezetésével is megbízza. A helyzet örvendetesen alakult, mert Mária Dorottya főhercegasszony kötelezte magát, hogy a megalapítandó iskola javára évi 300 forint összeggel járul hozzá. Ugyanilyen összeggel vettek részt sok éven keresztül a pestiek is. Az anyagyülekezet tagjai sem fukarkodtak adományaikkal, Kappel Frigyes nagykereskedő 1000 forintot jegyzett. Így rövid időn belül nemcsak a tanító jövőjét biztosították,

hanem egy többlet is mutatkozott, amely a budai egyház jövőjének anyagi biztosítására szolgált. 1821 júliusában Kotsik József személyében választották meg az első budai tanítót. Frommann Vilmos 1827-ben történt lemondása után a megüresedett gondnoki feladatkört Procopius György[4] vette át, tisztségét 1841-ig töltötte be. Mivel az egyre növekvő budai leányegyház igazgatási feladatai is egyre növekedtek, 1840-ben jogot nyertek saját gyülekezeti presbitérium megalakítására is, amelynek a helyi ügyeket kellett vezetnie a pesti közös közgyűlés felügyelete alatt. A leányegyház felügyelőjévé Ebeczky Imre helytartósági könyvelőt választották meg.[5] Ő tisztségéről 1844. június 16-án mondott le a budai leányegyházban a lelkészválasztás során támadt ellentétek miatt.[6]

Télidőben a hajóhíd hiányában Mária Dorottya főhercegasszony sem tudta látogatni a pesti templomot, ilyenkor a lelkészek jártak át hozzá istentiszteletet tartani, gyalogosan a befagyott Dunán vagy csónakon a zajló folyón. A helyzet 1838-ban változott, amikor Mária Dorottya a pesti iskola igazgatói tisztét betöltő Taubner Károlyt[7] rendelte maga mellé udvari lelkésznek. Kötelessége volt minden második vasárnapon a hercegasszony által berendezett imateremben istentiszteleti szolgálatot végezni, amelyen a Budán élő evangélikusoknak is engedélyezték a részvételt. Ez az állapot 1843-ig tartott, amikor Taubner kénytelen volt a pesti iskolában és Budán betöltött hivatalától megválni.[8] Mária Dorottya ekkor a továbbiakra nézve Székács Józseftől kért tanácsot.

Székács Pestre kerülésekor hosszú ideig nem kereste a nádornéval való kapcsolatot. Mária Dorottya természetszerűleg a német gyülekezethez tartozott, a templomban a német nyelvű istentiszteleteken vett részt, vagy a német lelkészek jártak át Budára istentiszteletet tartani. Ugyan természetes lett volna, ha a megalakult magyar gyülekezet lelkésze elmegy bemutatkozni, de erre sokáig nem került sor. Jelentős része volt ebben Székács önérzetes magatartásának, aki már tanulmányai korában is így vallotta magáról: „soha nem tartozott gyengéim közé, hogy feltoljam magam".[9] Amikor a találkozás végül Mária Dorottya többszöri, megismételt kezdeményezésére létrejött, s a főhercegasszony megkérdezte, hogy miért vonakodott őt eddig meglátogatni, Székács válasza ugyanezt a magatartásbeli hátteret tükrözte: „Bocsásson meg, Fenséged, de én semmi hivatást nem érzek magamban az udvari élethez, én ilyesekben ügyetlen és tanulatlan vagyok, s aztán itt ezek a parquettekoczkák rám nézve nagyon fényesek és sikamlósak is, s ezekhez járul, hogy minden udvarnál fordulnak elő cselszövények s én sokkal büszkébb vagyok, hogy azoknak vagy szövője, vagy tárgya óhajtanék lenni."[10] Az elfogadott válasz után elmélyült beszélgetés kezdődött közöttük teológiai és hitbeli kérdésekről, a pietizmus és a racionalizmus közötti különbségekről. Amikor beszélgetés után a nádorné újabb találkozásokkal kapcsolatos kezdeményezését Székács elhárította, a nádorné ezt válaszolta: „Jó, én Önt körében háborgatni nem akarom, de mivel most személyesen győződtem meg arról, mit másoktól hallottam, hogy Ön egyenes szívű, őszinte férfiú, ígérje meg, hogy mindenkor szívesen eljő hozzám, valahányszor azt üzenem, hogy igazságra van szükségem." Ezzel az ígérettel lett vége az első, tisztelgő látogatásnak, ami egy ideig nem is ismétlődött meg. Kivétel volt egy olyan találkozás, amikor a nádorné Székács német nyelven elmondott prédikációját szerette volna hallani, s ő ennek a kívánságnak egyszer eleget tett azzal, hogy termeiben hirdette az igét.

Az újabb találkozást a budai ügy miatt kezdeményezte Mária Dorottya. Ez ugyan a pesti és budai német gyülekezetekre tartozott, és így nem volt köze a pesti magyar egyházhoz, de

a nádorné mindenek előtt Székács József véleményét szerette volna azzal kapcsolatban hallani, hogy Taubner távozása után hogyan folytatódjanak a várban a német istentiszteletek. Székács kész tervvel jelentkezett, amelynek pontjai: egyrészt Budán többé káplán ne választassék; másrészt Buda önálló egyház legyen önálló lelkésszel; harmadszor ne a gyülekezet járjon a nádorné termeibe bizonytalan időre, mely előbb-utóbb úgyis véget ér, hanem a nádorné járjon a budai felépítendő evangélikus templomba. Így a nádorné után is megmarad Budán az evangélikus istentisztelet és templom mint ittlétének emléke. Székács ennek előzetesen kiszámított költségeit is elmondta az izgatottan fel s alá járó Mária Dorottya előtt: „Fenséged 10 000 forintnyi alapítványt teend, a budai hívek pedig nem volnának méltók, hogy Isten napja rájok süssön, ha más 10 000 ft kamataival felérő összeget évenként ki nem állítanának." Ez elég lenne a lelkészi fizetésre, az egyéb költségekre is, sőt egy évről-évre gyarapodó maradék képezhetné a templom és paplak építéseinek alapját. Ezzel Buda várában az evangélikus hit nem vándorol tovább, hanem állandó lakos marad. A nádornénak az anyagiak miatti aggódó sóhajára is (Ó ha én Károlyi grófné volnék!) kész válasza volt Székácsnak: „Ha fenséged egy összegbe összevonná mindazon kiadásokat, melyeket Budán léte óta egyházi célokra fordított, nem is kellene gr. Károlyinénak lennie, és mégis már állhatna Budán az evangélikus templom és paplak, […] ne azt mondja a magyarhoni egyház, hogy Budáról a nádornéval a hit is elköltözött, hanem azt, […] elköltözése esetére evangéliumnak menedéket biztosított a Budai várban."

Mária Dorottya három napi gondolkodási időt kért, de két nap múlva már ismét hívatta Székácsot, és kezébe adta a 10 000 forintról szóló alapítványt. Feltett kérdésére: Meg van elégedve velem? – Székács József megindultan válaszolta: „Az Istené legyen a dicsőség, igen és ámen."

Az alapítványt azonban a nádorné ahhoz a feltételhez kötötte, hogy az választassék meg papnak, akit ő kíván. A választás szabadsága a gyülekezetnél van – hangzott Székács válasza. Igen, de nálam meg az adomány szabadsága van, mondta Mária Dorottya, s nem tehetem a budai gyülekezet felől, hogyha én megalapítom, ne azt választaná lelkészül, akit én kívánok. Székács ezt méltányosnak tartotta, de a közvetítést elhárította azzal, hogy sokat vesztene a becséből, ha azt nem Mária Dorottya ajánlaná fel a gyülekezetnek. „Derék beszéd, Önnek igaza van!" – zárta le a beszélgetést a nádorné, s a budai egyház pedig mind az alapítványt, mind pedig a hozzá kötött feltételt elfogadta. Székácsnak így látszólag már csak annyi tennivalója maradt, hogy a budaiak önállósodását mind a pesti egyház, mind pedig az esperesség és a kerület is tudomásul vegye.

A lelkészválasztás mégis hosszasan késlekedett, így Székács segítségét a nádornénak ismételten is kérnie kellett. Mária Dorottya jelöltje Bauhofer György[11] somorjai lelkész volt. Megválasztásának kockázatát részben az jelentette, hogy teológiai látásával, pietista irányultságával akkor kevesen azonosultak a budaiak közül. Mások soproni német kiejtését, vagy betegségeit és tíz gyermekét kifogásolták: esetleges korai halála után a népes családot a gyülekezetnek kell eltartania. A vezetőség viszont jogosan félt attól, hogy a Mária Dorottya által felajánlott alapítvány elvesztése esetén lemondanak talán hosszú időre is a gyülekezet önállóságáról. S bár a pesti egyház, a pestvárosi esperesség és az egyházkerület is már 1843 őszén beleegyezett abba, hogy Buda, Óbuda a Duna jobb partján lévő helységekkel önálló gyülekezetté legyenek, a lelkészválasztás halasztódott. Mária Dorottya ebben az időben ismét Pozsonyban tartózkodott, ezért levélben kereste fel Székács Józsefet, s panaszolva a

BAUHOFER GYÖRGY, AZ ELSŐ BUDAI LELKÉSZ

budaiak késlekedését kérte, hogy vegye kezébe az ügyet. Ekkorra már Ebeczky Imre budai felügyelő is lemondott, aki a gyülekezet vezetőivel együtt őszintén óhajtotta a gyülekezet nádornénak adott szavát beváltani, de félt attól, hogy a nádorné jelöltje a választásnál megbukik. Az ellenpárt élén egy Jacobsen nevű gazdag budai ácsmester állt, dicsekedve, hogy itt az lesz a pap, akit ő akar. Székács emlékiratában színes beszámolót olvashatunk arról, hogyan sikerült neki a nevezettet meggyőznie, megfogva őt emberi hiúsága által is. „Így lett aztán Bauhofer György elválasztva egyhangúlag budai papnak, s a gyülekezet – hála Isten – meg lett alapítva."

Székács Józsefre itt szándéka ellenére is még egy feladat várt. A budai gyülekezet őt bízta meg, hogy vigye meg a hírt Mária Dorottyának, a küldöttségbe kinevezve „Procopius, Kimnach és Jacobsen urakat" is. A nádorné, égve a vágytól, hogy a választás eredményének híre minél hamarabb eljusson hozzá, ezért ekkorra Pozsonyból Alcsútra jött a nádori birtokra, s itt fogadta a küldöttséget. A hallottak felett kifejezte örömét, majd az udvari szabályokat megtartva elbocsátotta őket. Amint kiléptek, az udvarhölgy utánuk ment, kérve Székács Józsefet, hogy menjen vissza, majd a nádorné intésére az udvarhölgy is eltávozott. Székács beszámolója pontos idézésének segítségével belelátunk Mária Dorottya lelki gazdagságába és kettőjüknek a közös hiten alapuló testvéri kapcsolatába is: „Ezt a jelenetet soha el nem feledem. Először imádkoztunk, és hálát adtunk Istennek, aztán pedig a legfesztelenebb örömmel és változatos cserebeszédekkel emlékeztünk meg a leküzdött nehézségekről, a dolog jelen állásáról, és a jövőben teendőkről. *Nem a nádornét láttam magam előtt, hanem egyikét azon hitbuzgó matrónáknak, kik a dicsőséget Istennek adják meg, s azt, amit ők tesznek semmiben sem veszik, s csak eszközöknek tekintik magukat az Úrnak kezében, legföllebb azt vallván be gyermekded örömmel, hogy nem voltak éppen haszontalan eszközök.* Kitört belőle az öröm és a vidámság, s szinte neheztelt, hogy én még most is kelleténél komolyabb vagyok. Megjegyeztem, hogy ez csak azon tisztelet, melyet irányában érzek, de hogy örömem szint oly őszinte és mély, mint az övé." S egyetértettek abban, hogy „az Úr tette ezt".

Bauhofer Györgyöt Székács József, az évi esperes iktatta be hivatalába 1844. október 20-án.[12] Ettől kezdve minden negyedik vasárnap magyar nyelvű istentiszteletet is tartottak a nádorné átengedett szobáiban.[13]

HOGYAN KERÜLT A TEMPLOM A BUDAI VÁRBA

Házi buzgóságoknak nevezi Székács József naplójában többnyire a budai várkastélyban, olykor a budai lelkészlakáson rendszeresen, csaknem minden héten tartott összejöveteleket. A kialakult rend szerint ezen mindennapi beszélgetések folytak, amíg a kör tagjai összegyűltek. Ekkor elkezdődött a bibliaolvasás, amelyet a lelkészek felváltva vezettek. Egy rövid fohász után a soron következő lelkész egy bibliai helyet felolvasva hozzá magyarázatot fűzött. Ez után a felolvasott és magyarázott bibliai hellyel kapcsolatos társalgás, eszmecsere következett. A rendszerint élénk beszélgetést a háziasszony bejelentése szakította meg azzal, hogy a tea készen van. Az asztalnál sok mindenről folyt a szó, „de rendesen a Bibliában olvasottakat az életben jelentkező tapasztalatok elbeszélésével egészítettük ki. Ekkor közlöttük egymással a legújabb egyházi híreket is, s többször az ilyenek az illető lapokból fel is olvastattak. Ilyenkor beszéltük meg a legközelebbi teendőket is." Végül mindnyájan letérdeltek egymásnak hátat fordítva, ki-ki a maga székének ülésére borulva, amikor az egyik jelenlévő hangosan imádkozott. Imádság után pedig lassanként eloszlott a társaság.

A körnek állandó tagjai voltak Mária Dorottya, Török Pál pesti református, Bauhofer György és Székács József lelkészek feleségükkel, valamint a Pesten 1841-ben megtelepedett skót zsidómisszió[14] Robert Smith és William Wingate nevű térítői is. Az alkalmakon kezdetben részt vettek Lang Mihály és Kollár János lelkészek.[15] Ezek a buzgólkodások német nyelven folytak, miután Mária Dorottya és a skót misszionáriusok nem tudtak magyarul. Egy ízben jelen volt gróf Széchenyi István is. Ő maga fejezte ki a kívánságát, hogy egy alkalmon részt vehessen, mire a nádorné meghívta őt. Ott maradt végig, együtt térdelt velük a záró imádság alatt is.

A lelki élet és közösség mélyebb megélésének vágyából született összejövetelek alkalmain hangot kaptak egymástól eltérő, olykor egymással ütköző vélemények is. Így amikor Székács Józsefnek feltűnt, hogy Mária Dorottya és a Bauhofer házaspár olyan kérdéseket döntenek el a gyülekezet teendőiről, amelyek a presbitériumra tartoznak, akkor volt alkalma erre felhívni a figyelmüket, de tartózkodott attól, hogy mélyebben beleavatkozzon a budai ügyekbe. Ez addig tartott, amíg a gyülekezet vezetői közül egy küldöttség fel nem kereste, közbenjárását kérve, mivel a budai gyülekezetet végzetesen megosztotta az a kérdés, hogy hol épüljön fel a templom. A gyülekezet egy része Mária Dorottya és Bauhofer lelkész akarata előtt hajolt meg, hogy a templom a Krisztinavárosban legyen, ahol a lelkészlakás mellett egy kert is lenne, ami a beteg lelkészre nézve nagy jótétemény. A gyülekezet értelmisége pedig, velük együtt a Várban szerette volna felépíteni a templomot. Rövid tépelődés után megszületett Székács nádornénak címzett levele: miután szívén fekszik a budai gyülekezet sorsa, kötelességének tartja ő is szavazatát kinyilvánítani: *vagy ne legyen a jelenben templom, vagy pedig templom a várban.*

Másnap délutánra már magához hívatta a nádorné Székácsot, és felindultan fogadta: Lelkész úr, ma hevesen fogunk vitatkozni, mert én egyáltalán nem vagyok a vár mellett. – Engedje meg Fenséged, hogy távozhassam. – Miért? – Mert én azt hittem, hogy ma azt fogjuk megbeszélni, hogy a vár-e, vagy nem a vár. De ha Fenséged már a vár ellen határozott, az alattvalónak ebben meg kell nyugodnia. – De Önben itt nem az alattvalót tekintem. – Bocsánat, de a hang, mellyel Fenséged a vár ellen nyilatkozott […] teljesen meggyőzött engemet arról, hogy itt érvelésnek többé nincs helye s én, ha Fenséged meggyőződését nem osztom is, de tisztelem. Azért

AZ EGYKORI BUDAVÁRI TEMPLOM ÉS ISKOLA

kérem, méltóztassék megengedni, hogy távozhassam. – Nem engedem meg, hanem kérem, hogy foglaljon helyet. – Ezt csak azon feltétel alatt tehetem, ha Fenséged megígéri, hogy nyugodt marad, és nem kételkedik a felett, hogy én most is, mint mindig, nem a magam, hanem a gyülekezet és az egyház javát tartom szem előtt. – Megígérem, viszonozta a nádorné elérzékenyülve, szóljon Ön. – Fenséges asszonyom, az a kérdés: a Krisztinavárosban építsük-e a templomot, vagy a várban? Ha az érvek súlya Fenséged részére hajol, úgy a Krisztinavárosba tesszük a templomot; ha az én részemre, úgy a várba. – Ekkor Székács előadta mindazt, ami a vár mellett mind a célszerűség, mind az egyház tekintélyének megóvása mellett szóltak. Ezekre Mária Dorottya válasza: „Nem tagadom, hogy én hajlandó vagyok Önnek érveit elfogadni, mert a célszerűség szempontja ellen nincs fegyverem, azt pedig magam sem szeretném, hogy egyetemes egyházunk jogának szándékos csorbításával vádoltassam."

A nádorné tehát meg volt nyerve, az építendő templom számára azonban nem lehetett alkalmas telket kapni a várban. Ha a gyülekezet egy eladó ház tulajdonosával alkudni kezdett, a dolog csakhamar meghiúsult, s a házat más vette meg. Székács sejtette, hogy ez azoknak a köröknek a műve, akik ilyen módon akarják megakadályozni, hogy a budai várban protestáns templom épüljön. Ezért azt javasolta a nádornénak, hogy a megfelelőnek tartott házat a gyülekezet felügyelője vegye meg, s ha a vétel befejezett ténnyé vált, írassa át a budai gyülekezet nevére. Alig múlt el egy hét, Mária Dorottya már örömtől sugárzó arccal s gyermekded örömmel jelentette, hogy a megfelelő ház a gyülekezet birtokába jutott. De elmondta férje, József nádor kifakadását is: „Csináljatok, amit akartok, engemet hagyjatok ki a játékból, hanem hogy tudjad, hányadán vagy, megjegyzem, hogy Székács prédikátor úrnak a kisujjában több ész van, mint a ti fejetekben együttvéve." Székács József naplójának visszaemlékezése szerint így került az evangélikus templom a budai várba.

SZLOVÁKOK A HÁROMNYELVŰ GYÜLEKEZETBEN (1834–1848)

TEMPLOMTELEK ÉS TEMPLOMALAPÍTVÁNY

Az 1838. márciusi pesti árvíz idején a külvárosokból sokan menekültek az evangélikus templomhoz, mert a mai Erzsébet tér – akkor még üres telek – és a Deák tér a város legmagasabban fekvő pontja volt. A templomot, az iskolatermeket, a lakásokat és az udvart is tömeg lepte el. A gyülekezet épületeit megkímélte az áradás, csak a pincéket öntötte el a víz. Nem kímélte viszont az egyháztagokat, kereskedők és iparosok mentek tönkre, a külvárosi lakosok közül összedőlt házakat hátrahagyva sokan elköltöztek a városból. Azok között, akik Pesten maradtak, a levonuló víz után maradt hordalék és szemét, a mocsaras levegő terjesztett lázas betegségeket.

Gyülekezettörténeti interpretációk szerint az árvíz után következő gazdasági visszaesés évekig behatárolta a gyülekezet növekedési lehetőségeit. Az egyháztagok nem tudták fizetni az alapítványi járulékokat, csökkentek az adományok, az egyházi pénztárt egyre nagyobb adósság terhelte. A szorult helyzetből egy már 1812-ben is fontolgatott terv feleleventése ígért kiutat. Azt tervezték (1842-ben), hogy a mai Deák téri épület földszintjén boltokat nyitnak, ahogy azt már jóval korábban megtették saját ingatlanukon a piaristák és a görög katolikusok. Mária Dorottya azonban ellenezte a bérbeadást, így végül városi segélypénz mentette meg az egyházat a csődtől.

A szlovák lelkészt és családját nem érte jelentős kár az árvíz során, eltekintve a menekültek okozta kényelmetlenségtől és az ijedtségtől, amit az átellenes sarkon álló háromemeletes Derra-ház összeomlása kiváltott. Csaknem húszéves szervező munkáját látta viszont veszélyben, mikor számba vette a tragédia után gyülekező híveit.[1] Az elővárosok, ahol a szlovák evangélikusok többsége lakott, romokban hevertek, az egyháztagok közül többen otthontalanok lettek, a külvárosban bérelt iskolaépületet elöntötte az ár, a könyvtárat a tanítási segédeszközökkel együtt elvitte a víz.

Ahogy azonban a romokból újjáépült Pest városa, a veszteség cselekvésre ösztönözte a szlovák gyülekezetet is. Kollár nem mondott le nagyszabású terveiről. 1838 május-júniusában arról adott hírt több levelében, hogy elhatározták egy új szlovák iskola és templom építését, valamint az elválást a pesti gyülekezettől. Maguk erejéből azonban képtelenek fedezni a költségeket, ezért Maciejowskýn, a varsói egyetem római jog professzorán[2] keresztül a lengyelek segítségét kérte. Hasonló tartalmú levéllel fordult számos befolyásos szláv ismerőséhez, köztük Miloš Obrenović szerb fejedelemhez is. Az önállósulási törekvés fontosságát illetően igyekezett kidomborítani az össz-szláv érdeket: „Minden lehetőt meg kell azért tennünk, hogy a szlávság kitartson Pesten, mert Pest idővel híd és központ lehet számos törzs és nyelvjárás számára."[3]

A program első konkrét eredményét az 1838. október 2-án megtartott szlovák közgyűléstől datálhatjuk, amikor Szeberényi János biztatására[4] Kollár templomalapítványt tett. A

Prágai-Kollárnak elnevezett pénzalap tőkéjét a Prágából kapott ötven arany segély képezte, amihez saját vagyonából hozzátett még harminc aranyat.[5] A négy nap múlva kiállított kötelezvényben a tőke lekötését azzal indokolta, hogy csak saját templom biztosíthatja a délelőtti istentiszteletet, a nemzeti szellem és az anyanyelv megőrzését. Rövidesen mások is csatlakoztak kezdeményezéséhez; a legjelentősebb összeget, ezer aranyat, Peténi Salamon János adományozta. A templomépítéshez szükséges ingatlan megszerzésére már 1837-ben is tettek egy kísérletet, amikor a Nemzeti Színház telke mellett fekvő területet kérték Grassalkovich hercegtől.[6] A szlovák kezdeményezés akkor nem hozott sikert, de az árvíz után már a pesti egyház választmányi gyűlése is foglalkozott egy legalább 34 láb magas telken álló, s így az árvízveszélytől mentes második templom és lelkészlak építésének tervével. A gyülekezet kérvényt nyújtott be József főherceghez, aki a következő évben utasította a várost, hogy a Szépészeti Bizottmányt meghallgatva jelöljön ki egy alkalmas területet. Az adomány azonban újabb vitát robbantott ki, mert a szlovákok külön küldöttséggel járultak a nádor elé, hogy saját nevükben nyilvánítsák ki hálájukat. Értelmezésük szerint a telek kizárólag őket illette, hiszen az ajándékozó rendeletben szó szerint olvasható volt: „a szláv nyelvű egyháztagok használatára…" A főherceg azonban a küldöttség előtt kifejtette, hogy az adományt az egész pesti egyház, nem csak annak egy része kapta. A sajtóban viszont az a hír terjedt el, hogy az új egyházat a magyar és a szlovák tagok részére építik.[7] A Kerepesi út mentén, a császári és királyi szénraktár és a Wimmer-telek közötti, 2200 négyszögöles területet végül, a nádor útmutatásának megfelelően, a nagygyülekezet nevére írták át. A tulajdonjogról vita, később per indult, amit csak a szlovákok kiválása zárt le 1854-ben.

A nagyszabású tervek megvalósítását a telekviszály mellett a szlovák gyülekezet anyagi helyzete is hátráltatta. Halálesetek vagy elszegényedés miatt sok volt a holt tőke, és egyre gyakrabban maradt el a kamatok, s az egyházi adó fizetése. Ráadásul számos egyháztag kérte ki vállalkozásra az alapítványi tőkéket, miközben maga a gyülekezet nem gyarapodott. A rendezetlen pénzügyi állapot 1842-ben arra indította a szlovák gyülekezetet, hogy részletesen szabályozza a felajánlások és az alapítványi pénzek kezelését. A felajánlott tőkét betábláztatták, ha az adománytevő vagy jogutódja rendelkezett ingatlannal. Ház- vagy földtulajdon hiányában megkövetelték a tőkepénz lefizetését, majd az összeget ezután kiadták kamatra (5–6%). Ha olyan személy kért kölcsönt, akinek nem volt ingatlana, kezest kellett keresnie. Egyháztag kezes esetében az összeg felével terhelték az ingatlant, ha idegen volt a jótálló, az adósság kétharmadáért felelt. Szabályozták a kamat nem fizetésének esetét is. Amennyiben az adós elmulasztotta a kamat törlesztését, felmondták a tőkét, s ha azt nem tette le, jogi útra terelték az ügyet. A le nem fizetett alapítványok esetében, amikor az adományozó a tőkét magánál tartotta, s csak az éves kamatot fizette, eltekintettek a jelzálogtól, amíg az alapító élt. Halála után azonban az összeget betábláztatták az örökösök nevére.[8]

A szigorú feltételek miatt néhányan visszariadtak a felajánlásoktól. Feszültségeket keltett az is, hogy időnként a gyülekezet életében meghatározó szerepet játszó egyháztagokkal szemben kezdeményeztek végrehajtást, de a reform alapvetően javította a fizetési fegyelmet és a gyülekezet anyagi helyzetét. A pénzösszegek szabad felhasználását viszont korlátozta, hogy ha az alapító kötelezvényében pontosan megjelölte, milyen célra szánta adományát. A több alapítványban nyugvó vagyont ezért Kollárék nem vonhatták össze a templomépítésre, s hitelt sem vehettek fel, hiszen a Kerepesi úti telek nem volt a szlovák gyülekezet nevére írva.

A szlovák templom ügye 1845-ben mozdult ki a holtpontról. Tavasszal ágynak esett Žófia Hvizdák,[9] egy gazdag özvegy, aki több alkalommal is jelentős összeggel támogatta a szlovák iskolát, és a lelkész fizetésére alapítványt tett. A gyermektelen özvegyasszony hagyatékára a német gyülekezet is számított, mivel egyaránt látogatta a német és szlovák istentiszteleteket, és a németek számára is tett felajánlásokat. A templomban a legtekintélyesebb egyháztagok között volt széke, s annak idején Liedemann János Sámuel fektette be vagyonát.[10] Német és szlovák barátnői, a német és a szlovák lelkész naponta látogatta a nagybeteg asszonyt, aki már korábban is bizonytalankodott, kire hagyja vagyonát. Amikor az összezavarodott Žófia végrendelete módosítását kezdeményezte a németek javára, Kollár egy egyszerű evangéliumi Mária történettel térítette vissza elhatározásától.[11] S bár az elhunyt nagy összeget (4500 aranyat) hagyományozott a német egyháznak, valamint távoli rokonainak és szülővárosának is, a vagyon legjelentősebb részét a szlovákokra hagyta. Amellett, hogy bőkezűen gondoskodott a szlovák lelkész fizetéséről, a tanító szállásáról, szlovák énekes- és vallásos tárgyú könyvek terjesztéséről, Király utcai háza általános örököseként a szlovák gyülekezetet jelölte meg. Nyilatkozott a ház rendeltetéséről is: a hagyatékok kifizetése után megmaradó összeg egy szlovák templom építésére szolgáljon.

ŽÓFIA HVIZDÁK

A végrendeletet és három toldalékát, melyeket az özvegyasszony egy nappal halála előtt írt meg, Kollár és Bohurád bontotta fel. A szlovák gyülekezet elöljárói április 6-i választmányi ülésükön ismerték meg tartalmát, s úgy döntöttek, hogy a felfokozott kedélyekre tekintettel csak egy év múlva hajtják végre a hagyományozó végakaratát.[12] Mivel azonban az örökösök türelmetlenek voltak, az ingatlan értékesítéséről már nyáron döntést hoztak.[13] Az adásvétel 1846 novemberéig elhúzódott, mert az árat túlságosan magasan, 60–70 000 arany között szabták meg.[14] Többszöri sikertelen árverés után végül elfogadták a ház szomszédságában lakó Petrovits Demeter 55 000 aranyforintos ajánlatát.[15] Az összegből 26 900 forint hagyományt fizettek ki, 28 100 forint maradt a templomépítésre.

KONFLIKTUSOK A PRESBITERI GYŰLÉSEKEN

A szlovák templomalapítvány, az adományként kapott telek és általában az anyagi kérdések időnként indulatos és személyeskedő vitákat váltottak ki a választmányi üléseken. Néhányat a szemléltetés céljából felidézünk, mert az egyháztagok többsége ezeken a feszültségeken keresztül érzékelte az érdekellentéteket.

1838 decemberének közepén a szlovák egyháztagok emelték fel szavukat az egyházi gyűléseken eluralkodó „gyűlölködés" ellen. Panaszukra az adott okot, hogy a telekügyben folytatott vita során néhányan megsértették Kollárt, aki a szlovák tagokkal együtt távozott a konventről. Kijelentette, hogy amíg nem védik meg őt rendszabályokkal a hasonló sértések ellen, az üléseket nem fogja látogatni. A január 5-én tartott következő választmányi gyűlés, melyen napirendi pontként szerepelt Kollárék panasza is, tovább mérgezte a viszonyt; ezúttal a magyar gyülekezet javasolt rendszabályokat a hevesebb vitázók megfékezésére.[16] Trsztyánszky Istvánt, a magyar gyülekezet másodfelügyelőjét sértették meg, ezúttal is a telekügy tárgyalása során. Amikor a másodfelügyelő kifejtette, hogy a felajánlott telket tanácsosabb lenne el sem fogadni, nehogy „a tót nyelvbeli felekezet ebből egyedül őtet illető (ezt a szót kihagyta a jegyzőkönyvvezető- a szerző megj.), s a többieket pedig örökre kizáró just formálván a nyelvbeli felekezetek közt örök zsúrlódás (sic!) és megszakadás következzék"[17], az egyik szlovák presbiter, Bohurád önuralmát veszítve a következő szavakat mondta: „Dass ist ein Hund und kein Protestant…"[18] Ugyancsak sértve érezte magát a másodfelügyelő, amikor Kollár panasza ügyében letorkolták, nem engedték szóhoz jutni. Trsztyánszky ezután, akárcsak Kollár, távolmaradásával tüntetett.

Az újabb konfliktus nem váratott sokáig magára. 1839 őszén a szlovákok elbocsátották tanítójukat, Pető Jánost, mert „nemzeti érzelmeiben" megsértette Kollárt, amikor a szlovákokat koszos nemzetnek nevezte. Thaisz András ekkor azzal vádolta meg a lelkészt, hogy a szlovák gyülekezet az ő összeférhetetlensége és gyűlölködő természete miatt váltogatja olyan gyakran tanítóit.[19] 1846-ban a huszonegy évvel korábban készített és azóta sem használt szlovák pecsét miatt különböztek össze a gyülekezeti képviselők, s a január 6-i választmányi gyűlésen majdnem ütközet alakult ki, amikor egyesek erőszakkal akarták elvenni a pecsétet Kollártól.[20] Továbbra is konfliktusforrás volt a vasárnapi istentiszteletek ügye,[21] támadták Kollárt az 1838-ban kiadott egyetemes egyházi névtár adatainak állítólagos elferdítéséért, s időnként fellángoló vitákat generált a lelkészek közötti kollegialitás kérdése is.[22]

A leghevesebb viszályt kiváltó ellentét oka azonban Kollár fejfedője volt. Az ügy nem egyedi az egyháztörténetben, ugyanez okozott háborúságot egy időben a pozsonyi egyházban is.[23] Kollár még jénai tanulmányai idején látta, hogy a lelkészek kis sapkát hordanak. Mivel gyakran volt fejgörcse, és érzékeny volt a huzatra, hidegebb időben ilyen sapkát viselt a templomban is. Hallgatói idegenkedtek ettől a viselettől, és inkább parókát ajánlottak, ő azonban nem engedett. Az ügyből téma lett a konventeken is, mert ha Kollár ismerősökkel találkozott, nem emelte meg ezt a kis sapkát, amit sokan tiszteletlenségnek véltek, mintha nem akarna köszönni. A németek támadására a szlovákok most védeni kezdték Kollárt, ököllel fenyegetve azokat, akik le akarták verni a sapkát Kollár fejéről.[24]

Az ismertetett esetek miatt részben joggal illethet minket a szemrehányás, hogy túlságosan sötét színekkel festjük meg a gyülekezet történetének ezt az időszakát, hiszen szem-

léltethetnénk az együttműködés pozitív példáit is. Természetesen ilyenek is voltak. 1844 karácsonyakor például, amikor Lang beteg volt, a németek megkérték Kollárt, hogy tartson nekik német istentiszteletet. Mivel kettőt nem tarthatott, a szlovákok lemondtak lelkészükről, és megelégedtek egy helyettesítő teológus hallgatóval.[25] A kooperáció hangsúlyos és elengedhetetlen elem volt a háromnyelvű gyülekezet működésében, a hitélet szervezeti kereteit biztosító 1834-es egyezség szellemiségén azonban már túlléptek a felek. A fejlődés irányát a frakcióharcok indulatainak hátterében álló ellentétes érdekek határozták meg, így ezek ismertetésének kell prioritást biztosítanunk.

A SZLOVÁK GYÜLEKEZET BELSŐ VITÁI

A szlovák gyülekezetnek belső ügyeiben is meg kellett küzdenie problémákkal; ezek rendszerint lelkésze személyiségéből fakadtak. Már szó esett arról, hogy Kollár, akinek határozott elképzelései és gyakorlata is volt az oktatás terén, csaknem mindegyik tanítóval vitába keveredett. Az iskola megalapításától hosszú ideig tanító Matejkovský távozásának időpontját nem ismerjük, okára viszont Kollár egyik életrajzírója utal: állítólag megsértette Kollárt, majd nyom nélkül távozott. Utódjának Jeszenszky Lászlót hívták meg, aki 1837 áprilisáig, kuntapolcai lelkészi meghívásáig maradt. Valószínűleg jó viszonyban volt Kollárral, konfliktusukról legalábbis nem találtunk adatot. Helyét Ján Mastiš vagy Mastič János vette át, akit Csendekovics Pállal (Prónay Sándornál volt nevelő) és Huszka András rákoskeresztúri iskolamesterrel szemben választottak meg.[26]

Az új tanítóval a szlovák lelkész hamar összetűzésbe került, mert állítólag szokása volt, hogy megkísérli a maga oldalára állítani az egyháztagokat, és lázít a lelkész ellen.[27] Aláírásokat gyűjtött, amivel kierőszakolta, hogy Kollár fogadja meg káplánjának, s elültette a gondolatot a szlovák gyülekezetben, hogy nem íróra, hanem jó lelkipásztorra van szükségük. Mivel támogatással bírt a tagok körében, Kollár kénytelen volt megegyezni Mastišsal, és megfogadta káplánnak, de csak ha lemond a tanítóságról. Mastiš ezt megtette, Szeberényi püspök azonban elbuktatta a lelkészi vizsgán, és távoznia kellett. A történetet megörökítője, Jozef Podhradský csak hallomásból ismerhette, hiszen 1848-ban került az egyházhoz, mint tanító. Nem volt tehát szemtanú, mégis személyes tapasztalatból nyilatkozott, mert az 1850-es években ő is ellentétbe került az akkor újra Pesten tanító Mastišsal, aki lázított ellene, és még perre is sor került.

Podhradský interpretációját a gyülekezeti források alapján pontosíthatjuk. 1838. szeptemberében Kollár káplánt kért, amit később, hosszas alkudozás után meg is kapott: 1838. december 22-én a Ľudovit Štúr tanítványai között számon tartott Samuel Wanko szóba került mint segédlelkész,[28] de végül Pető Jánost hívták meg. Kollár kettéosztotta az iskolát, a lányokat Mastišra, a fiúkat az 1839. január 1-jén alkalmazott Petőre bízta, s mindketten káplánként is szolgáltak.[29] A szisztéma azonban csak rövid ideig volt működőképes, bár később is tartottak külön órákat a lányoknak, sőt a 40-es évek közepén a lelkész kérésére Zuzanna Kokešová lányiskolát indított, ahol háztartási munkákat oktatott, Kollár pedig kitartóan buzdította a szlovák tagokat, küldjék hozzá leányaikat.[30]

A tanítók közül először Pető távozott, mindössze hat hónap után; a történetet már ismerjük, amint ő maga is elismerte, sértő szóval illette a szlovákokat. Mastišnak is mennie

kellett, miután megbukott Szeberényinél. Ezután nagy elővigyázattal és körültekintéssel jártak a tanítóválasztásnál. Olyan személyt kerestek, aki nemcsak elkötelezett a „szlovák nyelv és nemzet" iránt, hanem azt képviselni is tudja a támadásokkal szemben. Mivel magyarul is tanítani fog, ismernie kell a nyelvet, s feltétel volt a házasság is, mert a nőtlenek Kollárék tapasztalata szerint gyorsan odébbállnak.[31]

Az egyetlen komoly jelentkező a morva származású Jan Kadavý volt, aki egy kivétellel megfelelt a feltételeknek. Magyarul egyáltalán nem tudott, de ez a hiányosság Kollár szerint kiküszöbölhető volt, ha gyorsan elsajátítja az alapokat, addig pedig valamelyik diák segítségére lehet. Évi 450 arany javadalmat kínáltak a jelöltnek, amihez a gyerekek után még 30-30 krajcár járt a szülőktől. A Kadavý család jövedelméhez a feleség is hozzájárulhatott, amennyiben hajlandó zeneórákat adni és szabás-varrást oktatni. Kollár remélte, hogy Kadavý egy olvasókör megalakításában is részt vállal, amihez a könyvtár már rendelkezésre állt. Kifejezte reményét, hogy a cseh tanító érkezése erősíti a csehek és szlovákok közti köteléket és a kölcsönösség eszme népszerűségét. Mivel Magyarországról senki sem pályázott, a tanítóra pedig már nagy szükség volt, a gyülekezet még a pesti egyház jóváhagyása előtt meghívta Kadavýt, aki december 3-án meg is érkezett.[32]

Kadavý tehát cseh, pontosabban morva volt, de tanult a modori gimnáziumban, ezért viszonylag jól ismerte a magyarországi szlovákok helyzetét. A Slávy dcera – csakúgy, mint a cseh fiatal értelmiségiek többségét – Kollár és a kölcsönösség eszme hívévé tette, amit azzal is bizonyított, hogy Vzájemnosť ve přikladech u Čechoslovanů (A csehszlovák kölcsönösség példái) című Pesten kiadott művében példákkal illusztrálta a szlovákok és csehek közötti együttműködést. Meghívása azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy hosszú távra rendeződik a szlovák iskolai oktatás helyzete. Személyében Kollár olyan társat kapott, aki hozzá hasonlóan lelkesedett a nemzeti ügyért, s elkötelezettségét a gyakorlatban is bizonyította: pesti tartózkodása során népművelő munkákat, szlovák olvasókönyvet írt, jelentős szerkesztői és kiadói tevékenységet folytatott, s ezek mellett Kollár több művének korrektora volt. 1846-ban Kadavý mégis keserűen panaszkodott egy levelében Kollárra: „Ön nem is tudja elképzelni, és el sem hiszi, milyen ez az ember, a mi kedvelt énekesünk, mi mindent tesz ellenem, valószínűleg bosszúból, mert a szlovák élet ellen nem dolgozom együtt vele…"[33]

A Kollár legendárium szerint ellentétük oka a vasárnapi iskola, pontosabban az ott használt népi szlovák nyelv kérdésének eltérő megítélése volt. Pesti szlovák evangélikusok 1843-ban alapították meg liptószentmiklósi, brezovai példák alapján vasárnapi iskolájukat, lényegében egy művelődési egyletet. Vezetőnek a tanítót, Kadavýt kérték fel, és a könyvek, eszközök beszerzésére adományokat tettek. Az alapszabály szerint hetenként egyszer összejöttek, írásgyakorlatokat végeztek, könyveket olvastak, beszélgettek és könyveket kölcsönöztek. Kollár eleinte teljes mellszélességgel kiállt a vasárnapi iskola mellett. 1844. január 1-jén részt vett találkozójukon, sőt, hozzá is szólt a vitához, mely egy mértékletességi egylet alapításáról folyt.[34] S bizonyára örömmel értesült azokról az összejövetelekről, melyeken az egyik általa gyakran feszegetett problémát vitatták meg: a szülők gyermekeiket nem anyanyelvükön, hanem „idegen nyelven" nevelik, „idegen szellemet" csepegtetnek beléjük.[35] Az is megelégedésére szolgálhatott, mikor Kadavý bejelentette, hogy fiú tanítványai önművelődési egyletet alapítottak.

1846 tavaszára azonban a vasárnapi iskola vörös posztó lett Kollár szemében. A május 10-i konventen Kadavý előadta a tagok kérését, miszerint helyszűke miatt összejöveteleiket az

egyházi iskolai épületben szeretnék megtartani. Ekkor felállt Kollár, és javaslatot tett a művelődési egylet beszüntetésére, majd amikor javaslatát a gyűlés elutasította, sértődötten távozott. A délutáni istentiszteleten a szószékről tiltotta be a vasárnapi iskolát, mert tagjai elhanyagolták a biblikus cseh nyelvet, és közszlovák nyelvű könyveket olvastak. Olaj volt a tűzre, hogy Kadavý és hívei a nagygyülekezettől reméltek segítséget a vasárnapi iskola folytatásához.

A szlovák gyülekezetet megosztó Kollár–Kadavý ellentétnek a vasárnapi iskola csak az egyik forrása volt. Gyakran elmélkedtek az egyesület összejövetelein, mi lehet az oka annak, hogy a szlovák iskola több mint két évtizedes fennállása során alig néhány „rendes egyháztagot" tudott kinevelni.[36] A kérdésre egyfajta válasz volt Kolláré, aki a szülők hozzáállásában, a nemzeti értékek iránti közönyben kereste a probléma gyökerét. Kadavý más következtetésre jutott. Elismerte a Kollár által hangoztatott kedvezőtlen körülményeket, de a gyakorlat felől közelített a kérdéshez. Úgy vélte, hogy a művelődést és az iskolai oktatást kell hozzáigazítani az új helyzethez, ami elhozta a közszlovák nyelvi törekvések hangsúlyos szerepét, és ugyanakkor a magyar és német nyelv, s általában a praktikus ismeretek felértékelődését is.

Kadavý programja népes, bár kis befolyású bázissal bírt a szlovák tagok körében. 1846 tavaszára a vasárnapi iskola annyira népszerű lett, hogy – az alföldi és felföldi szlovákoknál kialakult gyakorlat szerint – szóba került és a tagok körében támogatást is nyert a javaslat, miszerint ne tartsanak nyári szünetet. Egyben támogatták azt az indítványt is, hogy osszák két részre a tagokat. A kezdő csoportban, ahová az iskolából kimaradt fiatalok is jártak, olvasni, számolni és írni tanulnak majd, a haladóknak pedig német és magyar nyelvtant fognak előadni, ami Pesten elengedhetetlen az írások elkészítéséhez.[37] Kollár ellenszenvét tehát nem csupán a szlovák nyelv előnyben részesítése váltotta ki, hanem a vasárnapi iskola céljaiban mutatkozó, s bizonyára a tagok által igényelt változások.

Ráadásul hasonló törekvés jellemezte Kadavý iskolai reformját is, melyet éppen a vasárnapi iskola körül kialakult viszály idején terjesztett elő. A korábbi gyakorlattal ellentétben Kadavý az adminisztrációt komolyan vette, pontosan vezette az osztályozó íveket (korábban nem jegyezték az osztályzatokat), a viszonyokhoz a korábbinál jobban alkalmazkodó tanrendet készített. Az iskolai reform aktuális volt. Kollárék nagy sikerként könyvelték el, hogy egyáltalán működik szlovák iskola, arra viszont már nem fordítottak elég figyelmet sem a tanító kiválasztása, sem munkájának értékelése, vagyis az év végi vizsgák során, hogy az oktatás színvonala és az iskola látogatottsága milyen. Kadavý az oktatás praktikus kérdéseiből indult ki. Elődjeitől eltérően nem elégedett meg az iskolát látogató tanítványok éves összlétszámának kimutatásával. A viszonylag magas számok ugyanis úgy jöttek ki, hogy a két félévre beiratkozottakat összeadták, miközben sokan évközben, de főleg vizsga előtt kimaradtak az iskolából. A késéseket és hiányzások magas száma ellehetetlenítette a minőségi oktatást. Előfordult például, hogy egy nap a beiratkozott negyven diákból délelőtt huszonketten, délután huszonnégyen hiányoztak vagy elkéstek.[38] A rendszertelen iskolalátogatás hatása megmutatkozott a tandíjfizetés terén is. 1846 nyarán Kadavý egy jegyzéket adott át a szlovák képviselőknek, mely szerint huszonhárom gyerek egyáltalán nem fizetett tandíjat, ami érthető is, hiszen sokan közülük csak egy-két hónapot jártak iskolába. A tanító elmaradt bevételeit ezért a gyülekezeti pénztárból kellett pótolni.[39] Kadavý kifejezte kétségét az iskola fejlődésével és virágzásával szemben, és 1845 júliusában arra igyekezett sarkalni a gyülekezetet, hogy ne régi szokásokra,

más iskolák példájára, hanem saját igényeikre és a helyi sajátosságokra legyenek tekintettel.[40] Programját a vasárnapi iskola tapasztalatai alapján készítette el, és 1846 őszén terjesztette elő. Az új tantervnek három fontos eleme volt.[41] Egyrészt a korábbi napi négy óra oktatást ötre emelte. Másodsorban javasolta, hogy a kisebb gyermekek részben a nyelvi eltérések, részben az iskolázottság eltérő foka miatt csak előkészítő osztályba járjanak, ahol kezdetben hittant, három nyelven olvasást és számolást tanulnának. S végül az iskola feladatát úgy állapította meg, hogy egyes tárgyakat, mint a számolást és az írást német és magyar nyelven különösen vegyék tekintetbe, mert a gyermekek csak ezáltal lesznek kellőképpen felkészítve a továbbtanulásra vagy később bármilyen foglalkozásra. Az új tanterv, valamint a vasárnapi iskola 1846 tavaszán megfogalmazott átalakítása, illetve kiterjesztése megosztotta a szlovák gyülekezetet, mert ellentmondott Kollár nemzeti szellemű, a szlovákok asszimilációja ellen védekező programjának. Kollár és a hozzá lojális gyülekezeti elöljárók felléptek Kadavý ellen. Az 1846. szeptember 13-án és 20-án tartott szlovák közgyűlésen kategorikusan kijelentették, hogy a vasárnapi iskolát nem támogatják, nem tartják fenn, és megtartását a szlovák iskolai épületben megtiltják. Kadavý iskolai ügyben tett előterjesztését az ominózus harmadik ponttal 1846. november 1-jén még elfogadták, de egyben aláírásgyűjtő akciót kezdeményeztek a tanító ellen. A november 22-i közgyűlésen Füredy László egyházi másodfelügyelő a gyülekezet hatvannyolc tagja által aláírt kérvényt mutatott be. Ebben az aláírók indítványozták, hogy a vasárnapi iskola körül kialakult feszültség okozóját, a tanítót, aki ráadásul folytatta a vasárnapi iskolát, távolítsák el hivatalából. Ezután Ján Menich iskolai felügyelő mutatott be egy jegyzéket az iskolai ellenőrzés során feltárt hiányosságokról. A benyújtott dokumentumok alapján a gyűlés nagy többséggel a felmondás mellett döntött. Annak módját illetően a szuperintendenshez fordultak, aki azonban 1846. decemberi válaszában megegyezésre szólította fel a szlovák gyülekezetet. A következő év januárjában, amikor Menich a vádak bizonyítékait, egyháztagok tanúságait gyűjtötte össze egy a tanító elleni per megindításához, Kadavý váratlanul kérvényt nyújtott be a szlovák gyülekezethez, melyben kifejezte békülési szándékát. A hónap végére elkészült a békülési megegyezési tervezet, el is fogadták, ezzel az ügy lezárult.

A kompromisszum nem kérdőjelezte meg Kollár autoritását, de bizonyára csorbította. Korábban elváltak az engedetlen tanítóktól, még az összgyülekezet kifejezett rosszallása ellenére is, ezúttal megegyezésre kényszerültek, sőt, nincs forrás, mely arról tanúskodna, hogy az iskolai reformot visszavonatták volna Kadavýval. Ebben azonban nem kell feltétlenül Kollár pozíciójának meggyengülését látnunk. Inkább az összgyülekezeti viszályok kiéleződése, az újra napirendre került elválási tervezetek játszottak szerepet, ami arra ösztökélte Kollárékat, hogy minél kisebb támadási felületet mutassanak. A változásokra nyitott vasárnapi iskolát feláldozták az önálló egyház megalakítása érdekében; egy kis csoport azonban kitartott mellette, s azt, bár egyre csökkenő érdeklődés mellett, 1847 tavaszáig még működtette. Pikáns adalék, hogy az összgyülekezet német–magyar iskolájának tanítója, Kanya Pál mutatott iránta érdeklődést, s elvállalta vezetését is.[42]

A GYÜLEKEZET AZ 1848–49-ES SZABADSÁGHARC ÉS A MEGTORLÁSOK IDEJÉN

A szabadságharc időszakából a pesti egyház levéltári anyaga hiányzik. 1848-ból nincs egyetlen irat és jegyzőkönyv sem. Az 1849. évből is csupán Kollár János lelkész Bécsben keltezett levele található, amelyben leköszön lelkészi állásáról, és Szeberényi János szuperintendens ugyanebben az ügyben írt leirata, majd az év végéről csupán néhány, ma már érdektelen jegyzőkönyvi kivonat és iskolabizottsági jegyzőkönyv. Ennek feltételezett magyarázata, hogy ebben a zivataros időszakban vagy nem tartottak gyűléseket, vagy – ami a valószínűbb – ezeket a szabadságharc leverése után utólag semmisítették meg azok veszélyessé vált tartalma,[1] esetleg Haynau ezt előíró rendelete miatt.[2] Viszont 1848 januárjától egy évig ismét Székács József volt a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap szerkesztője, ezért a hetilapban megjelent cikkei és közleményei tartalmaznak tudósításokat gyülekezetünknek és egyházunknak erről az időszakáról is.

A nemzeti függetlenség ígéretével fellépő márciusi forradalmat Székács József őszinte odaadással és örömmel üdvözölte. Bizonyíték erre a lap 1848. március 19-én megjelent száma, a címlapon felül a sajtószabadságot üdvözlő felirattal és Székács versével. Mint istenes költő, imádság formájában tolmácsolja a nagy nemzeti vívmány feletti örömét: „Imája hasson égig nemzetünknek, Legyen dicsőség a mi Istenünknek." A lap következő, március 26-i számának címlapján pedig egy békeszózat olvasható, amelyet Székács József, valamint Török Pál és Dobos János[3] református lelkészek fogalmaztak Pozsonyban. Ebben örömmel számolnak be a kivívott jogokról, de félnek attól, hogy ezeket az eredményeket esetleg ellehetetleníti a fenyegető szélsőségek. Ezért kérik a lelkészeket mint akik „a béke és az igazság apostolai, mint a vígasztalás és nyugalom eszközlői", őrködjenek a rend és a békesség felett. Ugyanitt olvasható Székács József két éneke is, melyet az alkotmányos szabadság ünnepén énekelt a pesti egyház 1848. március 26-án. A *Szép, fényes Hajnalcsillagom* dallamára írt énekek egyike a prédikáció előtt hangzott, amelynek refrénje: *Hála! Hála! Hogy győz a jog, és veszít a jogtalanság, S diadalmas a szabadság!* A befejező éneket pedig kimenőre énekelték templomunkban: *Hála! Hála! Hogy kiket a hosszú rabság szerteűzött, A szabadság összefűzött.*

Az 1848. évi 20. törvénycikk végre beteljesítette a protestánsok régi óhaját, amikor a felekezetek között „teljes egyenlőséget és viszonosságot" biztosított és ígéretet tett arra, hogy „minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségletei közálladalmi költségek által fedeztessenek." A szegénységben élő evangélikus egyház számára biztató volt ez az ígéret, ugyanakkor félő volt az, hogy az anyagi támogatás fejében elvész az egyház autonómiája, önkormányzati és iskolai ügyekben is élvezett teljes szabadsága. Az anyagi támogatás megvalósításáról a miniszternek (Eötvös Józsefnek) egyeztetnie kellett a protestánsokkal, de a tárgyalások nem hivatalos formában már a kormány megalakulása előtt megkezdődtek.[4]

Ezekben az egyeztetésekben kitüntetett szerep jutott a hivatalosan is az ország fővárosává vált Pest lelkészeinek. Az ország összes protestánsa élvezhette ezekben az időkben az áldását annak, hogy Mária Dorottya annak idején összegyűjtötte a pesti protestáns lelkészeket.

A' sajtó szabad!

PROTESTANS

EGYHÁZI ÉS ISKOLAI LAP.

12. szám. Martius 19. 1848.

I M A.

IMA A SZABADSÁG FELETTI ÖRÖMBEN

Bauhofer György feljegyezte naplójában, hogy március 27-én találkozott Székács József és Török Pál társaságában a Batthyány-kormány Pesten tartózkodó későbbi minisztereivel és államtitkárával, Eötvös Józseffel,[5] Klauzál Gáborral[6] és Pulszky Ferenccel[7]. A megbeszélésen mindenekelőtt az egyházak anyagi támogatásáról és az iskolák sorsáról volt szó. Másnap a pesti lelkészek – a fentieken kívül Robert Smith, Lang Mihály és Kollár János – megtárgyalták az előző napon hallottakat. Arról határoztak, hogy az állam és az egyház viszonyának kérdéséről nyílt vitát indítanak a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap hasábjain. Alapelvként leszögezték, hogy az egyház és az iskolák támogatása súlyosan veszélyezteti az egyház autonómiáját és függetlenségét. Mivel az egyház céljai az államéval nagyobb részt egybeesnek, ezért az államnak kötelessége támogatnia az egyházat, autonómiájának korlátozása nélkül. Bár a jelenlegi minisztériumban megbíznak, a személyek változhatnak, s akkor autonómia híján az egyház érdekei súlyosan sérülhetnek. Az autonómia védelmének elsőbbségét végül mindkét protestáns egyház magáévá tette és képviselte is a minisztériummal folytatott hivatalos tárgyalásokon, a Pesten lezajlott ún. szeptemberi értekezlet folyamán.[8]

A lapban ismételten megjelennek a korszak eseményei, így a haza megmentésére szervezett adománygyűjtés is:

„Atyánkfiai!

Olvastátok minden lapokban, hogy közanyánk, a haza áldozatot kíván, mert veszélyben van.

Ennyi elég arra, hogy kiki menjen és vigye áldozatát a haza oltárára.

Ki ezt tenni vonakodnék, az nem volna e honnak hű leánya, hű fia.

Szónak ennyi elég.

A tettre nézve, hogy el ne ágazzunk, kiki ott tegye le áldozatát, hol legjobbnak tartja.

Elfogadjuk mi is és átadjuk az illető helyen.

Mi magunk várva várjuk a választmányt, melyet Pest városa az áldozatok beszedésére kiküldött.

Addig is minden rajtunk fityegő vagy holtan heverő aranyunkat és ezüstünket átadjuk.

Tudjuk, hogy e részben sokak által előzteténk meg; hisszük, hogy még többek által követtetni s felülmulatni fogunk.

Adja Isten! Ez óhajtásunk, ez imánk!

Pesten 1848. máj. 23-kán. *Székács J., Török P., Szerkesztők”*[9]

A szabadságért vívott harcot nem csak olyan felhívással akarta segíteni Székács József, amelyek egyéni adományokra szólítottak fel. A gyülekezeteket is felhívta áldozathozatalra, mégpedig harangjaik átadására. *„Harang és ágyú"* című cikke Pest városa közgyűlésének határozatát közli, amelyben minden toronyból egy harang átadását kéri, hogy azokat ágyúvá lehessen önteni. Székács az egyházak beleegyezését természetesnek tartja, „mert hiszen harangok nélkül is imádhatjuk Istent, de ágyúk nélkül nehezebben mentendjük meg e hazát." A harangot pedig pótolni tudja „a szószéken a pap, a helység házán a bíró, az iskolában az oktató, a családban az apa ércszava. […] A veszélyben forgó hazát, ennek függetlenségét és szabadságát, s a márciusban kivívott jogokat, csak egyetemes összesített erő, egyetértés, áldozat lesznek képesek megmenteni".[10] Deák téri templomunk tornyában ekkor három harang volt, de a felgyorsult hadi események miatt már nem lehetett a harangokat a meghirdetett célra átadni.[11] – S álljon itt még egy újsághír gyülekezetünk 1848. évi eseményeiből: „A szabadságnak Bécsben elesett vértanúi emlékezete a pesti evangy. templomban megületik f. é. Dec. 24-kén d. e. 11 órakor."[12]

Mégsem vezette Székácsot valamiféle meggondolatlan rajongás. Az új rend iránti elkötelezettsége mellett is megmaradt az egyház autonómiáját féltő és azt végsőkig védeni kész őrhelyén. Amikor a papság illő ellátásával kapcsolatban a papi tizedről szóló törvényjavaslat született, s az egyház függetlenségét látta veszélyeztetni, a következő emlékezetes szavakat írta: „Lesz tehát kenyér. […] De nekem soha hatalmasabban nem kopogtatott lelkiismeretem ajtaján, mint éppen most, Urunknak ama szózata: *Az ember nem csak kenyérrel él* stb. Mert ezen egy ígéret által, melyet bizonyosan örvendezve fogadtunk mindnyájan, s melynek teljesedésbe meneteléről nem kételkedünk, egészen megváltoztathatja a viszonyt, melyben a protestáns egyház eddig az álladalomhoz állott. Valahányszor pedig ilyen kérdés merül fel az egyház kebelében, nem lehet eléggé óvakodóknak lennünk, *nehogy az álladalom nyájas ajándékaiért, oly jogokat adjunk oda, kölcsön fejében, melyek amellett, hogy tán sarkalatosak, ha egyszer kiadatnak a kézből, nehezen vagy soha visszaszerezhetők ne legyenek.*"[13] Az alkotmányos élet szép napjaiban is vigyázott minden kis lépésre, amely az egyház biztosított jogait veszélyeztette volna, *„az egyháznak teljes, csonkítatlan autonómiáját oly elidegeníthetetlen jognak tekintette, melyet semmiféle körülmények között feladhatónak nem tartott".*[14]

Jellemző erre ebből az időből egy szerkesztői jegyzet is, melyet Székács Eötvös József kultuszminiszternek címzett a lapon keresztül. A miniszter a fent említett szeptemberi értekezlet határideje módosításának bejelentését ezekkel a szavakkal kezdte: „Az egyházi és iskolai reform iránt önökkel tartandó értekezlet…" A lapban megjelent közleményre Székács megjegyzése elszántan határozott: „Meg nem állhatom, hogy itt egy alázatos észrevételt ne tegyek. Az a *reform* szó már másodszor fordul elő a miniszter úr hivatalos irataiban, s mindenik esetben az mondatik, hogy ő velünk »az egyházi és iskolai reform iránt« akar értekezni. Bocsánatot kérek, de az 1848. 20. tc. a miniszter urat egy szóval sem hatalmazza fel arra, hogy mint reformátor lépjen fel közöttünk, s mi – ha ez nem fogalmazó toll hibája vagy ügyeinkbeli járatlansága volna – minek azt egyenesen tartjuk –, ünnepélyesen tiltakozni fognánk ily reformátori intenció ellen. Az egyház reformálja ha kell, maga magát, s ez ellen nincsen kifogásunk, sőt örömest rá is állunk. De ha valamely s bármely minisztériumnak elismernők azon jogát, hogy ő reformálhasson bennünket, azt ugyan nem tehetjük s tenni nehezen is fogjuk. Méltóztassék tehát csak a törvénynél maradni és velünk nem reformról, hanem […] a protestáns egyház meghallgatásával készítendő törvényjavaslat előzményeiről értekezni."[15]

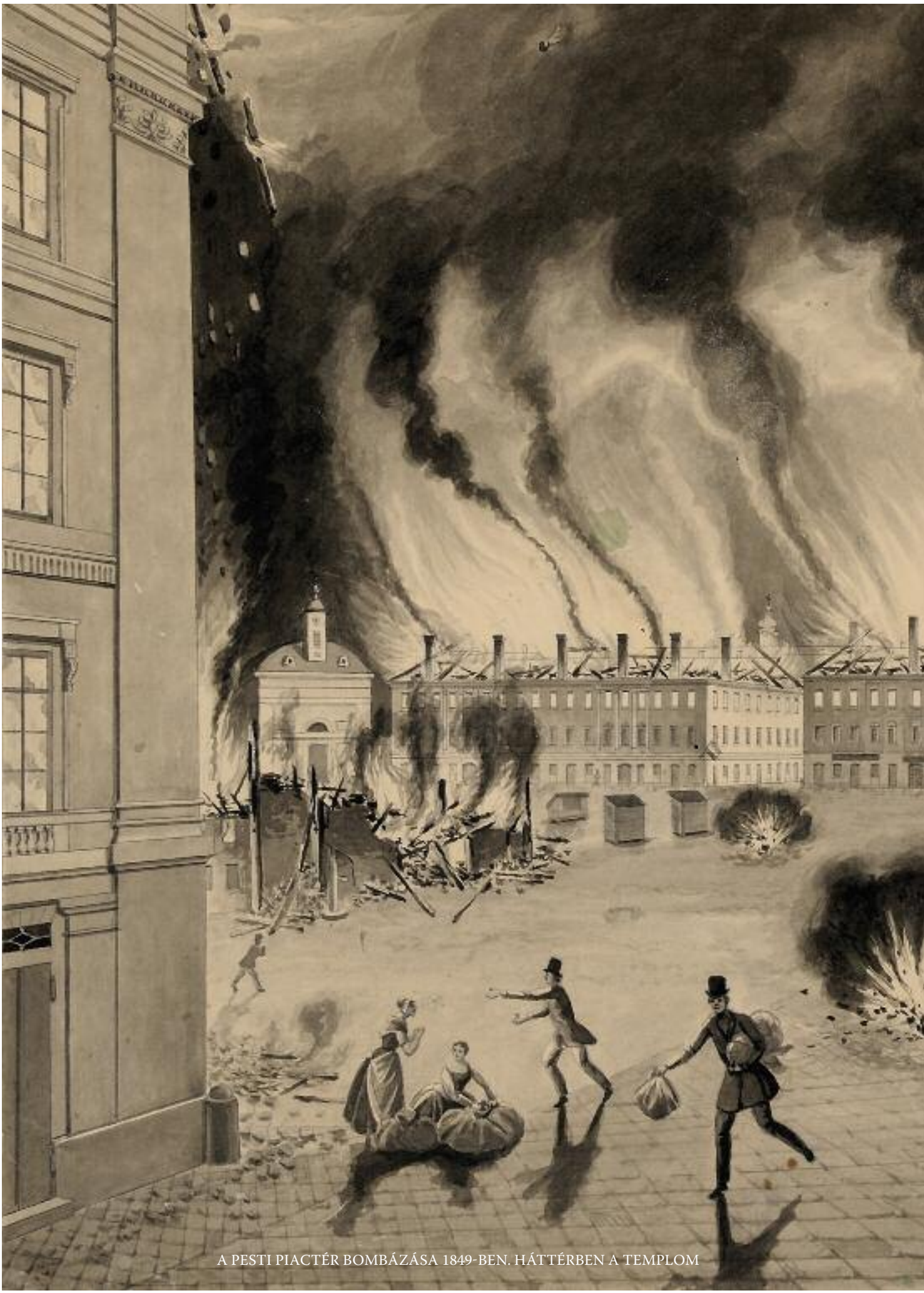

A PESTI PIACTÉR BOMBÁZÁSA 1849-BEN. HÁTTÉRBEN A TEMPLOM

A válságos időben a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1848 végétől nem jelent meg. Az utolsó számban Kossuth Lajos, a honvédelmi bizottmány elnöke *Magyarország népeihez* általános felkelésre szólító felhívását közli. A *szerkesztői nyilatkozat*ot Török Pál írta alá: „A haza veszélyben van. Nemzeti önállóságunk, szabadságunk, sőt létünk is fenyegettetik. A haza minden előtt!"[16] Éppen ezért el is hallgatunk – hangsúlyozza a nyilatkozat –, s az Egyházi s Iskolai Lapot megszüntetjük egy jobb jövőig, mikor a haza, ennek szabadsága s polgári léte mentve lesznek. *Zárszó* címen pedig Székács József cikke áll a lap végén: „...a veszélyeztetett hazának szent neve körül központosul minden gondolat. […] A nagy időhöz, amelyet élünk, sem kicsinyes öröm, sem kicsinyes fájdalom nem illenek. […] *A protestáns egyház szabadságát csak e nemzet szabadsága biztosíthatja; ha ki nem vívjuk ezt, bizonyosan elveszítjük amazt is.* […] Az alatt, míg a hazát megmentjük, mondjunk le privát vagy felekezeti igényeink sürgetéséről, hogy csak egy szóval se háborgassuk az egyetértést, melyre soha nagyobb szükségünk nem volt, mint most. […] Feledjük el viszálykodásainkat, s egyesüljünk mindnyájan, mint testvérek, a haza megmentésében. […] *Nincs hát egyéb hátra, mint elnémítani minden kicsinyes és pártérdeket s mindent, de mindent alárendelni a haza megmentése nagy gondolatának.* Most összetartás! – aztán vitázhatunk. – A mindenható Isten pedig, ki minket szent fia által a szabadságra hívott, áldja meg nemzetünk szabadsági küzdelmeit dicsőséges diadallal! Ámen!"[17]

A dicsőséges végső diadal helyett az elbukás következett. Segesvár mellett megsemmisült Bem serege, majd 1849. augusztus 13-án Világos mezején az elfáradt, rosszul felfegyverzett magyar sereg a jelentős túlerőt képviselő cári seregek előtt letette a fegyvert. Magyarország kiszolgáltatva állt a teljhatalommal felruházott Haynau katonai rémuralmával szemben, aki könyörtelen rendcsinálását az október 6-án Aradon kivégzett tábornokok és a Pesten kivégzett Batthyány Lajos miniszterelnök halálra ítélésével kezdte. A magyarok végzetének Heine német költő 1849 októberében írt verse állít emléket,[18] amelyet itt csupán néhány verssor idéz fel:

Lehullt a végső bástya is,
Magyarország vértől piros már –

Bukik a hős, szokás szerint
és győz az állati erő, a barbár.

A megtorlás mámorában tobzódó barbár erő dühét 128 kivégzés tanúsítja,[19] mellette mintegy 1200 haditörvényszéki ítélet született négy évtől húsz évig tartó várfogsággal.[20] A halálra ítéltek között volt Rázga Pál pozsonyi evangélikus lelkész is. A nemzeti függetlenség és a szabadságharc melletti kiállásukért négy püspökünk közül kettőt ítéltek várfogságra: Haubner Máté,[21] a dunántúli és Pákh Mihály,[22] a tiszai egyházkerület szuperintendenseit. Dr. Szeberényi János selmecbányai lelkésznek, a bányai egyházkerület szuperintendensének börtöncellájába kíséretével Haynau ezekkel a szavakkal lépett be: „látni akartam ezt a férfiút, aki miatt annyian érdeklődnek", majd megkérdezte: „hogyan vétkezhetett ön annyira?". A megbilincselt rab így válaszolt: „Én csupán kötelességemet hittem teljesíteni." Perében az ítélet először halálra, majd kegyelemből 20 évi várfogságra szólt, de 70 éves korára tekintettel ismét „kegyelemből" szabadon bocsátották azzal, hogy püspöki tisztségében felfüggesztve maradt.[23] Elmozdították hivatalából negyedik püspökünket is, Stromszky Sámuel dunáninneni szuperintendenst. Jelenlegi ismereteink szerint húsz evangélikus egyházi személy (teológiai hallgató, lelkész, püspök) ellen folyt törvényszéki eljárás, egy kivégzés történt, tízen szenvedtek többé-

ves várfogságot, a többiek hosszabb-rövidebb ideig tartó vizsgálati fogságban voltak.[24] Wimmer Ágoston felsőlövői lelkész álruhában menekült el az országból. Székács József és Bauhofer György budai lelkész együtt hagyták el a fővárost, hiszen mindkettőjük számára végzetes lehetett volna az, hogy a nemzet szabadságküzdelme mellé álltak. Orosháza, Szarvas és Szentes vidékén bujdostak, éjjeli szállásra tanyákra tértek be. Szakállt és bajuszt növesztettek, mégis több helyen rájuk ismertek. Egyik reggel, amikor a gémeskútnál mosakodtak, egy fuvaros szólította meg Bauhofert: Hol veszi itt magát a főtisztelendő úr? A kérdésre, hogy honnan ismeri, így hangzott a válasz: Már kétszer hallottam prédikálni a főtisztelendő urat, és sohasem felejtem el. Erről Bauhofer György leánya, Czékus Istvánné számol be már idős korában írt visszaemlékezéseiben.[25] Az is az ő beszámolójából ismert, hogy egy délután Székácsnéhoz jött egy falusi asszony batyuval a hátán, és a Székács nevet kérdezte. A többit nem értette Székácsné, mivel az asszony csak szlovákul beszélt. Amikor nagy nehezen mégis felfogta az asszony, hogy ez a parókia, és jó helyen jár, leoldotta a batyuját, s miután még egyszer körülnézett, elkezdte szeletelni a batyujából kivett kenyeret. Ebben akadt rá egy papírszeletre, amit a két bujdosó írt, tudatva, hogy eddig épségben vannak, és otthonról híreket kérnek. Székácsné egy szlovák újtestamentum fedőlapjának belső oldalára tett levelét egy tiszta lappal leragasztva adta át a küldöncnek, amit a bujdosók meg is kaptak. Mária Dorottya közbenjárására mintegy hatheti bujdosás után hazatérhettek. Neki köszönhető, hogy nem kerültek fogságba, amit később maga a nádorné írt meg nekik.[26] A veszély azonban még nem múlt el egyikőjük feje felől sem. Székácsot katonai törvényszék elé idézték. Megmenekülését bölcs fellépése mellett tanúságtételre felhívott német lelkésztársa, Lang Mihály jó szolgálatának köszönhette, aki „félénk, óvatos természetétől alig remélt bátorsággal, buzgalommal szállt síkra szeretett társa ügyében".[27] Mint a német gyülekezet lelkésze gyanú felett állt, ezért az ötvenes évek elején több üldözött sorsán tudott segíteni. „Többek között egy ízben Székács úr ügyében hallgatták ki, kérdezve, hogy igaz-e, miszerint Székács a magyar kormány rendeleteit kihirdette a szószékről. »Én Istenem válaszolt Lang –, de hát mit is tehetett volna akkor egyebet a szegény pap; ha nem hirdeti ki a magyarok rendeleteit, agyonlövik a magyarok; ha nem hirdeti ki az osztrákét, agyonlövi az osztrák.« Székács ellen azonban olyan vád is volt, hogy a magyar kormány rendeletét nemcsak kihirdette, hanem aközben egész tűzzel ráütött a katedrára is. Igaz-e ez? kérdé a hadbíró. »Óh őrnagy úr az már szokása Székácsnak, hogy mikor beszél, rettenetesen dolgozik a kezével. Ha csak azt kérdezi is valakitől: hogy vagy? Már így tesz ni!« S itt Lang magyarázatképpen olyat csapott az őrnagy vállára, hogy az vállát még negyed óra múlva is tapogatta."[28]

Pestre történt visszatérése után Székács József hamarosan egy nehéz lelkészi feladattal találkozott: a halálra ítélt báró Jeszenák Jánosnak[29] szolgáltatta ki az úrvacsorát. Őt október 10-én végezték ki a pesti Újépületben, négy nappal Batthyány miniszterelnök után. Az úrvacsorát a halála előtti napon vehette magához. Az eseményről Székács József visszaemlékezéseiben számol be. „Én mindenre kész vagyok, – ez volt az első szava, midőn a lelkész belépett hozzá – *én nem magamat sajnálom, hanem Önöket, én szabad leszek, ha kivégeznek, Önökre halálig tartó, s a hazára örökös rabság vár.*" Majd a kérdésre, óhajt-e úrvacsorával élni, igennel válaszolt, *„mert az szerzette, kinek küzdelme az életben és kimúlása hasonlít a miénkhez"*. Teljes buzgósággal vette fel az úrvacsorát, s könnyei csak akkor indultak meg, midőn imádságukba belefoglalódott neje, gyermekei, családja, ekkor keservesen zokogott, de férfiasságát megtartotta akkor is. – Az úrvacsora után megölelték egymást, s egymás karjaiban sokáig zokogtak. – Nyílt és bizalmas

KOSSUTH-BANKÓK ÉGETÉSE A TEMPLOM ELŐTTI TÉREN

beszélgetésről szó sem lehetett, minden szögletben egy fegyveres állt, azonkívül egy tiszt, aki magyarul beszélt vele. – Másnap korán reggel már felöltözve volt, amikor a lelkész beléphetett hozzá „Lássa én egészen el vagyok készülve […] s igazi jótétemények tartom, hogy éppen Ön, ki engem ismert […] jutott legvégső lelki-atyai társamul […] „Ön hivatva lesz rólam, s végső órámról tanúságot tenni a haza előtt. Mondja meg azoknak, akiket illet, hogy én azt, amit tettem, halálom óráján sem bántam meg; hogy *egyet sem tagadtam meg azon elvek közül, melyekért nemzetem annyi áldozattal és vérontással küzdött."* […] Én megmenekülhettem volna, mert az oroszok oltalmat ígértek, s hiszem, meg is tartották volna szavukat. De egyfelől nem hittem, hogy az osztrákok felülmúlni engednék magukat az oroszok által emberség tekintetében, másfelől azt hittem, hogy ha önként kezeikbe adom magamat, ezzel ítéletemet könnyebbíteni fogom. Nem reméltem, hogy ilyen keserűen fogok csalatkozni. – Egyébiránt én azon hitben halok meg, hogy a haza sorsa jobbra fordul, mert Európában fel kell a lelkiismeretnek ébrednie." Székács kérő tekintetére az emberséges tiszt ekkor magukra hagyta őket. Így a kivégzés előtt állónak

módja volt a családja tagjainak üzenni: „Ön látni fogja azokat, kikkel én csak az öröklétben fogok találkozni. Vigye meg nekik utolsó kívánságaimat…" Majd két tiszt és a kihallgató lépett be, megkérdezve, van-e még kívánsága, amit jegyzőkönyvbe vesznek. Erre zsebéből két ötven forintost vett ki, egyiket a legszegényebb fogolytársainak hagyta, a másikat pedig az őröknek és a börtönfelügyelőnek, majd a zsebére mutatott: a hóhér itt találja a neki járót. Végül Székácshoz fordult: „Önnek fizessen meg az Ég, melynek nevében nálam megjelent… s melynek számára elkészítette lelkemet." – Az udvaron, karját lelkésze karjába fűzve, a katonák négyszögében ugyancsak lelkésze által kísérve találkoztak Csányi Lászlóval.[30] „A két férfi találkozása szívre ható, de férfias méltósággal, s nemes elszántsággal teljes volt. *Nem magukat sajnálták, hanem minket és a hazát.*" – A vesztőhelyre érve először báró Jeszenákot szólították. A vasat levéve róla felolvasták az ítéletet, majd átadták a hóhéroknak. – A lépcső legalsó fokán ezeket a szavakat mondta: *„Isten áldja meg a magyar hazát!"* – a lépcső legfelső fokán pedig ezt: *„Megbocsátok ellenségeimnek!"* S három másodperc múlva megszűnt lenni.

JESZENÁK JÁNOS

Még Székács József lelkészi feladatához tartozott, hogy a kivégzés napján felkereste Jeszenák János özvegyét, „s vigasztaltam őket, amint lehetett", majd ugyanez volt a feladata az özvegy később megérkezett édesanyjánál is. Másnap pedig Gyömrőre utazott, ahol ugyancsak a vigasztalásra szorult családtagok voltak együtt. Az történt meg, amit Schwarzenberg osztrák miniszterelnök egyértelműen fogalmazott meg mind a maga, mind pedig császára véleményeként: „Ugyan kérem, mi az, hogy magyar nemzet? Ezek mindig is lázadók voltak, akiket meg kell semmisíteni; ezeket egyszer s mindenkorra ártalmatlanná kell tenni."[31] Ahogyan Heine írta: a vértől piros Magyarországon győzött az állati erő, a barbár.

Székács József ekkor őszült meg, rövid idő alatt. Erről Győry Vilmos emlékezett meg,[32] a későbbi vő, majd utód a pesti gyülekezeti szolgálatban. Győry pesti iskolánk diákja volt, 1850-ben Székács József konfirmandusa. Így személyes emléke is, ahogyan lelkésze korán és egészen hirtelen őszült meg, akkor, amikor átélte a nemzeti gyász fájdalmát, sok barát és ismerős bebörtönzését és halálát, az üldöztetés veszedelmeit. De Győry hozzáteszi, hogy nyílt homlokához és fiatalos arcszínéhez illett ez a hófehér, ezüst haj, ami tekintélyt is kölcsönzött neki. Elmond egy esetet, amikor ennek hasznát is vette, s éppen a megtorlásnak ebben az időszakában. A forradalom egyik kiváló alakja, Boczkó Dániel,[33] Székácsnak jó ismerőse és barátja fogva ült Olmützben.[34] Onnan adott hírt egy ízben Székácsnak, hogy igen rosszul bánnak vele, s kérte,

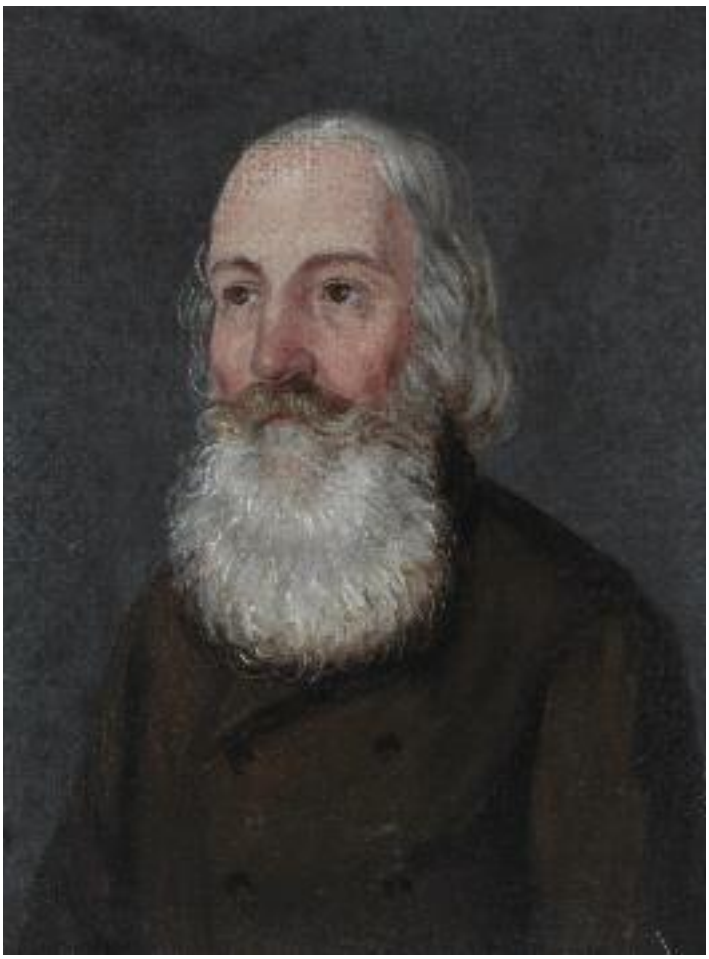

BOCZKÓ DÁNIEL AZ OLMÜTZI VÁR FOGLYAKÉNT –

– ÉS ÚJRA SZABADON

lépjen közbe, ha nem is teljes szabadon bocsáttatásáért, de legalább egy gyengédebb bánásmód eléréséért. Székács értesülve arról, hogy e tekintetben igen sok függ az illető várparancsnoktól, elutazott Olmützbe, és személyesen kereste fel az illetőt. A várparancsnok Székácsot ridegen fogadta, s eleinte félvállról beszélt vele. Székács egy ideig szerényen tűrte ezt az udvariatlanságot, végre azonban megsokallta, s egész nagyságában felmagasodott a parancsnok előtt: „Uram, nézzen ide ez ősz hajszálakra, engemet ezek jogosítanak fel szólani. Ide jöttem, én öregember, önhöz, a már szinte öreghez, egy mindkettőnknél idősebb öreg ember iránt irgalmasságért, emberibb bánásmódért könyörögni. Megállottam Ön előtt, és ön engemet hidegen el akar utasítani. De hajunknak fehér szálai arra figyelmeztetnek bennünket, hogy mind a hármunknál közel van már az az idő, midőn egy másik ítélő bíró, a nagy Isten előtt fogunk majd megállni. Annak nevében kérem önt, követelem öntől, öregember, legyen kegyelmesebb egy másik öreg iránt!" És még folyt ajkáról a szó, midőn a parancsnok szemei könnybe lábadtak, s fejét elfordítva egy elhárító mozdulatot tett a kezével: „De most már menjen ön ez ősz hajával!" És tény, hogy Boczkó Dániel csakhamar jobb bánásmódban részesült, és nemsokára kiszabadult a fogságból.

A SZLOVÁK GYÜLEKEZET KIVÁLÁSA A PESTI EGYHÁZBÓL (1848–1854)

A PESTI SZLOVÁKOK ÉS AZ 1848–49-ES ESEMÉNYEK

Az 1848–49-es évek eseményei háttérbe szorították a képviseleti és anyagi természetű vitákat, de nem oszlatták el a szlovák, valamint a német és magyar fél közötti bizalmatlanságot. Sőt, a viszonyt további gyanú terhelte, amikor szláv értelmiségiek kongresszust szerveztek Prágába, vagy amikor Ľudovit Štúrék megfogalmazták a Liptószentmiklósi Kiáltványt, és császári segítséggel fegyveres felkelést szerveztek.[1] A szláv nemzeti mozgalmak egyik elismert ideológusaként Kollár különösen frekventált helyzetben volt, ami a korabeli és a későbbi nacionalista diskurzusokban egyaránt kiemelt jelentőséggel bírt, természetesen más előjellel a magyar és a különböző szláv nemzetek közvéleményében. Annak ellenére is igaz ez, hogy a forradalom és a szabadságharc idején játszott szerepe máig nem tisztázott, s még a Kollár-szakirodalom azon gyakran ismételt állítását sem sikerült hiteles forrásokkal alátámasztani, miszerint 1848 végén vagy 1849 elején, más szláv nemzetiekhez hasonlóan fogdába zárták volna. A Kollár-életpálya ezen éveinek értelmezéseit általában kiterjesztették a Pest-Budán eltöltött három évtized egészére, s az ily módon kialakított kép vetül a pesti szlovák gyülekezet egészéről kialakított nézetekre is. A forradalmi évek felülreprezentáltsága miatt tartjuk szükségesnek részletesen összefoglalni a fellelhető adatokat, még ha azok egy része túl is mutat egy gyülekezettörténet keretein.

A márciusi forradalomról május 21-én hangzott el méltató beszéd a szlovák gyülekezet istentiszteletén. Kollár fejet hajtott a reformpolitikusok előtt: „Adjunk hálát Istennek azokért a változásokért és megújulásokért, azokért az ajándékokért és jogokért, melyeket országunkban eddig erőszak és vérontás nélkül elértünk. Isten eszközeinek, a haza élén álló férfiaknak, akik a köz javára munkálkodtak, nekik mondjunk köszönetet."[2] Hasonló hangnemben és tartalommal prédikáltak a szlovák gyülekezetek többségében. Besztercebányán tartott egyházi beszédében Karol Kuzmány még a katolikus klérusnak is köszönő szavakat mondott. Osztroluczky Mihály (a poltári gyülekezet lelkésze) bevezető énekében Isten és az uralkodó mellett Kossuthot is megéljenezte, prédikációjában pedig „ezt a vitéz evangélikus harcost, szószólót a mostani szerencse alapkövének" nevezte.[3]

Az evangélikus lelkészek méltató szavait nem csupán a reformvívmányok feletti lelkesedés diktálta. Zay Károly egyetemes felügyelő április 14-én körlevelet adott ki, melyet minden gyülekezetben, a templomban használt nyelveken fel kellett olvasni és meg kellett magyarázni a szószékről.[4] A lelkészeket mint médiumokat a kormány is igyekezett felhasználni; Eötvös József már május 6-án arra kérte őket, hogy működjenek közre a nép tájékoztatásában.[5] Kollár tehát nem csupán saját elhatározásból mondta el egyházi beszédét, s ez kételyeket vet fel lelkesedését illetően, bár május 21-i gyűlésükön a pesti szlovák evangélikusok a prédikáció kiadásáról döntöttek, sőt még magyarra fordítását is tervezték. A végül csak biblikus cseh

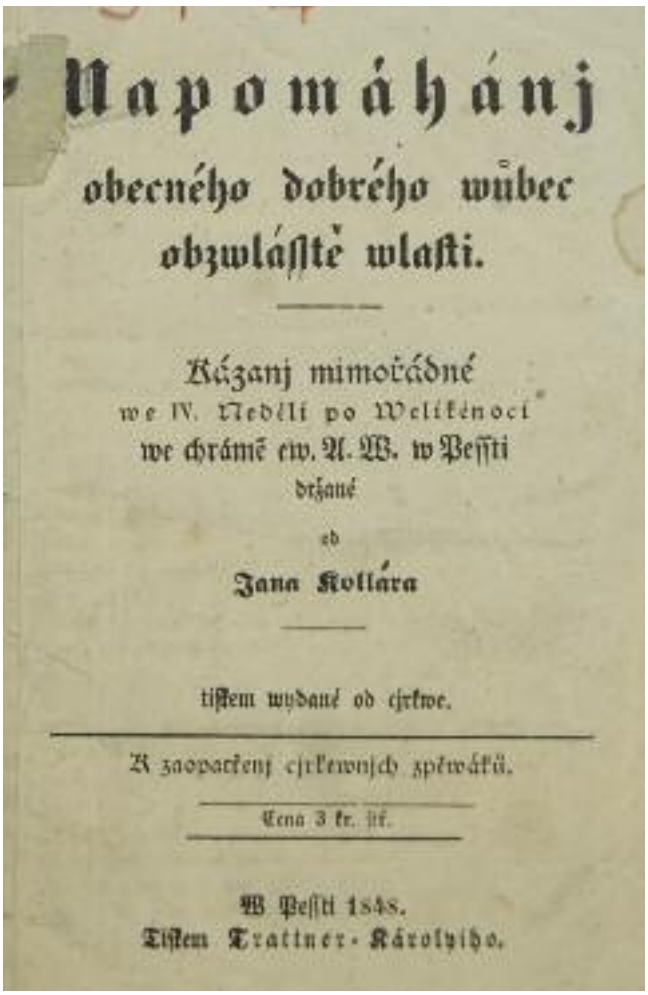
Napomáhánj
obecného dobrého wůbec
obzwláſſtě wlaſti.

Kázanj mimořádné
we IV. Neděli po Welikénoci
we chrámě ew. A. W. w Peſſti
držané
od
Jana Kollára

tiſkem wydané od cjrkwe.

K zaopatřenj cjrkewnjch zpěwáků.

Cena 3 kr. ſtř.

W Peſſti 1848.
Tiſkem Trattner-Károlyiho.

PRÉDIKÁCIÓ 1848. MÁJUS 21-ÉN

nyelven kinyomtatott prédikációhoz a szlovák gyülekezet felügyelője, Jan Walaský tollából egy nyilatkozatot csatoltak, melyben az uralkodóhoz, a hazához és a törvényekhez való hűségüket hangoztatták. A nyilatkozat arra is kitért, hogy sajnos vannak olyan szlovákok, akik nyelvük megtartásának örve alatt „nem akarják azokat a szavakat, melyeket a magyarországi nemzet a zászlóra írt: szabadság, egyenlőség, testvériség!" A pesti szlovákok azonban ezen eszmék beteljesítéséhez lehetőségeik szerint minden segítséget megadnak, „s mindent megtesznek, hogy a szabadság egyenlőség testvériség zászlaját senki a kezükből ki ne ragadja."[6] A márciusi eseményeket méltató kiadvány egyébiránt tartalmilag megegyezik a Kollárral szívélyes viszonyt ápoló Szeberényi János május 19-én kibocsátott terjedelmes főpásztori levelével. Ebben a bányakerületi szuperintendens óva inti egyházkerülete lelkészeit, tehát Kollárt is attól, hogy a kormány, a haza, a más nyelvű honfitársak vagy a törvényes magyar nyelv ellen szervezkedőkkel, azaz a Štúr, Hodža és Hurban vezette szlovák felkelőkkel szövetkezzenek.[7]

Az elhatárolódás és a hitvallás a márciusi vívmányok mellett nem oszlatta el a magyar nacionalisták gyanúját. Kollár ezért a sajtóban próbálta meg tisztázni magát. Elsőként a Pester Lloydban, majd a Pesti Hírlap május 24-i számában cáfolta, hogy a magyarok ellen lázítaná a szlovákokat.[8] Hasonló nyilatkozatot jelentetett meg a Pester Zeitung szeptember 30-i és a Protestán Egyházi és Iskolai Lap október 5-i számában is.[9] Utóbbi hitelét erősítette, hogy közvetlenül utána Székács József tette közzé nyilatkozatát, melyben jótállt lelkésztársa szavaiért. Lojalitását más módon is kifejezésre juttatta Kollár: kokárdát viselt, valamint részt vett a Jelačić elleni védelmi előkészületek részeként zajló sáncmunkákban; két alkalommal agyagot fuvaroztatott.

A nyilvános állásfoglalások mellett egyes szlovák kortársak beszámolói is alátámasztják, hogy Kollár és a szlovák gyülekezet folyamatos gyanú alatt állt, ami megvilágítja, hogy a magyar közvélemény előtt miért képviselt mást a szlovák lelkész, mint bizalmasai és a szlávok körében. Andrej Lanštják, Kollár káplánja és a Jan Kadavýt ekkor felváltó Jozef Podhradský iskolatanító is említette ezt az attitűdöt, amikor a forradalom melletti kiállása miatt mentegették lelkészüket a szláv nacionalisták előtt.[10] A bizalmatlanságot az osztrák hadisikerek és a szlovák felkelés szította fel, de arról nem rendelkezünk adatokkal, hogy a szlovák gyülekezet támogatta volna Štúrékat. Kollár magánlevelezésében azonban tetten érhetünk alterna-

tív politikai terveket, melyekben osztozott néhány szlovák egyháztag is. Kollár március 22-én Szeberényi és Jozeffy[11] püspökök támogatását kérte, mert különösen kedvezőnek látta az alkalmat, hogy újabb petícióval forduljanak az udvarhoz. Sorai arról tanúskodnak, hogy a forradalmat és a magyar kormányt bizalmatlanul fogadta, ami nehezen hozható összhangba májusi prédikációja hálás és bizakodó szavaival.[12] Április 7-én újabb levelet ír Szeberényinek, melyben kínzó látomásaival magyarázza ragaszkodását a petícióhoz: az iskolák kicsúsznak majd a szlovákok kezéből, a templomok és az anyanyelv szabadsága is veszélybe kerül, mert a legújabb fejlemények és „viharok legvége a magyarizmus, ha különböző virágok alatt rejtőzik is". A magyarok szemére veti, hogy nem látják valódi érdeküket, mely éppen a szlávokkal való, a németek elleni összefogásban rejlik. Erről a ritkán hangoztatott és a szakirodalomban sem reprezentált nézetéről árul el részleteket az a beszélgetés, melyet Kertbeny Károly[13] folytatott Kollárral, és jelentetett meg visszaemlékezéseiben. Egyik sétájuk során a Slávy dcera szonettjeiről esett szó, azokról, melyek nagyon ellenségesek a magyarokkal és a németekkel szemben. Kollár ekkor keserűen fakadt ki: „Milyen nehezen értik meg az embert! Ezek a magyarok nem akarják elismerni és megérteni, amit az ilyen véleményeivel a szláv költő tulajdonképpen gondol, amit a sorok közül kéne kiolvasni. Egyébként hagyjuk ezt. Elérkezik majd a végső nap, és a magyaroknak be kell majd látniuk, hogy ők csak velünk tarthatnak, és hogy az ellenség közös. Kinek vannak hasznára ezek a viszályok, melyekbe épp olyan vakon bocsátkoznak, mint a szlávok nagy része is. És ha végül éles összetűzésre kerül sor – annál jobb, végül majd belátják, hogy mindkettőjüket csak uszítják és ingerlik. Ez a nap elérkezik egyszer."[14] A magyar nacionalistákat ostorozó, végül a szláv–magyar szövetség tervébe torkolló, figyelemre méltó gondolatmenethez kapcsolhatunk analógiát a pesti gyülekezetből. Az 1820-as években még napirenden volt egy magyar–szlovák együttműködés, és Kollárék hivatalos iratokon is gyakran nevezték magukat „pest-budai tót–magyar eklézsiának".[15] Ahogyan azonban a 20-as években, úgy ezúttal sem körvonalazódott a felek között valódi együttműködés. Már nem a magyarok, s még csak nem is kreációja, az imaginárius össz-szláv nemzet, hanem a csehek felé tapogatózott Kollár, amikor felvetette a cseh–szláv vagy szláv–cseh uniót, melybe a csehek és a morvák mellett a szlovákok is beletartoztak volna. Az eszmét Karel Havliček cseh nemzetépítő[16] ismertette 1848 áprilisában a cseh Národní noviny-ban, egy Naša politika (Politikánk) címet viselő cikksorozatban. Ugyanezen újság lapjain április 24-én Ján Kollár is megjelentetett egy felhívást, melyben Havličekhez kapcsolódva, de már tekintetbe véve a szlovák nyelvi és irodalmi önállóságot is, egy cseh–szláv egyesület megalapítását javasolta. A felhívás, mely nem Kollár magánakciója volt, hiszen a pesti szlovák gyülekezet több tagja is aláírta (Juraj Hečko, A. Horislav Lanštják, Ján Krekáč és Ľudovit Häckl, a pesti szlovák iskola felügyelője), informál arról is, hogyan képzelték el a pesti szlovákok a hazafias és a nemzeti érzés összeegyeztetését: „Hazafiként és honfitársként szeressétek hazátokat, és gondoskodjatok boldogságáról; szlávokként, a nemzet fiaiként szeressétek nemzeteteket, és gondoskodjatok szabadságáról, művelődéséről, hírnevéről." A cseh–szláv egyesületi tagság, Kollár és a támogató egyháztagok értelmezésében tehát nem érintheti a haza és az állam iránti kötelességeket.

A program valószínűleg nem vált széles körben ismertté a magyar nemzeti mozgalom előtt. Bizonyára nem is nagyon propagálták, mert bármilyen nemzetietlennek tartott megnyilvánulás támadást válthatott ki. A „macskazenék" különösen gyakoriak voltak májusban. Kijutott belőlük a népszerűtlen egyetemi professzoroknak, a központi kormányszékek ekkor

újra hivatalba emelt tisztviselőinek és Lederer tábornoknak, a budai főhadparancsnoknak. Utóbbi inzultussal csaknem egy időben, május 9-ről 10-re virradó éjszaka riasztotta fel a szlovák lelkészt egy csoport harsogó „Kollár ki, Kollár ki" kiáltozással, majd május második felében elterjedt a hír, hogy a szlovák istentiszteleten szószékről lázítanak a magyarok ellen.[17] Maga Kollár is megemlékezett atrocitásokról: amikor egy pesti orvostanhallgatót temetett volna, megjelent 15–20 jurátus és egyetemi hallgató. Azt állították magukról, hogy az egész egyetemi ifjúságot képviselik, és nemcsak az aktuális egyházi beszéd ellen tiltakoztak, hanem a jövőben általában minden szláv temetés ellen, mert, mint állították, Pesten minden szláv beszéd és ének be van tiltva.[18] Kollár előadása szerint az 1848–49. év fordulóján, valamint 1849 első hónapjaiban különösen felizzott a szlávellenes hangulat: őt és általában a szlávokat guillotine-nal, szent Bertalan éjszakájával fenyegették.[19]

Az utcai megmozdulások mellett a magyar kormány is fokozott figyelmet szentelt a pesti szláv közösségeknek. A szlovák gyülekezet is látószögbe került egy rendőrségi akció során, melyet annak az információnak alapján indítottak, hogy több kísérlet is történt egy szláv társulat megalakítására, valamint a prágai szláv kongresszuson való képviselet megszervezésére. Május 15-én egy Molnár utcai sörházban tartott razzia során, amikor egy rendszeres gyűlés résztvevőire csaptak le, már előállítások is történtek. Pár nappal később két Pesten dolgozó lengyel szabót hallgattak ki, akik elmondták, hogy a sörházban tartott gyűléseken a szlovák iskolatanító, Jan Kadavý is beszédet tartott a magyarok ellen, és egy szláv királyság megalakításáról és a prágai kongresszus támogatásáról szónokolt. A nyomozás kiderítette, hogy már egy Sarkantyú utcai csapszékben is voltak összejövetelek. Kadavýt, a szlovák tanítót tanítványai közül vezették el a fogdába, s bár a házkutatás során csak szláv hírlapokat találtak nála, kiutasították az országból.[20] Kollárt is megfigyelték, amikor 1848. május közepén egy szerb író emlékünnepén a Tökölyánumban a szláv szolidaritásról mondott beszédet.

A bizalmatlan légkör is közrejátszhatott abban, hogy a pesti szlovák gyülekezetből senki sem vett részt a prágai szláv kongresszuson, pedig Kollárt kifejezetten hívták. Az elővigyázatosság megalapozottnak bizonyult, mert a magyar kormány figyelemmel kísérte a rövidesen feloszlatott kongresszusról elmenekült „emisszáriusokat". A rendőrség értesülései szerint Pestről mindössze három személy, két szerb és egy lengyel utazott el Prágába. Június közepén mindhármukat letartóztatták.[21] Pesten a két szerb templomot, iskolájukat, a Mező utcában a cseh mesterlegények és a Nádor utcában „bizonyos clubbisták" összejöveteleit tartották szoros megfigyelés alatt. A szlovák gyülekezet még egy alkalommal keltette fel a rendőrhatóság figyelmét. Irányi Dániel kormánybiztos több „pánszláv" személyt lefogatott, s egyikük iratai között megtalálta Kadavý kompromittáló leveleit. Ezeket beküldte az Országos Honvédelmi Bizottmánynak, s mellékelt ugyanabból a forrásból egy Kollár levelet is, de maga is azt írta, „nem igen terhelő."[22]

A források tehát nem bizonyítják, persze hiányuk nem is zárja ki, hogy a szlovák lelkész tevőlegesen fellépett volna a forradalommal és a magyarokkal szemben. 1849 tavaszán azonban egy nagy fordulat következett Kollár életében: elhagyta Pestet és Bécsbe költözött. Távozása fényében vált egyre jelentősebb kérdéssé, hogy voltak-e valójában konspirációs kapcsolatai. Ebben az összefüggésben egyes magyar szakemberek a hazaárulás vádját is megfogalmazták, amit pl. a szlovákok a menekülésteóriával igyekeztek kivédeni, vagyis hogy Kollárt üldözték, és börtönbe zárták. Jelen munka keretei, valamint a téma tudományos feldolgozott-

ságának jelenlegi alacsony szintje is kizárják, hogy megkíséreljük feltárni a motivációs elemeket és a körülményeket. Az események alább következő rövid összefoglalása azonban megkerülhetetlen, hiszen a szlovák gyülekezet alapító lelkészét veszítette el.

KOLLÁR LEMONDÁSA A LELKÉSZI HIVATALRÓL

Távozása idején Kollár ötvenöt éves volt, sokat betegeskedett, a lelkészi szolgálat terheit már nehezen viselte. 1848 telén prédikációi fele maradt el vagy félbe köhögése és mellgörcsei miatt. Betegségeire, rossz látására és gyengeségére hivatkozva állítólag már korábban tervezte, hogy leteszi hivatalát.[23] Lemondása ennek ellenére váratlanul érte a gyülekezetet. 1849 legelején, amikor Windischgrätz csapatai elfoglalták Pest-Budát, Kollár nem állt megfigyelés alatt,[24] bár Pest hangulata továbbra is „kossuthiánus" maradt. A lakosok március közepétől már a visszatérő magyar csapatokat várták, amikor a szlovák lelkész és ekkor esperes váratlanul elutazott a városból. Gyülekezetében sokáig semmi bizonyosat nem tudtak távolléte céljáról, és hogy szándékozik-e még valaha visszatérni hivatalába. Pest elhagyását mindenesetre már tervezgette egy ideje, mert az ismertetett körülmények miatt nem érezte biztonságosnak a várost. Azzal az indokkal, hogy felesége 13 éve nem látott rokonait szeretné családjával meglátogatni, kilenc alkalommal folyamodott útlevélért, de sorozatosan elutasították. Egy héttel Bécsbe utazása előtt sógorához írt levelében elkeseredetten panaszkodott a magyarokra, akik között élni igazi szerencsétlenség a számára.[25] Az utolsó évek konfliktusait egy Bécsben írt önéletrajzában azzal magyarázta, hogy szembekerült Kossuthtal, Pulszkyval és más „ultra-magyarokkal", akik akadályozták hivatala ellátásában, mindenhol „fekete-sárgának" kiáltották ki, éjszakai macskazenével és névtelen fenyegető levelekkel üldözték.[26] Interpretációja szerint tehát kényszerűségből maradt 1849 tavaszáig a vele szemben ellenséges Pesten.

Márciusi elutazása azonban a bécsi kormányzat felkérésével volt összefüggésben. Az év elején Bécsben egy nemzetiségi bizottság felállítását határozták el. A kiválasztott szlovákok közül többen, köztük Szeberényi János, visszautasították a megbízást, Kollár viszont pozitív választ adott Stadionnak. Később, a tavaszi hadjárat sikere miatt a bizottság ügye lekerült a napirendről, ezért a kiszemelt és Bécsbe hívott személyeket egyelőre szakértőként alkalmazták, s különböző nemzetiségi kérdésekben kértek tőlük szakvéleményeket. A pesti szlovák lelkésszel valószínűleg a magyarországi németek részéről az említett bizottság tagjaként számításba vett Koller Ferenc udvari tanácsos vette fel a kapcsolatot, valamikor február végén, március elején.[27] Március 15-én Kollár még Pestről írt támogatást kérő levelet a mecklenburgi hercegnek. Két nappal később megbízta Podhradský tanítót, hogy helyettesítse őt az istentiszteleteken, lelkésztársait pedig az egyéb lelkészi funkciók ellátására, majd másnap családját hátrahagyva Bécsbe utazott.[28] Szakértői munkája mellett több tudományos állásra is pályázott, s májusban az újonnan létrehozott szláv régészeti tanszék professzora lett a bécsi egyetemen.[29] Szakértőként készített elaborátumai közül jelen munka keretei között a protestáns egyházszervezet témakörében beadott szakvélemény érdemel figyelmet. Bár csak halála után, de szerves része lett – Karol Kuzmány tervezetei mellett – az 1859-es császári pátensbe torkolló, Thun miniszter[30] nevével fémjelzett egyházpolitikai programnak, mely a protestáns egyházak autonómiájának korlátozására, illetve megszüntetésére irányult.[31]

A BÚCSÚ EMLÉKÉRE KÉSZÜLT FESTMÉNY

Kollár távozása nagy vihart kavart a pesti gyülekezetben. A szlovák egyháztagok, ha tudtak is terveiről, csak ideiglenesnek tekintették távollétét, az eszméivel nem szimpatizálók nagy része pedig régi vágyát látta beteljesedni. A Kollár-ellenes hangulatot jellemzi egy későbbi, ősszel megtartott német–magyar partikuláris gyűlés, ahol az egyik jelenlévő szlovák egyháztag tudósítása szerint a következő mondat hangzott el: „Gott sei Dank, dass der Belzebub fort ist!" (Istennek hála, hogy Belzebub eltávozott!)[32] Március 22-én írt levelében Kollár beszámolt feleségének bécsi fogadtatásáról, és hangot adott aggodalmának, mennyire félti őket. Félelmei korábbi tapasztalatokra támaszkodtak; egy alkalommal biztonsági okokból kénytelen volt Keresztúrra küldeni leányát.[33] A család Bécsbe utazása komoly szervezést igényelt, mert Kollárt árulással vádolták. Feleségét és leányát barátok menekítették éjszaka egy óbudai fogadóba, ahonnan másnap szerencsésen kijutottak a városból, a legenda szerint egy ökrök vontatta lajtorjás szekéren, boroshordók közé rejtőzve. A segítséget nyújtó barátokról csak annyit tudunk, hogy Podhradský bizonyosan köztük volt, a Prónay család pedig valamilyen módon közreműködött a menekülés megszervezésében, s szó esett a forrásokban Toldy Ferenc támogatásáról is.[34] A család minden vagyona Pesten maradt, Kollár híres, nagy értékű könyvtárát Podhradský a szlovák egyházfival menekítette a lelkészlak pincéjébe, később pedig a német kurátorhoz, Schillerhez, aki a Kollár család személyes jó barátja volt. Az óvintézkedés nem volt hiábavaló, mert rövidesen „Kossuth komisszió" érkezett, hogy összeírja, és zár alá helyezze a Kollár-vagyont.[35]

Miután Kollár helyzete Bécsben biztossá vált, 1849. május 21-én hivatalosan lemondott lelkészi hivataláról. Döntését azzal magyarázta, hogy a sors rendelte így, s emellett külső körülmények kényszerítették hivatala elhagyására, melyet „nemcsak a hosszú megszokás, hanem a szeretet és a jó szándék megannyi tanújele is drágává és becsessé tesz számomra."[36] Levele a postaszolgálat hektikus működése miatt nem érkezett meg időben, s ez alkalmat kínált ellenfelei számára, hogy 15 évvel pere lezárulása után újra egyházi fórumhoz forduljanak letétele ügyében. A pestvárosi esperesség június 18-i választmányi ülésén foglalkozott a már három hónapja távol lévő lelkész ügyével. Szeberényi szuperintendensnek küldött levelében megfogalmazta Kollár elleni panaszait: lelkésztársaival és iskolatanítójával ugyan közölte hosszabb időre tervezett távollétét, írásban azonban be nem jelentette, okát, tartózkodásának helyét nem adta meg. Információjuk szerint a szlovák egyháztagok egy pesti utazóval levelet küld-

tek Bécsbe, hogy megtudják lelkészük szándékait. Kollár azt kézhez kapta, s az utazóval egy magánlevelet is küldött Pestre, a szlovák gyülekezetnek azonban egy sort sem írt. Ebből számukra az tűnt ki, hogy Kollár nemcsak a gyülekezet tekintélyét sértette meg, hanem megszegte azt az egyházi szabályt is, mely szerint a lelkész gyülekezetét annak tudta és engedélye nélkül hosszabb időre el nem hagyhatja. Kollár hivatalát ezek után megüresedettnek tekintették, s kérték a szuperintendenst, hogy a szükséges lépéseket a szlovák gyülekezet lelkészi állásának betöltése ügyében tegye meg. Szeberényi augusztus 8-án azzal utasította el a beadványt, hogy a Kollár letételét kimondó határozat csak a szlovák gyülekezet írásbeli panaszára születhetett volna meg. S hogy ilyen dokumentum nem létezett, arról éppen ő bírhatott bizonyossággal, hiszen a szlovák gyülekezettel még május végén, esetleg június elején levelet váltott az ügyben. Kollár távollétének idejére ugyanis Szeberényi javaslatára hívták meg Jozef Srnkat adminisztrátornak. Szeberényi ezért arra kérte a pestvárosi egyházmegyét, tudja meg a szlovák egyháztagok álláspontját, hajlandók-e, és ha igen, meddig várni lelkészük visszatérésére. Közben a pestvárosi esperesség kézhez kapta Kollár megkésett levelét, és a letételének ügye így aktualitását vesztette.

A lelkész távozása azonban csak 1849 októberének elején vált teljes bizonyossággá, amikor Pestre érkezett, hogy anyagi ügyeit elrendezze, s ingóságait Bécsbe szállítsa. Az október 3-án tartott szlovák egyházi gyűlést búcsúbeszédével ő nyitotta meg. Köszönetet mondott az iránta tanúsított szeretetért, a rosszemlékű események során mutatott ragaszkodásért. További kitartást kért hallgatóitól, majd szavait azzal az ígérettel zárta, hogy ha távol is lesz gyülekezetétől, mindig szeretettel gondol rá, s tanácsaival, tetteivel továbbra is támogatja egykori híveit. Ezután Petényi, majd Bohurád vette magához a szót, kifejezve a gyülekezet reményét, hogy egyszer még visszatér hozzájuk, hogy oly hosszú együttlét után nem hagyja el végleg az övéit. Válaszában Kollár arra hivatkozott, hogy a nehéz és megterhelő hivatalt már képtelen lenne ellátni, de egyetemi tanárként még hasznára lehet nemzetének.[37]

LELKÉSZKERESÉS ÉS KOLLÁR HALÁLA

Kollár olyan időszakban hagyta el nyáját, amikor annak különösen nagy szüksége volt egy szellemi vezetőre. A szabadságharc leverése után újra fellángoltak az ellentétek a szlovák és a magyar–német párt között. Június közepétől egy adminisztrátor (Jozef Srnka) ellátta ugyan a szlovák egyházi szolgálatot, de a közös egyházi pénztár üres volt, s nem folyósítottak fizetést sem a szlovák tanítónak, sem a szlovák egyházfinak. A feszültséget Kollár újabb vitás ügye is fokozta. Még 1839 októberében nyugdíjintézet alapításáról határozott a pesti egyház. A minimális nyugdíj összegét száz forintban határozták meg a lelkészek, tanítók vagy özvegyük, valamint 18 éves koráig gyermekük számára. Az alaptőke nagy részét a Schedius alapítvány képezte, ezt egészítették ki gyűjtésekkel, valamint az alkalmazottak által fizetett évi tíz forintos tagdíjjal. Kollár már 1849. májusi lemondó levelében kérte az egyháztól nyugdíja folyósítását, amit azzal utasítottak vissza, hogy egy évig, távolléte idején, nem fizette a tagdíjat. Kollár ekkor felhatalmazta Podhradskýt nyugdíja kijárására, de ő az iskolaépület bérleti díjának elmaradása miatt összekülönbözött a diákokat sértegető német háziúrral, és lemondott állásáról.[38] Nem csak lelkésze, tanítója sem volt már a szlovák gyülekezetnek,

Kollár azonban ígéretéhez híven figyelemmel kísérte a pesti egyház történéseit, leveleiben tanácsokkal látta el a szlovákokat, és feltétlen kitartásra buzdította őket az elválás ügyében, hangsúlyozva, hogy itt komoly vagyonról van szó, ezért semmi esetre se engedjenek az egyharmadból.

Kollár gondoskodása kiterjedt utódjának kiválasztására is. Az adminisztrátor, Srnka hamar konfliktusba került egyrészt Kollárral, akit egy levelében szemrehányásokkal illetett, amiért elhanyagolta az egyházi adminisztrációt, majd anyagi ügyekben a szlovák egyháztagokkal, mert azok nem akarták fizetni neki a kizárólagosan Kollár személyére fundált 300 aranyat. Srnkanak 1850 áprilisában kellett távoznia, miután nem akart istentiszteletet tartani a már összeharangozott híveknek, és a konfirmációs oktatást is félbehagyta. Miközben ideiglenesen Nerodoly, később Ludvig Semian[39] látta el a templomi szolgálatot, a szlovák hívek folyamatosan próbálkoztak a megüresedett lelkészi állás betöltésével. Erős pártja volt Podhradskýnak, a lemondott tanítónak, aki azonban nem mert pályázni, feltételezve, hogy az esperesség nem fogadná el őt a Kollár nyugdíja és az iskola ügyében folytatott vitái után. Jelöltként szóba került Daniel Koleny[40] is, de a legesélyesebb Jozef Miloslav Hurban volt, akit Bohurád kurátor és Podhradský támogatott, s ajánlói között emlegették Kollárt is. Nagy pánik tört ki a pesti egyházban a hírre, ami 1850. május 2-án érte el csúcspontját, amikor a királyi komisszár jelenlétében megtartott választáson Hurban bizalmat kapott. Időközben Kollár visszakozott, és arra figyelmeztette régi híveit, hogy valószínűleg a Bach kormány szándékai ellenére lenne a „forradalmár" Hurban, aki a hivatalt amúgy sem foglalhatná el, mert politikai ügyének kivizsgálása idejére eltiltották az egyházi szolgálattól. A lelkészválasztás miatt nagy viták és vádaskodások jellemezték a szlovák gyűléseket, ahol egyesek Kollárt sem kímélték. Hurban 1850 júniusának közepén ugyan visszautasította a meghívást, 1850. augusztus 18-i újabb lelkészjelölő gyűlésükön a szlovákok azonban újra Hurbant hívták meg, s ezúttal a Kollár személyére tett 300 forintot is megajánlották neki. Emellett tervbe vették, hogy megkeresik Geringert,[41] sürgesse meg Hurban politikai ügyének kivizsgálását. Hurbant végül a törvényszék 1850 novemberének elején felmentette, s hlubokai lelkészi állásába visszahelyezte, Pesten pedig december 22-én Podhradskýt választották meg Ludwig Szemiannal és August Krčmeryvel szemben.[42]

Kollár ezután közvetlenül már nem avatkozott a pesti egyház ügyeibe. Szerepét felesége vette át, aki Kollár nevében elsősorban Bohuráddal levelezett. Friderika gyakran hivatkozott férjére, az ő nevében bíztatott összetartásra, kitartásra, s tette ezt még jóval férje halála után is. Kollár egészségi állapota 1852 legelején válságosra fordult. 1852. január 13-án egyetemi előadása alatt rosszul lett, 24-én reggel elhunyt. Végrendeletében 7620 aranyat hagyott lányára, melyből 100–100 aranyat kellett adományoznia a pesti szlovák iskolának és a pozsonyi szlovák tanszéknek. A tanszékre hagyta könyvtárát is. Emellett kívánsága volt, hogy lányát szláv lelkész vegye feleségül.

A szlovák egyház és a család kapcsolata Kollár halála után sem szakadt meg. Az özvegy Kollárné erősen kötődött Pesthez,[43] némely levelét a „ti egykori úranyátok"-ként írta alá. A szlovák egyháztagok, akikkel jó viszonyban volt, nemegyszer kérték, hogy térjen vissza azok közé, akik teljes szívvel megszerették, és akiket ő is annyira megkedvelt. Kapcsolata a gyülekezettel egészen az 1860-as évek közepéig élő maradt, s személyes ismeretségei mellett ezt az a terv is motiválta, hogy Kollár földi maradványait a Kerepesi úton építendő új szlovák temp-

lomban helyezzék el. A terv megvalósulását az építkezés többszöri megakadása gátolta, pedig Friderika még 1864 körül is a következőket írta: „Milyen boldog lennék, ha még kivárhatnám, amíg megboldogult uram szándéka alapján állhatna Pesten az egyház, és ti mindannyian testvéri kezet adnátok egymásnak; szívesen átadnám uram földi maradványait, és lehetőségem szerint szívesen hozzájárulnék, hogy ez megtörténjen."[44] Mikor végre elkészült a templom, melybe az oltár alá egy kriptát is építettek Kollár számára, egykori lelkészük idős tisztelői felkeresték az özvegyet, járuljon hozzá az átszállításhoz. Az özvegy azonban időközben Bécsből Weimarba költözött, és más elhatározásra jutott. Barátai tanácsára elállt a tervtől, így a Szent Márk temető felszámolása után Kollár hamvait Prágába szállították át 1904-ben.

SZLOVÁK PECSÉT

JOZEF PODHRADSKÝ, AZ ÚJ LELKÉSZ

A szlovák gyülekezet új lelkészének, Jozef Podhradskýnak életútját, műveit és műveinek sorsát csak töredékesen ismeri a szakirodalom. A szlovák és szerb nemzeti mozgalomban egyaránt számon tartott lelkésztanár, költő és drámaíró 1823-ban született Szakolcán. Alapiskolába Verbócon járt, majd 1836-ban apja magyar nyelvre Somorjára, két hónap múlva Komáromba küldte, ahol elvégezte a gimnázium alsó osztályait. Pozsonyban tanult tovább, itt csatlakozott a Štúr-társasághoz. 1848-ban fejezte be teológiai tanulmányait, ezután a pesti egyetemen vizsgázott filozófiából, klasszikus tudományokból, német és magyar irodalomból. Ebben az évben Kollár káplánja, majd pesti szlovák tanító, Kollár távozása után másfél évvel a szlovák gyülekezet papja lett. Akárcsak lelkészelődje, ő is aktív volt irodalmi és kultúraszervezői téren, de tevékenységét kevesebb siker és elismerés kísérte. 1852-ben írt levele szerint szlovák nyomdát akart alapítani, és 1852-től Andrej Radlinskýval[45] népművelő könyvsorozatot indított, 1860-tól evangélikus hetilapot adott ki (Evanjelické cirkevné noviny). Pesti tartózkodása alatt megjelent írásművei elsősorban vitairatok voltak, ezekben a korábbi adminisztrátor (Srnka), a német–magyar gyülekezet és a pátensharc idején az autonóm egyházak ellen lépett fel. Emléket állított a pesti szlovákoknak is („Az Úrban elhunyt pesti szlovákok hálás emlékezetét", 1852), szépirodalmi munkái közül a Holuby és Šulek (1850) és a Liptovský és Rajhona (1857) említendő ebből az időszakból.

1860-ban a pátens szerint szervezett Pesten gyülekezetet, s emiatt 1862-ben távoznia kellett a városból. Először Bécsbe ment tábori lelkésznek, majd 1863-ban családjával Újvidékre költözött, ahol a szerb pravoszláv gimnáziumban kapott állást. Ugyanebben az évben áttért az ortodox (pravoszláv) hitre, aminek egyébként érdekes előzményét már pesti működése idején is regisztrálhatjuk. Az ekkor használt szlovák pecsét Cirillt és Metódot ábrázolta, körülöttük

pedig az istent dicsőítő körfeliratot cirill betűkkel írták.[46] Ennek alapján valószínűsíthető, hogy már az 1850-es évek elején körvonalazódott nemzeti-egyházi programja, mely a szlávokat a pravoszláv hit révén akarta egyesíteni. Újvidéken bekapcsolódott a szerb autonómia-mozgalomba, 1868-ban cseh nyelven pravoszláv katekizmust adott ki, ifjúsági újságot szerkesztett, és megírta a pánszlávizmus titkos történetét. 1872-ben a gimnázium anyagi helyzetének megrendülése miatt a zombori magyar–szerb gimnáziumba ment, ahol fellépett a szerb osztályok megszűntetése ellen, s a szakirodalom szerint ezért 1879-ben nyugdíjazták. Nehéz anyagi helyzete miatt 1882-ben családját hátrahagyva Oroszországba, Szentpétervárra utazott, ahol segédkönyvtáros volt, de még ugyanebben az évben helyet szereztek neki a leskovaci szerb gimnáziumban, a szerb–bolgár határon. 1887-ig itt élt, majd 1888-tól tíz évig Belgrádban tanított. 1915-ben egy Belgrádhoz közeli településen (Jagodina) érte a halál, amikor a front elől menekült.[47]

Pesti lelkészi működéséről csak keveset tudunk. Visszaemlékezése szerint folyamatosan konfliktusai és megélhetési gondjai voltak, ami meghatározta egyházi szolgálatait is; sokszor úgy ment fel a szószékre, hogy nem tudta miről fog prédikálni. A felsőbbségtől anyagi téren hiába várt segítséget, mert pánszlávnak könyvelték el. A pátensküzdelmek idején, amikor többször megfenyegették és beverték lakhelye ablakait, személyes biztonsága is veszélybe került. Érdekes, hogy ugyanakkor a szlovák gyülekezetben sem volt igazán népszerű, pedig az objektív tényeket tekintve sikeres vezetőnek számított. Lelkészsége alatt önállósult a szlovák gyülekezet, épült fel a Kerepesi úti lelkészlak és iskolaépület, valamint kezdődött meg a templomépítkezés is. Ezeket a vívmányokat általában mégis Kollár nevéhez kötik, amiért valószínűleg Podhradský indulatos és nehezen összeférő természetét és a pátensharcban elszenvedett vereségét okolhatjuk, ami után ki is esett a szlovák nemzeti mozgalom főáramából. Mellőzöttsége ugyanakkor annak is tulajdonítható, hogy a szlovák gyülekezet sorsát meghatározó események valóban korábbról, Kollár lelkészkedésének idejéből eredeztethetők.

TÁRGYALÁSOK A KIVÁLÁSRÓL 1848-IG

Amint a szlovák templomépítés ügye, a szlovákok kiválása is elhúzódó, összetett folyamat végállomása volt. Eseménytörténetének rekonstruálását a forrásadottságok 1849-ig lehetővé teszik, az ezt követő időszakban azonban az egyházi adminisztráció csak korlátozott mértékben működött, a vármegyei és kormányzati források feltárása pedig még nem történt meg. Az elválási tárgyalások utolsó szakasza, az 1850-es évek első fele ennek ellenére jól dokumentált, mert Doleschall gyülekezettörténete és Székács József visszaemlékezése is részletesen tárgyalja ezt az időszakot. Az 1834-es egyezség felmondásának konkrét okát Doleschall abban látta, hogy a szlovákok kihasználták a szabadságharc utáni, számukra kedvező politikai viszonyokat, és erőszakosan léptek fel, de pár oldallal később arról ír, hogy az érett gyümölcs akkor is leesett volna a fáról, ha a szlovákok nem rázzák.[48] A másik munka esetében nem tapasztalunk ilyen bizonytalankodást. Az emlékiratra jellemző aspektust az elválást tárgyaló néhány oldalon is regisztrálhatjuk; Székács erősen kihangsúlyozza saját szerepét, és hangneme kissé lekezelő, amikor a szlovákokról ír. Ennek megfelelően az elbeszélés hőse maga a szerző lett. Amikor arra a következtetésre jutott, hogy a „folyamatosan napirenden lévő, de mindig halogatott" különválás hasznára lenne a pesti egyháznak, szavukon fogta a ki-

válással gyakran fenyegetőző szlovákokat, és egy külvárosi magyar iskola alapításával – amire később térünk ki részletesen – kikényszerítette, hogy formálisan is megtegyék indítványukat. A két elbeszélés egyes elemei alapozták meg a „hivatalos" egyháztörténeti hagyományt, mely az elválást a szlovákok számlájára írja, s ugyanakkor a folyamat csúcspontjaként az egyházi áldozatvállalásnak azt a valóban szép példáját állítja be, amikor a „tizenkét apostol" összeadja a szlovák gyülekezet számára meghatározott kártalanítási összeget. Ezt az interpretációt kiegészíthetjük néhány fontos adattal és bizonyos események előtérbe emelésével, melyek alapján úgy tűnik, az elválás nem az egyik fél által erőltetett, erőszakos elszakadás volt, hanem a három gyülekezet által gondosan, bár kétségtelenül kissé akadozva előkészített és megtárgyalt lépés.

Az előzményeket illetően Doleschall részletesen tárgyalja az egyéb vitás eseteket, az elválás ügyében tartott korábbi egyeztetésekről azonban nem ejt szót. A folyamatosan zajló tárgyalásokat Székács sem említi, pedig a folyamat gyökeréig több mint másfél évtizedet kell visszamennünk az időben. Amint arról már említést tettünk, az 1834-es egyezség előkészítése során a németek konkrét javaslatot tettek a teljes jogi elválásra, és felszólították a szlovákokat, számolják ki, milyen pénzösszegért mondanának le ingatlanrészükről. Az elképzelés ekkor nem realizálódott, de az egyezség vitás rendelkezései, a szlovák templomalapítvány, a telekügy, majd a Hvizdák-örökség körül kialakult feszültség folyamatosan felszínen tartotta az elválás gondolatát. A független, saját iskolával, templommal és lelkészlakkal rendelkező szlovák egyházközség megalapításának programja már 1838-ban körvonalazódott, e tárgyban idéztük Kollár Maciejowskýnak és Obrenovićnak írt leveleit. Van azonban korábbi, az árvíz előtti tervezgetéseket megörökítő forrásunk is. Egykori diákja emlékei szerint Kollár 1837-ben egy vasárnapi vendégség során elmondta, hogy azt szeretné, ha a szlovákokat kifizetnék az egyházi ingatlanokból, s ebből a pénzből saját templomot építenének maguknak. Tervét megtárgyalta Prónay Sándorral is, akinek támogatására számított.

1841-ben egyházi gyűléseken is gyakran szóba került a pesti egyház „alkotmányának", az 1834-es egyezségnek a reformja. Megkívánták ezt egyházszervezeti okok is. A pesti egyház ez évben a kerület beleegyezésével kivált a Pest megyei esperességből, és így egy városi esperesség alakult, melynek hivatalát hatáskörében nem szabályozták, és egyelőre pecséttel sem rendelkezett. A megegyezés revízióját azonban inkább az kényszerítette ki, hogy egyes rendelkezései nem mentek át a gyakorlatba, amit különösen aktuálissá tett, hogy ekkor a pesti egyház az anyagi csőd szélén állt. Felvetődött ezért a pénzügyi eszközök koncentrálása, sőt, egyesek azt javasolták, hogy az anyagi helyzet rendezéséig a külön szlovák és magyar istentiszteleti és lelkészi alapítványok kamatai is a közös pénztárba folyjanak be.[49] A német többség viszont más irányban kereste a megoldást. Ők is saját pénztárt szándékoztak létrehozni, s azt indítványozták, hogy mindhárom gyülekezet maga fizesse költségeit. Tervezetük egy másik pontja azt javasolta, hogy „minden nyelvű felekezet nyelvbéli hivatalokra maga válassza egyedeit." Ezt a magyar gyülekezet eleinte határozottan visszautasította, mint az elszakadás irányába mutató intézkedést, de ahhoz végül hozzájárult, hogy az iskolabizottsági és a választmányi tagokat a három gyülekezet maga válassza.[50] Látva azonban, hogy a kényszerű együttműködés milyen vitákat generál, 1842-ben az elválás mellett nyilatkoztak, amitől a súrlódások megszűnését remélték.[51] A javaslatokat a szlovákok is támogatták, de hiányolták, hogy nem esett szó a gyülekezetek vagyoni hányadának meghatározásáról, ami

szerintük feltétele az elválásnak.[52] Példaként az iskolaügyet hozták fel: a szlovák iskola bérelt helységben működött, míg a magyar–német iskolát egyházi épületben tartották fenn, holott jogilag az ingatlan az ő tulajdonuk is volt.

Az alapelveket illetően 1845-re kialakult az egyetértés. Júliusban mindhárom gyülekezet kijelentette, hogy az 1834-es egyezséget hatályon kívül kell helyezni, és a szétválasztást következetesen végre kell hajtani az ingó és ingatlan vagyon tekintetében is.[53] 1845–46-ban a magyar, a német és a szlovák fél is kidolgozta tervezetét, és átadta a gyülekezeti felügyelőnek.[54] A következő év őszén Kollárék sürgették a tervezetek napirendre vételét, s azzal fenyegetőztek, hogy az intézkedés megtörténtéig nem járulnak hozzá az új egyházi hivatalnokok megválasztásához. Az újabb magyar és a német javaslat még februárban elkészült,[55] a szlovákot Petényi Salamon János április közepére írta meg.[56] A három változat összefésülésével egy bizottságot bíztak meg, melyben mindhárom részgyülekezet képviseltette magát.[57] A szlovákok már ekkor felvetették, hogy az elválás levezénylését egy választott tagokból álló, független döntőbíróságra kellene bízni.

1848 januárjától a tárgyalások az elválás jogi kereteiről és a lebonyolításáról folytak. Ehhez alapot a szlovákok három követelése szolgáltatta: mentesség a gyülekezeti adósságok alól, osztályterem és a tanító számára lakás a közös iskolai épületben, amíg iskolájuk fel nem épül, és kárpótlás arra az esetre, ha saját templomot és iskolát építenek.[58] A feszült légkörben, de szabályozott keretek közt zajló alkudozás során 1849 őszéig elviekben megvolt az 1834-eshez hasonló, békés megegyezés lehetősége is. Ekkor azonban a közös gondnok bejelentette, hogy a pénztár hiánya miatt nem tudja kifizetni a lelkészek és tanítók javadalmát, majd rövid idő múlva felmondta a szlovák iskola és a tanító szállásának bérletét, amit a szlovákok úgy értelmeztek, mint az 1834-es „traktát" felmondását. Kijelentették, hogy ha ez az intézkedés érvénybe lép, csak a teljes, vagyis az ingatlanvagyon megosztására is kiterjedő elválással elégszenek meg.[59]

TÁRGYALÁSOK ÉS MEGEGYEZÉS AZ ISKOLA ÉS AZ INGATLAN VAGYON KÉRDÉSÉBEN

A fentiekből jól látható, hogy a vita központi kérdése és egyben a megegyezés kulcsa az egyházi épületegyüttes, s azon belül is az iskola volt. A kvázi fiókintézményként működő szlovák tanoda épületének bérletét a közös egyházi pénztár fizette, akárcsak a tanító bérét és szállását. Mindezt egy szlovák alapítvány egészítette ki, mely a tanító fizetését javította. A gyülekezet vezetése már az alapításkor és később is időről időre megkísérelte integrálni a szlovák osztályokat a német–magyar iskolába, de ez a törekvés a negyvenes évek végéig nem járt sikerrel, mert Kollárék még azokban az időszakokban is – pl. az 1820-as évek végén – biztosítani tudták az iskola működését, amikor az egyházi pénztár felfüggesztette a kifizetést. Sőt, egy időszakban Prónay Sándor támogatásával még azt a tervet is fontolgatták, hogy több fiókintézetet is indítanak a szlovákok lakta városrészekben.[60] A függetlenség ugyanakkor azzal járt, hogy a szlovák iskola nem rendelkezett állandó székhellyel, bérleményről bérleményre költözött. A húszas-harmincas években az iskola hosszú ideig az Ötpacsirta utcában működött, de valószínűleg máshol is, erről azonban nincsenek megbízható adatok. Azt tudjuk bi-

FROMMHOLD KÁROLY

zonyosan, hogy 1840-ben egy bizonyos Pravdovský házában (a Pišťalová utcában; valószínűleg nem azonos a Síp utcával, azt még ekkor Pfeifernek hívták, csak 1874-ben lett Síp utca) találtak alkalmas helyet. 1843-ban ugyanebben az utcában, egy másik házban béreltek helyiségeket, később a Csurgovits házba költöztek, de amikor 1846 februárjában a tulajdonos azt eladta, megint költözniük kellett. Hosszas keresés után a szlovák gyülekezeti tag, Ľudovit Häckl házában működött az iskola, évi 520 forintért.[61] Fontos szempont volt az épület kiválasztásánál a szlovák családok lakhelyeinek közelsége, de ugyanakkor nem lehetett messze a templomtól sem, mert a tanító kápláni feladatokat is ellátott, és szerdánként gyakran reggel kilencig istentiszteleten, délután háromtól (főleg télen) pedig temetésen szolgált, így a délutáni tanítás elmaradhatott.[62] Az 1840-es évek végén, éppen az elválási tárgyalások miatt, taktikai okokból döntöttek úgy a szlovákok, hogy szorgalmazzák iskolájuk beköltözését az egyházi épületbe, mert csak így látták biztosítva, hogy az osztozkodás során ebből az ingatlanból is megkapják az egyharmadot. A magyarok ugyanis azt javasolták, hogy a német–magyar iskolát sorolják át esperességi tanintézménnyé, amit egyházmegyei, vagyis közös pénztárból kell finanszírozni majd az elválás után is. A külön működő szlovák tanintézetet viszont a szlovákok működtették volna önerőből. A szlovákok először azt kérték, hogy az addigi négy magyar–német osztályt válasszák le a gimnáziumról, egészítsék ki két szlovák osztállyal (egy fiú, egy lány), s a két szlovák tanító kapjon az iskolaépületben szállást és tantermet. Azzal is igyekeztek nyomatékosítani igényüket, hogy felmondták az iskolaépület bérletét, és a szlovák lelkész egyik szobájában, tehát egyházi épületben tartották az órákat. A tulajdonjogi helyzet tisztázása céljából pedig újra és újra javasolták, hogy állapítsák meg a három gyülekezet tulajdonrészét, beleértve a templomot és berendezéseit is.[63] Az indítványt a németek és a magyarok sem utasították el. 1849. december 8-án a pesti egyház közgyűlése napirendre tűzte „a tót elemi iskola bekebeleztetését a magyar–német elemi iskolába" és költségeinek fedezését a közös iskolai pénztárból. Döntés ugyan nem született, de Krausz Károly kompromisszumos megoldásként azt javasolta, hogy a tót elemi iskola fenntartását a három gyülekezet külön egyházi pénztáraiból egyenlő részben fizessék, és a magyarok is határozottan támogatták az integrálást.

Hasonlóan nyitott, megegyezésre törekvő hozzáállást regisztrálhatunk a többi vitás ügyben is. 1850 januárjában Frommhold Károly[64] felügyelő választott bírósági szerződési tervezetet és

A SZLOVÁK TEMPLOM A KEREPESI ÚTON

az elválás ügyében végrehajtási eljárási tervezetet készített, melyeket az egyházi közgyűlés véleményezésre szétküldött a választmányi gyűlésekre. Frommhold nevéhez fűződik az a javaslat is, miszerint a szlovákoknak meg kell kapniuk azt az összeget, amit az 1834-es szerződés felmondásával veszítenek.[65] 1850 decemberére a költségvetési különállás gyakorlatilag létrejött, tehát a közös pénztár megszűnt, és a közös költségekből harmadrészt állt mindhárom gyülekezet,[66] s a következő év januárjára az egyeztetések is végső fázisba jutottak; erre való tekintettel a szlovákok még a tisztújítást is elhalasztották.[67] Az 1850-es év fontos, az 1834-es kontraktust jogilag felszámoló eseménye volt tavasszal a németek és a magyarok egyesülési – valójában együttműködési – szerződése, mely hosszú időre meghatározta kölcsönös viszonyukat. Az egyezség azon túl, hogy kimondta a két gyülekezet ügyvitelének és költségviselésének egymástól való függetlenségét, valójában azzal a céllal született meg, s ezt általában nem említik a gyülekezettörténeti munkákban, hogy megállapítsa az elváló szlovák gyülekezet kifizetésének módját, valamint rendelkezett a fennálló adósságok arányos megosztásáról és a szlovák kiválás után közös német–magyar tulajdonban maradó ingatlanok kezeléséről.[68]

A hivatalos, helyi egyházi intézmények keretei között zajló folyamat látszólag töretlen volt, a háttérben azonban az elválási tárgyalások menetével elégedetlen személyek, esetleg csoportok is igyekeztek érvényesíteni érdekeiket. Programjukat és az események menetére gyakorolt befolyásukat nehéz megragadni a források mögött, de az bizonyosnak látszik, hogy Székács József kulcsszerepet játszott. Visszaemlékezése szerint az ő kezdeményezésére szervezett az egyház külvárosi magyar iskolát, ami egy időre ellehetetlenítette az iskolaügyben karnyújtásnyira lévő megegyezést. Elérte, hogy külvárosban lakó egyháztagok, köztük olyanok is, akiknek családja valamikor szlovák egyháztag és Kollár híve volt (Egyházy, Petrovics, Špisák) kérelmet nyújtsanak be egy magyar–német iskola felállítására József- és Terézváros külső részén.[69] A nagy távolság miatt sok szlovák gyerek inkább az új iskolába járt, mint a távoli templomhoz, ráadásul a szegényeket itt ingyen tanították. A szlovákok így kénytelenek voltak visszaköltözni iskolájukkal a külvárosba, ami jelentősen rontott alkupozíciójukon. Székács szerint elválási elhatározásukhoz is ez adta meg az utolsó lökést, mert csak így tudtak megszabadulni a magyar iskolától.[70] Nincs egyéb forrásunk, mely megerősítené vagy kétségbe vonná ezt az állítást; mindenesetre ez idő tájt a szlovákok panaszirattal fordultak a minisztériumhoz, ami egy újabb egyezkedési folyamatot indított el, most már közigazgatási kontroll alatt. Az ideiglenes helytartósági elnök rendelete alapján a főispánhelyettes Kubinyi Ágostont,[71] a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatóját királyi biztosként kiküldte, hogy közvetítsen a felek között.[72] Kubinyi 1851. május 11-re hirdetett meg „békülési konferenciát" a vitás felek egyenlő számú képviselőiből. A németek és magyarok azt kérték, hogy a szlovákok határozzák meg azt az összeget, amiért lemondanának az egyházi és iskolai ingatlanrészükről, s ugyanezt kérte tőlük Kubinyi Ágoston császári és királyi biztos is. A szlovákok válaszát érdemes hosszabban idézni, mert arról tanúskodik, hogy az újrakezdett egyeztetés azt a lehetőséget is nyitva hagyta, hogy a magyarok vagy a németek költöznek el a közös ingatlanból:

I. 1. Készítsenek leltárt a közös ingatlanvagyonról.

I. 2. Ezután döntsenek, hogy ki, melyik részt kapja, azzal a megkötéssel, hogy a rá eső részt mindegyik gyülekezet ezután is csak arra a célra használhatja, amire az meg van határozva (tehát iskolai csak iskolaira, lelkészlakást csak lakásnak).

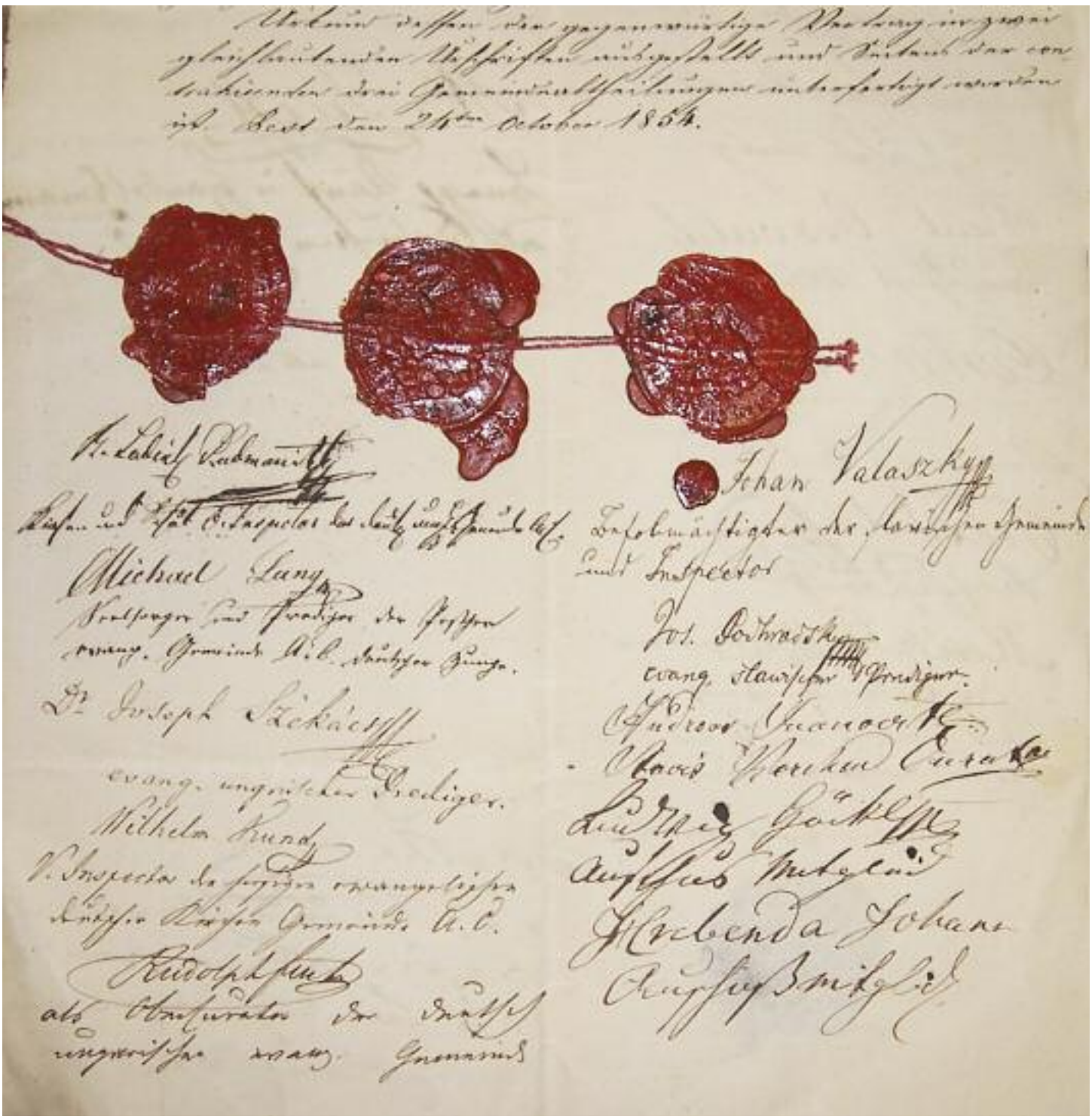

ALÁÍRÁSOK AZ ELVÁLÁSI SZERZŐDÉSEN

I. 3. Ezután határozzák meg a harmad pénzbeli összegét. A szlovákok ezt 24 000 forintra tartják abból az okból, hogy ennyiért tudnak olyan iskolai épületet és lelkészlakot kiállítani, amilyet a német–magyar gyülekezetnek hátrahagynak. Ezt az összeget mint lelépési pénzt, hajlandók elfogadni. Mivel azonban a templomépítés céljára adományozott Kerepesi úti telket a németek és a magyarok is maguknak igénylik, s arra közülük néhányan templomot építeni szándékoznak, a szlovákok készek a fentnevezett 24 000 forint összeget nemcsak elfogadni, hanem ilyen összeget a magyaroknak vagy a németeknek letenni.

I. 4. Amíg a kifizetett fél épületeit, templomát fel nem építi, iskolája és lelkészlakása a közös ingatlanban marad. Mivel megtörténhet, hogy az iskola és a lelkészlak előbb felépül, mint a templom, a lelkész semmilyen módon nem távolítható el a templomtól.

I. 5. A kiváló fél biztonsága miatt a kialkudott összegért magánszemélyek álljanak jót, s arra az esetre, ha valaki az összeget a megállapított időben letenni nem tudja vagy nem akarja, a három gyülekezet által közösen aláírt építési szerződést kell kötni.[73]

Kubinyi közvetítésével több pontban is közeledtek az álláspontok. Augusz Antal főispán leveléből tudjuk, hogy szeptemberre eldőlt a legfontosabb kérdés: a gyülekezetek teljesen, tehát vagyoni téren is elválnak egymástól, s a szlovákok számára elköltözésük fejében 10 800 forintot kell kifizetni. Szintén lezárultak a Kerepesi úti telek ügyében folytatott tárgyalások, s ezen a téren új információt is említ a főispán, miszerint a telek egy részét a szlovákok megvásárolták – tehát nem elperelték – a másik két gyülekezettől. Augusz Antal rendelkezése szerint a fenti tárgyakat már nem lehetett tárgyalás alá vonni, a fennmaradó vitás ügyben, mely a szlovák iskola ideiglenes elhelyezéséről és működtetéséről szólt, méltányosnak vélte, hogy abban mindhárom gyülekezet vállaljon részt. Ennek ellenére hozzájárult, hogy a felterjesztésnek megfelelően választott bíróság döntsön a kérdésben. A bíróság a peres feleknek a vitától ez idáig távol maradó két-két tagjából állt volna össze, élére pedig közösen választottak volna elnököt.[74]

Doleschall gyülekezettörténete szerint a szlovákok ezután visszavonultak a tárgyalásoktól, mert kevesellték a meghatározott pénzösszeget. Feltételezésünk szerint, melyet forrásokkal nem tudunk alátámasztani, már a választott bíróság felállítása során sem sikerült egyezségre jutni. Tény, hogy 1853-ig az ebben az időszakban elenyésző mennyiségű forrásanyag nem említ további tárgyalásokat, miközben újabb ügy borzolta a kedélyeket. A Kerepesi úti telek beépítését célzó első lépésekre már 1852-ben sor került, amikor Diescher József[75] építőmester elkészítette a telek rendezési tervét és az épületek tervrajzát. Az iskolaépület terveit 1852 áprilisában fogadta el a Szépészeti Bizottmány. 1853 tavaszán megindult az építkezés,[76] amit a másik két gyülekezet nehezményezett, és Podmaniczky László főfelügyelő „közös birtok" háborítási pert indított.[77] A pert a szlovákok nyerték, a falakra fennmaradási engedélyt kaptak, az időjárás viszontagságaira tekintettel be is fedhették.[78]

Az átmeneti, lényegében szabályozatlan állapot fenntartása a szlovákoknak sem állt érdekében. 1854 márciusában Jozef Podhradský lelkész írásban fordult báró Podmaniczky Lászlóhoz. Bejelentette, hogy a szlovák egyháztagok azt szeretnék, „ha valahára ezen a' nem eléggé előre vigyázó elődeink által előkészült és reánk örökségül esett vitakérdésnek végképi elintézése létre hozatnék."[79] Kezdeményezte erre való tekintettel, hogy tegyenek kísérletet egy utolsó békés megegyezésre. A javaslat meghallgatásra talált, s miután a szlovákok engedtek anyagi igényeikből, s megelégedtek a kínált 12 600 forint összeggel, 1854. október 24-én pe-

csét került az elválási szerződésre. A szerződés szavatolta a szlovák gyülekezet teljes függetlenségét, mentesítette minden korábbi anyagi kötelezettségétől, így az egyház adósságaitól is. A szlovákok lemondtak ugyanakkor minden addigi közös egyházi, lelkészi és iskolai alapítványi igényről és befolyásról a német és magyar ügyekre. A magyar–német fél végleg átengedte a Kerepesi úti ingatlant, és kötelezte magát, hogy 12 600 forintot fizet lelépési pénzként, amikor a szlovákok kiürítik a lelkész és az egyházfi lakását. Végül hozzájárult a templom használatához, amíg a szlovák templom fel nem épül, de legfeljebb nyolc évig.[80]

A folyó ügyek elrendezéséhez és a kárpótlási összeg összegyűjtéséhez még egy fél évre volt szükség. A szlovák parókia építése 1855 tavaszán megkezdődött, s Lang Mihály német lelkész és esperes az egyházmegye április 30-i gyűlésén végre bejelenthette, hogy „a pesti Gyülekezet magyar-német és tót ajkú felekezetei közt utóbbiak külön válása kérdésében sok évek óta fenforgott surlódások barátságos egyesség útján szerencsésen megszüntettek és végkép megoldattak, – sőt ennek következtében az önálló külön gyülekezetté alakult tót felekezet elválása f. e. April 24kén tetleg be is következett legyen.”[81]

A MAGYAR–NÉMET TESTVÉREGYHÁZ MEGALAKULÁSA (1850)

EGYEZMÉNY A MAGYAROK ÉS A NÉMETEK KÖZÖTT

Miközben folyt a szlovák gyülekezet elválásának folyamata, és sajnos a feszültségek is tovább éleződtek, ezalatt a németek és a magyarok egymás között próbálták erősíteni a kapcsolatot. Előre felkészültek arra a helyzetre, ami a szlovákok különválása után lesz várható. Szerződésben is rögzítették azokat a kérdéseket, amelyek biztosítják majd a jövőbeni együttműködésük zavartalanságát. Így jött létre az 1850. április 30-án keltezett egyezmény,[1] amely a német és a magyar gyülekezet kölcsönös viszonyát és kapcsolatuk kereteit rögzítette, ha csak általános alapvonásokban is. A magyar gyülekezet a kétoldalú szerződést 1850. április 26-án tartott közgyűlésén hagyta jóvá, „buzgó áhítattal remélvén, hogy az ekként létesítendő egyezség a szerződő gyülekezetek közötti kegyes keresztyéni szeretet s örökös egyetértés szilárdítási eszköze, s a mindenható Úr Isten segedelmével, mindkettő nagyobb felvirágzásának megdönthetetlen alapja lesz".[2]

A mindkét gyülekezet vezetősége által aláírt megállapodás főbb pontjai szerint a német és a magyar gyülekezet a maga ügyeit egymástól teljesen függetlenül intézi, gyülekezeti kiadásait is maga viseli. A szlovák fél végkielégítése után az egyházi és iskolaépületek, valamint iskolai felszerelések egyenlő részben a két egyház közös tulajdonában maradnak, az egyik vagy másik gyülekezethez kizárólagosan tartozó tárgyak kivételével. A közös tulajdon fenntartási költségeiben a két egyház azonos mértékben részesedik. Az adósságok, így a szlovákok különválásával keletkezők is háromnegyed részben a németeket terhelik, egynegyed részben pedig a magyarokat, egészen addig, amíg a magyarok megerősödve nem tudnak az adósságokból nagyobb hányadot elvállalni. Új lakások és épület építése vagy új boltok nyitása költségeit is egyelő arányban vállalják, ezek bevételeit pedig elsősorban az adósságok rendezésére fordítják.

Ezen az egyetértésen alapult a német–magyar testvéregyház szervezete és mindennapi élete. Tartalma szerint a két gyülekezet, mint külön egyházi testület, háztartásában teljesen önálló és egymástól független, amelyeket a közös feladatokban az azonos küldetés és együttes érdekek kapcsolnak össze. Ilyen feladat a templom, az iskola közös fenntartása és működése, vagy a közös nyugdíjalap. A közvetlen választások útján létrehozott presbitériumok a saját ügyekben döntenek, a legfelső szintű igazgatás, az egész gyülekezetre hozott döntések pedig a közös közgyűlések feladata. Részleteiben az együttműködés változott az idők folyamán, sok részletkérdés szabályozásával bővült, de a fő szervezeti alapok megmaradtak egészen a 2. világháború végéig, amikor a Pesti Egyházon belül külön szerveződött német egyház önállóságát feladva megszűnt.

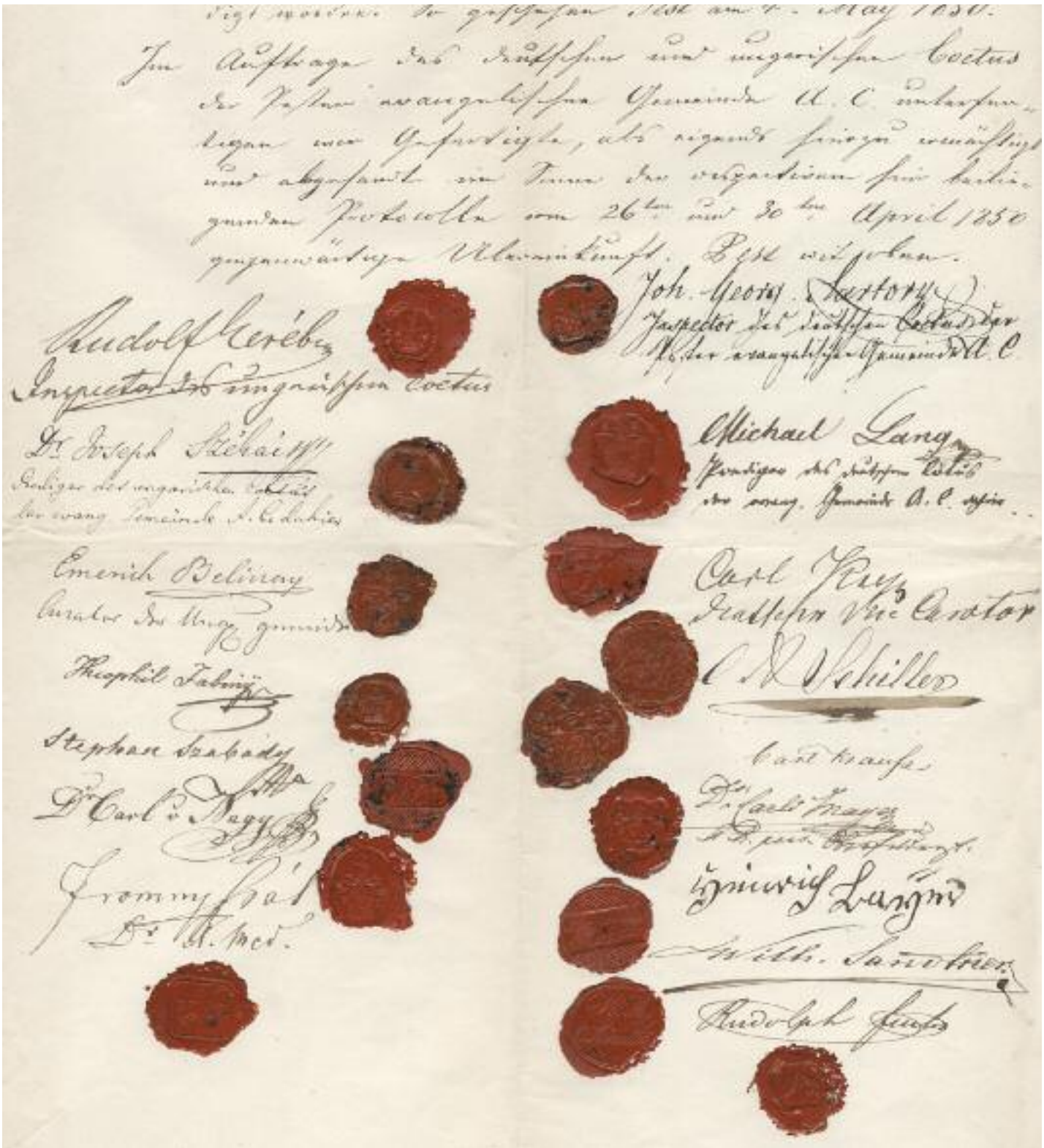

HITELESÍTŐ ALÁÍRÁSOK ÉS VIASZPECSÉTEK A MAGYAR–NÉMET EGYEZMÉNYEN

A „12 APOSTOL” CSELEKEDETE

LIEDEMANN FRIGYES

Amikor a gyülekezet szétválása 1854-ben befejezett ténnyé vált, a magyar–német gyülekezet a bíróság által is kötelezve lett a szlovákoknak az épületekben lévő tulajdoni hányaduk fejében 12 000 forint kifizetésére. Ez az összeg azonban egyrészt jelentősen meghaladta a rendelkezésre álló egyházi pénzalapot, másrészt a már addig is meglévő adósságállomány is mintegy négyszerese volt az újonnan kifizetendő összegnek. Mégsem látszott más megoldás, mint a felvállalt kötelezettség kifizetésére új kölcsönösszeget felvenni.

Ebben a helyzetben Székács József az újabb anyagi gondok előtt álló gyülekezetnek azt javasolta, hogy legyen beépítve a templom és a parókia épülete között akkor még elől és hátul is üresen álló tér. Ebből az a nyereség származna, hogy az új épületrészben, valamint az épület szlovákok által addig használt földszinti termeiben boltokat lehetne nyitni, amelynek bevétele nemcsak a kölcsönök kamatait fedezné, hanem lehetőséget teremtene a kölcsönök törlesztésére is. A megbeszélésen helyesléssel elfogadott terv után a kérdés már csak az volt, hogy hogyan lehetne olyan gyülekezeti tagokat találni, akik hajlandók a szükséges összeget hat százalékos kamat fejében a gyülekezetnek kölcsönözni. Majd azzal váltak el, hogy nyolc nap múlva újabb tanácskozásra jönnek össze.[3]

Az 1854. december 1-jén, az előzőnél szélesebb körben tartott újabb tanácskozáson a résztvevők különféle tervekkel álltak elő, az egyik kölcsönt, a másik kivetést ajánlva. Majd Liedemann Frigyes[4] szólalt fel, a gyülekezet egyik alapítójának és első gondnokának fia. Egyszerű, de megkapó szavakkal emlékeztetett azokra az időkre, amikor a pesti gyülekezet alakulóban volt, és a sokféle akadályra és pénzzavarra, amellyel a templomépítés befejezése után kellett küzdenie. Emlékeztetett továbbá a lélekemelő tényre, hogy az apák lelkesedése és vallásos buzgósága aránylag rövid idő alatt hogyan hárított el minden nehézséget, és a gyülekezet összes adósságának törlesztése után miként került egyre virágzóbb helyzetbe, amely lelkes buzgóságot csak a szlovákokkal tartott viszályok voltak képesek sok évig megkeseríteni. Miután most az évekig tartó viszálykodások örökre megszűntek, kezdődjék az evangélikusok számára új élet, egy sokat ígérő jövő. Egy pillanatig sem kételkedik abban, hogy a széthúzás miatt eltompult és az egyházi ügyek iránt oly régóta lefékeződött lelkesültség most ismét fellángol, és *az atyák szelleme a gyermekekben ismét feltámad, azoknak az elődöknek a szelleme, akik a gyülekezetnek nem kölcsönadni, hanem ajándékozni szoktak*. Nem tudná, és nem akarná azt hinni, hogy ebben

SZITA ISTVÁNNÉ AJÁNDÉKA: BETEG-ÚRVACSORAI KÉSZLET

a gyülekezetben ne akadna tizenkét családfő, akik a gyülekezet jelenlegi újraalapításához fejenként birodalmi márkában 1000 forintot nem lennének készek ajándékként áldozni. Ha aztán kifizetjük a szlovákokat, utána fogjunk a másik gyűjtéshez, mellyel a templomig kiépítjük a házunkat. Ő maga végül kijelenti, hogy míg a tehetősebb tagokat hasonló lépésre szólítja fel, a szükséges kifizetési összeg megszerzéséhez 1000 forintot akar adni.[5]

Alig ült le, felkelt testvére, Liedemann Ferenc: Ahol – úgymond – bátyám ilyen jó példával megy elől, nekem sem szabad mögötte elmaradnom, én is adok 1000 forintot. Ekkor *Fuchs Rudolf* állt fel: Apám és a Liedemannok apja együtt fáradtak egykor e gyülekezet ügyeinek vezetésében, nem szabad tehát apám példáját megtagadnom, hanem én is csatlakozom a Liedemannokhoz, én is adok 1000 forintot. Utána ennek testvére, Fuchs Gusztáv[6] kelt fel, és azt mondta röviden: Erre én Liedemann Ferenccel azt felelem, hogy én sem akarok elmaradni bátyám mögött, én is adok 1000 forintot. Ezen az ülésen még Zsivora György és Santner Vilmos[7] ajánlottak fejenként 1000 forintot, így néhány perc alatt a szükséges összeg fele együtt volt. Többen voltak, akik ajánlottak 300, 400, 500 forintot, de ezekre az ajánlatokra Liedemann azt felelte: Elfogadjuk majd az építésre, de most csak 1000 forintos ajánlatokat fogadhatunk el. Ez az ülés tehát azzal a határozattal oszlott szét, hogy a tizenkét apostolból hiányzó hat apostolt még megszerzik, s ha azok együtt lesznek, és Székács Józsefnél bejelentik, ő újabb megbeszélést fog egybehívni.

Mély és tartós volt az a hatás, amelyet ez a cselekedet idézett elő. A hat első ajánlkozónak a példája nem maradt követők nélkül. Hamarosan együtt volt az újabb hat „apostol" is: Balassa István,[8] Fröhlich Frigyes,[9] Gömöry Júlia,[10] Heckenast Gusztáv,[11] Krauszné Bogsch Erzsébet[12] és az Oszwald testvérpár. Így 1855. április 11-én a presbitérium azt az örvendetes közlést vehette tudomásul, hogy a kívánt összeg hiánytalanul együtt van.

A legközelebbi tanácskozáson már arról volt szó, hogy hogyan lehet előteremteni az építkezéshez szükséges pénzt. Ekkor ismét Liedemann Frigyes ajánlott fel 1200 forintot. Példáján fellelkesülve az újabb gyűjtés még abban az évben 14 000 forintot eredményezett. Ennek az áldozatkészségnek az eredménye volt, hogy a parókia épülete az új részekkel kiegészülhetett. A boltokat megnyitották és kiadták. Az így szerzett jövedelem nemcsak a meglévő adósságot törleszthette, hanem az azon felüli összeg a tanítók fizetésének emelését, valamint újabb osztályok nyitását és felszerelését tette lehetővé. Székács József erről így számol be: „Lassanként az elemi fiú és leányiskolákat teljesen új alapon, javított rendszerrel reformáltuk, jól fizetett oly tanítókkal láttuk el, akikre büszkék lehetünk. […] Annyi bizonyos, hogy elemi iskoláinkra nézve Zichy Antal állami iskola-felügyelő egyik tudósításában – mely a hivatalos lapban jelent meg – azt mondja, hogy ha idegennek kellene Pesten az elemi iskolákat bemutatnia, annak első helyen a mienket mutatná be."[13]

DÖBRENTEI GÁBOR

A KÖZÖS ÉLET KÉRDÉSEIBŐL

Az egymás mellett élés ismételten kérdéseket is felvetett. Ezek egyike akkor jelentkezett, amikor a magyar gyülekezetben a lelkészi funkciók szaporodtak, és egyszerre kellett az egyetlen betegúrvacsorai készletet használni. A megoldást egy adomány jelentette, amelyik a jegyzőkönyv így rögzített: „Szitáné asszonság, tekintve, hogy egyházunknak a betegek részére csak egy gyóntató edénye vagyon, a kellemetlen öszve ütközések elhárítása tekintetéből elhatározta légyen magát egy illyen kehelynek Szentpétery[14] által elkészíttetésére és csupán a magyar egyház számára leendő megajándékozására."[15] Az adományt Székács József azzal a megjegyzéssel írta be az egyházi kegyszerek nyilvántartásába, hogy a református asszony ezen ajándékkal „azon boldog viszony mellett akart tanúságot tenni, mely őt ágost. hitv. férjéhez köti".[16] Ugyan-

A HŐN SZERETETT MAGYAR EGYHÁZ OLTÁRÁRA TETT SERLEG

csak a kegyszerek nyilvántartásában szerepel annak az úrvacsorai kehelynek a története is, amely korábban Döbrentei Gábor[17] tulajdona volt. Az irodalmi érdemeiért kapott nagy ezüst serleg Döbrentei szállásán feltűnő helyen állott, s örömmel mutatta meg Székács Józsefnek. Székács megjegyezte, hogy derék úrvacsorai kehely válna belőle. Döbrentei erre semmit nem felelt, de 1849. január 1-jén azzal köszöntötte Székácsot, hogy egykori megjegyzésére emlékezve „az általa oly hőn szeretett magyar egyház oltárára teszi a kedves kezektől nyert serleget". Döbrentei azt kérte, hogy a serleg eredeti állapotában maradjon meg, így is használták egy ideig. De mivel az felül igen széles volt, középen szűk, alul pedig annyira öblös, hogy a bort alig lehetett vele kiszolgáltatni, így félre kellett volna tenni, s holt kincs gyanánt hevertetni. Ezért később átalakítása mellett döntöttek. Megmaradt rajta az eredeti felirat: „Gróf Brunszwikné Majtényi Anna Döbrentei Gábornak irodalmi érdemeiért, 1845". A másik felirat az ajándékozás tényére utal: „Döbrentei Gábor a pesti evangy. magyar gyülekezetnek közös használatra 1849. jan. 1jén". A harmadik felirat pedig az átalakítást rögzíti: „A pesti ev. magyar gyülekezet ezen használhatóbb alakba átöntette 1855."[18]

Egy idő után az istentiszteletek kezdési időpontja okozott gondot. Kezdetben a német istentisztelet 10-kor, a magyar 11-kor kezdődött. A nagyünnepeken vagy a konfirmáció ünnepi istentiszteleten az elhúzódó német istentisztelet miatt ez hátrányos volt, mivel a magyar alkalmat csak késéssel kezdhették. Ekkor hivatalos kérés fogalmazódott meg a németek felé a korábbi kezdésre, később pedig az a javaslat született, hogy vasárnaponként felváltva délelőtt 10-kor és délután 3-kor kezdődjenek az istentiszteletek.[19]

PROTESTÁNS EGYÜTTMŰKÖDÉS AZ ELNYOMÁS IDEJÉN (1849–1860)

OSTROMÁLLAPOT A PROTESTÁNS EGYHÁZAKBAN

A szabadságharc leverése után az egyházra is nehéz évtized következett. Üldözötté váltak a protestánsok, mint minden olyan szervezet, amely bármiféle önállósággal bírt. Az egyházak működése elleni támadások már az 1849. szeptember 18-án közzétett, az egyházi gyűléseket is betiltó rendelettel elkezdődtek.[1] Az 1849. év utolsó harmada a császári és királyi biztosoknak felsőbb rendeletre történő intézkedéseivel van betöltve – írja Zsilinszky Mihály[2] –, melyek börtönök benépesítésén, adminisztrátorok beállításán, gyűlések betiltásán, a szabadságharc alatti jegyzőkönyvek megsemmisítésén, az istentisztelet megrendszabályozásán, a lelkészi viselet előírásán át vezetnek az egyházi ostromállapot egyetemes kihirdetéséhez.[3]

Ezt az ostromállapotot Haynau tábornagy 1850. február 10-én kiadott parancsa teljesítette ki.[4] A kilenc pontból álló rendelkezés megszüntette az egyetemes és a kerületi felügyelői tisztséget. A megüresedett szuperintendensi állásokkal kapcsolatban elrendelte, hogy miután semmiféle választás nincs engedélyezve, azokat a főparancsnok által kinevezett adminisztrátorokkal kell betölteni, akik gyűlések nélkül kormányozzák az egyházkerületeket. Elrendelte, hogy egyházközségi gyűlések is csak a kerületi hadbiztosság képviselője jelenlétében tarthatók. Kilátásba helyezte az egyházkerületek határainak megváltoztatását, hozzáigazítva ezeket az ország katonai beosztásához, valamint megnevezte a szuperintendensek helyére kinevezett adminisztrátorokat, akik kerületi hadbiztosoknak tartoztak esküt tenni.

Ahogyan az ország politikai és társadalmi élete is megbénult, ugyanúgy ítélték bénaságra az egyházi közéletet is. Pesti egyházunk gyűlésein is jelen volt valamelyik pestvárosi tanácsnok mint kiküldött polgári biztos. Az alkotmányos rend felfüggesztése miatt 1850-ben Székács József lemondott esperesi tisztségéről, arra hivatkozva, hogy az egyház önkormányzatának felfüggesztése után az esperesi hivatalt nem tudja tovább vezetni.[5] Az elvett egyházi autonómia miatt közegyházi szerepkört később sem vállalt. Még 1858-ban is így nyilatkozott: „Több felől érkezett kérdésekre van szerencsém válaszolni, hogy ha kerületi jegyző akarok vala lenni, nem mondottam volna le ezen hivataltól; de mivel lemondottam, világos, hogy jegyző lenni nem akarok; tehát reám ne méltóztassanak szavazni, mert én ez idő szerint, semmi nemű egyház-igazgatási hivatalt vállalni nem fogok. Székács József pesti ev. lelkész."[6] A korszak légkörét hadd érzékeltesse gyülekezetünk múltjából még egyetlen példa. Széchenyi István tragikus halála után nyilvánosságra került, hogy templomunkban melyik napon lesz a rá emlékező gyászistentisztelet. A hatalom a kitűzött napon Budára vitette a templom kulcsát, Székács Józsefet pedig az elfogatás büntetésének terhe alatt eltiltotta a beszéd megtartásától.[7] A gyülekezetnek meg kellett elégednie azzal, hogy csupán levélben fejezze ki együttérzését gróf Széchenyi István özvegyének.[8] A nehéz éveket Ballagi Mór így foglalta össze cikkében: „A gyászosan lefolyt tizenegy évet bosszantóvá, sőt vérig zaklatóvá kiváltképpen az tette,

ZSILINSZKY MIHÁLY

hogy *míg a zászlókra a legszentebb elveket írták, a gyakorlat és kivitel amaz elveknek folytonos kijátszása, valóságos kigúnyolása volt s az életben önkénynél egyéb nem uralkodott.*"[9]

Ez az időszak mégsem múlt el nyomtalanul és haszon nélkül, amit a magyar–német testvéregyházak között az előző fejezetben tárgyalt együttműködés is bizonyít. Ugyanaz ismétlődött meg az önkény éveiben, ami az egyházüldözés korábbi korszakaiban is történt. Az egyházi élet a külső eredmények helyett a belső építkezés felé fordult. Önmagát kellett erősítenie, hogy túlélje. S ahogyan minden veszélyhelyzetben fontos az összetartozás ténye és tudata, ez érzékelhető ebben az egyházi korszakban is, amelyben minden kezdeményezés a református egyházzal közös volt, tehát nevükben és működésükben is protestáns. Az előző korszak törekvése és öröksége volt ez, mégsem véletlen a folytatásban is az összefogás. Nem minden szándék megvalósulása bizonyult hosszú életűnek, mások pedig más keretek között éltek tovább. A célok is sokszínűek voltak, de valamennyit áthatotta egymás lelki és fizikai segítésének szándéka a megmaradásért. S ezekben is sokat tett, mert tenni akart, a két pesti lelkész is, Székács József és Török Pál.

PROTESTÁNS LELKÉSZI TÁR, EGYHÁZI TÁRCZA

A Protestáns Lelkészi Tár[10] füzeteit Pesten adta ki Török Pál és Székács József, akik az előző évtizedben a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap szerkesztésében működtek együtt. Sokan sürgették őket, hogy ezt a korábbi lapot indítsák újra.[11] Az első szám előszavában megindokolják, hogy miért nem ezt teszik, és miért indítanak új című és új irányú folyóiratot. Azokra az egyházi személyekre hivatkoznak, akik az abszolutizmust, az önkényuralmat hajlandók lennének kiszolgálni azzal, hogy új egyházalkotmányt fogadnának el egyházaink régi, demokratikus, zsinatpresbiteri rendszere helyett, jóváhagyva azt a bécsi kormányzati tervet, hogy az egyházat igazgató testületekbe az állam is delegálhasson tagokat. A szerkesztők nem azt érzik küldetésüknek, hogy egy tőlünk idegen rendszert a nyilvánosság előtt vitassanak, hiszen a három századon keresztül bevált önkormányzati rendszert egyházaink nem törölték el. A bizonyítás feladata azoké, akik új eszméket akarnak behozni. De „mi hozzáfogunk a munkához oly módosítással, hogy nem *kifelé*, hanem *befelé* szándékozunk működni; oly irányban, mi-

szerint az egyház *benső élete* fejlesztessék, a hívekben a hit, remény és szeretet élesztessék s erőről erőre emelkedjék."

A közlöny célja tehát az egyház belső életének erősítése, amelynek tudatos szándékát igazolja az előszóban kiemelt módon hangsúlyozott irány: az egyházi életet elnyomó korban csak *befelé*, az egyház belső építése felé kínálkozik út. Egyelőre csak lelkésztársaik számára nyitnak olyan tért, amely a lelkészi munkálatok válogatott kalászait foglalná magába. Szándékuk a gyakorlati teológia mezején mozogni, a gyermek oktatásától kezdve a prédikálásig, a lelkigondozástól az egyházjogig. A tervezett tartalom tehát szószéki, templomi beszédek, imák és énekek, közlemények a „lelki atyáskodás", azaz a lelkigondozás területén vagy a gyermekek körében végzett szolgálatok.

Megfogalmazzák a folyóirat szerkesztésében követett normát is: minden munkában *„Krisztus és a kijelentés legyen a kiinduló vagy visszatérő pont benne, s Krisztus s az ő lelke s az igének isteni igazságai szövődjenek rajta mindenütt.* […] Ezzel nem mindent mondottunk ugyan el: de eleget arra, hogy ki-ki megértse, mit akarunk. Ezen alapeszme, ezen irányú, ezen célpont mellett, ki-ki megtarthatja egyéni sajátosságait, modorát, hangját, […] akik minden különböző jellemvonásaik mellett, igaz tanítványai s tanúi az Úrnak."

Végül kijelentik a szerkesztők azt is, hogy nem szándékuk kritikai szemlét tartani a már megjelent lelkészi dolgozatok felett. Annyit azonban állíthatnak, hogy sok olyan egyházi munka látott napvilágot, melyekben az evangéliumi szellem teljesen hiányzik, melyben egyedül a legvulgárisabb, piaci, felületes, sekély racionalizmus, hírlapi bölcsesség és stílus vehető észre. „Mi pálcát törni nem, hanem egyedül azt akarjuk kimondani, melyik azon kellék, melynek szerintünk soha nem szabad az ily munkálatokban hiányoznia, s nem különösen azokban, melyeket mi akarunk kiadni." Mindjárt az első szám két verset és egy ádventi prédikációt közöl Székács Józseftől s két prédikációt Bauhofer György budai lelkésztől.

A lap 1854–1855-ben jelent meg, de az első évfolyamával meg is szűnt.[12] Melléklete volt az *Egyházi Tárcza*. A Protestáns Lelkészi Tárral azonos szerkesztők az előszóban céljukat azzal határozzák meg, hogy „a lelkésznövendékek s társaink megismerkedjenek azon művekkel, melyekből a gyakorlati lelkészet körében előforduló munkálatokhoz kellő utasításokat, magasztos hivatásukhoz kedvet, buzgalmat s lelkesültséget merítsenek". Ezért a lelkipásztorkodás tárgykörében megjelent könyveket ismertetnek, majd templomi használatra szánt imákat közölnek és német agendák alapján keresztelési szertartásokat. A hitetlenek lelkigondozása („lelki atyáskodás") köréből Székács József közöl tanácsokat megtörtént beszélgetések leírásával. Van szó a házasulók körüli lelkészi eljárást illető törvényes szabályokról, és közölnek énekeket, különféle szertartások beszédeit és házasságkötési formulákat.

PESTI EGYESÜLT PROTESTÁNS TEOLÓGIAI TANINTÉZET

Korábban a két protestáns egyház uniós törekvéseivel kapcsolatban történt említés arról, hogy az 1841. szeptember 8–10-én tartott egyetemes gyűlés tárgyalta a dunamelléki református egyházkerület indítványát, hogy Pesten a két protestáns egyház egyesült erejével protestáns főiskola létesüljön. A Fáy András által már 1839-ben felvetett gondolat a közgyűlésen osztatlan tetszéssel találkozott csakúgy, mint a református egyház legfőbb egyházkormányzási testületében. Akkor egy bizottságot is felállítottak, hogy dolgozzon ki javaslatot, hogyan lehetne a protestáns főiskolát a legkönnyebben megvalósítani. A bizottság kilenc éven át minden évben jelentésben számolt be munkájáról, a főiskola tanterve el is készült, azonban az elindításhoz szükséges tőke nem gyűlt össze a forradalom kitöréséig.

A pesti református egyház 1855. augusztus 6-án ünnepelte 50. évfordulóját annak, hogy a jelenlegi Kálvin téri telkén otthonra lelt, s 25 esztendős évfordulóját, hogy a telken felszentelték templomát. Török Pál pesti református lelkész ekkor, a kettős jubileumi ünnepen nemcsak arra utalhatott, ami a múltban történt a protestáns főiskola létesítésének szándéka terén, hanem fel tudta mutatni a kormány jóváhagyását is, amely engedélyezi a pesti protestáns teológiai tanintézetnek mint a tervezett főiskola egy részének felállítását.[13] A kormány engedélyét Bécsben személyesen járta ki Leopold von Thun kultuszminiszternél.[14] Az intézet még azon az őszön, 1855. október 10-én megnyílt. Az indulás szerény volt. Az intézmény 15 elsőéves hallgatóval indult a református paplak földszintjén átengedett szobákban. Ballagi Mórt alkalmazták rendes tanárnak, Székács József és Török Pál pedig rendkívüli tanárokként vállalták, hogy díjazás nélkül adnak elő. Szerények voltak az anyagi lehetőségek is, amit egy akkor közszájon forgó adoma is jelez. A nagykőrösi lelkész meglátott Török szobájában egy szúette, jól megvasalt ládát, s megkérdezte: Ez az a láda, amelyikben a pesti teológiára való pénzt őrzöd? Erre Török így válaszolt: ha ez a láda tele volna pénzzel, az iskolaalapításhoz hozzá sem fognék, tele láda mellett a bolond is tud iskolát csinálni!

1857-ben a bányai egyházkerület közgyűlése úgy döntött, hogy hivatalosan is csatlakozik a főiskola fenntartásához. Az erre indított gyűjtés nem várt jó eredménnyel zárult, a tervezett 1500 helyett 1963 Ft gyűlt össze egy evangélikus tanszék fenntartására. A csatlakozást bizonyos óvatosság jellemezte, a felajánlott összegeket csak öt évre kérték az adományozóktól.[15]

Székács József az intézményben egyházi szónoklattant, újtestamentumi írásmagyarázatot és neveléstant adott elő, valamint egyházunk külön tantárgyait: evangélikus dogmatikát, liturgikát és szimbolikát.[16] Oktatott a főiskolán a pesti gyülekezet másik két lelkésze is. Lang Mihály német, Podhradszky József szlovák nyelven homiletikai, igehirdetési gyakorlatokat tartva tanította a német, illetve szlovák ajkú gyülekezetek jövendő papjait.[17] Az 1859. évi vizsgán már 45 református és 16 evangélikus diákja volt a teológiának. Amikor a vizsgák a református templomban befejeződtek, a külön tárgyakból és az igehirdetés gyakorlatából az evangélikusok a gyűléstermünkben vizsgáztak tovább Székács József, Lang Mihály és Podhradszky József jelenlétében.[18]

Győry Vilmos is a pesti protestáns teológiai tanintézet növendéke volt. Ő így emlékezett vissza egykori tanárára, Székács Józsefre: „Mindazok, kik szerencsések voltunk az ő tanítványai lehetni, mindnyájan egyhangúlag valljuk, hogy ez órák emléke feledhetetlen előttünk, s Székács alakja úgy áll még ma is lelkünk előtt, mint a legtiszteletre méltóbbak s legkedvesebbek egyike. Ritka ember tudott mint tanár, annyi nyájas leereszkedést s komoly tekintélyességet egyesíteni,

mint ő, ki ezen a pályán is fényes sikerrel működék, elméjének kincseivel gyarapítva tanítványai értelmét s szívének jóságával, megnyerve és magához csatolva teljesen azok szívének vonzalmát. Ő, az az elfoglalt ember, kinek minden perce drága volt, minden pillanata szükséges: tudott magának mint tanár, időt szakasztani arra is, hogy tanítványaival saját házánál is társalkodjék, meghívta őket gyakrabban csoportonként asztalához, hogy így ezen érintkezés által is nevelje, gyarapítsa őket a simább modor elsajátításában, amire minden ifjúnak nagy szüksége van, főleg az oly szerényebb körökből származóknak, milyenek általában mi valánk."[19]

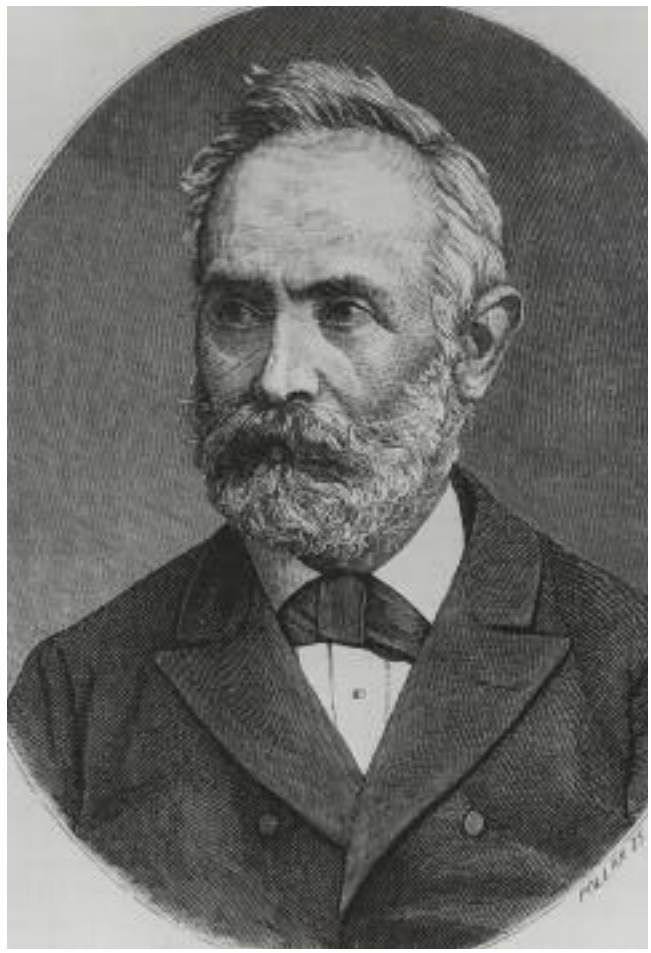

BALLAGI MÓR

A dunamelléki református és a bányai evangélikus egyházkerület által fenntartott teológiai tanintézet közös jellege 1865-ben szűnt meg. Az október 5–7-én tartott egyetemes gyűlés részben az anyagi nehézségeket tárgyalta: az evangélikusok által addig befizetett pénzalap kamatai nem elegendők arra, hogy az intézetet részünkről továbbra is fenn lehessen tartani, de fájlalni kellett a bennünket hátrányosan érintő intézkedéseket is. Ezért az a határozat született, hogy egyházunknak a főiskolai alapból visszakért tőkéjét kamatoztassuk addig, amíg sikerül külön evangélikus teológiai intézetet alapítani.[20] A nehézségekre már Székács József korábbi nyilatkozatai is felhívták a figyelmet. Báró Prónay Gábor egyetemes felügyelőnek 1864. április 16-án írt levelében sok elfoglaltságára hivatkozva lemondott tanári tisztségéről, ennek indoklását újsághírben is közzétette. Nyilatkozata azt tartalmazza, hogy a pesti teológiai intézetben az evangélikus tárgyakat eddig abban a reményben adta elő, hogy helyét az egyházegyetem vagy rendes, vagy rendkívüli tanárral pótolni fogja. Miután ez nem történt meg, és sokféle teendői között a tanárságot tovább nem vállalhatja, „szolgáljon mindenkinek tudomásul, hogy az említett intézetben ama sarkalatos confessionális (= hitvallási) tudományok – ha csak az egyetemes gyűlés helyem pótlásáról nem intézkedik – taníttatni többé nem fognak".[21] A helyzeten mégis segíteni akart azzal, hogy az 1864/65-ös tanév szeptemberétől egy évre még visszavonta lemondását, sőt szándéka szerint ezen túl is tovább segíti az ügyet, „hogy ezen intézeten egyházunk érdekei a tanra nézve képviselve legyenek, az ellenőrködést továbbra is vinni fogja".[22] A következő évi közgyűlés végül úgy döntött, hogy „kénytelenek vagyunk a térről visszavonulni",[23] a pesti teológiai intézet ezzel teljesen a református egyházé maradt. A teológia első évtizedében az evangélikus tanárok igen komoly részt vállaltak az oktatásból. Volt olyan év, amikor az evangélikus tanárok tartották az órák több, mint egyharmad részét. A közös működés évei alatt, 1855-1864-ig 265 hallgató iratkozott be az intézetbe, közülük 60 (26,5%) volt evangélikus.[24]

PROTESTÁNS SZERVEZŐDÉSEK: MESTERLEGÉNY-EGYLET ÉS ÁRVAHÁZ

Mindkét együttműködés gondolatának elindítója Biberauer Tivadar vasúti mérnök volt, aki 1857 őszétől élt Pesten. Édesapja[25] Grác evangélikus lelkésze volt. Fia a gyorsan fejlődő magyarországi vasúthálózat kiépítésében és fejlesztésében kapott kiemelkedő feladatokat. Mint elkötelezett keresztyén, küldetést vállalt egyházi téren is. Török Pál református lelkész megbízásából német nyelvű bibliaórákat tartott, a protestáns teológiai tanintézetben pedig angol nyelvet oktatott. Hivatásánál fogva sokat utazott. Többszöri németországi útja során ismerkedett meg és került hatása alá a diakóniai munkát megalapozó s az egyházat belülről ébresztő belmissziónak.[26] Őt is a másokon való segítés mély hitből fakadó vágya hajtotta.

Alig néhány hónappal Pestre kerülése után egy újságcikkel hívta fel magára a figyelmet. A cikk a német nyelvű *Evangelisches Wochenblatt*[27] 1858. január 28-i számában *Th. B.* monogrammal jelent meg „Das Lutherdenkmal" – *A Luther emlékmű* – címmel. Ebben az időben a németországi evangélikusok élénk mozgalmat indítottak a Wormsban emelendő Luther-szobor ügyében. Felhívásukat kiterjesztették Magyarországra is, adakozásra szólítva fel itteni hitsorsosaikat.[28] Biberauer Tivadar írása a már megvalósulóban lévő terv ellen foglalt állást. Egy kőből vagy ércből készült emlékmű az idő és az emberi kezek változásainak van kitéve. Ahogyan megformálták, úgy tönkre is tehetik. Egy élő emlékmű azonban felette áll az elemek csapásainak és az emberi romboló hatalmaknak. Példának hozta fel, hogy Gusztáv Adolf emlékét sem kő és érc őrzi, hanem a róla elnevezett egyesületek, amelyek segítségével „egész Európában látható módon új iskolákat, templomokat emelnek". Ugyanígy kellene élő emlékművet állítani Luthernek is, hogy az „evangélikus gyülekezetek belső keresztyén életének építésén dolgozzon. […] *Alakuljon egy Luther-egyesület, mely felelősséget érez a hitben hűséges tanárok és az evangélium prédikátorainak képzése iránt, valamint a kórházak, szegényházak, árvaházak és menedékházak alapítása és fenntartása iránt. Valamint vállalja Isten igéjének és más, az evangélium szellemétől megíratott és átjárt könyveknek a terjesztését. Egyszóval tegye magáévá az úgynevezett belmisszió széles területének művelését.*"

A gondolat nem várt erős visszhangot keltett. Rövid idő alatt több adomány érkezett az élő emlékmű javára. Erről apjának írt levelében is beszámolt, hangsúlyozva, hogy nem felekezetieskedés vezeti, amikor szorgalmazza, hogy Luthernak ne ércből öntött, hanem élő emlékmű állíttassék. Azt sem kívánja, hogy szigorúan hitvallásos reformátusok is segítsenek megalapításában. Csak azok tegyék ezt, akik Lutherben a nagy reformátort tisztelik. A új társulás ne legyen felekezeti színezetű, ne idézzen elő ezzel is meghasonlást. „Tavaly Bauhoferrel beszéltem az evangélikus mesterlegény-egylet alapításáról, ő azt mondta, van sürgősebb is, például egy árvaház alapítása. Mi lenne, ha a Luther-egylet első alkotása egy árvaház lenne mindkét evangélikus hitvallás hívei számára. Ez igazán a békességet szolgálná. Magát a Luther Bundot legjobb volna magában Németországban megalapítani."[29]

A Biberauer-levélben felvetett gondolat, a megújuló életet segítő szövetség Németországban a Martin Luther Bund megalakulásával vált valóra, itthon pedig abban az összefogásban, amelyik két protestáns szervezetet hozott létre, a legényegyletet és az árvaházat.

Pesti evangyélmi legényegylet

AZ EVANGÉLIUM ÜGYÉÉRT ELKÖTELEZETT BIBERAUER TIVADAR

Az ország a politikai elnyomás ellenére gazdaságilag gyarapodott és modernizálódott, ami a bécsi kormánynak is érdeke volt. Látványosan fejlődött a vasúti hálózat. 1846-ban még csak Vácig, 1850 decemberétől Vácon és Pozsonyon át már Bécsig lehetett eljutni, majd 1856 augusztusától Komáromon és Győrön át is. Kelet felé is egyre több irányban húzódott a vaspálya. Amerre a vasút ment, megélénkült az ipar és a kereskedelem, gyárak, malmok nőttek ki a földből. A gazdasági gyarapodás egyik legfontosabb központja Pest és Buda volt. Biberauer Tivadar mérnökként ebben a közegben élt, hiszen feladatai közé tartozott a már szűknek bizonyult pesti indóház bővítése, vagy az ország több pontján dolgozott a vasúti pályák megerősítésein. Így közelről látta azt a nagy tömegeket érintő társadalmi mozgást, amit az iparosodás indított el. Ezért érezte fontos feladatnak a munkásfiatalok összegyűjtését. „Ha pillantásinkat a legtöbb nagyobb városban élő iparűző ifjúságra szegezzük – foglalta össze tapasztalatait –, azt találjuk, hogy az életét csak a műhelyekben s korcsmákban tölti. Kevesen részesülhetnek azon szerencsében, melynél fogva gazdájuk családi körében szíves fogadtatást, valamint testi, úgy lelki táplálékot is nyerhetnének, mint ez a régi időkben általános szokás vala. Az ifjú, ki távol van szülőföldjétől, […] fenékig akarja üríteni a szabadság édes poharát, mely ezer meg ezer helyen nyújtatik elébe a csábítás képében, s így egymás után üríti ki a majd lassabban, majd gyorsabban működő méreg kelyheit, míg végre teste erőtlenné s lelke magasabb, nemesebb élvezetek iránt eltompítottá válik, s ő maga képtelennek érzi magát Isten által kijelölt állomásán mint családapa, iparos s községi tag környezetének felvilágosítása- s áldására működni” – írja a legényegylet első évéről szóló titkári jelentésében.[30] A méreg kelyheinél nemcsak az alkoholra, hanem az erősen terjedő nemi betegségekre is utalt. A mesterlegény egylet céljának támogatására összeköttetései és elkötelezettsége révén a szellemi és gazdasági élet sok kiváló személyét tudta megnyerni, a vasúti kerekeket gyártó Ganz Ábrahámtól a festő Barabás Miklósig, a sebész orvosprofesszor Balassa Jánostól[31] a Lánchidat építő Clark Ádámig. Így megszülethetett a pesti protestánsok körében az a mozgalom, amely Biberauer szavai szerint egy kis melegséget, erkölcsi támaszt, hitet és új reménységet, magasabb általános és szakmai tudást, s mindezeken kívül betegség vagy rokkantság esetén gyógykezelést és anyagi segítséget nyújthat hontalan vendégmunkásoknak, falusi otthonukat elvesztett fiataloknak.

BALASSA JÁNOS

Biberauer Tivadart kezdeményezésében az általa megismert nemzetközi példák is segítették. Ekkor Németországban már hatezres taglétszámmal 160 evangéliumi legényegylet működött, munkájukat pedig két saját egyleti közlöny is segítette. Kimagasló volt az angliai 80, a franciaországi 38, és az Egyesült Államokbeli 40 protestáns legényegylet száma is. Mintegy 250 legényegylet képviseltette magát az 1855-ben Párizsban megtartott tanácskozáson, amelyen alapelvként mondták ki: „A keresztyén ifjúegyletek azt tűzték ki céljokul, hogy egyetlenegy szövetségbe egyesítsék mindazokat, akik Jézus Krisztust a szent írás értelmében uruknak s megváltójuknak elismerik, hitökben s éltökben az ő tanítványai kívánnak lenni s egyesült erővel azt akarják véghezvinni, hogy Uruknak országa a fiatal emberek közt terjesztessék."[32] A külföldi példák mellett jelen volt a hazánkban már évek óta működő katolikus legényegylet is.

A pesti evangyélmi legényegylet gazdája a magyar–német gyülekezetünk vezetősége lett. Az alapszabály[33] szerint az elnökség tagjait az első évre a gyülekezet presbitériuma nevezi ki, majd a második évtől kezdve a tagok az egylet védnökei közül kerülnek ki, három évre szóló választással. Miután Székács József és Török Pál is beléptek a védnökök közé, Lang Mihály akkori esperest javasolták elnöknek, a titkári feladatot pedig az eszme felvetője és az ügyért fáradhatatlan Biberauer vasúti mérnök vállalta. A magyar–német egyház 1858 augusztusában vette át és fogadta el „az egyházközség 99 polgára s önálló tagja és 144 mesterlegény által aláírt folyamodványt."[34] A gyülekezet presbitériumának felterjesztésére a helytartóság 1859. január 18-án keltezett engedélye tette lehetővé az egylet megalakulását.[35] Működését gyülekezetünk azzal segítette, hogy iskolánk két helyiségét átengedte a hétköznaponként este és vasárnaponként tartott foglalkozások számára.

Székács József lapjában egyetlen év alatt háromszor is közölt tudósítást a protestáns legények egyesületéről.[36] A két iskolai helyiségben a németek és a magyarok oktatása külön folyt, de időnként közös teremben gyűltek össze „mint ugyanazon egyletnek hitben nem, de nyelvben különböző tagjai". Szép látni – írja –, midőn esténként, a munkaszünet beálltával az ifjak „sietnek az iskola-épületbe, hol egyes férfiak s a teológiai intézet növendékei hasznos tudományokban oktatják őket. Szép hallani, midőn az irodalom legszebb termékeit betanulják és szavalgatják, naponkint gyarapodó könyvtárukból hallgatagon könyveket olvasnak, s egyházi énekeket vallásos melegséggel zengedeznek." Majd lapján keresztül Székács a vidéki város-

okban lakó legényekhez fordul, tanulják el tőlük, hogyan kell a vasárnapot megszentelni és üdvös foglalkozással tölteni. „Kedves fiatal barátim, fordítsátok jóra a becses, drága időt, s lelketek üdvösségéről meg nem feledkezvén, törekedjetek egyéb hasznos ismeretekben is gyarapodni. Isten előtt egyenlők vagyunk, s becsületes művelt kézművesre szintoly szüksége van a hazának, mint bármely osztályra… Mert csakugyan jobb helyen van a mesterlegény az iskolában, hogy sem a kocsmában. Aztán ha nem szégyen a törvénytanulónak bajuszosan járni az egyetembe, hogyan lenne szégyen a becsületes kézműves legénynek bajuszosan ülni be a padba, hogy a testiek helyett lelkiekben gyarapodják. Ha a jó pap holtig tanul, bizony a jó mesterembernek is holtig kell tanulnia, oly szabály ez, mely mindenkire ráillik." Majd javasolja, hogy a vidékiek vegyék fel a kapcsolatot a pestiekkel, és keressék fel lelkészüket is az ügy felkarolására.

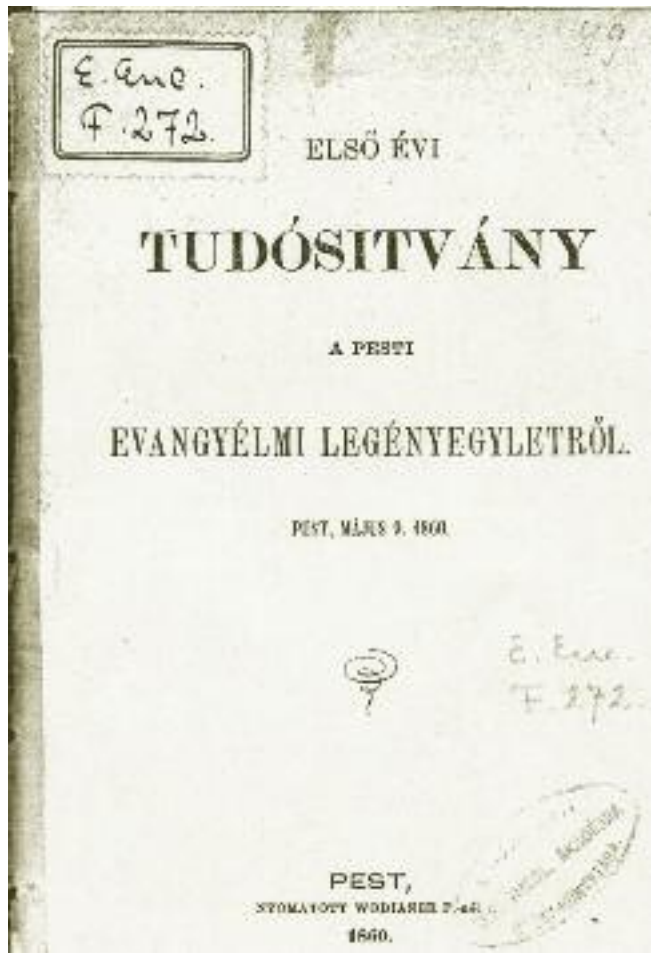

BESZÁMOLÓ AZ ELSŐ ÉVI MUNKÁRÓL

A legényegylet az első hivatalos közgyűlését 1860. május 23-án tartotta, amelyen Biberauer Tivadar titkári („titoknoki") jelentése elhangzott.[37] Ebből kiderül, hogy az egylet 100 legényből áll, de a nyilvános tagfelvételeken már 131 személy esett át, akik közül 25 elutazott, 6 pedig kilépett. Iparuk szerint található közöttük bognár, könyvkötő, esztergályos, kereskedőinas, zongora készítő, szűcs, fényező, tímár, gépész, ötvös, lakatos, szabó, kovács, betűszedő, cipész, kötélgyártó, rostakészítő, bádogos, borszeszégető, kárpitos, szíjgyártó, asztalos, kerékgyártó, műszerkészítő és ács. Ezek között 107 magyarhoni s bánsági (közöttük 9 budapesti), 6 erdélyi, 2 a többi ausztriai tartományba, 16 Németországba való. Nemzetiségükre nézve 71 német, 57 magyar és 3 szláv. Többen betegségük vagy kórházi kezelésük idején részesültek segélyben, mások útiköltséghez kaptak támogatást. Könyvtáruk 271 kötetből és 102 füzetből áll. A könyveket adományozók között Jókai Mór 28 és Heckenast Gusztáv 51 kötettel szerepel. Hálásan emeli ki a jelentés azokat a férfiakat, akik leckéket adnak az ifjaknak. Az egy fizetett és tizenkét ingyenes előadó magyar és német nyelven hittan, az egyház és a reformáció története, ének, világtörténet, földrajz, természettan, szépírás, számtan és könyvvezetés tárgyakat ad elő. Az evangélikus egyház pedig két iskolatermet folyvást ingyen enged át nekik, amihez Székács hozzáfűzi: „ez így igen jól van s ennek így kellene tartania mindaddig, míg az egylet pénztára annyira megerősödik, hogy saját lakot bérelhetnek". Az átengedett helyiségek vasár- és ünnepnapokon délután 2 órától, hétköznapokon pedig a munkaidő utáni esti óráktól a törvényes kapuzárásig álltak nyitva a mesterlegények és inasok előtt.

A protestáns legényegylet további életére nézve csupán egy-egy jelzés utal. A Protestáns Árvaegylet 1860. június 8-án tartott havi ülésének beszámolójában arról történik említés, hogy az árvák felvették nyári öltözéküket, s köszönetet szavaznak a legényegylet szabótagjainak, akik ingyen varrtak rájuk.[38] 1872-ben levelükben azzal fordulnak a presbitériumhoz, hogy az egyleti tagok számának gyarapodása miatt az addigi népiskolai osztálytermek helyett a gimnáziumban kérnek két, egymás mellett lévő termet. Kérésük elfogadásra talált.[39] Győry Vilmos 1877. évről szóló lelkészi jelentésében olvasható, hogy a gyülekezet tagjai jelentős részt vállaltak a Protestáns Árvaház és a *Budapesti protestáns iparos-képző egylet* gyámolításában. A Győry halálhírét közlő gyászértesítésen 1885-ben az szerepel, hogy ő az egylet elnöke is volt. Ugyanebben az évben, tehát 27 évvel az egyesület megalakulása után az iskolabizottság jegyzőkönyve számol be arról, hogy a gimnázium 4. osztályában gázrobbanás történt, mely az osztály ablakait s részben bútorzatát tönkretette, két mesterlegény is megsérült, akik a nevezett osztályban voltak, amely osztályterem a presbitérium által a protestáns legényegyletnek volt átengedve. A történtek után a presbitérium határozatában a Klauzál utcai elemi iskola tantermét jelölte ki esti helyiségül, a döntésről Belizay Béla egyházi gondnokot, a legényegyesület elnökét jegyzőkönyvi kivonatban tudósították.[40] Az ügy folytatásaként a budapesti Királyi Törvényszék büntető osztálya légszeszrobbanás által okozott tűzkár okozásának bűntette miatt eljárást indított Grusz Antal és Filó Mihály vádlottak ellen, amiről a gyülekezetet hivatalos levélben értesítették.[41] Ennél kedvesebb jelzés az, hogy a protestáns legényegylet dalköre gyülekezetünk száz éves jubileumán, 1887. november 13-án a gimnázium dísztermében énekelt.[42]

Protestáns Árvaegylet és Árvaház

Alig két hónappal a Luthernek élő emlékmű felállítását javasoló, nagy figyelmet keltő cikke után Biberauer Tivadar *Evangélikus árvaházakról* címmel újabb közleményt jelentetett meg az Evangelisches Wochenblatt című újság 1858. április 1-jén megjelent számában, amelyben az árvákat felkaroló intézmény szükségességére hívja fel a figyelmet.[43] Benne bibliai igékre hivatkozva ébreszti a felelősséget a gyermekek sorsa iránt. Akik Krisztus tanítványának nevezik magukat, nem ítélhetik feleslegesnek az árvaházakat. Arra a jogosan felvethető kérdésre, hogy a tervezett intézmény nem esik-e majd a felekezeti egyoldalúság áldozatául, így válaszol: *„A keresztyéni szeretet elég erős és széles pillér ahhoz, hogy rajta egy német és egy svájci reformátornak közös emlékművet állítsunk, mindkét felekezet belső egységének jeleként, különösen akkor, ha Krisztus ügyéről van szó”.* Cikkében megfogalmazódik a magyar protestantizmus súlyos kritikája is, amennyiben „mi Krisztus ügyét illetően még ebben az évben is koldulni kényszerültünk idegen hittestvéreinknél”. Írása „Egy laikus”[44] aláírással jelent meg, mint aki sem teológusnak, sem pedig diakóniai szakértőnek nem tartotta magát, és kifejezte azt a reményét, hogy az övénél gyakorlottabb toll is akad majd, amelyik az árvákat felkaroló intézmény megalapításának fontosságát nála jobban és hatásosabban tudja kifejteni.

Ez a gyakorlottabb toll Bauhofer György budai lelkész kezében volt. Cikkei 1858 novemberében az újság két, egymást követő számában jelentek meg *Az evangélikus árvaház Pesten – a valóság és egy álom* címmel.[45] Bauhofer az érzelmekre is mélyen ható módon számolt be az árvák helyzetéről három, saját lelkészi gyakorlatában megismert eset leírásával. Az igaz tör-

ténetek az olvasókra ugyanolyan mély hatást gyakoroltak, mint Biberauer szerény Th. B. betűkkel és „Egy laikus" álnéven korábban megjelent cikkei. Az árvaügy megoldatlanságának nyomorúságával mindenki találkozott, hiszen nem nőttek még fel a szabadságharc árvái sem, s az ismétlődő kolerajárványok is állandóan szaporították a szülők nélkül maradt gyermekek számát. A megfogalmazott vágy, hogy boldogító valósággá legyen a protestáns árvaház álma, nem maradt visszhangtalan. Az ügy barátai megalakítottak egy „alapító bizottságot", amelynek tagjai Bauhofer György budai lelkész, Biberauer Tivadar mérnök, Hornyánszky Viktor lapszerkesztő és Meyer Antal főmérnök voltak.[46] A Biberauer által kidolgozott és a rendőrhatóság által jóváhagyott alapszabályokat nyilvánosságra hozták, és *Kérelem hitsorsosainkhoz* címmel felhívást küldtek szét, s az egyesületbe való belépésre szólították fel őket. Programja szerint az egyesület szabad és független, a két protestáns egyházat felettes hatóságnak nem tekinti. Miután az ágostai és helvét hitvallásúak közösen alapították az egyesületet, az árvaház nyitva áll mindkét felekezet árvái számára. Felvesz olyan gyermekeket is, akiket az apa elhagy, vagy akiknek erkölcsi nevelésével a szülők nem törődnek, megmentve a börtöntől őket. Hangsúlyozza a program azt is, hogy nem közönséges értelemben vett árvaházat akar, ahol az árváknak ugyan testi és lelki jólétéről és világi pályára történő elhelyezésükről gondoskodnak, hanem olyan házat, ahol az árvák szigorú evangéliumi szellemben neveltetnek, amíg a hit erejével felfegyverezve nem bocsáthatók ki.

Az *Evangéliumi Árvaápoló Egylet*[47] alakuló közgyűlését 1859. május 17-én tartották meg gyülekezetünk iskolájának vizsgatermében. A zsúfolásig megtelt teremben jelen volt a rendőrség képviselője is. A jelenlévők biztató eredményekről hallhattak beszámolót. Máris közel hatszáz forint, egy segédmérnök egy esztendei fizetése gyűlt össze adományokból. Százötvennégyen vállalták az egylet rendes (havonként 50 krajcár), és hatvankilencen a rendkívüli (havonként 25 krajcár) tagdíjfizetéssel járó tagságát. Miután Bauhofer elhárította magától az elnökséget, Meyer Antal vasúti főfelügyelőt, főmérnököt választották meg elnöknek, Hornyánszky Viktort alelnöknek, Bauhofer György és Biberauer Tivadar pedig a héttagú választmány tagjai lettek. A közgyűlés felhatalmazta a választmányt tíz árva felvételére, akik később a Nagymező utca 47. számú ház három szobából és konyhából álló üres lakásában nyertek elhelyezést. Az avatási ünnepség István király napján, augusztus 20-án ment végbe, akkor már hét növendéke volt az új intézetnek. A nagyszámú gyülekezet nemcsak a ház udvarát, de az utcát is sűrűn ellepte, amikor Bauhofer György német nyelven a 118. zsoltár 23. verse alapján prédikált: „Az Úrtól lett ez, csodálatos a mi szemünkben." Bihari Imre teológiai segédtanár a távollévő Török Pált is helyettesítve magyar nyelven szólt arról, hogy az új intézmény nálunk az önzetlen keresztyén szeretet első megnyilvánulása. Ballagi Mór ezt még inkább kiemelte azzal, hogy itt az ébredés hívei és a liberálisok találkoztak a diakóniában, ami majd a példázatbeli mustármaghoz hasonlóan terebélyes fává fog növekedni. Ezt követően ismét német nyelven Lang Mihály imádkozott és mondott áldást. Az ünnepség végén a legényegylet énekkara külön erre az alkalomra komponált ünnepi éneket adott elő.[48]

A pesti árvaházban 1859 végén már tíz árvát ápoltak, az árvaegyletnek pedig 375 rendes és 244 rendkívüli tagja volt, akik tagságukkal elkötelezték magukat az árvaügy támogatására. Ez a jelentősen megnövekedett támogatói kör azonban feszültségek forrásává is vált. Habár az új tagok teljes elismeréssel adóztak az elért eredményeknek, közülük mégis sokan bírálták az árvaházban uralkodó, az alapszabályban is megfogalmazott „szigorú evangéliumi szellemű

LIEDEMANN FRIGYESNÉ,
A NŐI VÁLASZTMÁNY VEZETŐJE

nevelést".[49] Másrészt a választmány tagjainak számát óhajtották felemelni, hogy abban a különféle polgári állások, a két protestáns hitfelekezet és a magyar elem arányosabban legyen képviselve. A választmány többsége is méltányosnak ítélte az új tagok képviseletét, így amikor az 1860. február 29-i közgyűlés a választmány rendes tagjainak számát nagy szótöbbséggel 7-ről 9-re, a póttagokét 3-ról 5-re emelte, az első választmány beadta lemondását, alávetve magát az új választásnak. Ebben a feszültté vált helyzetben Székács József cikkével próbált meg közvetíteni, amelyben együtt szólította meg a szemben álló feleket: „Kedves Atyámfiai! Ha a tagok hét nyolcadrésze Budapesten van, ha hajlandók vagyunk ezen tagok részvétét az élő hit eredménye gyanánt tekinteni s érette a dicsőséget Istennek adni, ne féljünk attól, hogyha ezen budapestiek legjelesebb tagjai a választmányba bejutnak, oly szellemet vinnének be oda, melytől a szűkebb választmány egy pár tagja fázni látszik. Ne szóljunk erről többet, az ügy oly szent, oly magasztos, hogy azt mindenkinek gyámolítania legszentebb kötelessége. Álljunk mindnyájan a szeretet alapjára s Pállal és Jánossal egyesülten ragadjunk meg minden alkalmat, hogy az árvaintézet cél is legyen és eszköz is. Cél árváink gyámolítására és nevelésére, eszköz a forró keresztyén részvét, a hívő keresztyén élet emelésére közöttünk, mely a formaszerű szűkkeblűségeken túlemelkedik. Az eddig s hisszük ezentúl is működő választmány megérdemli leghálásabb köszönetünket, mert a kezdetnek roppant nehézségeivel férfiasan megküzdött. Isten áldja meg őket! Reméljük, hogy a nemsokára tartandó közgyűlés testvéries egyetértéssel egyenlítendi ki a dolgot."[50]

Az 1860. március 28-i közgyűlés Fuchs Rudolf[51] kereskedőt választotta meg elnöknek, Székács József lelkészt pedig másodelnöknek. Az alapító bizottságból Bauhofer György maradt meg választmányi tagnak, a többiek póttagok lettek.[52] A kormány gyanús szemmel nézte az egylet újraalakulását, annak új és hazafiasabb irányzatát, s emiatt folyton zaklatta a választmány főbb szereplőit. Egyszer a hajthatatlan Székácsot, majd a szelíd lelkületű Bauhofert parancsolta fel a budai várba a helytartótanács elé, hogy vallomást tegyenek az egyletben történt dolgokról. Az árvaügy azonban közüggyé vált, nem lehetett megállítani. Ezt mutatja az árvaegyesület tagjainak és az árváknak évről évre emelkedő száma, a kicsinek bizonyult első otthonból egy nagyobba költözés, vagy a segítőkészség számos megnyilvánulása. Az árvaegylet új választmánya megalakulása után másfél hónappal már azt közölhette, hogy egy 12

tagból álló női választmány is alakult, kik kettenketten havonként felváltva látogatják az intézetet, s az árvák élelmezésére, ruházatára és tisztaságára felügyelnek.[53] A női választmány vezetésére gyülekezetünk tagját, az egykori württenbergi lelkész leányát, *Liedemann Frigyesné, született Riecke Rózát* kérték meg, aki szolgálatát haláláig a leghűségesebben végezte.[54] A közgyűlés felkérte a budapesti és a környéken élő híveket, hogy küldjenek élelmiszereket az árvaház kamrájának, amelyeket Budán Bauhofer György, Pesten pedig Török Pál és Székács József lelkészek nejei vesznek át, nyugtázzák, és juttatják el az árvaháznak. Csetneki Jelenik Zsigmond fiatal, 30 éves orvos az újságból értesült az árvamunka megindulásáról, és felajánlotta a vezetőségnek ingyenes orvosi szolgálatát. Bauhofer „Kedves Testvérem az Úrban!" felkiáltással ölelte át az önzetlen, segítőkész fiatalembert, aki ezután harminc éven át végezte teljes odaadással az orvosi teendőket az intézet falai között.[55] Zsivora György annyira megszerette az árvákat, hogy minden év Péter-Pál napján vendégül látta őket rákosi kastélyában, az intézet egyik növendékét saját költségén orvosnak képeztette ki, végrendeletében pedig 13 500 forintot hagyott az árvaházra.[56]

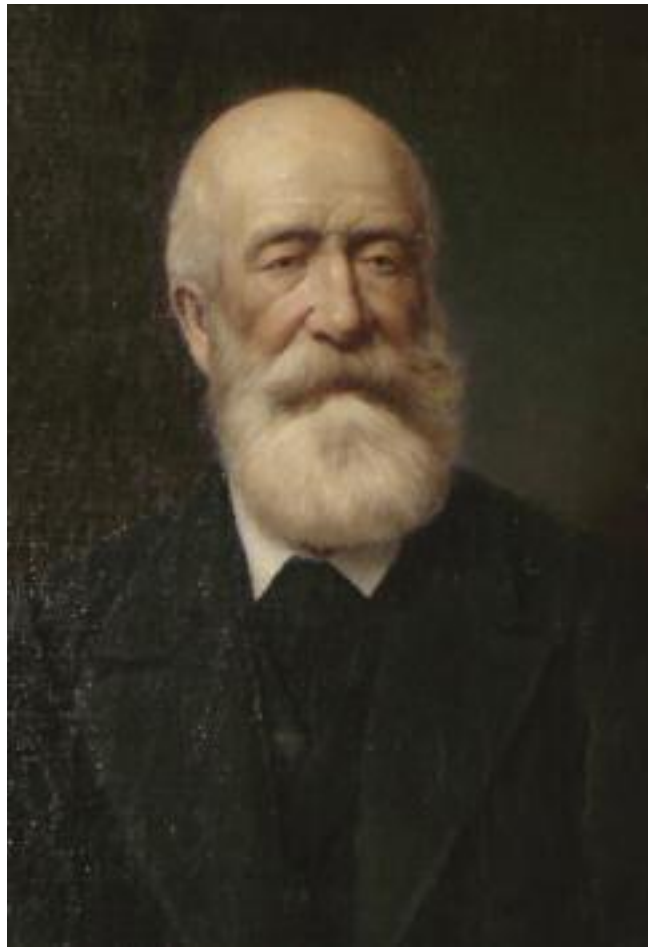

ZSIVORA GYÖRGY

Ez az egyre terebélyesedő támogatottság annak is volt köszönhető, hogy a bizottmány javaslatára a budapesti hívek időnként a templomokban hallhattak előadásokat az árvamunkáról. Ilyenre templomunkban 1860. április 29-én este 7 órakor került sor. Ezen Székács József ismertette az árvaegylet keletkezését és akkori helyzetét. Majd a halál két neméről szólt, amelyik „irígyletes" vagy „keserves" lehet. Irígyletes akkor, ha a szülők már Isten kegyelméből gyermekeiket felnevelve szárnyra bocsátották, sőt unokáikat is ringatták karjaikon, s akkor költöznek el az Úrban. Keserves a halál akkor, midőn az apa s anya azzal a tudattal hal meg, hogy magzatai árvák maradnak. Nem léphet fel a halál rémítőbb alakban, mint amikor a haldokló szülő ágyát gyönge, neveletlen árvák veszik körül, s miután becsukódott a szem, mely őrködött felettük, megfagytak a kezek, melyek ápolták őket, elnémultak az ajkak, amelyek vigasztalták, és édes nevükön szólították őket, a gyönge árváknak azt kell önmaguktól kérdezniük: ki lesz a mi édesanyánk, ki fog adni kenyeret? „Most, akinek érző szíve van, kérdezze, hogy mire való az árvaintézet? *Arra való az árvaintézet, hogy ha haldokló embertársunk halálos ágyát neveletlen árvák veszik körül, az azon tudattal halhasson meg, hogy van intézet, mely az ő árváinak atyja leend.* Arra való az árvaintézet, hogy midőn az árvák azt kérdik: Ki lesz a mi anyánk? ez intézet tárt karokkal azt mondhassa: Jertek, én leszek a ti atyátok s anyátok." *Azt akarjuk, hogy az így befogadott árvák a mi*

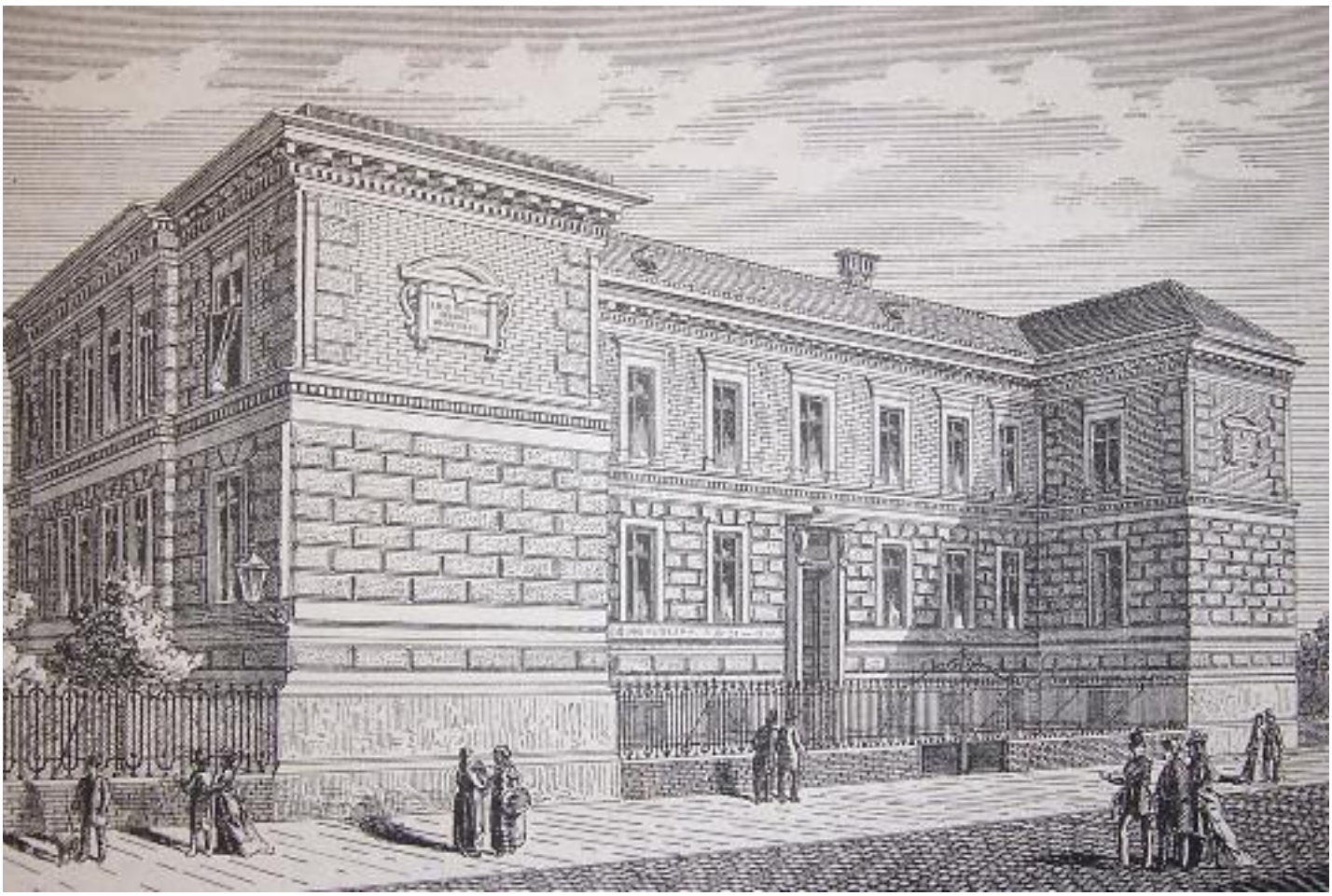

AZ ÁRVAHÁZ ÚJ ÉPÜLETE

kezeinkből ne csak ennek az életnek, hanem az örök életnek a kenyerét is vegyék, hogy ennek az életnek hasznos, az örök életnek pedig méltó polgáraivá váljanak. – Szavait Székács József azzal egészítette ki, hogy ha az egyházak az árvaház számára egy „perselykét" tennének ki, nem hiszi, hogy azokból egy éven át ne kerülne ki három, sőt hat forint is, „kivált ha ezen gondolat vezérlené az adakozót: Uram Isten! Vajon nem a magam valamelyik árvájáért teszem-e, amit ide beteszek!" Mondanivalóját gyülekezetünkben azzal foglalta össze: *az árvaügy a mi ügyünk*.[57]

Az árvák ügyét a nyomtatott sajtó is segítette, amikor beszámolt közgyűlésekről, vagy felhívást tett közzé: „A magyarhoni evangy. keresztyéneknek, az Úrban szeretett atyánkfiainak! […] Az Isten kimeríthetetlen jósága az idén gazdagon jutalmazta a szántóvetők szorgalmát. Nem volna-e illő dolog akkor, midőn betakarítjuk magunk és kedves mieink számára a mezők, kertek, szőlők gyümölcseit, megemlékezni az árvákról is, akik számára Istenen kívül senki sem gyűjt, sem a csűrbe nem takarít, ha mi bezárjuk előttük éléskamráinkat. Úgy, mint tavaly, az idén is megbíztuk Bauhofer, Török és Székács lelkész urak nejeit, hogy a vidékről jövő főzeléket, gyümölcsöt, gabonát és mindennemű élelmi szereket fogadják el és szállítsák az árvák kamrájába. Kelt Pesten, oct. 4. 1861. A pesti evangy. árva-egylet bizottmánya."[58] Be-

számolt a sajtó a karácsonyesti ünnepélyekről is. Ezek résztvevői a növendékeken túl az árvaegylet tagjai voltak. Az árvaház sok jóakarója és barátja jelenlétében 1861-ben a feldíszített karácsonyfa alatt Bauhofer György németül, Székács József magyarul szólt a jelenlévőkhöz. A cikk részletesen felsorolja az érkezett adományokat is.[59] 1862-ben először ugyancsak Bauhofer György budai lelkész hirdette az igét német nyelven, a felnőtteket szólítva meg, utána Győry Vilmos, akkor a pesti magyar egyház segédlelkésze a gyermekek felé fordult magyar szavakkal. Az ünnepség utáni ajándékosztás a cikk szerint arról tett bizonyságot, milyen tág körben törekedett a szeretet arra, hogy a kisgyermekekkel felejtesse árvaságukat. Az adományok között – sok más ajándék mellett – volt vastoll és zsebkendő, kalács és kesztyű, gyapjúkendő és gyermekfőkötő, ivópohár és tűzőfésű, ruha és sárcipő, tolltartó és palatábla, játékszer és csokoládé, aszalt szilva és sütemény. Gazdagították a karácsonyt a közösségnek szánt ajándékok is, zsák burgonyáktól a szobaseprűig, faggyúgyertyáktól a szappanig, valamint sok pénzbeli adomány is. A szeretet számtalan jele a szeretet ünnepén.[60]

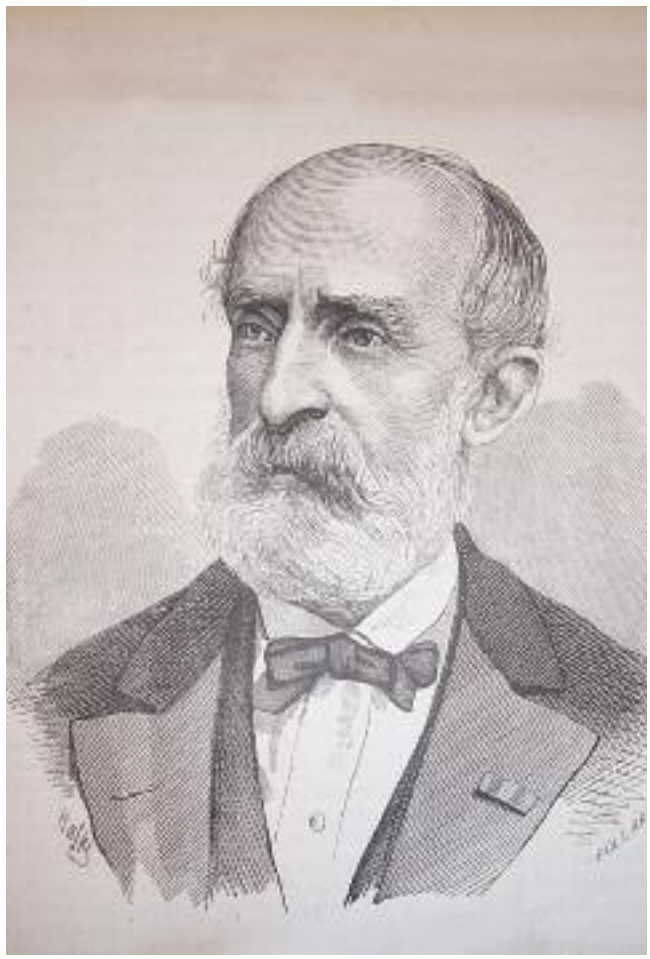

KOCHMEISTER FRIGYES ÁRVAEGYLETI ELNÖK

Székács József három évig alelnökként állott az egylet élén, mialatt az intézmény lassan túlnőtt a pesti és a budai gyülekezetek keretein, és országossá kezdett válni mind a gyermekek származása, mind pedig a támogatók lakhelye szerint. Az 1862. évi közgyűlés nemcsak felhatalmazta az árvaegyleti választmányt, hogy az árvák számát 16-ról 20-ra, s ha a helyiségek megengedik, 25-re is emelhesse, hanem kinyilvánította az egyletnek azt a szándékát is, hogy „az alapszabályok értelmében a magyar protestáns egyház intézete kíván lenni".[61] Az akkor már három év óta fennálló árvaegylet tagjainak száma 992 volt. Amikor Székácsnak sok más feladata miatt le kellett tennie a közvetlen irányítás terhét, még 13 éven át mint választmányi tag segítette az árvák ügyét, aminek hű támogatója maradt haláláig.[62]

Az egyre szaporodó támogatásoknak köszönhetően 1869. december 8-án a Dob utcában sikerült az árvaház számára az addig is használt házat megvenni, és ötven körüli létszámra berendezni.[63] Azonban hamarosan ez is szűknek bizonyult, nem beszélve az épület célszerűtlen berendezéséről, valamint egészségtelen fekvéséről. Mindez indokolta, hogy az árvaház egy erre a célra tervezett épületben kapjon végleges otthont. Székács Józsefnek sikerült az árvaügynek báró Kochmeister Frigyest[64] megnyernie, aki elvállalta az árvaegylet elnöki tisztségét.[65] Jelentős mértékben az ő fáradozásának köszönhető az újabb felhívásra megindult adakozás, amelynek reményen felüli eredménye tette lehetővé, hogy az 1876. április 28-án tar-

BROCSKÓ LAJOS IDŐS KORÁIG AZ ÁRVÁKÉRT ÉLT

tott árvaegyleti közgyűlés elhatározhatta a főváros által a mai Rózsák terén adományozott telken az építkezés megkezdését.[66] Megható az önzetlen támogatásnak a mértéke, amelyik az építkezés számos vonatkozásában megnyilvánult. Az építési bizottság több tekintélyes építésznek az emberbaráti célra ingyen benyújtott terve közül választhatott, amelyekből Kolbenheyer Frigyes tervét fogadták el. A vállakozók az elvállalt munkákat vagy mérsékelt árakon, vagy teljesen ingyen végezték el, a főváros pedig a kötelező díjakat térítette vissza. A 100 gyermek számára tervezett épületbe 1877 augusztusában már beköltözhettek az árvák, felavatására pedig november 16-án került sor. Az ünnepélyen a református teológusok énekkara után Győry Vilmos mondta el az alkalomra írt költeményét, Török Pál püspök igehirdetése után Doleschall Sándor lelkész imádkozott. Kochmeister Frigyes az építkezés eseményein túl szólt arról is, hogy az árvaházban ez ideig 186 árva gyermek talált ápolást és nevelést, s megemlítette azt is, hogy „az árvaház belső vezetése Brocskó Lajos úrnak mint árva-atyának és tanítónak a kezében van, aki saját intézetünknek fennállása első éveiben növendéke volt és a tanítói pályára szentelte magát".

A Protestáns Árvaházat a kommunista kormány államosította, ma egyházunk diákotthona.

A PÁTENS ELLENI KÜZDELEM

Ez a két szó: „protestáns pátens", az egész magyar nemzetnél harci riadót jelentett. Ezekkel a szavakkal emlékezik vissza erre az általa viharosnak nevezett időszakra a pesti magyar–német gyülekezet felügyelői tisztségét 1880 és 1892 között betöltő Búsbach Péter.[67] A megtorlás évtizede ugyanis két irányban adott feladatokat a protestáns egyházaknak. Az egyház belső életének fejlesztése, hitének és gyakorolt szeretetének ébrentartása mellett a bécsi kormányzattal szemben kifelé, megmaradásukért is kellett harcolniuk a protestánsoknak. A gyülekezetünk történetét tárgyaló könyv jellege és terjedelme nem teszi lehetővé a két protestáns egyházat érintő küzdelemnek teljes bemutatását. Ugyanakkor gyülekezetünk fővárosi helyzetéből és vezetőinek a gyülekezet határain messze túlmutató adottságaiból számukra olyan küldetés adódott, amely a protestáns egyházak egészére is hatással volt, s ezzel a felvállalt küldetéssel a gyülekezet története is elválaszthatatlanul összetartozik.

BÚSBACH PÉTER

A protestánsok önkormányzata törvényeken alapult. Ezek a korábbi évszázadok Habsburg ellenes felkelései után az ország törvényei közé iktatott békeszerződések, amelyek biztosították a vallásszabadságot is, valamint ilyen törvény volt az 1790/91. évi 26. törvénycikk *A vallás ügyéről*, vagy az 1847/48. évi országgyűlésen *A vallás dolgában* hozott 20. törvénycikk, amelynek 2. §-a kimondta: „E hazában törvényesen bevett vallásfelekezetekre nézve, különbség nélkül, tökéletes egyenlőség és viszonosság állapíttatik meg." Az autonómia, a törvényekben biztosított önkormányzat a legszélesebb önrendelkezési jogot biztosította az evangélikus és a református egyháznak. Volt lehetőségük törvényhozásra (zsinat), voltak egyházkerületeik (szuperintendenciák, ma püspökségek), voltak egyházmegyéik (esperességek), és volt egyházközségi szintű önkormányzatuk is. Az igazgatás mindegyik szinten választott lelkészi és nemlelkészi tisztségviselők révén történt. A legfőbb döntéseket egyházkormányzati testületek (közgyűlések, konventek, esetlegesen presbitériumok) hozták. Az egyházigazgatás mellett az egyházi bíráskodás és az oktatás szervezése is független volt az államtól. A megválasztottak küldőik által felelősségre vonhatók és a különböző szintű egyházi fegyelmi bíróságok elé állíthatók voltak. Az egyház legfelső szintű vezetője az evangélikus egyházban az ugyancsak választott egyetemes felügyelő (másképp főfelügyelő) és a szolgálatára nézve legidősebb szuperintendens (püspök) volt. A vezetésben minden egyházkormányzati szinten a paritás érvényesült, tehát a lelkész, az esperes, a püspök mellett azonos képviseleti joggal felruházott nem lelkészi (világi) vezető is állt. Az egyházak zsinatai által hozott törvények felett a királyt megillette a „legfőbb felügyelet" joga, amely az uralkodónak vétójogot biztosított, a törvények csak helybenhagyása után léphettek hatályba. Ugyanakkor az 1790/91. évi 26. törvénycikk az uralkodó számára azt a fontos kötelezést is tartalmazza, hogy „Ő császári királyi Felsége, az őt illető legfőbb felügyelési hatalomnál fogva, a mindkét hitvallású evangélikusokat tovább is ki fogja hallgatni, s egyszersmind gondoskodik, hogy ez ügyben határozott, és az ő vallásuk elveihez alkalmazott rend állapíttassék meg".[68] A magyarországi protestáns egyházak életét ma már nem ezek a régi törvények biztosítják,[69] de törvényhozásuk, közigazgatásuk és bíráskodásuk mindmáig ezeken a korábbi, több évszázados önkormányzati hagyományokon alapul.

A szabadságharc leverése után az egyházi önkormányzat teljes felfüggesztésének ostromállapota mintegy öt éven keresztül tartott. Az osztrák kormány a vallásügyet teljesen és gyökeresen át akarta rendezni az abszolút monarchiának, tehát az uralkodó korlátlan hatal-

IGÉNYTELEN

VÉLEMÉNYEK

A

KÉT EVANGYÉLMI EGYHÁZ

ÜGYEINEK IGAZGATÁSÁT

MINISZTERI TÖRVÉNYJAVASLAT FELETT.

SZÉKÁCS JÓZSEF.

PESTEN.

A MINISZTERI TERVEZETET ELUTASÍTÓ VÉLEMÉNY

mán alapuló államrendszernek megfelelően. A pápával 1855-ben megkötött konkordátum után a protestánsokkal egy olyan egyházalkotmányt akartak elfogadtatni, amely lehetővé teszi a birodalom összes protestánsának egységes kormányzását,[70] elfogadtatva velük autonómiájuk feladását és a politikai hatalom életüket igazgató irányítását. Arra számítottak, hogyha a legalkotmányosabb érzületű protestánsok az önkény előtt fejet hajtanak, akkor az államban is bátran tehetnek kísérletet.[71] A rendezést elősegítendő, Thun kultuszminiszter egy „bizalmi férfiakból" álló értekezletet hívott össze Bécsbe,[72] amelyik 1855. május 17-én kezdte meg munkáját. A formális megbeszélések csupán megnyugtatásul szolgáltak, előkészítve egy 1856. augusztus 21-én megjelent *egyházszervezési tervezetet,*[73] amely alapelveiben merőben ellenkezett a hazai két protestáns egyház törvényileg biztosított jogaival. Elfogadását már az a forma is elfogadhatatlanná tette, hogy a bécsi minisztérium törvényjavaslata volt, hiszen az egyházi törvényeket a zsinatból kellett volna az uralkodóhoz felterjeszteni, és nem az uralkodótól leküldeni. Tartalmilag pedig a protestáns egyházak feletti irányítás egy császári és királyi egyházi főtanács kezébe került volna a legfőbb felügyelet és a legfelsőbb fokú egyházi bíráskodás jogosítványával. A tervezet szerint a főtanács tagjait a császár nevezi ki, akik állami hivatalnokokként fizetésüket az államtól kapják, jogkörük pedig a lelkészválasztások megerősítésétől kezdve a zsinati törvények jóváhagyásáig terjed.

Miután a tervezetet azzal küldték le az egyházkerületekhez, hogy arról véleményt nyilváníthatnak, Székács József hamarosan egy részletes hozzászólást jelentetett meg *Igénytelen vélemények a két evangyélmi egyház ügyeinek igazgatását tárgyazó miniszteri törvényjavaslat felett* címmel. Véleményét azért nevezte igénytelennek, mert az magánvéleményeként jelent meg. Ugyanakkor Székács nyolcvan oldalon keresztül – jogászi végzettségének birtokában – igényes biztonsággal utasítja el a miniszteri tervezetet, védve az egyház törvényekben biztosított autonómiáját, amely a dolgozat szerint kettőt foglal magában: „képességet és jogot arra, hogy valaki maga magának törvényeket szerezzen; s képességet és jogot arra, hogy a maga által szerzett törvényeket önmagára alkalmazza". Miután pedig a két testvéregyház háromszáz éven keresztül élt ezzel a jogával, és él azzal a jelenben is, ezért *„az egyházi főtanácsnak, mint tervezett egyházi törvényszéknek nincsen helye az evangyelmi egyházi alkotmányban", mert felhatalmazása nem az egyháztól ered.* Ha a kormány célszerűnek látja egy ilyen hatóság felállítását, „ebbe az evangyelmi hitfelekezeteknek nincs beleszólásuk; hanem azt kénytelenek vagyunk nyilvánítani, hogy az ily testület, habár tagjai hitünk sorsosai volnának is, hatáskörére s helyeinek betöltésére nézve az egyházon kívül állana, miszerint azt *állami hatóságnak* igen, de *egyházi hatóságnak* el nem ismerhetnők". *Az autonómiáról „az egyháznak még akarva sem szabad lemondania, mert maga magát ölné meg".* Ugyanilyen éles elutasításban részesül Székács részé-

ről a törvényjavaslat sok más részletkérdése is, amikor kiáll – a római katolikus egyházban fennálló papuralomtól elhatárolódva – a kettős elnökség megtartása vagy az egyház tisztségviselőinek szabad választása mellett.[74]

A kormány törvénytervezete Székács József véleményéhez hasonlóan mindkét egyház részéről általános elutasítást kapott.[75] Erre a kormány válasza az volt, hogy 1859. szeptember 1-jén kibocsátotta a *protestáns pátens* néven ismertté vált nyílt parancsot, amellyel a protestáns egyházi ügyeket hatalmi szóval és véglegesen kívánta rendezni. Ez tartalmában ugyan változott a korábbi tervezethez képest, de lényege éppen úgy az autonómia tagadása volt. Amikor a hivatalos lapban megjelent a rendelet és annak végrehajtási utasítása, Székács József Bécsben tartózkodott, kihallgatást kérve a Kultuszminisztériumban a pesti protestáns teológiai intézet ügyében. Ott Zimmermann[76] miniszteri tanácsos, a pátens megalkotója fogadta, és tőle a pátens felőli véleményét kérdezte. Amikor a beszélgetés során Székács számára világossá lett, hogy az nem javaslat, amit egy összehívható zsinat még megtárgyalhat, hanem a pátens törvény, amely úgy amint van minden paragrafusában végrehajtandó, válasza egyértelmű volt és határozott: „Uram, ha a patens törvény én el nem fogadom soha, még ha az egész egyházban magam állnék is a véleményemmel, mert *én mindörökké tagadom az állam azon jogát, hogy az az egyház megkérdezése és beleegyezése nélkül törvényt hozhasson, az egyház számára.*"[77] Tárgyalási alapnak Székács el tudta fogadni, de végrehajtandó törvénynek nem.

HUNFALVY PÁL

A pátens valóban riadóvá, harcra szólító jellé vált az egyházban, és állásfoglalásra késztető témává a pesti gyülekezetben is. Székács mások mellett Hunfalvy Pállal[78] is hosszasan beszélgetetett a nyílt parancsról. Néhány nappal a pátens megjelenése után Búsbach Péter Székácsot felkeresve nála találta Hunfalvy Pált, így tanúja volt egy beszélgetésüknek. Székács véleménye így hangzott: Ez a nyílt parancs sokban javította ugyan az 1856-os eredeti tervezetet, de elfogadása által egyházunkat mégis egyenesen az állam szolgájává tennénk. Hunfalvy válasza: Én nem ezen, hanem általános politikai szempontból tekintem a kérdést. Szabad-e nekünk a legjobb tervezetet is *ajándékul* elfogadni, és törvénybiztosította *jogokat* érte feladni?[79]

Mozgalmas és veszélyeket rejtő időszak kezdődött el. Az első nyilvános tiltakozás a tiszai egyházkerület Késmárkon, 1859. szeptember 27–29-én tartott közgyűlésén hangzott el. Zsedényi Ede,[80] a hat szabad királyi városi esperesség képviselője éles hangon ítélte el, hogy a kérve-kért zsinat helyett a pátens rendezze el a protestánsok ügyeit. Az általa javasolt felira-

ZSEDÉNYI EDE

tot a közgyűlés egyhangúlag és lelkesen tette magáévá, és számtalan példányban kinyomtatva terjedt országszerte. Zsedényit izgatás bűntette miatt négyhavi elzárásra ítélték, amit nyolc hónapra súlyosbítottak, megfosztva őt udvari tanácsosi méltóságától, nyugdíjától és nemességétől is. Ugyancsak négyhavi börtönt kapott Máday Károly[81] szepesbélai lelkész, a közgyűlés jegyzője. Pálkövi Antal sárospataki református tanárt pedig, aki a közgyűlési határozatok kinyomtatásáról gondoskodott, kéthavi elzárásra ítélték.

A fenyegetettségnek ebben a légkörében ült össze 1859. december 13-án a budapesti esperességi ülés Lang Mihály esperes és Kund Vilmos,[82] a német gyülekezet felügyelőjének elnökletével. A felvett jegyzőkönyv[83] szerint a pesti magyar, a pesti német, a budavári és a váci gyülekezet[84] képviselői felolvasták határozataikat, melyek egybehangzóan elutasítják mind az 1859. év szeptember 1-jén kibocsátott császári nyílt parancsot, mind a szeptember 2-án kelt miniszteri rendeletet, mert olyan nyílt parancsok által, amelyek kézzelfogható ellentétben állnak a törvényekben biztosított autonómiánkkal, „magukat kormányoztatni lelkiismeretöknél fogva nem engedhetik". Ugyanakkor „a pesti tót gyülekezet, habár a maga részéről is javítani és változtatni valót talál a legmagasb pátensen és min. rendeleten: azokat mégis – miután csak ezúton reméli a zsinat tarthatását elérni – elfogadására szavaz". Lang Mihály esperes közölte még a vallásügyi miniszter Bécsben december 1-jén keltezett leiratát, amelyben „a f. hó 15-re összehívott kerületi gyűlésre követek küldését megtiltja".

Bár a gyülekezetek határozatai egyértelműek voltak, a megbeszélés során néhány lelkész véleménye eltért gyűléseik határozatától, amiről Székács naplója számol be. Lang Mihály, a német gyülekezet lelkésze kijelentette, hogy őt a kerületi gyűlésre ne jelöljék küldöttnek, mert helyzete a rendőrség irányában igen kényes, és ő inkább azzal akar jó viszonyban lenni, hogy ez által gyülekezetének használjon. Bauhofer György budai lelkész pedig védelmébe vette a pátenst arra hivatkozva, milyen veszedelemnek tesszük ki magunkat, ha el nem fogadjuk. Ezzel Richelieu korát idéznénk fel, a dragonyosok katonai elnyomását, akik Franciaországban a protestánsokat vérig zaklatták. Székács válaszában kiemelte, hogy a pátens ellen nincs más fegyverünk, mint a tiltakozás; hogy ilyen döntő pillanatokban a hallgatás legszentebb jogaink elárulása; és hogy milyen öröm számára, hogy a budapesti esperesség

gyülekezetei a tiltakozásra nézve egyetértenek. Bauhofer lelkésztársa felé pedig az volt a válasza, hogy ha a gyülekezetre evangéliumszerű meggyőződése miatt a dragonyosok zaklatása várna, a gyülekezet méltán várhatja lelkészétől, hogy azt mellével fedezze, minthogy a gyülekezet is egyként álljon a lelkész mögött. „Mert *ha ily döntő percekben magára hagyjuk azon gyülekezetet, melynek jótéteményit élvezzük, az Úr jellemzése szerint nem pásztorok vagyunk többé, hanem béresek.*"[85]

Két nap múlva, a bányai egyházkerület közgyűlését a templomban kívánták megtartani, mivel bizonyossá vált, hogy a kormány elhatározta a gyűlés feloszlatását. A katonaság körül is vette templomunkat. Oda azonban egyébként sem tudtak volna a résztvevők bemenni, mivel Lang Mihály német lelkész a gyűlés megtartásának tilalmára hivatkozva a templom kulcsait magához vette, és hazulról eltávozott, s emiatt a templomot nem lehetett kinyitni. A közgyűlés így ki volt zárva a templomból, ezért tagjai az iskolaépület nagytermében gyülekeztek. Mivel a kerületnek sem szuperintendense, sem felügyelője nem volt, a gyűlést legidősebb espereskénta Pest megyei esperes, az éltes Esztergály Mihály[86] és Dessewffy Ottó[87] nógrádi egyházmegyei felügyelő vezette. A gyűlésen jelen volt Zsilinszky Mihály is mint a jegyzőkönyvben[88] név szerint felsorolt hivatalos küldötteken kívüli „számos egyházi és világi hívek" egyike, aki két évtized után így emlékezett vissza a közgyűlésre: „Még most is élénken él lelkemben ezen nevezetes gyűlés képe, melyen a két sápadt arcú, de határozott lelkű elnök körül az egyház bajnokai tömött sorokban ültek, környezve roppant számú kíváncsi hallgatóságtól. A világi elnök síri csendben nyitotta meg a gyűlést, mialatt a rendőrök utat próbáltak maguknak törni a közönségen át. Csakis annyi idő volt, hogy a képviselők egyértelműen kijelentették, hogy ő felsége megkérendő: »miszerint a szept. 1-jéről kelt nyílt parancsot és a szept. 2-iki miniszteri rendeletet, mint egyházi autonómiánkat veszélyeztetőket felfüggeszteni; a gyűlések tarthatása elleni tilalmak visszavétele mellett az egyházat az 1849-iki előtti állapotba visszahelyezni, és ennek alapján a zsinat megtarthatását megengedni –, végre pedig némely hitsorsosaink ellen foganatba vett vizsgálatokat és kereseteket kegyelmesen megszüntetni méltóztassék«. Még nem hangzott el a határozat, midőn a fegyveres rendőrség tisztje az elnökség előtt megjelenve kijelentette, hogy az a gyűlést vagy azonnal oszlassa szét, vagy mint fogoly kövesse. *Ily erőszak ellen nincs más fegyverünk* – mondá Székács –, *mint az imádság.* Az imát az egyházi elnöknek kellett volna ekkor mondania. Esztergály azonban felkérőleg Székácsra tekintett. És e komolyan ünnepélyes pillanatban Székács imádkozni kezdett.[89] Ez imádság hatását tollal leírni nem lehet. A hely, hol elmondatott, az alkalom, mely véletlenül jött, az alak, a hang, melyen elmondva volt, mind összeműködtek arra, hogy a hallgatóság szívét meghassa és szent ihlettel töltse be –, s oly elhatározásokat szüljön a keblekben, melynek ellenében haszontalanná, tehetetlenné válik minden földi hatalom. Soha ilyen rögtönzött imát nem hallottam, mely annyira megrázta volna a szívet és velőt egyaránt; melynek hallatára a kormány fegyveres durva eszközei ott állottak tehetetlenül, könnyes szemekkel és remegő karokkal, míg a vallásos és hazafias lelkesültség legszentebb tüzétől ihletett egyháztagok égbekiáltó némasággal oszlottak el."[90]

Az elkeseredett és elszánt lakossági közhangulatra jellemző ugyanennek a napnak egy kapcsolódó eseménye is. A gyűléssel egy időben Kisfaludyra emlékező rekviem volt, amelyen az egyetem ifjúsága tömegesen megjelent. Amikor az ifjúság arról értesült, hogy templomunk előtt katonaság van felállítva, a gyászmise után nagy tömegben a templomhoz tódult. Akkorra azon-

A MAGYARHONI
ÁGOSTAI ÉS HELVÉT HITVALLÁSÚ
EVANGYELIKUSOK
SZABAD ÉS NYILVÁNOS
VALLÁSGYAKORLATÁT
BIZTOSÍTÓ TÖRVÉNYEK
Religionsausübung
JOS. SZÉKÁCS.
PEST, 1860.

A PROTESTÁNSOKAT VÉDŐ TÖRVÉNYEK KÉTNYELVŰ GYŰJTEMÉNYE

ban már a gyűlést szétzavarták, így a katonaság is eloszlott. A diákok azt hívén, hogy a gyűlés tagjai a templomba vannak bezárva, be akarták törni az ajtót. Erről azonban Székács még időben értesült, s kérésére („ha engem szeretnek, oszoljanak el békességgel") néhány perc múlva a templom előtt már egy diák sem volt látható.[91]

A nap eseményeit Isten kedvező és felettünk őrködő kegyelme tanúságaként fogadta Székács József. Azt is, hogy sikerült a pátenst elutasító határozatot a kerületi gyűlésnek még feloszlatása előtt meghoznia. De azt is, hogy sem a gyűlésen, sem a templom előtt nem történt tragédia. Ő pedig tovább harcolt egyháza függetlenségéért, amiben természetesen továbbra sem volt egyedül. Így már 1860. januárban egy közös protestáns küldöttség tagjaként járt ismét Bécsben, ahol gróf Rechberg miniszterelnök előtt a küldöttség többi tagja nevében is ő fejtette ki, hogy a pátens sarkalatos jogainkba ütközik, ezért nem ajánlhatjuk a gyülekezeteknek, s egyházaink felé az első kedvező lépést a kormánynak kell megtennie. Az ismét eredmény nélkül félbeszakadt tárgyalások után, mielőtt a küldöttség dolgavégezetlenül haza indult volna – emlékezik Székács –, „illő, hogy buzgó imádsággal fejezzük be sikertelen, de híven és egyházunk javára tiszta lélekkel irányult működésünket. Ez az imádság ismét nekem jutott, mintha tudták volna, hogy nyilván és titkon alig imádkozott egyházunk megmentéséért e nehéz időkben többet és forróbban valaki, mint én".[92]

Székács József a küzdelmet azzal is segíteni akarta, hogy 1860. március 22-i dátummal kiadta *A Magyarhoni ágostai és helvét hitvallású evangyelikusok szabad és nyilvános vallásgyakorlatát biztosító törvények* címmel a vallás ügyét biztosító törvényeket, kezdve az 1606. évi bécsi békeszerződésnek az ország törvényei közé iktatott pontjaitól az 1848-as törvényig. A magyar és német nyelven egymás mellett olvasható törvények sokakat bátoríthattak és segíthettek érveik megfogalmazásában. Bátorítást tartalmazott az előszó is: „ezen törvényekhez ragaszkodni egyebeket nem is említve, annál szorosabb kötelességünk, minél szentebb előttünk azon törvényhozóknak emlékezete, kiknek ezen törvényes alapot köszönjük."[93]

Pesten is elkezdődtek a pörbefogások. Székácsot február 29-re idézte be Heller vizsgálóbíró a törvényszék épületébe, és ott kihallgatták. Előtte beavatott barátok óvatosságra intették, nem titkolva, hogy a vizsgálat éle ellene irányul. A vádpontok főként a december 13-i esperességi ülésen elmondottakra vonatkoztak. Az ítélet bármikor várható volt, „de annyi igaz, hogy ekkor már kissé vérszemet kaptunk, mert addig gyötörtek, míg végre hozzátörődtünk s addig fenyegettek, hogy végre föl sem vettük". A meghozott ítéleteket azonban már nem hirdették ki. 1860. május 15-én jelent meg Benedek Lajos[94] táborszernagyhoz intézve az a legfelső rendelet, amelyik hatályon kívül helyezte a pátenst azokra az egyházi testületekre nézve, amelyek

azt nem fogadták el, valamint megszüntette azokat a vizsgálatokat és büntetéseket, amelyek ebből az ügyből keletkeztek. Az addig már a pátens szerint berendezkedett gyülekezeteket és egyházi testületeket a rendelet ugyanakkor meghagyta helyzetükben.

Nagy diadala volt ez nemcsak a hazai protestáns egyházaknak, hanem diadala lett az egész országnak – írja Zsilinszky Mihály –, mert „ettől számítandó az ősi magyar alkotmány visszaállításának nagyjelentőségű új korszaka is".[95] A pátens ügye csak külső alakja szerint volt a protestánsok kérdése, valójában az egész nemzet velük érzett. Mindenki tudta, látta és érezte, hogy a protestánsok küzdelme nem a felekezetekkel szembeni több vagy kevesebb jog kérdése, hanem a protestánsok a törvényes jogaik védelmében a magyar törvények egy darabját védik meg az azokat semmibe vevő osztrák önkényuralommal szemben. A protestáns vallási törvények védelme a magyar alkotmányjog védelme volt, az utolsó mentsvárért vívott küzdelem, „amelynek sáncai mögött még magyar élet, magyar szabadság, magyar törvényesség él".[96] Ezért volt a magyar állam protestáns törvényei fenntartásáért vívott harc győzelme az egész ország győzelme, ezért buzdították és támogatták a protestánsokat katolikus főpapok és főurak is, és támogatta az egész nemzet. Jókai Mór közel negyven év után úgy emlékezett vissza a pátensre, hogy a kormány ezzel „még az égbejáró utat is el akarta tőlünk zárni: megtámadva a vallásszabadságot. S hogy ezen a merényleten összetört a hatalma. – De szép idők voltak! Mikor a protestánsok nagy gyülekezetén megjelentek a római katolikus egyházfejedelmek, mint jóakaró hallgatók, s a honszeretet és szabadság szent lángjától áthevülve, egyesíték buzgó imáikat az üldözöttekével, kitartásra buzdítva őket mindhalálig!"[97]

BENEDEK LAJOS TÁBORSZERNAGY

A bécsi kormány a protestáns pátens, a nyílt parancs bukásával szenvedte el Magyarországon a központosító önkényuralmi rendszerének első nagy vereségét.[98] Visszavonása után az egész országot meghatározó örömöt szemléltesse két kiemelt példa: amikor Zsedényi Edét a királyi kegyelem Kassán fogságából kiszabadította, az egész város lakossága valláskülönbség nélkül a *Szózatot* énekelve kísérte őt szállására, a tiszai egyházkerületnek az elnyomás évtizede után tartott első közgyűlése pedig a pátens két mártírját tisztelte meg bizalmával, Máday Károlyt püspökké, Zsedényi Edét pedig kerületi felügyelővé választva.

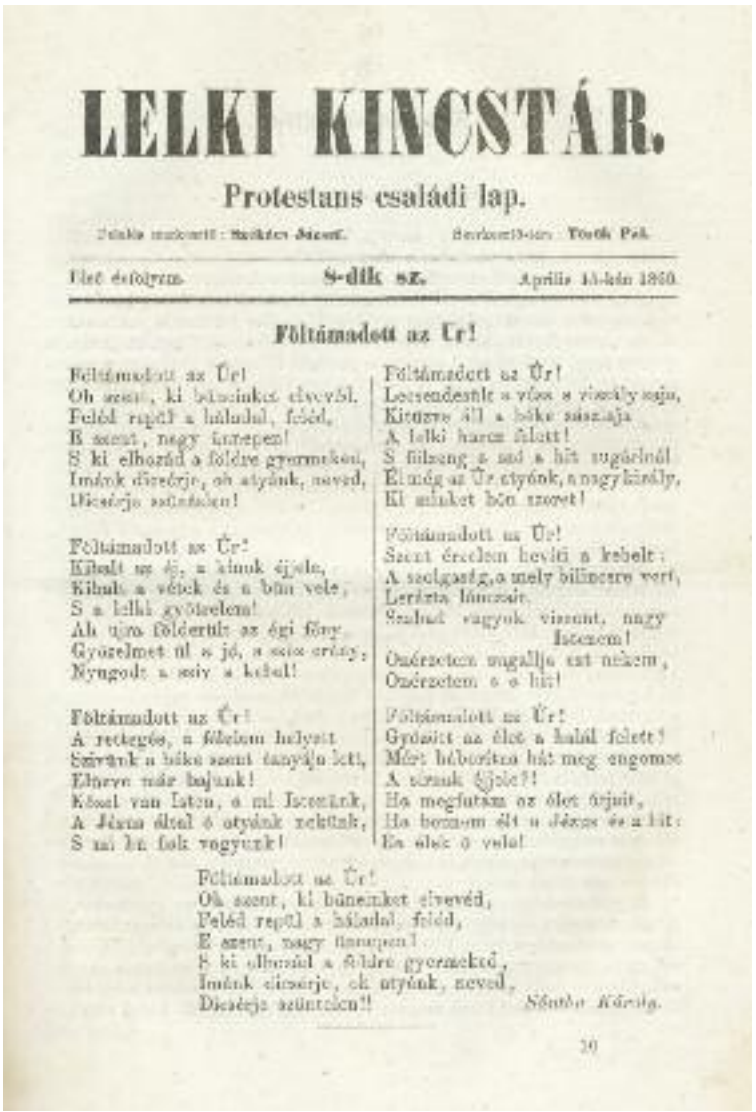

LELKI KINCSTÁR.

Protestans családi lap.

Szerkesztő-tár: Török Pál.

Első évfolyam. 8-dik sz. Április 15-kén 1860.

Föltámadott az Úr!

Föltámadott az Úr!
Oh szent, ki bűneinket elvevéd,
Feléd repül a háladal, feléd,
E szent, nagy ünnepen!
S ki elhozád a földre gyermeked,
Imánk dicsérje, ok atyánk, neved,
Dicsérje szüntelen!

Föltámadott az Úr!
Kihalt az éj, a kinok éjjele,
Kihalt a vétek és a bűn vele,
S a lelki győtzelem!
Ah újra földerült az égi fény,
Győzelmet ül a jó, a szix erény,
Nyugodt a szív a kebel!

Föltámadott az Úr!
A rettegés, a félelem helyett
Szivünk a béke szent ünnyája lett,
Elérve már bajunk!
Köszel van Isten, a mi Istenünk,
A Jézus által ő atyánk nekünk,
S mi hu fiok vagyunk!

Föltámadott az Úr!
Leesendesült a vész a viszály saja,
Kitüzve áll a béke sászlaja
A lelki harcz felett!
S fülzeng a szó a hit sugárinál
Él még az Úr atyánk, a nagy király,
Ki minket bőn szeret!

Föltámadott az Úr!
Szent érzelem heviti a kebelt:
A szolgaság, a mely bilincsre vert,
Lerázta lánczait.
Szabad vagyok viszont, nagy Istenem!
Onérzetem sugallja ezt nekem,
Onérzetem a a hit!

Föltámadott az Úr!
Győzött az élet a halál felett!
Mért háborítna hát meg engomet
A sírnak éjjele?!
Ha megfutám az élet árjait,
Ha bennem élt a Jézus és a hit:
Ez élek ő vele!

Föltámadott az Úr!
Oh szent, ki bűneinket elvevéd,
Feléd repül a háladal, feléd,
E szent, nagy ünnepen!
S ki elhozád a földre gyermeked,
Imánk dicsérje, ok atyánk, neved,
Dicsérje szüntelen!!

Sántha Károly.

10

A HÚSVÉTI SZÁM

LELKI KINCSTÁR – PROTESTÁNS CSALÁDI LAP

A pátensharc nehéz időszakában sem szűkült egyetlen feladattá az egyház autonómiájának megvédése. A fontosabb feladat ekkor is az egyház belső életével kapcsolatos küldetés maradt. Székács József a viharos időszak válságos heteiben *Lelki Kincstár* néven új lapot indított. A kéthetente megjelenő lap is protestáns vállalkozás, Székács József felelős szerkesztése mellett a szerkesztőtárs Török Pál volt. Az első szám 1860. január 5-én jelent meg.

A lap hitébresztő küldetését a szerkesztők az első számban fogalmazták meg: a lap célja az egyház nagy közösségében, a családban, az egyes testvérekben a *hitélet* ápolása. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap testvértársaként az újság kizárólag az *épületesség* lapja kíván lenni. „Óhajtjuk, hogy az iskola és a templom falai között hirdetett ige a családba is bejusson, s az evangélium fő igazságai a családtagokban életet nyerjenek."[99] Ezt a célt a lap sokoldalúan színes szerkesztésével próbálták elérni a szerkesztők, a közreműködésre felkérve „hitünk kedves sorsosait" is. Az egyházi költészetből közlésre kerültek versek, énekek és imádságok; az egyháztörténelemből hitébresztő és erkölcsi elmélkedések és értekezések; különféle építő írások; a gyermekek vallásos és erkölcsi nevelésére vonatkozó előadások, valamint közlemények a protestáns egyházi és iskolai élet eseményeiből. Megjelentek könyvismertetések, megemlékezések elhunytakról és napi hírek, vegyes közlemények is. Mindaz, ami a hitélet ápolásának célját szolgálta.

A Lelki Kincstár ebben a formában csupán az 1860. évet élte végig. A lap két szerkesztőjét az év folyamán szuperintendenssé választották: Székács József a Bányai Evangélikus Egyházkerület, Török Pál pedig a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke lett. Ezt a lap november 11-i számában azzal adták hírül, hogy a rájuk ruházott bizalom olyan terhet fektetett vállaikra, amely miatt sok egyéb, mások által is végezhető foglalkozástól vissza kell vonulniuk, így a lap szerkesztésétől is. A december 23-i számban már a lap fennmaradása felől is nyilatkozhattak: a lapot a továbbiakban *Házi Kincstár* néven Ballagi Mór szerkeszti és adja ki.

TÁGULÓ LÁTÓHATÁR (1860–1876)

Az egyház alkotmányos rendjét megszüntetni akaró nyílt parancs 1860. május 15-i dátummal történt visszavonása egy új korszak nyitánya volt. Nem a teljes szabadságot jelentette, de a bécsi kormány nem háborgatta többé a protestáns egyházak belső életét, nem tiltotta a gyűlések tartását, és be lehetett tölteni a félreállított egyházi vezetők helyét. A pátens ugyanakkor terhes örökséget is hagyott maga után. Azok a gyülekezetek, amelyek az autonómiához ragaszkodtak, visszakapták 1848 előtti önkormányzatukat, viszont azok, amelyek elfogadták a pátenst, ezzel elszakadtak az autonómiához ragaszkodó egyházaktól. Az egyházszakadás a két protestáns egyház közül az evangélikusokat sújtotta jobban, hiszen püspökeit elmozdították, a helyükre állított adminisztrátorok pedig a kormány céljait szolgálták ki, segítve rendelkezéseit.[1] A nemzetiségi gyülekezetek egy része pedig a magyar egyháztól való vágyott elszakadását válthatta valóra a pátens elfogadásával. Így volt ez a fővárosban is, ahol a szlovák gyülekezet kivált a budapesti egyházmegyéből.

A budapesti esperesség a visszanyert szabadságot rögtön kihasználva már május 21-én közgyűlést tartott. Ezen hivatalába iktatták az egyházmegyei felügyelővé megválasztott Kubinyi Ferencet,[2] akit július 5-én a pesti magyar–német gyülekezetünk is felügyelővé választott.[3] Egyházmegyei tisztségét csak azzal a feltétellel vállalta el, ha az esperesség továbbra is megmarad azon törvényes alapon, melyhez a közelmúltban is elszántan ragaszkodott. Erre Lang Mihály esperes adott számára megnyugtató választ. Ugyanakkor „rokoni szívvel hozott határozatban" szólították fel a szlovákokat, hogy fogadják el a feléjük nyújtott testvéri kezet, és lépjenek vissza az esperesség családi körébe, amelyből a legújabb idők válságai szakították ki őket. Az egyházszakadás helyzetében követendő magatartás útját Székács József közgyűlésen elhangzott szavai jelölték ki: „Minthogy pedig ez csak úgy történhetik meg, ha a felek kiirtanak keblükből minden indulatot, mely a testvéri egybeolvadást gátolhatná, *legyünk keresztyének, legyünk Urunk Üdvözítőnk igazi követői, és bocsássunk meg egymásnak s a testvéri szeretet azon leplét, melyről azt mondja az írás, hogy elfedi még a vétkek sokaságát is, borítsuk a múltra*, borítsuk úgy, hogy a keblekben ne maradjon semmi keserűség s csak egy legyen a közös, minden fájdalmat enyhítő, minden sebet meggyógyító, boldogító, ünnepélyes érzelem, t. i. az: *hogy ismét egyek, ismét testvérek vagyunk, s egyekké lettünk, egyházunknak szögletkövében, a Krisztusban.* […] Valljuk be helyzetünket őszintén és becsületesen, mint jó keresztyénekhez illik. Oda jutottunk, hogy a szakadás nemcsak külső, hanem nagyon is benső, a csontok és velők megoszlásáig ható szakadássá lett, úgy annyira, hogy nemcsak idegenek, hidegek lettünk egymás iránt, hanem ezen elidegenedés egész a gyűlöletig ment –, tudom, hogy így van, mert saját keblem súgja, s én e részben a legbűnösebbek közé tartozom. – Mások nálamnál jobbak lehetnek, ezt én megengedem, meg már csak azért is, mert így könnyebb lesz nekik a bocsánatra, a kibékülésre, az összeolvadásra oda nyújtani jobbjukat, mit én részemről mindenki irányában tenni annyira kész vagyok, hogy engemet semmi jobban

KUBINYI FERENC

nem sértene, mint a szeretetlen eljárás azon testvérek irányában, kik az autonóm concentushoz (= megegyezéshez) visszatérnek. […] Kérjük közösen egyházunk fejét, hogy dorgálja meg a vihart, mely az egyház hajóját hányjaveti, hogy bekövetkezzék mielőbb Máté evangy. 8, 26 értelme: *És lőn nagy csendesség!*"[4]

Az egyház belső vihara még sokáig tartott, a pátens miatt elszakadt egyes egyházrészek csak évek múlva tértek vissza az autonóm egyházhoz.[5] Ennek a folyamatnak a részletei ma már csupán egy régi történés elfeledett adatai, de a nemzetiségi feszültségek feloldására, a testvérietlen indulatok lecsendesítésére a Székács József által javasolt út ma is az egyetlen és időtállóan örök.

AZ ORSZÁG PAPJA

Somogy megye a niklai temetőben emlékoszlopot állíttatott Berzsenyi Dániel sírjára. Ennek felavatására 1860. június 14-én került sor Székács József lelkészi szolgálatával. A költő 1836-ban halt meg, síremlékének felállítására pedig már 1843-ban határozat született, de a határozat „a fejünk felett elvonult borús idők miatt csak most vétethetett foganatba", számolt be az eseményről a tudósítás.[6] Az alkalmat annak időpontja országos ünneppé avatta. Nyíltan bevallott nemzeti ünnepről akkor szó sem lehetett, de az evangélikus Berzsenyi sírjánál egyházi beszéd elmondására igen. Az esemény azonban kilépett a szűk értelemben vett egyházi alkalom keretei közül és nemzeti ünnepéllyé lett. Az ott és akkor összegyülekezett minden rendű, rangú és vallású több ezer ember a leghatásosabb tiltakozás volt a végét járó önkény ellen.[7]

Egyházunkat a Somogyból és Kemenesaljáról összesereglett lelkészek mellett a soproni gimnázium követei képviselték. A nagy emberár Berzsenyi egykori házától harangszó mellett indult a temetőbe, ahol egy fedett állványon evangélikus, református és római katolikus lelkészek foglaltak helyet. A csurgói dalárda egyházi éneke, üdvözlő szavak és imádság, majd ismét egy ének után következett az egyházi beszéd.[8]

Berzsenyi költészetét már gyermekkorában, a mezőberényi gimnáziumi évek alatt megismerte Székács. Szavai azonban nem csak tárgyi ismeretről tanúskodtak, hanem Berzsenyi költészetének mély átéléséről is, belső azonosulásról a vele rokon lelkű költővel, aki szavai szerint az emberiség ősi vágyainak legavatottabb tolmácsa. „Nem volt, és nem is lesz senki,

aki az emberi léleknek az üdvösséget szomjazó ősvágyát valaha Krisztusnál tökéletesebben kielégíthetné." De ott vannak mellette a lélek egyéb ősi vágyai, mint a barátság, az egység férj és nő között, a családi élet, a testvéri szeretet, mások boldogításának vágya, a szülőföld iránti szeretet vagy a hazaszeretet ősvágya, hogy „nemzete dicső és virágzó, szabad és nagy s az emberiséget képző nemzeti testvérek között méltó testvér legyen, melyről magasztalva szóljon a történelem"; majd ismét az a kibeszélhetetlen ősi vágy, „vajha mindegyikünk ha csak egy porszemmel járulhassunk is nemzeti dicsőségünk épületéhez". Ezek az ősi vágyak „kifejezést csak ily Berzsenyi-féle szellemek által nyerhetnek". Az ő nagyságát mutatja, hogy „midőn halljuk, csudálkozás fog el s nem bírjuk megmondani, azon örvendjünk-e, hogy a nyelv, melyen zeng, magyar, a mi édes nyelvünk; […] vagy azon-e, hogy akarva, nem akarva vallást kell tennünk felőle, miként így csak az szólhat, csak az énekelhet, kinek kebelét te ihletted, te áldottad meg nagy kegyelmű Isten". Csodálatos hatás az, amit nemzetünkre gyakorolt. „*Romlásnak indult hajdan erős magyar,* s a legmélyebb bánat és gyász fogja el a keblet; *Él még nemzetem Istene!* s visszatér a bizalom; *Menj, menj nemes faj!* és szembe szállnánk ha kell a félvilággal." Méltó, hogy megjelöljük annak a sírját, ki a sírból feltámasztotta nemzetét. „Midőn Somogy a vele egyesült hazával leborul Berzsenyi hamvainál, ezt a nagy Isten nevében, egyháziasan s vallásosan cselekszi, […] midőn dicsőítjük a nagy Berzsenyit sajátképen Istent dicsőítjük, ki őt oly naggyá tevé."

BERZSENYI DÁNIEL SÍREMLÉKE A NIKLAI TEMETŐBEN

Majd Székács a síremlék felé fordult. *Állj mint emlékjel,* s mondd meg a késő vándornak, hogy Berzsenyi Dánielnek őrzöd hamvait. *Állj mint tanújel,* s mondd meg az előtted megálló utasnak, hogy „tanúja vagy a nemzeti hálának, mely nem bírja elfeledni nagyjait", mert „nagy férfiakat csak oly nemzet teremhet, mely nagyjait megbecsülni tudja". *Állj mint intő jel,* „s ha futkostában érzéki élvezet után, e nemzetnek tévelygő s elfajult fia beléd botlanék, ébresszedfel benne a lelkiismeretet, s kereszteddel mellyel ég felé mutatsz, intsed meg őt, hogy a »fenlevőket keresse«, melyek égiek, maradók, az enyészetet nem ismerők". *Állj mint reményjel,* „s ha e sokat szenvedett hazának gyermekei, kételkedve honunk szebb, virágzóbb jövője felől a »Romlásnak indult hajdan erős magyar« zengője sírjához panaszkodni jőnének: öntsed kebleikbe a hit, a remény, a bizodalom balzsamát, azt mondván nekik, hogy oly nemzet […] mely az emberiség közös és legfőbb javaiért megküzdeni bátor a gonoszság minden fajzataival; mely nemzeti fennállása feltételeit s kötelemeit híven teljesíti s az apáktól öröklött jogait csor-

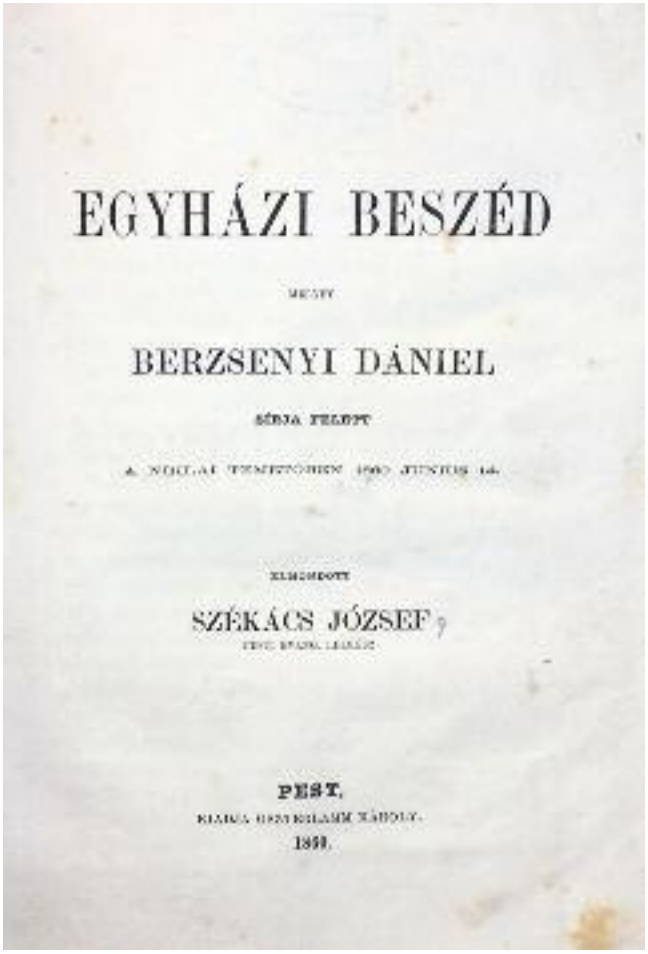
EGYHÁZI BESZÉD

BERZSENYI DÁNIEL

SÉBJA FELETT

SZÉKÁCS JÓZSEF

PEST,

A KINYOMTATOTT BESZÉD

bítatlanul megőrizni elhatározott, […] mondd meg nekik, hogy azon nemzet, mely kiváltságos korában meg bírta védeni a keresztyén Európát a barbár Ázsia ellen, – most, hol a jogközösség erőssé, összetartóvá, bátrabbá tevék, bizonnyal képes lesz megvédeni önmagát. […] Beszéld el nekik, hogy az ily nemzetnek élnie, virágzania, dicsőségben gyarapodnia kell." *Állj úgy is mint buzgó imádságunk jele,* „melynél leborulunk színed előtt népek és nemzetek nagy és örök Istene, s megindult kebellel magunkat hatalmas kezed alá megalázva könyörgünk, légy tovább is mint valál kedves hazánknak kegyelmes védelmező Istene!"

Befejezésül a szónok elmondta még Berzsenyi Dániel*: Fohászkodás* versét:

Isten! Kit a bölcs lángesze fel nem ér,
Csak titkon érző lelke ohajtva sejt:
Léted világít, mint az égő
Nap, de szemünk bele nem tekinthet. […]

Bizton tekintem mély sírom éjjelét!
Zordon, de ó nem, nem lehet az gonosz,
Mert a te munkád: ott is elszórt
Csontjaimat kezeid takarják.

Székács József szavai ugyan időtlenül érvényesek, elhangzásukkor azonban ma már alig érzékelhető módon bátorítottak és vigasztaltak, lelkesítettek és gyógyítottak. A niklai temetőben az ország minden részéből összegyűlt tömeg a gyászos évtized elmúltával volt együtt, amelynek kezdetén, a világosi fegyverletétel után új háború indult a császári ház és Magyarország között, a nemzeti függetlenségért vívott küzdelem.[9] A birodalmi kormány nemcsak a magyar történelmi jogot vette semmibe, hanem a gyarmatosítás és a németesítés is végsőkig elhatározott szándéka volt. Az önkényuralom Magyarországnak az osztrák császárságba történő teljes beolvasztására tett kísérletet. Amikor hazánkban osztrák törvénykönyv alapján ítélkeztek; amikor a hivatalos és a tanítási nyelv a német lett, mert az egységes közigazgatáshoz közös nyelv kellett; amikor nem titkolt céllá vált a magyar nyelv és vele a nemzet megsemmisítése; amikor tanári oklevelet csak az szerezhetett, aki a bécsi, innsbrucki, prágai, lembergi vagy padovai tanárvizsgáló bizottságok előtt vizsgázott, mert a pesti egyetem elvégzése erre nem képesített; akkor a magyar nyelvért vívott küzdelem az önfenntartás küzdelme lett, és Berzsenyi Dániel példája is eszmévé magasztosuló erőforrássá. A beszéd hatását mutatja, hogy elmondása közben önkéntelenül feltört a lelkesedő hallgatóságból az *„éljen!"* kiáltás, és zúgott a helyeslés moraja. Talán csak a végét járó önkényuralom elbizonytalanodott kémke-

désének köszönhető, hogy elfogatás és bebörtönzés nem történt.[10]

Mindennek ismeretében érthető az a jelenet is, hogy a beszéd elhangzása után, annak hatása alatt egy katolikus püspök odalépett Székács Józsefhez, megölelte, és nyilvánosan az ország papjának nevezte.

SZÉKÁCS JÓZSEF PÜSPÖK

SZÉKÁCS JÓZSEF PÜSPÖKI SZOLGÁLATA

A visszakapott egyházi önkormányzat lehetővé tette a már egy évtizede üresen álló tisztségek betöltését. A bányai egyházkerületben is megindult a felügyelő- és püspökválasztás. Ezt az utóbbi tisztséget betöltő lelkészt akkor még szuperintendensnek nevezték. Mind a két szó felvigyázót jelent, a különbség csak annyi, hogy a püspök görög eredetű szó, míg a szuperintendens latin. Azonban a püspöki név kizárólag a római katolikus egyházé volt, használatát tiltották a protestánsoknak. Amikor ez engedélyezett lett, a szuperintendens elnevezés eltűnt a köztudatból, ezért a közérthetőség miatt ma már visszamenőlegesen is a püspök szóval nevezzük az egykori szuperintendenseket.

A bányai egyházkerület a hosszú kényszerszünet után 1860. július 17–19-én tartotta meg első közgyűlését templomunkban. Ezen Kubinyi Ágoston, a szavazatok begyűjtésére és felbontására kiküldött bizottság elnöke már jelenthette a megtörtént szavazás eredményét. A püspöki hivatalra 175 érvényes szavazat érkezett, „ezek közül 150, így kitűnő és általános többség esett a pesti magyar lelkész Székács József úrra. – Az új, 51 éves főpásztor az elnöki szék elfoglalására felhivatott, azt azonnal elfoglalván általános lelkesedéssel üdvözöltetett, ünnepélyes beavatása még ezen közgyűlés folyamán, július 19-én megtartani rendeltetett”.[11] A püspökiktatás Haubner Máté dunántúli püspök szolgálatával ment végbe. Prédikációjában a lelkészi, püspöki hivatal páratlanságát emelte ki, hiszen világi rang helyett az egyetlen kitüntetése hogy szolga, Krisztus szolgája, külső védelem helyett pedig minden védelme Krisztus védtelenségében áll, gazdagsága pedig az okos „nélkülözni tudás”.[12]

Székács József püspöki szolgálatának is vezérelve maradt az, amit 1842-ben szerkesztőként a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap első számának fejléce alatt idézett. Az igei mottó az Efezusi levél 4,15 görög eredeti szövegéből idézett szavak: alétheüein (igazságot, valót ke-

KUBINYI ÁGOSTON

resni és gyakorolni) eu agapé (szeretetben). Egy évvel püspökké választása előtt egyik cikkében ennek hiányára panaszkodott, kimondhatatlan nagy bajnak tartva azt, hogy közöttünk csak igen kevesen tudnak *igazságot* gyakorolni *szeretetben*.[13] Ő püspöki tisztségében is hű maradt ehhez a bibliai útmutatáshoz.[14]

Ennek az igének a látószögéből tekintett kettészakadt, önmagával meghasonlott egyházkerületére. Megválasztása heteiben úgy írt erről a fájdalmas helyzetről, mint ami egyenesen botránykőnek nevezhető, hiszen a testvéri gyűlölség élesztője lett. Ugyanakkor hálával gondolt arra, hogy a meghasonlás nem hitvallásunkat, belső hitéletünket érinti, hanem egyház-igazgatásunkat, bár a kettő szorosan összefügg. Egyik legfőbb feladatának tartotta ennek a szakadásnak a megszüntetését és a testvéri kapcsolat helyreállítását. Ez véleménye szerint Isten segítségével a következő módon történhetne meg:

Először: mindegyik fél a múltra olyan fátylat borít, amely mint a bűnök sokaságát elfedező szeretet, összezördüléseink s meghasonlásaink minden bűnét teljesen elfelejteti velünk.

Másodszor: az önkormányzatukban megmaradt egyházak s ezeknek tagjai kiterjesztik a pátens szerint szervezkedett, és így elszakadt testvérek felé karjaikat, s így szólnak: „Jertek vissza hozzánk, ez ajkon ne legyen szó, e szemekben ne legyen sugár, e szívben ne érzelem, mely bánt titeket, mely inkább azt ne vallja, legyünk ismét őszinte, keresztyén, evangéliumi testvérek, mint apáink voltanak. A föld kerekségén nincsen nektek közelebb álló testvéreitek, mint mi vagyunk, minket Isten teremtett össze, ne kerüljétek közösségünket, hanem lépjetek vissza belé kibékült kebellel! Ne válasszuk el azt, mit Isten összeszerzett."

Harmadszor: az elszakadt egyházak és testvérek pedig „őszintén kibékülő kebellel elfogadják a meghívást s szeretetet adva, szeretetet fogadva dőlnek karjaink közé s együtt éneklik, együtt énekeljük el a 133. zsoltár első versét: *Íme mely igen jó, mely gyönyörűséges dolog, az atyafiaknak egyességben való lakásuk!* Ha azután eggyé lettünk ismét, minden nyerve lesz, mert a többit megadja nekünk az egyetértés maga s a kegyelmes Isten."[15]

Püspökként is elutasított minden olyan törekvést, amelyik „végcéljában annyit jelent, hogy a szlávot németesítsük vagy magyarosítsuk, vagy megfordítva". Álláspontja e tekintetben Jézus küldése: tanítsatok minden népet (Mt 28,19). „Minthogy pedig minden népet csak a saját nyelvén lehet tanítani, előmozdítandónak vélek közöttünk minden törekvést, mely

tisztán egyházi indulattal arról gondoskodik, hogy akár *közös*, akár *külön*, tanítókat és lelkészeket képező intézeteinkből oly férfiak kerüljenek ki, kik a népek illető nyelveit nem csak tudják", hanem „teljesen és alaposan tudják".[16] Ezért pártolta Nagyrőcén egy szlovák nyelvű gimnázium felállítását: ha „szláv testvéreink" a jelenben külön gimnáziumok által óhajtják nemzetiségüket biztosítva látni, ne álljunk óhajtásuk útjába, hanem gyámolítsuk őszintén, hogy saját kívánságuk szerint boldogulhassanak.[17] Püspöki körleveleit pedig a három nyelvű, de egy hitű egyházkerületében így írta alá: „A tisztelt kerület kedves Atyánkfiainak az Úrban szerető rokonuk", vagy rövidebben: „Szerető rokonuk Székács József".

A püspöki szolgálat eseményei a templomszentelésektől a gyülekezetek látogatásáig, az egyházkerület lelki irányításától az adminisztráció rendezéséig már túlmegy gyülekezetünk történetén. Működése ezen a téren annyiban tartozik ide, amennyiben érinti gyülekezetünket is.

EVANGÉLIKUS EGYETEMES EGYHÁZI GYÁMINTÉZET

Jogosan fájhatott Székács Józsefnek, amikor az 1846. évi egyetemes gyűlésen azt tapasztalta, hogy a gyámintézet ügyével kapcsolatos mély hallgatás a tehetetlenséget és a hanyagságot takarta.[18] A sok külső nehézség mellett a részvétlenségbe is belefulladt az egymás segítésének ügye, amit 1842-től ő kezdeményezett, karolt fel és küzdött érte. Neki élete egyik küldetésévé lett. „A sok teendő közt, kivált három az, minek sürgetése úgy lelkemhez forrott, hogy azt elszakasztanom tőle nem lehet; hogy szóljak, írjak, imádkozzam vagy gondolkozzam, mindig e hármon kezdem s végzem azt. E háromság: *a gyámintézet, a papi tanakodások, az egyházi szerkezet javítása*" – vallotta önmagáról még 1846-ban.[19] A nemtörődömséget tapasztalva is hitte azt, hogy a gyámintézet, amelyik „előleges gyámintézet" néven pesti gyülekezetében 1848-ig működött, egyszer országosan is életre kelhet.

Erre 1860-ig kellett várni. A pátens május 15-i hatállyal történt visszavonása után, a szabadabbá váló egyházi légkörben már egy hónappal püspökké választása előtt meghirdette egy központi pénztár, egy *középponti gyámolda* megalakulását. Püspöki intézkedési jogkör még nem volt a kezében, de a nyilvánosság lehetősége igen. A Lelki Kincstár protestáns családi lap felelős szerkesztőjeként, a lap június 15-i számában *Szerkesztői szózat*ban[20] fordulhatott az egyházhoz: „A legközelebbi cél az, hogy e pénztárból a legszegényebb gyülekezetek segedelmeztessenek, hogy lelkészeiket és tanítóikat jobban és illendően fizethessék, templomaikat, iskoláikat építhessék, tatarozhassák, fenntarthassák sat. Felesleges minden szó, melynek célja az volna, hogy mutogassa, mennyire üdvös ezen intézkedés. Az maga ajánlja magát." Az első perselypénzek beérkezéséről máris beszámolhatott a szerkesztői szózat: Tápiószele gyűjtése 55 forint és 54 krajcárt, a pesti német egyház offertóriuma 62 forint és 54 krajcárt eredményezett, a pesti magyar egyházban pedig 401 forint és 54 krajcár gyűlt be. A *középponti bizottmány* már addig is, amíg az egyetemes gyűlés a szabályokat kidolgozza, azt határozta és ajánlotta a gyülekezeteknek, hogy minden gyülekezetben három ízben történjék offertórium, de úgy, hogy a tányérokat ne állvány, a harangozó vagy az egyházfik, hanem az egyház legelőkelőbb tagjai tartsák. A pesti magyar egyházban is állvány tartotta eddig a perselyt, míg jelenleg – írja Székács – Pünkösd vasárnapján báró Prónay Gábor,[21] báró Radvánszky Antal urak és ennek neje, született báró Podmaniczky Irma és Kovács született

PRÓNAY GÁBOR

RADVÁNSZKY ANTAL

Kubinyi Evelin asszonyságok tartották az ajtónál a tányérokat. „Az ily eljárás az ajtónállóknak becsületére, a hívek buzgalmának táplálására szolgál." Minél magasabban állnak az egyház hívei a polgári társadalomban, és ugyakkor annál alázatosabbak a szentek gyülekezetében, s Máté 23,11 szerint nagyságukat a szolgálatban keresik, kétségtelenül hathatósan mozdíthatják elő a hívő szellemet az egyházban. Az ilyen urak iránt lesz bizalom is. Ha megszokja a hívő nép, hogy azok a férfiak, kiket Isten egyes kisebb vagy nagyobb egyházi testületek élére állított, ott ülnek velük az istentisztelet alatt, velünk együtt imádkoznak, az úrvacsorához velünk együtt járulnak, ez a legegyenesebb út a testvéri bizalomhoz, a szívekhez és az Isten szívéhez. „A jó Isten áldja meg a pesti ajtónállókat, hogy az őskeresztyén diakóniát életbe léptetni és az ily és hasonló tettek által bekövetkező buzgóság, vallásosság és hitéletnek – melyre oly kiáltó szükségünk van – utat törni igyekeztek".

A *Szerkesztői szózat* érezteti, mennyire elkötelezettje volt Székács József annak, hogy megteremtődjék egyházunkban az egymást segítő szolgálat. Ugyanakkor a szózat betekintést ad az akkori pesti gyülekezet belső életébe is. Két mágnás, főrendiházi tag, országosan ismert előkelő úr, persellyel a kezében gyűjti a szegény sorsú gyülekezetek számára az adományokat. Ennek

hátterében nem egyszerűen a nagyobb összeg reménye van, amit a három összeg összehasonlítása önmagában mutat, hanem hogy Jézus szava jusson érvényre, aki így fordult tanítványaihoz: „Aki pedig a legnagyobb közöttetek, az legyen szolgátok!"

A gyámintézettel kapcsolatos kezdeményezés hamarosan hivatalos formát kapott azzal, hogy egyházunk legfelső vezető testülete magáévá tette. Az első intézkedés a Dunántúlról jött. A Győrött 1860. augusztus 22–24-én tartott egyházkerületi közgyűlés elfogadta az egyházkerület keretében felállítandó gyámintézet programját. Ezt dolgozta át Székács József országos programmá, és azt *Az ágost. hitv. evang. egyetemes egyházi gyámintézet programja* elnevezéssel Pesten az 1860. október 10–12-i egyetemes gyűlés elé terjesztette. Ez az egyik első püspöki ténykedése volt azon az egyetemes gyűlésen, amelyik ugyancsak az első szabad gyűlés volt a betiltások évtizede után. A közhelyesléssel fogadott javaslatot a közgyűlés elfogadta, a kivitelezésére kinevezett központi bizottmány elnökévé Székács Józsefet választották meg.[22]

A központi bizottmány már október 15-én kibocsátotta programját, ami a sajtóban is megjelent.[23] A program egyházunk ínséges helyzetével kapcsolatban megállapítja, hogy kellő anyagi eszközök hiányában az egyház csak tengődik, és nem képes megfelelni azoknak a magasztos céloknak, amelyekre hivatva van. Meglévő gyülekezeteink egy része alig bírja fenntartani magát. „Templomaink a vallás méltóságának, iskoláink a nevelés céljainak ritka helyen felelnek meg; az egyházi épületek a legtöbb helyekben nagyon szegényes állapotban vannak; lelkészeink és iskolatanítóinknak legalább harmadrésze nem bír annyi jövedelemmel, hogy a legnagyobb takarékosság mellett is képes volna családját eltartani s gyermekeit illően neveltetni." Még nehezebb a szórványok helyzete. Ezért *„az egyetemes ágostai hitvallású evangélikus egyházi gyámintézet célja: már létező egyházaink s tanintézeteink felsegélése s ahol kívántatik, újaknak felállítása; – s ezen célt, a hívek bármi módoni kényszerítése nélkül, egyedül a keresztyén szeretet önkéntes áldozatai által kívánja létesíteni".* Majd a program a szervezeti kérdések és gyűjtésekre vonatkozó ajánlások után felhívással zárul: „áldozzék a szegény a filléreivel, a gazdag aszerint, amint az Isten őt bőven megajándékozta javaival, az egyház oltárára, s akkor szegénységünkben is gazdagok leszünk s nem kényszerülünk orcapirulással folyamodni alamizsnáért külföldi hitsorsosaink nagylelkűségéhez, kik nálunk semmivel sem gazdagabbak az anyagiakban, de egyek a szeretetben, s ezáltal elég gazdagok szűkölködő hitsorsaik ínségét is enyhíthetni."

Székács József a gyámintézettel kapcsolatban engedélyért fordult Benedek Lajos táborszernagy kormányzóhoz.[24] Levelében nem titkolta, hogy egy ilyen intézmény létrehozásához az 1790/91. évi 26. országgyűlési törvény szerint kormányengedélyre nincs szükség, s ezért e lépéséért egyháza méltó szemrehányását vonhatja magára. De a múlt sok szomorú tapasztalatán okulva fordul mégis bizalommal a kormányzóhoz. Levelének záradéka: „Engedje meg végül Excellenciád, hogy nemes szívére apellálhassak. Hogy ha mi engedélyt kérünk az általános ínség enyhítésére, adományoknak kizárólag magunknak és magunk körében történendő gyűjtésére, lehet-e ez ellen ésszerű ellenvetés? Bizton tudom, hogy Excellenciád helyeslésével találkozunk. Cselekedjék szíve sugallata szerint, s adja ki, hogy dícsérhessem Istent e felett is, a rendeletet. És ha nem tehetné: adja ez iratot vissza, hogy sírva nyugodjam meg sorsomban." – Székács József jogosan tarthatott attól, hogy a csupán néhány hónapja visszavont pátenst a hatóságok eltérő módon értelmezhetik, s hosszú időre is akadályozhatják a gyámintézet munkájának indulását. Ezért volt szükség a legfelsőbb jóváhagyásra, s számít-

hatott az evangélikus tárborszernagy megértő támogatására is. Várakozásában nem kellett csalódnia. A kormányzó a kérvényre azonnal válaszolt: „Főtisztelendő Úr! F. év október 18-án kelt felterjesztése folytán a magyarhoni ág hitv. ev. szegény egyházak és iskolák segélyezésére szolgáló egyetemes gyámintézetnek a bemutatott program értelmében alapítását ezennel engedélyezem, s megengedem, hogy e célra az egyházakban szabad adományok gyűjtethessenek. Buda, 1860. október 23. Benedek."

Most már nem volt akadálya annak, hogy a gyámintézet megkezdhesse munkáját. Székács a programot három nyelven kiadta, szétküldte az országba, és megalakult az országos szervezet is. 1860. november 15-én kelt első püspöki pásztorlevelének szándéka az, hogy ezt a munkát minden egyháztag szívére helyezze, és részleteiben is megszervezze működését.[25] A gyámintézet később német mintára felvette Gusztáv Adolf svéd király nevét, amelynek csaknem egy évszázadon át gyakorolt áldásos működését csak a kommunista kormány szüntette meg.

A gyülekezetekben *fiók gyámintézetek* alakultak, így a pesti magyar–német gyülekezetben is. Ennek 1861. évi működéséről Győry Vilmos későbbi lelkészünk írt,[26] aki akkor segédlelkészként szolgált a gyülekezetben, s jegyzője volt a pesti gyámintézetnek. Beszámolója a reformáció napján tartott gyámintézeti ünnepről, magyar és német nyelvű összejöveteleken tartott gyámintézeti előadásokról szól, és hírt ad olyan rendszeresített gyűjtőívekről is, amelyek segítségével gyülekezeti tagok tudnak ismerősi körben adományokat gyűjteni. Külön alakult a gyülekezetben *pesti női gyámintézet* is, amelynek megalakulásakor a magyar egyház részéről Székács Józsefné, a német egyház részéről pedig Lang Mihály lelkész volt az elnöke. A női gyámintézet külön feladatául vállalta a szegény gyülekezeteket oltári felszerelésekkel, a szűkölködő iskolákat taneszközökkel és a vagyontalan családok gyermekeit bibliákkal ellátni. Csupán működésük első éveit tekintve, pesti női gyámintézeti adományokból került Sámsonházára oltárterítő és betegúrvacsorai kehely, Kölcsére és Csömörre oltárkép, Fót frissen felépített vagy Súr tűzvészben elpusztult templomába oltárfelszerelés és úrvacsorai edények, valamint Nagydémre harmónium. Győry Vilmosnak az 1877. évről szóló lelkészi jelentésében olvasható, hogy a női gyámintézet szent edényeket adományozott a debreceni leányegyháznak és a salgótarjáni anyaegyháznak. A kiválasztott példák érzékeltetni sem tudják a segítés széles körét és nagyságának mértékét.[27] Győry az egyesület titkáraként egy külön ún. 10 krajcáros gyűjtést is bevezetett, ahol a másik gyűjtéssel párhuzamosan itt csupán 10 krajcáros összegek voltak elfogadhatók. A megőrzött gyűjtőívek mutatják, hogy ezzel a másokon való segítésből azok sem voltak kizárva, akik csak ennyit tudtak adni. Később a női gyámintézet már nem egy gyülekezet intézményeként működött, hanem Budapesti Evangélikus Női Gyámintézet néven a főváros valamennyi gyülekezetét összefogta.

A negyvenes években még egy közös, protestáns gyámintézet megalakítása volt Székács szándéka, de 1860-ban ez már egyházunkon belül jött létre. Elfogadott programja szerint ugyanakkor felekezetkülönbség nélkül kívánta gyámolítani ereje szerint a testvérfelekezet rászoruló egyházait is. Ennek egyik jeleként Török Pál az újságban nyugtázta az egri református templom építésére és a templomát tűzvész által elveszített máramarosszigeti református gyülekezet javára Székács József gyámintézeti elnök részéről átadott adományokat.[28]

Székács 1866-ig volt a gyámintézet elnöke. Sem szóban, sem írásban nem szűnt meg támogatni az egymáson való segítés ügyét, amelyre nézve egyetlen példát idézünk: „arra készen álljon minden keresztyén evangy. lélek, hogy mi addig fogjuk könyörgéseinkkel ostromolni,

míg célt nem érünk. Csak egyetlen egy mód van ezen ostromtól menekülni s az az, hogy kiki siessen 1863-ki járulékát postára adni, különben hangosan fogunk kopogtatni ajtaján. Nem vonjuk kétségbe senkinek azon szabadságát, hogy küszöbétől elutasítson, a kopogtatás előtt füleit bedugja, erszényét behurkolja és bosszúságában fogát csikorgassa. De viszont *nekünk se vonja senki kétségbe azon szabadságunkat, hogy Istennek, szenvedő hitfeleinknek s a keresztyén könyörülő szeretetnek nevében, addig könyörögjünk, kopogtassunk, ostromoljunk, míg célt nem érünk.* Akinek pedig nyelvén volna, midőn e sorokat olvassa, valamely titulus, mellyel engemet ilyetén buzgalmamért újra is megtisztelni óhajtana – mert már eddig is volt ily megkülönböztetésekben részem – az előbb olvassa meg az írás szavait, mint feljegyezve vannak Mát. 7,7–8. és aztán mondja ki rám a titulust ha lelke ráviszi."[29] – De nem hagyott elmúlni egyetlen kínálkozó örvendetes alkalmat, keresztelést, menyegzőt, társas összejövetelt, hogy valamely jótékony célra gyűjtést ne rendezzen, ám ezt mindig olyan szeretetreméltó módon tette, hogy senkinek sem jutott eszébe zokon venni – írta róla Győry Vilmos.[30] Ezt a kérésben is mértéket tartó magatartását igazolja egyik gyámintézeti jelentése, amelyben hangsúlyozza: mi nem nagy összegeket kitevő kötelezvényeket és alapítványokat kérünk. „Mi azt kiáltjuk: *ne kevesen sokat!* hanem *sokan keveset adjatok!*"[31]

Székács József azonban nemcsak másokat buzdított adakozásra, hanem példát is mutatott. A németországi Gusztáv Adolf Egyesület anyagi támogatásának visszavonása miatt a pozsonyi líceumban egy tanár állását meg kellett szüntetni. Amíg ennek fedezésére forrást találnak, Székács kötelezte magát az 1860/61. tanévre 1000 forint fizetésére, s ha a célt az egyház tagjainak adományai nem fedeznék, azt a maga zsebéből fogja fedezni. „Alázatos kérelemmel járulok az oktatás és nevelés barátaihoz, méltóztassanak engem adott szavam beváltásában mielőbb gyámolítani, s bármily csekély adományaikat bérmentes levelekben ily cím alatt: »Székács József szuperintendensnek a pozsonyi tanszék számára Pesten« beküldeni. Megbízhat bennem mindenki, hogy számolni fogok lelkiismeretesen, mert oly tanúm lesz, kihez gyanú nem fér –, a mindenható Isten. Nagyon szépen kérek minden könyörületes lelket, méltassa figyelmére könyörgésemet. Kelt Pesten, 1860. október 24-én."[32]

Mária Dorottya főhercegasszony ezt mondta róla: *„Székács az ország első koldusa."* Minden címe között ez volt egyik legfőbb büszkesége. A Gusztáv Adolf Gyámintézet 75 éves jubileumán, 1935 novemberében így fogalmazott Broschko Gusztáv Adolf, a pesti német gyülekezet lelkésze: „Ha egyebet nem alkothatott volna, csak a gyámintézetünket, akkor is örökre beírta volna nevét egyházunk történetébe."[33]

Székács József a gyámintézet ügyének segítő szándékával éneket is írt, amely négyezer példányban kinyomtatva terjedt el az országban, majd felvették a gyülekezeti énekeskönyv énekei közé. Addig is, amíg a *Ki dolgát mind az Úrra hagyja* dallamra írt ének egyszer talán visszakerülhet énekeskönyvünkbe, álljon itt ennek az éneknek utolsó versszaka:

Ébreszd Isten bennünk erőddel
A szeretet alvó tüzét;
Hogy a részvétnek szent örömmel
Osszuk gyümölcsét szerte szét.
S ha egy tag fájdalmi nagyok
Gyógyítsák az összes tagok.

A TEMPLOM AZ 1860-AS ÉVEKBEN

A MAGYAR GYÜLEKEZET 25 ÉVES JUBILEUMA

A magyar egyház az 1862. november 23-i istentisztelet után, a magyar egyház önálló létének és Székács József ugyanannyi éves lelkészi szolgálatának 25 éves jubileumán ünnepi közgyűlést tartott.

Az istentisztelet után közgyűléssé alakult hívek körében Fábry Pál, a magyar egyház felügyelője köszöntötte Székács Józsefet.[34] Szavai a nagyon szerény kezdetre emlékeztettek, amikor a magyar gyülekezet nem volt egyéb, mint egy másajkú virágzó testvérgyülekezet igénytelen függeléke, amelyik a testvérgyülekezet szárnyainak árnyékában annyira homályban tengődött, hogy sokaknak még a létéről is alig volt tudomása. Azóta pedig tagjainak száma évről évre növekedett, s növekedett anyagi ereje és más gyülekezetek előtti tekintélye is. Mindezt nagyrészt a lelkész személye kölcsönözte a pesti magyar gyülekezetnek, aki közismert lett a közelmúlt viharos időszakában tanúsított magatartásával, a világi hatóságok elé vitt ügyek sikeres képviseletével és a nyilvánosság előtt elhangzó ünnepi megszólalásaival is. A gyülekezet körén kívül szerzett elismeréseknél azonban sokkal értékesebb az a szeretet, amelyik a gyülekezetben veszi körül. Ennek jeleként adott át Fábry Pál ajándékként egy 1480-ban, tehát a nyomdászat kezdeti korában nyomtatott latin nyelvű Bibliát az ünnepeltnek.

A jegyzőkönyv[35] szerint a közgyűlés örömmel és legbelsőbb meggyőződésből ismeri el, hogy Isten után leginkább főtisztelendő Székács József szeretve tisztelt lelkészének köszönheti azt, hogy a gyülekezet rövid idő alatt kis kezdetről virágzó állapotra jutott, aki fáradhatatlan és sikeres gondossággal gyűjtötte össze és ápolta a gyülekezet tagjait. Nemcsak lelkésze, de lelke is volt a gyülekezetnek, hogy szinte nem tudni, a magyar vagy a német gyülekezet tagjai állnak-e közelebb lelkészi szívéhez. A német egyházközség lelkésze, Lang Mihály esperes úr hasonló szeretettel viseltetett és viseltetik a magyar gyülekezet iránt. Ez a két pesti evangélikus gyülekezet az egész ország színe előtt példája a testvéries szeretetnek és békességnek, emellett saját lelkészük az egész magyarországi protestáns egyház ügyéért szavával és példájával állt elő abban az időben, mikor bölcs lett volna hallgatni és hasznos fel nem tűnni.

A jubiláns felé azonban nemcsak gyülekezete fordult megbecsüléssel. A Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává választotta, ami a korábbi levelező tagságát váltotta fel. A kiegyezés felé hajló osztrák hatalom királyi tanácsosi címmel és a Lipót-rend lovagkeresztjével tüntette ki. A kitüntetést Ferenc Józseftől vette át, mások mellett Arany Jánossal együtt. A következő évben, 1863-ban a jénai egyetemtől kapott tiszteletbeli doktori címet. Elismeréssel fordult feléje szülőhazája is: az orosházi választókerület 1865-ben országgyűlési képviselővé választotta, tisztségét egy cikluson keresztül viselte.[36]

FABINY TEOFIL

A GIMNÁZIUM ÚJ ÉPÜLETE

Ahol ma a Deák Téri Evangélikus Gimnázium háromemeletes épülete áll, korábban egy katonai sütőház üzemelt, amelytől a mindmáig megőrzött Sütő utca név ered. Ez a sütöde a mai városháza épületében volt kaszárnyát szolgálta ki. Kellemetlen szomszédként kellett eltűrni a templom, az iskola és lelkészlak mellett. A kéményéből áradó füst miatt szellőztetni nem lehetett, a falszomszédságban lévő osztálytermek és lakások átmelegedett falai pedig nehezen elviselhető meleget árasztottak, ami ugyancsak sok panasz forrása volt. A város is szerette volna megszerezni a katonai sütőházat, mert az éjjel-nappal füstölgő épület nem illett a belvárosba, másrészt a közlekedést is gátolta, s lebontása esetén mind az utca, mind pedig előtte lévő szűk tér is nyert volna. A gyülekezetnek pedig az új iskolaépülethez volt szüksége a területre, és a szomszédság miatt az elsőség a gyülekezetet illette.[37] A közös érdek miatt a város és a gyülekezet között megállapodás született, amely szerint mindkét fél sürgeti a megvételt, s ha ez sikerül, 200 négyszögöl, tehát mintegy 700 négyzetméternyi terület az egyházé lesz, a többit a város a szabad tér nagyobbítására fordítja.

Az alkudozás a katonai hatósággal több mint húsz esztendeig húzódott eredmény nélkül. A tárgyalások azonban nemcsak a sütöde telkét érintették, hanem a templom mögött lévő területet is, amelyik egészen a templom faláig a kaszárnyához tartozott, mint annak külső udvara. A mai utca helyén egy istálló volt, a templomhoz annyira közel, hogy a lovak dobogása behallatszott a templomba, a trágyadomb pedig ott volt a templom hátfala mellett. Az áldatlan állapoton a Pest szépítését szívén viselő József nádornak sem sikerült változtatnia. Az elvi engedély papíron több ízben is megjött a bécsi hadügyminisztériumból Pest városához, hogy a katonai sütőkemencéket és a trágyahalmokat el kell távolítani, a laktanya külső udvarát a városnak bizonyos váltságért át kell engedni, s annak helyén a templom mögött új utcát nyitni, de az eljárás a megoldás közelében mindig megfeneklett. Végül Székács Józsefnek sikerült megnyernie az ügynek Benedek Lajos táborszernagyot. Görgey István,[38] gyülekezetünk egykori jogi képviselője és jegyzője így emlékezett vissza Székácsnak Benedekhez intézett szavaira: „Eszközölje ki, Kegyelmes uram, hogy a protestánsokra ráküldött pátenst visszavegyék: és ezzel megnyerte magának a magyarhoni protestánsokat, sok millió embert Magyarországon! És ha azonfölül nekünk, pestieknek itt a templomunk körül megteremti az *insula lutheránát*[39] s eltávolítja az oltárunk mögötti trágyadombot: akkor egycsapással a legnépszerűbb

emberré lesz Pesten –, a városi hatóságnál, valamint a közönségnél, felekezet különbsége nélkül."[40] Benedeknek sikerült elérnie, hogy a katonai hatóság az eladásba beleegyezzen, de a több esetben is felajánlott árakat nem fogadták el, ugyanakkor ők nem szabtak árat. Viszont a gyülekezet szerette volna az építkezést elkezdeni. Ekkor Székács türelmét vesztve elhatározta, hogy személyesen kér kihallgatást a császártól. A felügyelők, Fabiny Teofil[41] és Hunfalvy Pál elfogadták a tervet. Amíg a benyújtandó folyamodványt fogalmazták, Székács levélben kérte Benedek táborszernagytól – aki ekkor már Olaszországban volt –, szerezzen utat a királyhoz. Ajánlására Székácsot Bécsbe érkezése után már másnap fogadta Ferenc József. Visszaemlékezéseiben Székács arról is beszámol, hogy amíg sor került rá, a várakozó teremben Rechberg miniszterelnök azzal szólította meg, hogy már valahol találkoztak, de nem emlékszik, hol és mikor. Székács emlékeztette a grófot, hogy ez akkor volt, amikor öt protestáns egyházkerület küldöttsége Bécsben járva a pátens visszavételét sürgette, mely alkalommal éppen vele volt a miniszterelnöknek a „legtöbb feleselése". A nem éppen legkellemesebb emlékeztetés után a miniszterelnök diplomatai simasággal fordította másra a beszélgetést. Megszólította őt Lonovics József[42] római katolikus püspök is, aki Berzsenyi niklai sírjánál tartott beszédét köszönte meg, amelyet nagy élvezettel olvasott és nagyra értékelt.

A folyamodvány átnyújtásakor Székács József megemlítette, hogy erre a lépésre a császár azon nagylelkűsége is bátorította, hogy a bécsi evangélikusoknak nem sokkal korábban ingyen ajándékozott egy gimnázium építéséhez telket, majd azzal az ígérettel távozhatott, hogy az ügy rövid idő alatt a kívánságoknak megfelelően fog elintéződni. A Pestre egy hét múlva megérkezett határozatot Rottenbiller polgármester izgatottan hozta Székácshoz, mert abban kedvezményezettként csak a gyülekezet szerepelt, a városról nem esett szó benne. Székács azonban tartotta magát a korábbi megállapodáshoz, nem engedve

A GIMNÁZIUM ALAPOZÁSI MUNKÁINÁL TALÁLT RÓMAI OLTÁR

A GIMNÁZIUMRÓL 1896-BAN KÉSZÜLT VÍZFESTMÉNY

HECHT SAMUEL
MIHKOVSZKY CEZ

egyesek mohóságának sem, akik ebből a gyülekezet számára egyoldalú anyagi előnyt akartak szerezni a várostól.[43]

Végre pályázatot lehetett hirdetni az épület tervezésére, amelyre Hild József és a Gerster et Frey cég küldött be tervet.[44] A Hild-féle terv nem őrződött meg. Annyit lehet róla tudni, hogy csúcsíves volt, ami kivitelében drágább, viszont világosabb és tágasabb lett volna. Nagy és szenvedélyes tárgyalások után a közös magyar–német presbitériumban dőlt el a kérdés, Gerster tervére 66 szavazat esett, míg Hildére 55. A Hild József tervét támogató kisebbség ebbe nem tudott belenyugodni, és egy emlékiratot adtak ki a terv támogatására, de Fabiny Teofil felügyelő az egyház nyugalma érdekében a határozatot nem engedte megváltoztatni. Gerster tervén viszont még sokat változtattak. Miután az építkezéssel kapcsolatban sikerült azt is elérni, hogy az épület mögötti zsákutcát, a jelenlegi Bárczy István utcát megnyissák, így lett szigetté a templom, a parókia és a gimnázium három összetartozó épülete. Ekkor született meg a lutheránus sziget, az *Insula lutherana,* amivel egy időben épült meg a parókia épületének az új utca frontjára néző második emelete is.

A gimnázium alapkövét 1863. április 23-án tették le, majd 16 hónap és 22 napi építkezés után, 1864. szeptember 15-én az új épület felavató ünnepélyén helyére került a zárókő.

TABITHA JÓTÉKONY NŐEGYLET

Az egyesület bibliai neve magában hordozza alapításának célját és küldetését. Tábita[45] jótékonykodó keresztyén asszony volt Joppéban, aki „sok jót tett, és bőven osztott alamizsnát". Amikor meghalt, a megérkező Péter apostolnak az özvegyasszonyok sírva mutogatták azokat az ingeket és ruhákat, amelyeket Tábita készített nekik.

Az árvaház és a segítségre szoruló gyülekezetek ügyének felkarolása mellett Székács József saját gyülekezete szegényeire is gondolt. Az ő támogatásukra alapította Ruttkay Józsefné Kossuth Lujza[46] segítségével a *Tabitha* egyletet. Erről az 1873. november 21-i presbiteri ülés jegyzőkönyve szűkszavúan csak a következőt említi: „Főtisztelendő Székács József lelkész úr közlése, hogy az egyházhívek körében »Tabitha« elnevezés alatt jótékony nőegylet alakult s működését megkezdette, tudomásul vétetett."[47] Az egyletről részletes beszámolót Székács cikkében olvashatunk.[48] A gondolatot Ruttkay Lujza asszony hozta magával Amerikából, aki Székács József szűk családi körében mesélte el, hogyan gyámolítják az amerikai gyülekezetek saját szegényeiket. A lelkész vezetése alatt egy női bizottmány tagjai keresik fel és veszik nyilvántartásba a szegény családokat, a gyermekeket, az árvákat, a tehetetlen időseket és betegeket, s minthogy azok közös szegényeik, mindnyájan közösen igyekeznek segíteni rajtuk. Az egyletnek mindenki tagja lehet, aki pénztárába évenként 50 krajcárt befizet. Ezt a jelképes összeget az indokolja, hogy így a legszegényebb sincs kizárva a közös segítésből, „gazdagok, szegények az Úr előtt egyenlők vagyunk". A csekély összegű tagdíj mellett egy másik rovat az ajándékoké, ebbe mindenki hite és vagyona mértékéhez képest annyit adhat, amennyit akar. Az egylet tagjai varró és kötőszereiket elhozva magukkal szerda délutánonként összejönnek, a vásárolt kelméket kiosztják s három-négy órán keresztül dolgoznak. „Hogy pedig annyi asszonyi nyelv, oly hosszú idő alatt, valahogy azon nyelv sorsára ne jusson, melynek pusztító hatalmát Jakab apostol 3. részében lefesti": megbeszélik egyes szegények állapotát; új vásárlásokról, munkákról intézkednek; a kapott

használt ruhákat kijavítják; egymás között elosztják a meglátogatandó szegényeket; kiválogatják a munka nélküli szegényeket, s beosztják, ki keresi fel a gyárosokat, kereskedőket, kézműveseket, hogy nekik munkát adjanak; megbeszélik, kiket kell iskolába beíratni, ruhával, könyvekkel ellátni és a tandíjat helyettük befizetni; kire kell a lelkész figyelmét felhívni, aki erkölcsileg rossz útra tért vagy betegként lelki vigasztalásra szorul; végül ki az, akit hosszas betegének ápolásában kell segíteni, hogy pihenéshez jusson. Ha pedig megszakadna a beszélgetés fonala, ekkor valamelyikük előveszi a Bibliát és felolvas belőle. „Vagy a lelkész jelenik meg és az egyház múltjából vagy jelenéből elbeszél egyet mást, nem a szószék, hanem a társalgó beszélgetés modorában."

RUTTKAY JÓZSEFNÉ KOSSUTH LUJZA IDŐSKORI FÉNYKÉPE

Székács József megkérte Ruttkayné asszonyt, beszélje mindezt el a gyülekezet nőtagjai előtt is. Erre a gimnázium dísztermében került sor az 1873. október 18-i istentisztelet után. Az elhangzott ismertetéshez kapcsolódóan Székács indítványára az egylet rögtön megalakult. Az elemi és a gimnáziumi tanárok valamint a papok összeírták szegényeiket, s a Tabitha egylet a fenti példa alapján kezdte meg működését.[49] Már az első negyedévben meglátogattak 101 egyént, illetve családot, kiosztottak a 272 darab ruhát, 200 kg kenyeret és 9 mázsa tűzifát, és két családot segítettek sötét és nedves pincéből egészségesebb lakásba költözni.[50] Pénzt a visszaélések kivédésére csak kivételes helyzetben adtak, helyettük utalványokat osztottak, melynek átadása mellett a sütőházban kenyeret kaptak.

Öt évvel később Győry Vilmos arról is megemlékezett,[51] hogy az egylet működése nemes büszkesége és öröme volt Székács Józsefnek, aki szívesen jelent meg körükben, s míg ők a hasznos munkával foglalkoztak, érdekes felolvasásokkal tette kedvesebbé a kellemes órákat. A Tabitha Evangélikus Jótékony Nőegylet egészen a 2. világháború utánig végezhette a gyülekezetben a szociális segítés munkáját, csak a kommunista kormány szüntette meg. Széles körű tevékenységük látogatásokból, árvaházi felvételek intézéséből, szegénygondozásból, állásközvetítésekből állt, de szerveztek szövő és felsőruhavarrási tanfolyamokat is.

A PÁLYA ALKONYÁN

MEGVÁLÁS A PÜSPÖKI SZOLGÁLATTÓL

Székács József 1872. január 1-jei hatállyal lemondott püspöki hivataláról. Körlevelében korára, testi és lelki erejének hanyatlására hivatkozik. Ezt Isten rendeléseként fogadja el, akinek végzésében most is megnyugszik, ugyanakkor ebben azt a magasabb intelmet is olvassa, amely hatáskörének megszorítására inti. Ezért vett búcsút már korábban a szívéhez nőtt gyámintézettől, most pedig a főpásztori hivataltól, hogy jobban tudjon papi hivatalának megfelelni. „Ugyanis gyülekezetem híveinek száma az utolsó évtizedben oly szokatlanul növekedett s ezzel papi teendőim is annyira halmozódtak, másrészről a főpásztori végzendők évről–évre úgy fokozódtak, miként sokszor jutottam azon sajátos helyzetbe, hogy kettős hivatalomnak úgy, mint magam és a hívek óhajtása kívánja vala, megfelelni képtelen valék." Előre nézve áldást kíván egyházunkra, püspöki szolgálatára pedig visszanézve a következőt írja: „Bocsánatot kérek mindazoktól, kiket netán teendőim mulasztása, természetem élessége, társalkodásom rideg volta s egyéb hibáim által – mert én is gyarló s az Úr kegyelmére szorult ember vagyok – megsértettem volna. Ellenben biztosítok részemről mindenkit, hogy az én szívemben senki iránt sem létezik keserűség, sőt azt vallhatom Pál apostollal: *Bizonyságom az Isten, mely igen szeretlek titeket mindnyájatokat a Krisztus Jézus szeretetében.*" [52]

Elhatározására önmagában az is magyarázat lehetne, amit mindenki által követendő tanácsaként *Pályánk* című epigrammájában fogalmazott meg:

Van dele pályánknak s vagyon alkonya. Bölcs, ki szerényen
Hogyha közeleg az est, önmaga visszavonul.
Munkabíróbbaknak – ha hatásod erélye hanyatlik –
Átengedni a tért, szép dolog és becsület.
Rajta maradni akarni fogyott s tehetetlen erővel,
Amíg más leszorít róla se szép, se dicső.[53]

Döntésében azonban többről van szó, mint amit a versében megfogalmazott életbölcsesség kifejez. Ereje nem volt még tehetetlen, ha fogyóban volt is. Egyházi beszédeit[54] is ebben az időszakban rendezte sajtó alá, az előszóban megvallott módon sok munkával, hiszen azokat több-

nyire csupán vázlatos kidolgozásban őrizte meg. Ezt is folytatni akarta még, amire a címlapon feltüntetett „Első kötet" és az előszó is utal. A Tabitha nőegyletet is a lemondása utáni évben hozta létre. Amikor viszont úgy érezte, hogy a vállalt és a még vállalható feladatai között választania kell, a csökkenő erővel teljesen gyülekezetét akarta építeni. Püspöki feladatkörében nem rangot keresett, s ha járt vele, erről könnyen le tudott mondani. Az új helyzet első presbiteri ülésén a presbitérium tagjai megköszönték neki, hogy a két feladatkör közül a gyülekezetét választotta.[55]

Visszaemlékezései nagyobb részét is ezekben az években írta. Benne pesti magyar gyülekezetére és mindarra, amit életében elvégezhetett, így nézett vissza: „Híven előadtam mi ezekben osztályrészül nekem jutott, de tartozom az utókornak azon vallomással, hogy mindezt oly mértékben el nem érjük vala, ha a gyülekezet legjobbjai nem gyámolítottak volna. Nem adhatok hálát eléggé Istennek, azon kegyelméért, hogy így megsegített; hogy soha köztem és a hívek között lényeges összeütközés soha nem volt; hogy a hívek megbíztak bennem s becsületesen támogattak mindenkor; hogy irántam és családom iránt folytonos és gyengéd figyelemben nyilatkozó szeretettel viseltettek; hogy azon méltán irígylett lelkészekhez tartozom, kiket hívei a megbecsülés, az elismerés karjain hordoztak mindenkor és még ellenségei is – örömest tették azon vallomást, hogy kevesebb, vagy nagyobb sikerrel, de mindenkor híven teljesítettem kötelességemet. A dicsőség mindezekért az Istené, kinek neve legyen áldott mind örökkön örökké. Amen."[56]

SZERZŐDÉS AZ ÚJPESTI LEÁNYEGYHÁZZAL

A budapesti esperesség 1874. március 27-i közgyűlése jóváhagyólag tudomásul vette az újpesti leánygyülekezet megalakulását és a pesti magyar–német gyülekezethez, mint anyaegyházhoz való csatlakozását, valamint az anyaegyház által annak évi 200 forinttal történő segélyezését –, olvasható a közgyűlés jegyzőkönyvének határozatában.[57]

Az egyházmegye jóváhagyását a pesti magyar–német gyülekezet és az „Újpesten elszórtan lakó ág. hitv. ev. hitsorsosok" közötti szerződéskötés követte.[58] Az újpesti evangélikusokról a szerződésben az olvasható, hogy létszámuk már megközelíti a 600-at, s igénylik, hogy a rendszeres istentiszteletek mellett az „egyéb lelkiek kellő ellátásában is részesüljenek. […] Miután azonban jelenleg sincsenek oly helyzetben, hogy önálló gyülekezetként megállhassanak, miután nemcsak erkölcsi, hanem anyagi támogatásra is van szükségük, hogy megerősödhessenek, és idővel anyagyülekezetté lehessenek, arra látták magukat utalva, miszerint, mint leánygyülekezet egy más megerősödött anyagyülekezethez csatlakozzanak." A rákospalotai gyülekezet földrajzi közelsége a velük történő kapcsolatfelvételt indokolta volna. A szerződés ezért a pesti gyülekezethez történő csatlakozás okait is említi: egyrészt korábban is a pesti egyházhoz fordultak lelki szükségleteikben, s emiatt már eddig is a pesti gyülekezet tagjainak voltak tekinthetők, másrészt Újpestet számtalan társadalmi és érdekközösségi kapocs fűzi Pesthez, ami a távolabb fekvő Pesthez való csatlakozást indokolja. A másik fél részéről pedig a szerződés azt rögzíti, hogy a pesti magyar–német gyülekezet erkölcsi kötelességének tartja a gyülekezetté válás törekvését segíteni, és „késznek nyilatkozik az újpesti leánygyülekezetet, mint filiát keblébe fogadni".

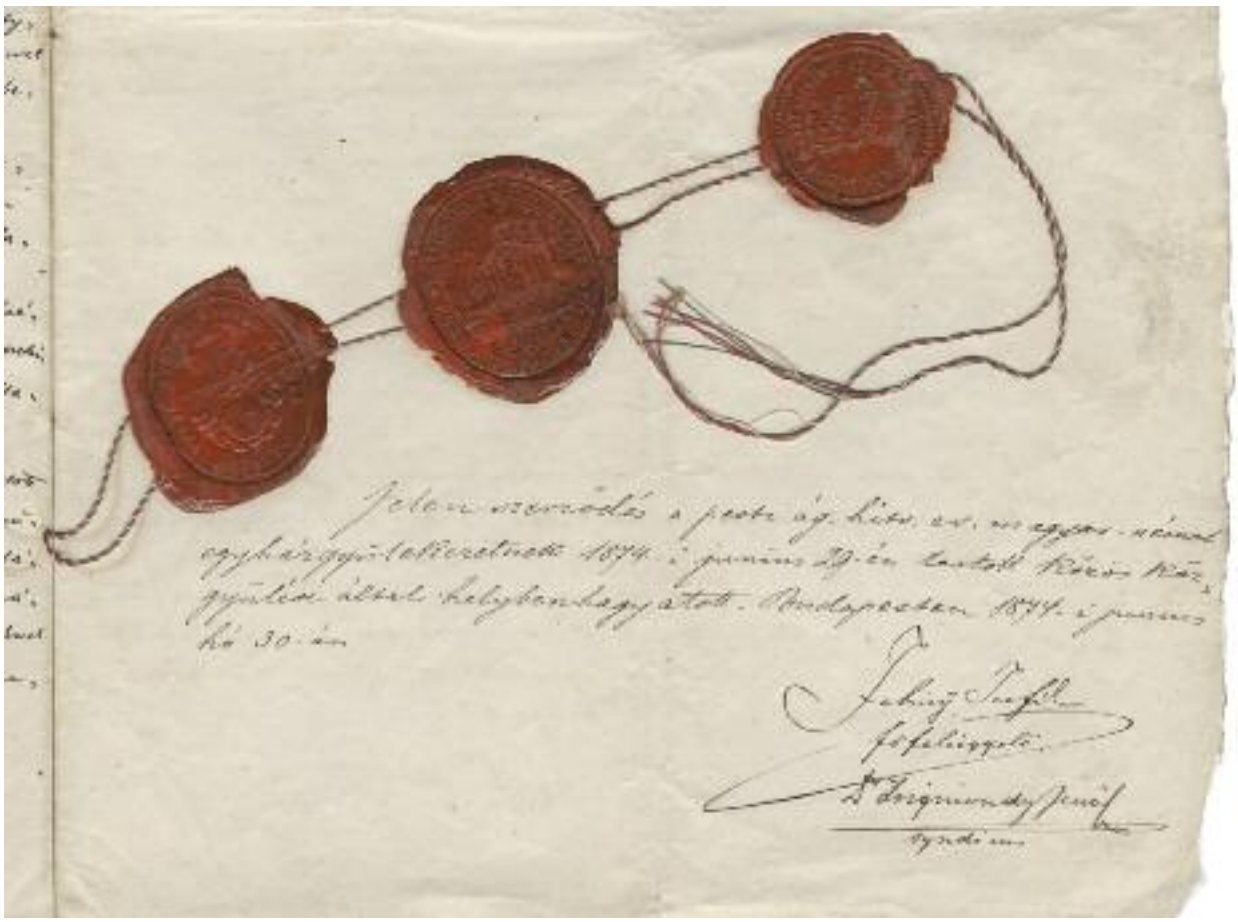

A SZERZŐDÉS JÓVÁHAGYÁSA

A szerződés részletesen szabályozza az anya- és leánygyülekezet kapcsolatának kérdéseit. Az anyagyülekezet elvállalja, hogy lelkészei Újpesten évenként 12 istentiszteletet tartanak, „tekintettel a leánygyülekezet magyar-, német- és tótajkú lakosainak számarányára, 6 istentiszteletet német-, 4-et magyar- és 2-t tót nyelven". Ugyanakkor a Pestről elvégzendő lelkészi szolgálatok mellett az újpesti lánygyülekezet köteles egy levitáról[59] gondoskodni, aki az iskolai tanítás mellett képes ellátni a tisztéből fakadó lelkészi teendőket is. Részletezi a szerződés az anyakönyvek vezetésének, valamint a számadások ellenőrzésének kérdéseit is.

A létrejött kapcsolat négy évig tartott. Gyülekezetünk presbitériuma 1878. május 28-án tárgyalta Gretzmacher Sámuel újpesti lelkésztanító lemondó levelét, amelyben keserű hangon panaszolja a körülötte kialakult áldatlan állapotokat.[60] Az Újpesten kialakult helyzet miatt a gyűlés felmondta a kötött szerződést azzal, hogy az aránytalan nagy terhek miatt a közelebb fekvő rákospalotai gyülekezettel történő egyesülés látszik előnyösebbnek. A végleges elválásról a határozatot az 1879. szeptember 2-i presbiteri ülés mondta ki, az újpesti leányegyházzal kötött szerződés felbontását pedig levélben jelentették be az esperességi gyűlésnek.[61]

A KAPCSOLATTARTÁST ÚJPESTTEL A LÓVASÚT IS SEGÍTETTE

FÖLDI VESZTESÉG – MENNYEI NYERESÉG

Székács József 1876. július 29-én halt meg, 67 éves korában. Temetése nagy részvét mellett történt. Jelen voltak felekezeti különbség nélkül püspökök és lelkészek, miniszterek és államtitkárok, a főváros vezetői, az Akadémia és a Kisfaludy Társaság számos tagja, és már jóval a temetés időpontja előtt a Deák Ferenc teret ellepő hatalmas tömeg, amelynek csak egy része fért be a feketével bevont templomba.

A szertartáson Doleschall Sándor, a német gyülekezet lelkésze német nyelven, a püspöki szolgálatban utód, dr. Szeberényi Gusztáv pedig magyarul prédikált.[62] Igehirdetésében Székács József 1838-ban elmondott árvízi prédikációjára utalt, amelyben a megboldogult egykor azt bizonyította: *ha veszteségünk nagy, nyereségünk is nagy.* A püspök megindultan foglalta össze annak a veszteségnek a nagyságát, amit az elköltözöttben elveszített családja, egyháza és nemzete, de ezt a veszteséget Isten mennyei nyereménnyel váltotta fel. *„Fáradalmaitól megpihenni ment, hogy annak kezéből, kinek hűn szolgált, az élet hervadhatatlan koronáját elnyerje.”*

SZÉKÁCS JÓZSEF SÍRJA A FIUMEI-ÚTI SÍRKERTBEN

A Kerepesi úti temető felé tartó gyászmenet sokadalmában ott voltak Orosháza küldöttei is, akik között Vári Kovács János egy maroknyi földet hozott magával. Ezt Bachát Dániel,[63] a szlovák gyülekezet lelkészének búcsúztatója után helyezték a koporsóra, hogy az otthoni föld, ahol szülei porlanak, és ahol ő is megpihenni vágyott, könnyítse meg az idegen föld hantjait.

Ballagi Mór nekrológjában kiemelte, hogy Isten jókedvében adta a sokat szenvedett nemzetnek Székács Józsefet, akihez „hasonlót látni ritka kornak adatott; *kihez ha lelkészeink csak közeledve hasonlítanának, nem kellene aggódnunk egyházunk és közvetve egész társadalmunk jövője felett*".[64]

A gyülekezet a temetés után tartott közgyűlésén határozatot hozott, hogy Székács József síremléke közadakozásból kerüljön felállításra.[65] Ennek megáldására egy év múlva, a reformáció ünnepén került sor. Győry Vilmos az Ótestamentumból választott alapigét, amelyben Jósiás király kérdezi: Miféle síremlék ez, amelyet itt látok? A városbeliek válasza pedig így hangzik: *Isten emberének a sírja ez.* (2 Kir 23,17).[66] Az alkalomra Győry Vilmos a következő évi közgyűlés jelentésében úgy emlékezett vissza, hogy borongó, késő őszi napon történt, amikor a felhők és könnyek egyaránt öntözték a sírt, de a megjelentek arról tettek bizonyságot, hogy a halálnak lehetett ugyan hatalma a megsiratott életén, de nem az őt igazán gyászolók szeretetén és tiszteletén.[67]

KÉT NÉMET LELKÉSZ EGYIDEJŰ MŰKÖDÉSE (1873–1893)

A KÉT LELKÉSZ ALKALMAZÁSÁHOZ VEZETŐ ÚT

A német gyülekezet történetének legkiemelkedőbb korszakát jelentette az, amikor a gyülekezet két német lelkész alkalmazása mellett döntött. A kétlelkészes megoldáshoz vezető út nem volt egyszerű. Doleschall Sándor a visszaemlékezéseiben a következő szempontokat említi meg. Már Lang idejében erőteljesen elindult a magyar gyülekezet fejlődése, vele párhuzamosan a német gyülekezet lassú hanyatlása. Ez részben Székács József vonzó személyiségének, részben pedig a magyar nyelv és a magyar érdekek politikai előretörésének volt köszönhető. Székács mind a szlovák, mind a német gyülekezetből vitt át tagokat a magyarokhoz.[1] Doleschall így írt a magyar gyülekezet előretörését követő helyzetről:

„Kevésbé mutatkoztak akadálytalannak és zökkenőmentesnek azok az utak, amelyen a német gyülekezetnek kellett vándorolnia ebben az időszakban. Nekik bizonyos mértékig a létért való küzdelem jutott osztályrészül. Ugyanis miközben szárnyaik alatt a hatalmassá nőtt magyar gyülekezet a szerencse gyermekeként élhetett, amelynek egy kedvező légfuvallat az érett gyümölcsöt magától az ölébe hullatja, a németnek a szűkös áldást arca verejtékével kellett kiérdemelnie."[2] Annak ellenére így történt ez, hogy a szabadságharc leverését követően még bizonyos német hátterű bevándorlás is történt. Ez valamilyen módon akkor még egészségesen kiegyenlítette azokat a veszteségeket, amelyek a magyar lelkészek vonzó személyisége miatt az ő szolgálatukra igényt tartó német gyülekezeti tagok magyar gyülekezethez történő átvándorlása miatt keletkeztek. A magyar gyülekezet vezetői folyamatos módon igényt tartottak a német lelkészek szolgálatára a német nyelvű szolgálatra igényt tartó magyar gyülekezeti tagok között is. A statisztikai adatok eleinte még egy ideig kétségkívül a német gyülekezet fölényét mutatták. Az 1871-es esztendőben, pl. még a következőképpen alakultak a kazuálékat, illetve a konfirmáció adatait összegező mutatók. Keresztelő: németeknél 295, magyaroknál 156; esketés előtti kihirdetés: németeknél 189, magyaroknál 47; esküvő: németeknél 133, magyaroknál 47; temetés: németeknél 213, magyaroknál 100.[3] Az első időszakban a hatvanas évek végéig a jegyzőkönyvek nyelve is még mindig német volt. A tanításban igyekeztek mind a német, mind a magyar fél jogait figyelembe venni. Gondoskodás történt arról is, hogy az iskolai oktatásban folytatódjék a német nyelven történő tanítás is. A német gyülekezet – tanulva saját múltbeli hibájából – 1868-ban állandó pénzügyi bizottságot hozott létre saját anyagi ügyeinek kézbentartására.[4]

A pénzügyi dolgok kézbentartására azért is szükség volt, mert a kiegyezésnek köszönhetően bekövetkezett politikai fordulat meghozta a magyar nyelv hivatalossá tételét. Ez lett a másik nagy változás. A hazai evangélikus egyházban ez a kérdés ott vált izgalmassá, ahol két, esetleg három nemzetiség élt egymás mellett. A Pesti Egyházban 1871-ben született egy javaslat, amely szerint a tanácskozási nyelv a továbbiakban kizárólag magyar legyen. A németek tiltakoztak. Végül 1871. április 16-án kompromisszumos megoldás született, kimondták a kétnyelvű jegy-

zőkönyvek kötelezővé tételét. Vitás esetben viszont a magyar nyelven írt jegyzőkönyv kijelentéseit vették mérvadónak. Azt is tisztázták, hogy a presbitériumokban, illetve a bizottságokban mind a két nyelven meg lehet szólalni, a témákat mind a két nyelven lehet tárgyalni. A magyar gyülekezet előretörése, illetve a magyar nyelv kötelezővé tétele együttesen teremtették meg azt a helyzetet, amelyben el kellett dönteni, hogy a német gyülekezetben milyen lépéseket tegyenek a német nyelv, illetve a német gyülekezeti sajátosságok megőrzése érdekében. Lényegében ez a helyzet szülte a kétlelkészes megoldás támogatását. Eleinte nagyon nehezen indult el a második német lelkész alkalmazásához szükséges pénzügyi alap megteremtése.[5] Végül azonban még Lang idejében eredményesnek bizonyult. 1873. november 30-án – röviddel Lang halála előtt – beiktatták Schranz Jánost. A gyülekezet bizonyos körei akkor megint visszatértek volna az egy német lelkészes megoldáshoz. Azonban mértékadó németajkú gyülekezeti körök – látva a magyar gyülekezet, illetve a magyar nyelv előretörését – ragaszkodtak még egy lelkész alkalmazásához. 1875. január 6-án így került sor Doleschall Sándor beiktatására.

SCHRANZ JÁNOS TEOLÓGIAI-LELKI PORTRÉJA KÉT IGEHIRDETÉSE ALAPJÁN

A dátumokból látható, hogy a pesti német egyház fenti két lelkészének szolgálata – bár a kezdetét és a végét illető némi eltéréssel – szorosan egybefonódott egymással. Ezért jogosnak látszik, hogy személyükről és szolgálatukról párhuzamosan emlékezzünk meg. Mivel Schranz János előbb érkezett Pestre, és tovább is maradt a szolgálatban, ezért vele kezdjük az ismertetést. Életrajzi adatai alapján az állapítható meg róla, hogy pesti megválasztása előtt Sopronban és Eperjesen tanár, majd Eperjesen és Lőcsén lelkészi – főként másodlelkészi – szolgálatban állt.[6] Nyomtatásban több műve jelent meg.[7]

Schranz – általunk választott – első igehirdetése a Pesti Evangélikus Egyház alapításának százéves jubileumán tartott ünnepi istentiszteleten *Éjszakából nappalra* címmel hangzott el.[8] Történelmi és egyháztörténeti visszaemlékezéssel kezdte, II. József türelmi rendeletének méltatásával és következményeinek felsorolásával: „Evangélikus gyülekezetek alakultak, templomok és iskolák épültek, feléledt a vallásos élet, ápolták az igazi protestáns szellemiséget és lelkületet, és olyan nemes verseny támadt, amelyhez hasonló csak az egyház korszakalkotó időszakaiban, az első pünkösdön és a reformáció idején volt tapasztalható."

Az igehirdetés textusa Róm 13,12 volt.[9] Schranz a textus magyarázata előtt a következő szavakkal foglalta tömören össze mondanivalóját: „A felolvasott igék […] azokra a szomorú időkre utalnak, amikor sötétség borította a földet és homály a népeket. Azután Jézus Krisztus világmegváltó és világot boldogító megjelenésére mutatnak rá, amelyben véget ért a hosszú lelki éjszaka és megszületett a világ világossága. Végül felszólítják a hívőket, hogy ezt hálás szívvel vegyék tudomásul, és éljenek a világosság gyermekeiként, midőn levetik a sötétség cselekedeteit és felveszik a világosság fegyvereit."

Az éjszaka-nappal szimbolikát az igehirdető tudatosan alkalmazta a Pesti Evangélikus Egyház történetére is. Egymást követően rajzolta meg az éjszakát, a derengő hajnalt, majd a fényes nappalt. Biblikus, valamint kor- és egyháztörténeti képek felvillantásával mutatta be a gyülekezet keletkezését megelőző utat, amely szintén a sötétségből a világosság felé tartott. A

SCHRANZ JÁNOS

keresztyénség államvallássá válásától, a reformáción, majd ellenreformáción át – itt a pozsonyi és az eperjesi vér-, illetve vésztörvényszékeket említette meg – egészen a türelmi rendeletet követő újrakezdésig húzódott a visszaemlékezés. Utalt az 1790/91. évi 26. törvénycikkre, amelyet mind a reformátusok, mind az evangélikusok palladiumnak neveztek.[10] A gyülekezet történetét a szerény kezdettől a templom építésén és szentelésén át az azzal egyenrangú iskola felállításáig terjedően foglalta össze. A gyülekezet életéhez szorosan hozzátartozó háromnyelvűség úgy került elő, mint ugyanazon folyó három elágazása, amelyek végül egyetlen egységes cél irányába folynak. A különböző korokban a hangsúlyt az egészséges keresztyénségre helyezték a gyülekezet vezetői. A pesti evangélikus iskolákat a protestáns lelkiségnek köszönhetően látogatják más hithez tartozók is, mert ezek zászlajára a fény és haladás jelszavai kerültek. Az igazi tudást és humanitást pártfogolják, és ez által nevelnek és képeznek „nemes embereket és jellemeket."

Az igehirdetés ezen a ponton a tudomány igazi céljaként az igazság keresését jelölte meg. Utalt a természettudományok hatalmas fejlődésére. Schranz a következő meggyőződésének adott hangot: „Természet és kinyilatkoztatás testvérkezet nyújtanak, és kiegészítik egymást. Nem mondhatnak ellent egymásnak, mivel mindkettőjük kézírása ugyanattól a kéztől származó isteni kézírás. Az igazság az emberiség közkincsévé lesz, és fényét beviszi a szerény kunyhókba."

Az evangélikus egyház helyzetét illetően fokozatos javulásról beszélt. I. Ferenc József uralkodását olyan aranykornak látta, amelyben – a még meglévő problémák ellenére – a vallásszabadság teljessége felé haladnak. Azt hangsúlyozta, hogy a legnagyobb fejlődés a szeretetmunka terén következett be, ezen a téren szerinte a 19. század többet mutatott fel, mint az előző 18 évszázad összesen.

Az igehirdetés csúcspontját kétségkívül a protestantizmus állapotáról, illetve feladatairól szóló kijelentések alkották. A kérdésre Schranz erős protestáns elkötelezettségének tárgyalásakor még visszatérünk. Az igehirdetés zárógondolataiban Schranz arról szólt, hogy egyszerre kell külső és belső építkezést folytatni. Végül felszólította a hallgatóságot, hogy a jeles évforduló tiszteletére Budapest leggyönyörűbb terén építsenek egy új templomot.[11]

A másik igehirdetés a honfoglalás ezredik évfordulója alkalmából *Az ÚR napja* címmel hangzott el, alapigéje pedig a 118. zsoltár 24. és 25. verse volt.[12] Schranz a Szentháromságra történő hivatkozással kezdte a szolgálatot, utalva az első évezredből történő kivonulásra és a második évezredbe történő bevonulásra. A gyülekezet ezt követően dicsérő éneket énekelt,

amelynek egyes versszakai végén vagy a Dicsérjük nevét, vagy a Dicsérjük nevedet formulák hangzottak. Ezután következett maga az igehirdetés. Szónoklata elején az igehirdető lelkes felkiáltásokkal köszöntette a millenniumot: „A Kárpátoktól az Adriáig hangozzék az örömüdvözlet: Isten hozott ezredforduló!" Ezt követően a magyar történelemnek arról a sajátosságáról beszélt, hogy abban több volt a szenvedés és megpróbáltatás, mint a siker. A textust három részben taglalta. Először a millennium tényéről mint örömnapról beszélt, másodszor ennek következményéről, végül pedig az Úrhoz címzett kéréssel zárta gondolatmenetét.

A magyar történelmet két részre osztotta. Az elsőt az Árpádok első nemzedéke, Verecke és Pusztaszer megemlegetésével a hatalom és erőszak korának nevezte, mivel akkoriban még hiányzott a jog és a törvény. Szent Istvánt és törvényeit a fenn- és megmaradás garanciáinak nevezte. „Ő tette keresztyénné az országot bölcs törvényekkel és hasznos rendelkezésekkel." Első királyunk sokat emlegetett szavait az egynyelvű és szokású nép sebezhetőségéről és a jövevények befogadásával ezt kiküszöbölni képes erejéről nagyon erősen hangsúlyozta.[13] Azt a tényt azonban, hogy a magyar nemzet egyáltalán fennmaradt, és megérte a honfoglalás ezredik évfordulóját, Isten munkájának tekintette. A francia forradalom hármas eszméjét – szabadság, egyenlőség, testvériség – a változások motorjának látta. A protestantizmus legnagyobb érdemének azt nevezte, hogy nagy része volt a vallás- és lelkiismereti szabadság kiharcolásában. A Magyarországon élő németek nevében a következőket mondta: „Nekünk, német nyelvű hazafiaknak minden okunk megvan arra, hogy belekapcsolódjunk az általános örömbe. Hiszen ez az ünneplő szép ország a mi közös hazánk is, többségében ez szült, ez táplál és véd minket, a föld megszentelt darabja, ahol atyáink éltek, dolgoztak és haltak, ahol a mi bölcsőnk is állt, és ahol egyszer – amikor Istennek tetszik – a mi sírunknak is meg kell nyílnia."

Az új Magyarország története Schranz szerint a kiegyezéssel indult el. Ferenc József kiengesztelődött a magyarsággal, 1867. június 8-án Szent István koronája érintette a fejét.[14] Részletesen szólt az egyházpolitikai törvényekről, amelyeknek köszönhetően eltűntek a vallási és felekezeti sorompók, és az embereket azonos mércével mérik. Rámutatott arra, hogy az evangélikus egyház – a fentieknek köszönhetően – több szabadságot élvez, a lelkészek háborítatlanul végezhetik a többnyelvű szolgálatokat, és az iskolák is további fejlődést érnek meg. Kifejezte azt a reményét, hogy ez azt is jelenti, hogy amikor a világtörténelem órája lejár, akkor megvalósulhat Jézus szava az egy nyájról és egy pásztorról.

Az igehirdetést Istenhez, a történelem Urához intézett köszönettel zárta. Ebbe belefoglalta az uralkodót és feleségét. Utoljára az iskolákért és egyházakért imádkozott, hogy azokban „fegyelem és erkölcs uralkodjon". Az imameghallgatást Jézus Krisztus nevére utalva kérte.

DOLESCHALL SÁNDOR LELKÉSZI ÉS TEOLÓGUSI ARCA

Schranz Jánoshoz hasonlóan ő is Felvidékről, illetve a tanári pályáról érkezett a lelkészi szolgálatba.[15] 1875-ben került Lang Mihály helyére. Beiktatását a Bányai Evangélikus Egyházkerület püspöke, Szeberényi Gusztáv végezte. Az ünnepi istentiszteletről, közgyűlésről, majd az azt követő ünnepi ebédről szóló tudósítás részletesen ismertette a pesti – eredetileg három, majd kétnyelvű – evangélikus gyülekezet történetét. Erre azért volt szükség, mert többen félreértették Doleschallnak azt a gesztusát, hogy ő „a pesti német gyülekezet virágzására emelte

poharát."[16] Ugyanez a tudósítás megemlítette azt a tényt is, hogy a Doleschall beiktatásának pillanatában a német és a magyar gyülekezetek egymás mellett élése és szolgálata példamutató. A cikk azt is hangsúlyozta, hogy ami 1867-ben – a kiegyezéssel – történt, azt a két gyülekezet már évtizedekkel korábban gyakorolta. A német gyülekezet saját speciális küldetésére, illetve a két gyülekezet egymáshoz való viszonyára az írás a következőképpen utalt: „A német gyülekezet szent menedéket nyújt azoknak, kik Magyarország fővárosában letelepednek, s a hatalmas Istent saját anyanyelvükön akarják imádni, s módot nyújt nekik, hogy német ajkú gyermekeik is részesülhessenek az iskola jótéteményeiben; mert a magyar–német gyülekezet evangélikus népiskolája úgy van megszervezve, hogy benne a német ajkú gyermek is folytathatja iskoláit, mert belőle a német nyelv nincs kiküszöbölve, de nem volt abból a magyar sem kiküszöbölve az egyezség óta, s előbb sem soha, még akkor sem, midőn Bach hatalmas korbácsa a városi iskolákból kiűzte azt. A pesti magyar–német egyház egyesült működése mintaképül szolgált eddig is, ami az iskolaügyet, ami a népnevelés ügyét illette."[17] Doleschall személyével kapcsolatosan egy utólagos értékelés a következőket írta: „Méltó utóda volt elődjének mint szónok és lelkipásztor egyaránt. Híveivel és áldott lelkű kartársával, Schranz Jánossal kölcsönös szeretet kapcsolta össze."[18] Budapesti lelkészi szolgálata mellett számos közegyházi megbízatása volt. Mind a bányai egyházkerületben, mind pedig az egyetemes egyháznál levéltárosként dolgozott. A Luther Társaságnak első, később tiszteletbeli alelnöke lett.[19] Irodalmi hagyatéka rendkívül sokoldalú és jelentős.[20] „A különböző fokozatú egyházi gyűléseken kitűnt tiszta logikájával, a dolgok lényegébe vágó érveléseivel. Több gyülekezet tartotta méltónak, hogy a püspökválasztás alkalmával reá adja szavazatát."[21]

Doleschall Sándor már pesti német lelkésszé választását megelőzően tudatosan törekedett arra, hogy igehirdetését az evangélikus felfogás határozza meg. Ezt bizonyítja 1859 januárjában a Zólyomi Evangélikus Egyházmegye Besztercebányán tartott gyűlésén tartott igehirdetése.[22] A textus felolvasása előtt annak a véleményének adott hangot, hogy az evangélikus egyház története Magyarországon fordulópontjához érkezett. Ebben a helyzetben fejezte ki meggyőződését a hit, a szeretet és a remény megújulásának szükségességéről. Megújulás alatt egyszerre értette a régi beválthoz való visszatérést, továbbá a szükséges új meglátását, és az ennek megfelelő változást.

Doleschall először a protestantizmus ötven évvel korábbi helyzetére tekintett vissza. Abban az időszakban – a 19. század elején – a lutheranizmus nagy évfordulóihoz közeledett az evangélikus világ. Ebben a helyzetben az igehirdető szerint az a vágy tört fel az evangélikus egyházban, hogy „a hit területén is induljunk el a határtalan fejlődés útján, és az egyház alapelveihez híven szakítsunk a régivel és elavulttal." Kimondták, hogy olyan új úton kell járni, amelyen az egyház nem válik a szabad kutatás ellenségévé. Ugyanakkor alapelvként jelenti ki, hogy „a régi és mégis örök ifjú, örök új evangélium talaján" akar meggyökerezni. Az igehirdetés alapigéje egy rövid versrészlet volt 1Kor 13,13-ból, a szeretet himnuszából: „Most azért megmarad a hit, a remény, a szeretet e három."

Doleschall első megállapítása az volt, hogy a hazai evangélikus egyházban „e három" csak verbálisan van jelen, de nem lényege szerint. Mivel az Ige nem testesül meg, a hit helyett „üres vélemények és tanácsok", a szeretet helyett „a hideg és egyéni szándék őszi lehelete," a rendíthetetlen remény helyett pedig „kétely és kishitűség" található. Egykor nem így volt, és ehhez a régihez kell visszatérni, és azt visszahozni. Ezt követően három pontban foglalta

DOLESCHALL SÁNDOR EDE

össze, hogy mihez kell visszatérni: *a régi hithez, a régi szeretethez és a régi reményhez.*

Visszatérés a régi hithez. Ezen a ponton először arról szólt, hogy mit nem jelent a visszatérés. Nem jelenti „a betűhöz való üres ragaszkodást" és a „régen túlhaladott álláspontok bizonyos felidézését."[23] Majd definiálta, hogy neki személyesen mit jelent ez: „ezalatt egyházunk valódi, régi alapelveihez, főként annak apostoli – és éppen ezért igaz – evangélikus felfogásához történő visszatérést értem, amely teljes szívből és lelkülettel szeretve hozzásimul a Megváltóban megjelent istenihez." Régi hit alatt Róm 1,16–17 hirdetését és élését értette.[24] Doleschall ezt követően felszólította lelkésztársait arra, hogy vizsgálják meg, ezen a téren miként állnak. Az ősök jóval nehezebb körülmények között tartottak ki, az utódoknak sem szabad hűtlennek lenni. A gyülekezetek nem azért állítják a lelkészeket a posztjukra, hogy saját és tömegízlést szolgáljanak ki, pusztán tetszeni akarva üres társalgást folytassanak. Hanem azért, hogy annak szavait hirdessék, akinek beszéde örökre megmarad. Ugyanez érvényes a vallástanárokra is: „Van-e joga a hittantanárnak arra, hogy saját magát az evangélium fölé emelje, vagy pedig szent kötelessége szappanbuborékszerű nézeteit foglyul ejteni a Krisztus iránti engedelmességre." A gyülekezetek csak az őket vezető lelkészek és tanítók irányváltását látva fognak maguk is megváltozni.

Visszatérés a régi szeretethez. Ezen a téren is nehéz a helyzet. „Ó, erre van szükség, a jelszónak hitbuzgó szeretetnek és egyetértésnek kell lennie." A jelen problémája az, hogy a hit és szeretet nem kapcsolódik össze. Doleschall szerint a múlt nem ilyen volt a magyarországi evangélikusság történetében. Igaz, nagyon messzire kell visszamenni, hogy megtaláljuk azt a pontot, ahol hit és szeretet még szorosan egybetartoztak. „Mert az egy test tagjai erősek voltak a kölcsönös szeretetben, és jöhettek külső támadások, nem inogtak meg, mert megvolt közöttük a szeretet." Nem volt olyan erős a lelki és a világi elem közötti megkülönböztetés, mint a jelenben. A lényeg nem az volt, hogy ez a lelki, az a világi. A fontos Isten igazságban és szeretetben történő imádása. Gal 3,28 alapján nem volt megkülönböztetés.[25] Azt is tudatosították, hogy a jézusi elv szerint a legnagyobbnak kell mindenkit szolgálni. Ezen a ponton rátért a protestantizmushoz tartozók egymás iránti kapcsolatának vizsgálatára. Rákérdezett: „A kölcsönös tisztelet és szeretet mellett nem kellene-e a protestantizmusnak virágozni, gyümölcsöt teremni? A tanácskozásokat nem az áldás lelkének kellene-e áthatni, midőn mindannyian egyetértésben az egy szükségeset keresik, sohasem

hátsó szándékra törekedve, amelyhez képest Krisztus lelke messze magasztosabb?" Doleschall a protestánsok közötti igazi ökumenét próbálta támogatni, viszont látta, hogy itt jelentős problémák vannak. A régi evangélikus hagyományra kívánta az evangélikusok és reformátusok figyelmét irányítani, a régi szeretet és egyetértés kötelékére figyelmeztetve.

Visszatérés a régi reményhez. Az egyháznak vissza kell térni az elődök Istenbe vetett bizalmához. Itt arról – a viharok és nyomorúság idején – a Mindenhatóra irányuló „mélyen vallásos építkezésről" van szó, amely szintén megújulva, „szent önfeláldozással megteszi a magáét, hogy az egyház keményen szorongatott hajócskája ne pusztuljon el a tenger féktelen tombolásában." A lelkész igehirdetését az evangélikusok himnuszának, illetve Gusztáv Adolf svéd király híres énekének egy-egy versszakával fejezte be.[26]

DOLESCHALL ERŐS EVANGÉLIKUS ELKÖTELEZETTSÉGE

Ezen a ponton két dologról kell beszélnünk. Az egyik Doleschall rendkívül erős érdeklődése Luther Márton személye és az evangélikus teológia iránt. A másik pedig az, hogy az evangélikus ifjúság iránti elkötelezettségét több nyelven és többször kiadott evangélikus kátéja bizonyítja.

1883-ban ünnepelte az evangélikus világ Luther Márton születésének négyszáz éves évfordulóját. A pesti német egyház akkori vezetőjeként Doleschall Sándor egy *háromrészes előadássorozatot* tartott. Az előadásokra belépődíjat szedtek, a bevételt pedig a szegény konfirmandusok támogatására szánt ún. Luther-alapítvány céljaira fordították. A gyülekezet egy tagja – hogy a dolog még hatékonyabb legyen – vállalta az elhangzott szövegek kinyomatásának költségét.[27]

Doleschall úgy építette föl az előadásait, hogy azokban egyszerre voltak jelen a mindenki által, a kevesek által illetve talán csak az általa ismert tények. Vonatkozott ez a teológiára, a korabeli európai világ és benne az egyházak történetére. A három előadás közül kettőben három, a középsőben négy témát tárgyalt, és ezekbe emelte bele a fentieket.[28]

Az első előadásban annak a véleményének adott hangot, hogy „a Luther név még mindig azon nevek közé tartozik, amelyet csak ki kell mondani, hogy a protestáns szív gyorsabban kezdjen dobogni."[29] Azt is aláhúzta, hogy Luther – a személyéről és művéről folyó viták ellenére – az emberi nagyságok pantheonjában az első helyek egyikét foglalja el. Doleschall Luther fellépését egyfajta csúcspillanatként értékelte, midőn azt állította, hogy „reformátorok előtte is voltak, azonban reformátorként előtte más nem bizonyult hatékonynak."[30] A világtörténelmet akkoriban a reneszánsz és a humanizmus határozta meg, az eszmék gyors terjedését pedig a könyvnyomtatás felfedezése tette lehetővé. A korabeli európai egyházi helyzetet tekintve az a tény segítette a reformációt, hogy a 16. század – egy VII. Gergely vagy III. Ince és mások személyétől és korától eltérően – a pápai, illetve keresztyén tekintélyt egyaránt lejáró korszaknak bizonyult. Luther – hangsúlyozta Doleschall – Erfurtban egyetemi szintű képzést kapott, tehát személyében nem dilettáns lépett fel.[31]

A Luther által összegyűjtött hatalmas tudás két dolog meglátására bizonyult elegendőnek. Az egyik a keresztyénség akkori súlyos helyzetének, a másik viszont az egyes ember – beleértve önmagát is – tehetetlenségének felismerése. Luther összes problémája és konfliktusa lényegében ennek a két dolognak a következménye volt. A megoldást pedig annak felfedezése jelentette, hogy az ember „felülről jövő" segítséggel megtörheti a rajta kívüli, emberen kívüli és belüli –

megváltoztathatatlannak tűnő – adottságokat. Lényegében ez a reformátori felismerés. Az isteni segítség a Biblia üzenetében készen várja az embert, csak hittel meg kell ragadni. Doleschall a következőképpen fogalmazta meg a lutheri meglátást: „amikor Isten igazsága, amelytől korábban reszketett és remegett, számára a legédesebb vigasz forrásává lesz, midőn abban a mennyei Atya kegyelmét ismeri fel, melynek segítségével annak, aki hívő szívvel, tehát gyermeki bizalommal hozzá fordul, Krisztusért megbocsátja bűneit, azokat meg nem történtnek, az illetőt pedig igaznak – tehát amilyennek lennie kellene – tekinti."[32] Luther életének egyes állomásai lényegében kétféle – a felismerés előtti, illetve a felismerés utáni – lépcsőfoknak tekinthetők.[33] A második előadás Luther összeütközéseit és ennek következményeit mutatta be.

A három előadás közül a tetőpontot kétségkívül a harmadik jelenti, amely lényegében összefoglaló jellegű. Luthert a családapát, az embert, illetve életművét mutatja be. Mivel Luther 1525-ben – tehát a német parasztháború évében – házasodott meg, ezért ebben a részben először Luther és a politika viszonyáról szólt Doleschall. Ezt a témát a következő mondatokkal rajzolta meg: „Nem akart és kívánt politizálni, reformátor akart lenni, nem pedig Münzer- és Karlstadt-féle agitátor. Isten, akinek szolgálatában tudta magát, a rend és nem a zabolátlanság és a rendszerek megdöntésének Istene. Ahogyan az egyház dolgában csak az Ige és a Lélek hatalmának érvényesülését akarta, ugyanúgy a szociális élet területein is."[34]

Doleschall Luther házasságának, családi életének, nevelési elveinek bemutatásával saját korának evangélikus családjait is figyelmeztetni kívánta arra, hogy az evangélikus hitnek a templomon kívüli élethez is köze van.[35] Az utolsó előadás zárófejezetében annak a véleményének adott hangot, hogy Luther művének legnagyobb jellegzetessége „a reformációban, tehát az át- és újraformálásban, a keresztyén egyház újbóli megújításában van."[36]

Az előadás befejező mondataiban a lutheri életmű vitatott oldalaira is felhívta a figyelmet. Ezek közül a legfontosabb az, hogy Luthernek vajon igaza volt-e akkor, amikor – bár jobb híján, illetve ideiglenes megoldásnak gondolva – a személyével és mozgalmával szimpatizáló főurak közül néhányat az általa alakított gyülekezetekben és egyházakban vezető pozícióba helyezett. Ezzel a cselekedetével lényegében az egyház nyakába ültette az akkori politikai hatalmat. Az utókor ugyanis hamarosan elfelejtette, hogy Luther „jobb híján" és „ideiglenesnek szánva" tette, amit tett és prolongálta a helyzetet. Doleschall szerint nem csak a német tartományi egyházak, hanem a magyar evangélikus egyház is többször belement ebbe a zsákutcába.

Doleschall orvosságként a teológiai, istentiszteleti, egyházszervezeti, egyházigazgatási kérdések területén az eredeti lutheri elgondolásokhoz való visszatérést javasolta. Ugyanakkor zárógondolatként azt hangsúlyozta, hogy semmiképpen nem gondolkodik Luther-kultuszban, hiszen ennek mellőzését a nagy reformátor maga is kérte: „Nem látunk szentet benne, de örülhetünk, és örülni akarunk annak, hogy magunkénak tudhatjuk, és megköszönhetjük Istennek, hogy általa olyan nagy dolgot cselekedett velünk."

Doleschall igehirdetései, Lutherrel kapcsolatos előadásai mellett kátémagyarázataival és kátéfordításával is megmutatta evangélikus elkötelezettségét. 1867-ben szlovák nyelven konfirmációs kátét adott ki. 1872-ben ugyancsak szlovák nyelven jelentette meg Luther Márton Kis Kátéját. Pestre kerülését követően három alkalommal adott ki német nyelven *konfirmációs kátét*.[37]

A konfirmációs kátéban a vallás meghatározásából indult ki. „ A vallás Istennel való élet, vagy Istenbe vetett hit, és az ember e hitben és e hit szerint folytatott élete." Doleschall po-

gány, zsidó, mohamedán és keresztyén vallásokat különböztetett meg. Ennek megfelelően az isteni kinyilatkoztatás többféle forrását jelölte meg: a természetet, a lelkiismeretet, a végzetet, továbbá az ősatyákat, Mózest, a prófétákat és végül magát Jézus Krisztust. A kinyilatkoztatás okmányaként a Bibliára, az Ó- és Újszövetségre utalt.

Definiálta a keresztyénséget is: „Azon istentisztelők összességét, akik a keresztyén kinyilatkoztatáshoz tartják magukat, keresztyénségnek vagy keresztyén egyháznak nevezik." Ezt követően az egyházról először olyan valóságként beszélt, amelynek jellemzője az egy Megváltó, az egy isteni Ige, az egy keresztség és az egy reménység.

A káté következő részében egyfajta egyháztörténeti visszatekintést és értékelést adott. Először az előreformátorokról, majd három „igazi" reformátorról szólt, akik abban különböznek az előbbiektől, hogy „Luther Mártonnak és munkatársainak Németországban, továbbá Zwingli Ulrichnak és Kálvin Jánosnak Svájcban sikerült Isten támogatása mellett a keresztyén egyház megújításának vagy reformációjának műve." Ezt követően a magyarországi reformációról beszélt. Itt a különféle békékről (Bécs 1606; Linz 1645) és azok törvényi megerősítéséről szólt, továbbá az 1687-es, az 1791-es, végül az 1885-ös törvényekről. Ez utóbbi törvény tette lehetővé, hogy evangélikus püspökök és felügyelők helyet kaphattak a magyar főrendiházban.[38]

Das erste Jahrhundert

aus dem Leben einer [illegible]

E. K. Doleschall

Pressburg.

A GYÜLEKEZET ELSŐ SZÁZ ÉVÉNEK TÖRTÉNETE

Az evangélikus egyház tanításának megfogalmazását egy összehasonlítás elvégzésével kezdte. A római katolikus és az evangélikus egyház közötti különbséget a hitbeli ismeretek forrása, az egyházalkotmány, az egyházkormányzás, az istentisztelet nyelvi kérdései területein mutatta ki.[39]

Az összehasonlítást követően került sor a kátéban az evangélikus egyház központi tanításának, majd szentségtanának ismertetésére: „Minden ember bűnös, és nélkülözi az Isten előtti dicsőséget, éppen ezért nem saját érdemből, hanem a Jézus Krisztusba vetett hit által, Isten szabad kegyelmének köszönhetően igazul meg, lesz Istennek tetsző és boldog." A szentségeket illetően a két szentséget, a két szín alatti úrvacsorát, a transsubstantatio[40] elutasítását tárgyalta. Itt még nem említette Krisztusnak az úrvacsorában adott reálprezenciáját.[41] A káté vége felé haladva a református és evangélikus egyház közötti különbségeket rajzolta meg. A többségében külsőségekben megragadható eltérések felsorolását követően a különbséget az ún. második predesztinációról[42] és az úrvacsoráról szóló felfogásban látta. Az egyetemes predesztináció tételét közös hitkincsnek fogadta el. Ugyanakkor a második predesztinációt – az Istennek némelyeket üdvösségre, másokat kárhozatra ítélő előzetes döntését – speciálisan református tanításként értelmezte. Az úrvacsora kérdésében Jézus Krisztus testének és vérének valóságos, illetve lélekben való jelenléte értelmezésének különbségeiről beszélt.[43]

A káté utolsó részeiben az evangélikus egyház hitvallási iratait sorolta fel. Végezetül az Apostoli hitvallás alapján az Istenről, emberről, Jézus Krisztusról, valamint az egyházról szóló

evangélikus tanítást foglalta össze.[44] A Doleschall-féle káté függelékként Luther Kis Kátéja V. szakaszát, továbbá a Miatyánkot és különféle alkalmakra szánt imákat tartalmazott.

DOLESCHALL EGYHÁZTÖRTÉNETI MUNKÁSSÁGA

Itt először nagyon röviden arról a művéről kell megemlékeznünk, amelyre a Pesti Evangélikus Egyház első száz évének eseményeit kutatók a legtöbbször hivatkoznak. Ennek címe: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde.[45] A kötet az evangélikus egyház magyarországi múltjának tárgyalását a 16. századtól kezdi el. Ezt követően foglalkozik a háromnyelvű pesti egyház megalakulásával, majd annak a szerző koráig húzódó történetével. A háromnyelvűség okozta örömöket és bonyodalmakat objektív módon igyekszik megjeleníteni. A könyv másik jellegzetessége, hogy a gyülekezet megalakulását követően beinduló – eleinte nagyon szerény, később egyre terebélyesedő – iskolatörténetet a gyülekezet fejlődésével párhuzamosan tárgyalja. Olyannyira, hogy vannak fejezetek, amikor a gyülekezettörténet szinte nem áll másból, mint iskolatörténetből. Ez azokban a korszakokban történik így, amikor a gyülekezet élete már egy meghatározott keretben zajlik, nincsenek fontosabb események, vagy jelentősebb építkezések. Doleschall felfogásában azonban a két eseménysor – a gyülekezeté és az iskoláé – szoros egymásmellettiségben fut, és az oktatási tevékenység akkor igazán sikeres, amikor a gyülekezetben konszolidált állapotok uralkodnak, és ennek lelkisége határozza meg a tanintézet, illetve tanintézetek történetének alakulását is.

Doleschall nem csak ennek a kötetnek az elkészítésével áldozott a pesti egyház százéves múltjának. A jubileumi ünnepségekhez tartozó főistentiszteleten egy saját maga által írt oltári imával köszöntötte a jeles évfordulót.[46] A 16 versszakból álló ima első öt verse a következőket tartalmazza: a gyülekezet háláját, Isten száz éven keresztül húzódó csodáit, a kicsiny mustármagnyi kezdet hatalmas fává történő terebélyesedését, Isten nagy művének bemutatását, mint egyszerre önálló isteni cselekedetet és szolgáin keresztül elvégzett munkát. Az ezt követő két versszak az evangélikusság történelembe belerejtett útjáról, a templom és az iskola egymásmellettiségéről szól. A további kilenc versszak különböző dolgokért való könyörgés. Jézus Krisztus nevében esedezik a keresztyénekért, Budapest városáért, a templomért, a benne folyó igeszolgálatért, valamint az iskolákért, tanárokért és tanulókért. Ezek után a házáért, az uralkodóért, az isteni gondviselés jeleiért könyörög, további bátor lépések megtételéhez kérve erőt.[47] Az ima záró része a fentiek alapján a hitbeli optimizmus kifejeződése.[48]

Doleschall igehirdetései, Lutherről tartott előadásai és konfirmációs kátéja rendkívül erős evangélikus teológiai elkötelezettségéről, egyháztörténeti érdeklődéséről árulkodnak. Saját gyülekezetében, továbbá az egyetemes, azaz országos egyháznál végzett rendkívül színvonalas levéltárosi kutató- és rendezőmunkája ugyanezt a mély elkötelezettségét jelzi. Két további kisebb egyháztörténeti munkája tanúsítja, hogy a Luther iránti érdeklődését szívesen kapcsolta össze a hazai evangélikus egyház központi levéltárában lévő Luther-emlékek megismertetésével. Ebbe a kategóriába tartozik a Luther végrendeletéről**,** illetve Luther egy másik autográf iratáról szóló munkája.[49] Doleschall volt az első, aki a Luther-végrendeletet ismertette az evangélikusokkal és a magyar közvéleménnyel. Ő maga tagja lett egy bizottságnak, amelyet az 1878-as egyetemes közgyűlés küldött ki azzal a feladattal, hogy a végrendelet eredetiségét megvizs-

gálja. Rajta kívül a bizottság tagja volt: Pulszky Ferenc, Haan Lajos, báró Nyáry Albert, Győry Vilmos és Zsilinszky Mihály. A megbízott személyek elvégezték a szükséges összehasonlításokat, és kijelentették, hogy a végrendelet autográf.[50]

Doleschall nemcsak a bizottság munkájában vett részt, hanem később ő lett az, aki egy Karl Reuss nevű osztrák történésszel szemben megvédte a testület által kialakított szakvéleményt. Az ausztriai tudós a Wiener Fremdblatt hasábjain kétségbe vonta a magyarok állításait, továbbá közölte, hogy az eredeti végrendelet Heidelbergben található. Azt is kijelentette, hogy ő az érveit a híres történész, Ranke művéből vette. Doleschall utánajárt a Reuss által leírtaknak, és kiderítette, hogy azok egyike sem felel meg az igazságnak. Maga Ranke, illetve a heidelbergi egyetem könyvtára cáfolták az osztrák történész állításait. A vita nemcsak osztrák lapban, de Magyarországon is folytatódott. Ugyanis Doleschall 1879. szeptember 20-án a Neues Pester Journal-ban további részleteket közölt a közvéleménnyel. A később általa írt kis füzetben mindezeket a dolgokat összefoglalta. Azért, hogy munkájának színvonalát emelje, lehozta a végrendelet szövegének saját korának megfelelő átírását, a hozzáfűzött magyarázatokkal együtt.

Doleschall – a Luther-végrendelet bemutatásához hasonlító – másik munkája Luthernek egy olyan iratát ismerteti, amely az akkori evangélikus egyetemes levéltárban volt található.[51] Ez a mű lényegében a 109. (a héber Bibliában 110.) zsoltár magyarázata. Amint Doleschall leírta, Luther ezt egy nürnbergi polgár, Christian Scheuerl kérésére egy másik nürnberi nemesnek, a jogász Hieronymus Ebnernek írta, mint „etwas Christliches"-t.[52] A felkérés 1517 végén érkezett, a teljesítés 1518 nyarán történt. A kézirat átnézése, illetve 1518-ban történő kiadása Spalatinnak volt köszönhető. Húsz évvel később Luther átdolgozta az eredeti magyarázatot.

A reformátor ezt a zsoltárt úgy értelmezte, „mint igazán nagy főzsoltárt, amely a mi kedves Jézus Krisztusunkról szól."[53] Az egész zsoltárban Luthert az nyűgözte le, hogy ez a hatalmasoknak szörnyű figyelmeztetés, a kicsiknek, szegényeknek pedig éltető vigasztalás. A zsoltármagyarázat címfelirata: „Das dixit dominus domino meo".[54] Doleschallnak az a véleménye, hogy ez a dokumentum részben Luther saját kezű kézirata, amely Spalatintól származó betoldásokat is tartalmaz. Doleschall egy másik – szintén a levéltárban őrzött – Luther mű a *Von der Freiheit eines Christenmenschen*[55] alapján adja elő az eredetiség mellett szóló érveit. A mű Magyarországra kerülését illetően a reformátor végrendeletéhez hasonlóan Jankovitsch (sic!) Miklóst emeli ki.[56] Továbbá Székely Sámuel dobai nemest, akinek tulajdonából Jankovich-hoz került az irat. Doleschall ezt követően közölte a zsoltár latin és német szövegét, valamint annak Luthertől származó magyarázatát. Megpróbálkozott a régi német kifejezések saját korában használatos átírásával is.

A GYÜLEKEZET TÖRTÉNETE A SCHRANZ–DOLESCHALL-KORSZAKBAN

Mint említettük, Schranz Jánost és Doleschall Sándort – Lang Mihály utódaiként – kifejezetten a pesti német egyház számára megválasztott lelkészekként hozták a gyülekezetbe. Mindkettőjük legszebb vonása azonban az volt, hogy *lelkészi szolgálatukat bármely pillanatban készen álltak az egész gyülekezet szolgálataként értelmezni, ha a szükség úgy kívánta.* Erre a következő okok miatt szinte azonnal szükség volt. Schranz szolgálata elindulását követő harmadik, illetve Doleschall Pestre történő megválasztását követő első évben érkezett meg a pesti magyar egy-

házba Székács veje, a törékeny és beteges Győry Vilmos. Mielőtt kilencévi szakadatlan tevékenykedését követően meghalt volna, betegsége utolsó idejében a két német lelkész vette át a magyar gyülekezet istentiszteleteinek egy részét is. „Amikor szolgálataikért a magyar gyülekezet választmánya tiszteletdíjat ajánlott fel nekik, nem fogadták azt el, mert »szeretetből és kötelességből« nyújtottak segítséget."[57] Győry Vilmos halálát követően az új lelkész, Horváth Sándor megérkezéséig a magyar segédlelkész mellett a két német lelkésznek is köszönhető, hogy folytatódott a magyar nyelvű szolgálat a gyülekezetben. Ezekben a krízishelyzetekben mindketten készen álltak az egész vallási közösség gondjait magukra venni.

A német gyülekezet története a fentieknek megfelelően sajátos kettős vonást mutatott fel ebben az időben. Az egyik az volt, hogy mindabban, ami közös ügy volt, tehát összgyülekezeti érdekek mentén kellett megközelíteni – beleértve a templom- és iskolaügyet –, hűségesen részt vettek. Doleschall példamutatónak nevezte a két gyülekezet együttmunkálkodását.[58] A másik jellegzetesség viszont az volt, hogy a lehetőségekhez mérten igyekeztek a német szolgálatot fejleszteni. A két dolgot egymás mellett és nem egymás ellenében végezték.

A német egyházi élet fejlesztését illetően a következőket kell megemlítenünk. A gyülekezeti munka élénkítését kívánva 18 fővel emelték a presbiterek létszámát, abban reménykedve, hogy a 30 tagú testület hatékonyabban tudja végezni a munkát. 1876-ban került először sor ún. Jahresbericht, azaz évi jelentés kiadására, amelyet azt követően évente megjelentettek. Ezekben évenként közölték a gyülekezetben folyó szolgálatokat, a gyarapodásokat és fogyásokat. 1877-ben létrehoztak egy szabályzatot, amely attól kezdve lényegében meghatározta a német gyülekezet munkáját.[59] Egy évvel később a német istentiszteletek látogatóinak létszámát gyarapítani kívánva bevezették a délutáni istentiszteleteket. A német gyülekezet 1886-os népmozgalmi adatai azt mutatták, hogy a közösség gyarapszik.[60]

Külön hangsúlyt fektettek az anyagi gyarapodására. Ezen a téren azt állapították meg, hogy a német gyülekezet vagyona fokozatosan, és jelentős mértékben növekedett. Ez annak is köszönhető volt, hogy az egyházi befizetések dolgában új irányvonalakat szabtak meg. 1879-ben önálló szegényalapot hoztak létre. Ez 1886-ra 500 forint feletti összegre növekedett. 1883-ban, a Luther-évfordulón a kinyomtatott Doleschall-féle előadásokból befolyt összeget egy ún. Luther-alapítványba tették bele, amit szegény német konfirmandusok megsegítésére szántak. Az év végére ennek az alapítványnak az összege meghaladta az 1000 forintot.[61] Jelentős bevételi forrást jelentettek a német gyülekezetre végrendeletileg hagyott összegek.[62]

1862-ben az iskolai tanítási nyelv a magyar lett. Az előző években még lehetett választani, hogy a tanuló mely nyelven kíván felelni. Jelentős problémák adódtak a kétnyelvűséggel kapcsolatosan. A német nyelv megtartásáért a következő intézkedéseket tették: az 1870-es években megszervezték a nem evangélikus intézményekben tanuló diákok katechetikai gondozását. Ezt mind magyar, mind német nyelven végezték. Önálló tanerőt állítottak be erre a munkára. Ez hatalmas feladat volt, az állam pedig szívesen támogatta. Doleschall adatai szerint az 1886/87-es oktatási évben a 47 idegen tanintézetben 1158 evangélikus fiatal tanult. Ezek között sok volt a német diák. Doleschallék elérték, hogy a hatvanas években a német diákok még az összes tárgyat németül tanulhassák. A további nehézségek beköszöntekor, az 1867/68-as tanévben a hat osztályban még mindig 20 órában tanították a német nyelvet. Alapítottak egy *német oktatási egyletet*, amelyet sok diák látogatott. 1871-ben viszont kimondták, hogy csak a szükséges mennyiségben tanítják a német nyelvet.

A MÁSODIK MAGYAR LELKÉSZ (1876–1885)

GYŐRY VILMOS ÉLETÚTJA PESTI MEGVÁLASZTÁSÁIG

Székács József halála után a magyar gyülekezet bizalma Győry Vilmos lelkész felé fordult. Az utódlás kérdésében 1876. szeptember 19-én tartottak közgyűlést, amelyen Zsivora György meggyőzően érvelt mellette: „A gyülekezet ma már azon helyzetben lehet, mihez képest bizodalmát oly férfiú felé irányíthatja, kit kitűnő szónoklati tehetségéről *a múltból már eléggé ismer*, kinek *magas tudományos képzettsége* az egész haza előtt ismeretes, és ki *társadalmi szempontból is közkedveltségnek örvend*, ki tehát személyes tulajdonainál és érdemeinél fogva a megboldogultnak legméltóbb utóda lehetne." A személyi javaslat a gyülekezet általános véleményét fejezte ki. A szavazattöbbséggel hozott határozat az esperestől az első helyen kérte Győry Vilmos jelölését a próbaszónoklat alóli felmentéssel, ugyanígy a többi esetleges jelentkező esetében is kérte felmentésüket a próbaszónoklatok tartásától, valamint kérte a választási határnapot minél rövidebb időre kitűzni. A kéréseket a személyi kérdésben már előre kialakult közmegegyezés magyarázza. A lelkészválasztó közgyűlést egy hónap múlva, 1876. október 18-án Bachát Dániel esperes elnökletével tartották meg, és azon *„felkiáltás útján egyhangúlag"* Győry Vilmos orosházi lelkészt választotta meg a pesti magyar gyülekezet.[1]

Győry Vilmos valóban nem volt ismeretlen, hiszen élete nyolc éves kora óta gyülekezetünkhöz kötődött. Győrött született 1838. január 7-én,[2] népiskolába szülővárosában járt, de a gimnáziumi hat osztályt pesti iskolánkban végezte el. Iskolánk diákjaként Székács József konfirmálta meg templomunkban 1850-ben. Nehéz anyagi helyzetükben szülei könyvárus segédnek szánták, de volt tanára, Argay János[3] közbenjárására szülei a pesti piarista gimnáziumba adták, ahol elvégezhette a még hátralévő két osztályt és érettségit tett.[4] Először a jogi pályára indult, ezzel gondolta saját jövőjét és szüleinek segítését leghamarabb biztosítani. Fél évet töltött az egyetemen, ez az időszak azonban – írta egyik barátjának – „teljesen elegendő volt meggyőződnöm, hogy a jogi pálya nem nekem való. Belőlem bizonyára a világ leglágyabb szívű, engedékenyebb és legügyetlenebb ügyvédje vált volna; ezt idejekorán észrevevén, a kedélyemmel sokkal inkább megegyező lelkészi pályát választám."[5] Előtte azonban még 1855 második felétől 1856 végéig Vanyarcon volt Dessewffy Ottó gyermekei mellett házi nevelő. Eközben nyílt meg a Pesti egyesült protestáns teológiai tanintézet, ahova beiratkozott, s amelynek négy évében diáktársa volt Thaly Kálmán[6] és Zsilinszky Mihály, s ahol tanította Székács József is.[7] 1860 decemberétől a berlini egyetemen tanult. Itt érte Székács József 1861. június 18-án keltezett levele,[8] amelyben segédlelkészének hívta haza. Székács József akkor már egy éve a bányai egyházkerület püspöke volt, gyülekezeti munkájában tehát segítségre szorult. Akkor épült a gimnázium új épülete is. S hogy Győryt hívta maga mellé káplánnak, ez az iránta érzett megbecsülést mutatja, levelének hangja pedig az atyai barátságot. Győry Vilmos elfogadta a hívást. Pestre visszatérve szeptember 2-án megtörtént lelkésszé avatása, majd egy pesti segédlel-

SEGÉDLELKÉSZKÉNT A DEÁK TÉREN

készi év után 1862. május 25-én az orosházi gyülekezet választotta meg lelkészének négy jelölt közül nagy szótöbbséggel.[9] Győry október 15-i beiktatására Székács József püspököt hívta meg szülőfaluja[10], ahova újabb egy év múlva feleségül vitte Székács Etelkát. Mindez igazolja Zsivora Györgynek a lelkészjelölő közgyűlésen elhangzott szavait, aki arra hivatkozhatott, hogy Győry személyében a gyülekezet olyan lelkészt választhat, akit „a múltból már eléggé ismer".

Ugyanakkor tudományos képzettsége, valamint társadalmi közkedveltsége sem szorult külön bizonyításra a lelkészjelölő közgyűlés előtt. Még a piarista gimnáziumba járt, amikor több iskolatársával közösen adták ki első irodalmi próbálkozásukat, a *Részvét Hangjai* című kis kötetet Garay János költő árváinak javára, ebben Győry két költeménnyel és egy prózai dolgozattal szerepel. Az érettségi évében, 1854-ben lépett a nagyobb nyilvánosság elé *A chán kegyence* című elbeszélésével, amely a Délibáb című folyóiratban jelent meg. Ezt a szerkesztő, Jókai Mór a következő ajánló sorokkal kísérte: „Fiatal, szép tehetségű írót van szerencsénk a tisztelt olvasó közönségnek bemutatni, kinek irodalmunk terén igen szép jövőt merünk jósolni, s reméljük, hogy e fölötti őszinte örömünket tisztelt olvasóink is osztani fogják."[11] Egy év múlva pedig *Fejlő rózsák* címen jelent meg tőle egy „beszélyfüzér", majd 1858-ban *Balassa János* címmel egy ifjúság számára írt történelmi elbeszélés. Ezzel a művével egy ismeretlen főúr által kitűzött húsz arany pályadíjat nyert el. Egy vígjátékot is írt *Gyula szerelme* címmel, amelyet a Nemzeti Színház két ízben adott elő. Amikor Győry 1860-ban elhagyta a teológiát, már ismert tagja volt a fiatal írók nemzedékének. Szinte valamennyi nevesebb folyóirat[12] közölt tőle verseket, elbeszéléseket, műfordításokat. Ezek alapján érthető, hogy amikor Székács József káplánnak hívta maga mellé Győry Vilmost, levele a következőt is tartalmazta: „Tudom, hogy mások is számot tartanak Önre, s én nem fogom Önnek szabadságát gátolni soha" –, ugyanakkor a mondat második fele aláhúzva olvasható a levélben: „de elvárnám az én Vilmosomtól, hogy munkássága tetemesb részét egyházának fogja szentelni." Győry életét ismerve ez számára is így volt természetes.

Nagy és alapos nyelvismerete tette lehetővé, hogy műfordítóként idegen népek irodalmi kincsei felé forduljon. Nagy kedvvel és könnyen tanult nyelveket. A némettel, a franciával és az olasszal már a gimnáziumi évei alatt megismerkedett, a teológián pedig nemcsak latinul, görögül és héberül tanult, hanem angolul és spanyolul is. Később megtanult svédül, dánul és portugálul, sőt a szanszkrit nyelvet is tanulmányozta. Kitűnő nyelvismerete és verselése, valamint

gondos prózája tették alkalmassá a műfordításra. „Mint műfordító csakhamar magára vonta a figyelmet s lassanként legjelesebb műfordítóink közé emelkedett."[13] Műfordítói munkássága az Orosházán eltöltött 14 év alatt teljesedett ki. Fordításai a szláv nyelvek kivételével minden európai nyelvre kiterjedtek. Első nagyobb munkája Tegnér svéd nyelvből lefordított Frithiof mondája[14] volt, amely a bírálói szerint „irodalmunkra nézve valódi nyeremény". Ennek alapján választotta meg tagjának 1868-ban a Kisfaludy Társaság. Győry legfőbb érdeme, hogy olyan nyelvekből is fordított, amelyeket rajta kívül kevesen ismertek, sőt éppen a svédben páratlanul állt, ezáltal hazánkban jelentősen gyarapította a világirodalmi tájékozottságot. Műfordításaiért választotta meg levelező tagjának az Akadémia is, ahol 1873-ban tartotta székfoglalóját. Megválasztották a Petőfi Társaság tagjának is. Részt vett a Kisfaludy Társaság által kiadott Shakespeare művek fordításában, fordított spanyol és svéd költőket, portugál drámákat, ónémet, angol és svéd népballadákat, és lefordította *Cervantes Don Quijote*-ját.[15] „Az 1873–1876 között megjelent *Don Quijote*-fordítás – Arany Shakespeare-magyarosításaihoz hasonlóan – azon kevés XIX. századi átültetés közé tartozik, amelyek mindmáig forgalomban vannak."[16]

Természetesen nem lehet célunk Győry Vilmos irodalmi működéséről akár csak megközelítően részletes áttekintést adni. Az irodalomtudomány feladata értékelni a hatvan kötetet meghaladó életművet. E téren végzett munkásságának rövid, vázlatos rajza csupán azt igazolhatja, hogy az őt megválasztó közgyűlésen hitelesen hangoztak el a rá vonatkozó értékelő szavak az egész haza előtt ismeretes tudományos képzettségéről és társadalmi közkedveltségéről.

Győry Vilmos az orosházi gyülekezettől tizennégy évi szolgálat után köszönt el.[17] Elhangzott prédikációja után lelkésztársa, Torkos Károly esperes búcsúzott tőle. Szavaiban a pesti gyülekezet választása előtt tisztelettel meghajolt ugyan, de egy üzenetet rábízott: „A válás komolyan ünnepélyes pillanatában kérve kérlek, mondd meg a fővárosi testvéregyháznak, hogy midőn téged lelkesült örömmel fogad, ez az öröm nekünk sok keserű könnybe kerül."[18]

GYŐRY VILMOS BEIKTATÁSA

A megválasztásának hírét közlő hivatalos értesítésre Győry Vilmos levélben válaszolt Bachát Dániel esperesnek: „Ily kitüntetéssel, ily bizalommal szemben mi lehetne egyéb válaszom, minthogy az ekképpen felajánlt állomást, legmélyebb hálám kifejezése mellett, köszönettel elfogadom. Senki sem érzi jobban, mit én magam, mily nagy lesz a különbség a tüneményszerű előd és a középszerű tehetségű utód között, s ha ennek őszinte és nyílt bevallása mellett mégis elég vakmerő vagyok a megtiszteltetést elfogadni, teszem annak édes reményében, hogy hivataltársak és Gyülekezet körében szeretetteljes jó szívek fognak környezni, kik közül amazoknak baráti jó tanácsaira, emezeknek nyájas elnézésére számíthatok." Ugyancsak levélben kereste fel Fabiny Teofil felügyelőt is: „A bizalom e fényes megnyilvánulásával szemben, lelkem a legmélyebben érzett hálával és buzgó imádsággal van tele. Hálával, melyre amaz irányomban megnyilvánuló bizodalom egy egész életre lekötelezett, s imádsággal, mely esdekelve kéri az erőnek szent Istenét, ő tegyen alkalmatossá a fényes állás betöltésére, s a bizalom e drága kincsének folytonos bírhatására és megtarthatására."[19]

Beiktatása december 10-én, ádvent 2. vasárnapján volt.[20] Prédikációjának alapigéjét a Zsoltárok könyvéből választotta: „Az én részem kies helyre esett, nyilván szép örökség jutott nékem"

„ÁLLANDÓAN SZERZŐDTEM"

(Zsolt 16, 6). Először a neki jutott örökségben megtapasztalt bizalmat köszönte meg: „Hogyan fejezzem ki hálámat e megtiszteltetésért? A szó kevés, kevés még a könny is –, *válasz csak az egész élet lehet.* S úgy áldjon meg engemet az áldások Istene, amily híven be fogom tölteni azon szent föltételemet s itt nyilván vallott fogadalmamat: hogy amíg életembe tart, mindazt, mi a lélek tulajdonaiból részemül jutott, hűséggel és örömmel tinéktek szentelem! *Bizodalmatokat megnyerni a legédesb boldogság –, bizalmatokat megőrzeni, a legszentebb kötelesség!*" Majd arról szólt, milyen kedvessé teszik számára ezt a helyet a megható emlékek is, amelyek mindenek előtt elődjéhez kötődnek. Gyermekként látta először itt állni ezüst fehér hajával, itt hallotta hitre buzdító szavát. „Oly sokakra kiterjedő figyelmét áldó szeretettel reám is fordítá, vagyontalan, szegény szülőknek gyermekére. Életemnek nem volt egy szakasza sem, melyen jóságát ne kellett volna áldanom! Gyermekkoromban nyájas oktatóm, ifjúkoromban pártfogóm, atyám lőn –, s midőn az élet férfiúvá érlelt, nemes barátságára méltatott. Ez volt az oltár, amely előtt fejemre háromszor tette áldott, hű kezét. Először a serdülő gyermekre, midőn a szent hitben megerősíté; másodszor a pálya kezdő ifjúra, midőn hivatalára fölszentelé –, harmadszor a fiatal férfiúra, midőn szívemhez fűzte gyermekét. […] Nyilván szép örökség jutott énnekem!"

A személyes, érzelmi vonatkozásokon túl saját hitvallásaként is beszélt az evangéliumból élő protestáns lelkész életéről, amely nyílt könyv kell legyen, „melyben hívei s az emberek általában szabadon olvashassanak, s találhassák annak minden lapján megvalósulását azon igazságoknak, melyeket a lelkész ajkai hirdetnek. Mert hogyan állhatnánk meg akár Isten, akár csak az emberek előtt is, ha tetteink magok cáfolnák meg szavainkat, s tanításunkat életünk? […] *Ha Isten országát építeni akarjuk –, s pedig ez szent hivatásunk – szükség, hogy a legteljesebb összhang legyen tanításunk és életünk között.*" Ennek az összhangnak pedig mindenek előtt a szeretetben kell megnyilvánulnia. „Híveinktől szeretetet kérünk és várunk: adjunk e drága kincs helyébe viszont mi is szeretetet." Ez a szeretet nem lehet szűkkeblű, „mert nem volna igaz keresztyén szeretet, ha egyedül saját hitfelei szűkebb körén belül tudna lángolni csak, s azonkívül mindig hideg maradna; *e szeretetnek nem szabad megtagadnia az illő tiszteletet más vallásfelekezetek hívei iránt sem,* hanem vallania kell az Úr amaz ihletett prófétájával: »Vajon nem mindnyájunknak egy atyánk van-e, s nem azon egy Isten teremtett-e minket?«"

Végül céljai eléréséhez egy kérést is megfogalmazott: „Nézzétek el kegyesen gyengeségeimet, s támogassátok – ha méltók – jó szándékimat". Gyengeségének tudata az elődjével, Szé-

kács Józseffel történő összehasonlításból ered: „Nem kérem azt, hogy elől és utód között majd egy, s más alkalommal párhuzamot ne vonjatok; nem kérem azt, hogy lelki szemetek ne csüggjön tovább is ámulattal azon a fényen, mely az ő pályájáról felénk sugárzik. Soha nem fog fájni énnekem, ha hálás ajkatok az ő nevét magasztalja –, mert hiszen, fájhatna-e annak magasztalása, kinek nevét magam csak áldhatom! Érzem én, s ti mindnyájan tudjátok, vagy fogjátok tapasztalni, hogy közte s köztem milyen tág az űr. De e mást talán lesújtó érzelemben, nekem még egy vigasztalásom is van –, s ez az: hogy Székács Józsefet hivatalában utódjául követni lehetett –, pótolni nem." Mindez – kérte a gyülekezetet a szolgálatba indulásakor –, *„indítson azon jóságra, hogy elnézzétek gyengeségemet."*[21]

Győry Vilmos vallomásának őszinteségében nincs okunk kételkedni. Ugyanakkor letűntek már azok az évtizedek, amelyekben Székács Józsefnek kellett feladatát betöltenie. Elmúlt az a korszak, amelyben az egyház szabadságát korlátozó külső akarattal szemben Székács harcos hajthatatlanságára, küzdési erélyére, ellenfeleinek is imponáló szellemi és lelki biztonságára, alkotó és szervező tehetségére volt szükség. A gyülekezetben az alapozás és az újat alkotás feladata is a múlté volt már. Győry Vilmosra a csendes továbbépítés, a békességes munkálkodás várt, és ennek az ő gyengéd, alázatot és szeretetet sugárzó egyénisége legalább annyira megfelelt, mint amennyire elődje saját kora kihívásainak. Székács Józsefet nem kellett pótolni, elől és utód kiegészítette egymást. Még termetük is különbözött, megjelenésükben is elütöttek egymástól. Székács fennkölt, tekintélyt sugárzó, magas alakja után Győry még csak hagyományos papi jelenség sem volt alacsonyabb termetével, kedvesen mosolygó arcával, göndör hajával, fiatalos öltözékével. Amikor a fővárosba került, egy kalaposmester színésznek nézte és megkérdezte tőle: állandóan szerződött-e vagy csak vendégszereplésre jött? Mosolyogva válaszolt: állandóan szerződtem.[22] Nem gondolhatta ő sem, hogy ez csupán kilenc évet fog jelenteni.

GYŐRY VILMOS GYÜLEKEZETI MUNKÁSSÁGA

Az évente elhangzó lelkészi jelentések bevezetése Győry Vilmos működésének idejéhez kötődik. Erre őt közgyűlési határozat kötelezte, amely határozat szerint a lelkész minden év első gyűlésén nyújtson áttekintést azokról a főbb mozzanatokról, amelyek az előző esztendőben a gyülekezet életében előfordultak. A beszámolók célja, hogy a gyülekezeti eseményeket az egyházi élet iránt érdeklődők megismerhessék, másrészt „pótlékul szolgálhasson a gyűlési jegyzőkönyveknek, amit azok lényegüknél fogva nem tartalmazhatnak".[23] A jelentések segítségével áttekintést nyerhetünk a gyülekezet életéről és a benne folyó lelkészi munkáról. Győry Vilmos idejéből egyetlen kiragadott év adatai is érzékeltetik azt a halmozottan nagy és sokrétű munkát, amelyet a segédlelkész nélkül szolgáló magyar gyülekezeti lelkész végzett.

1882-ben 210 gyermeket keresztelt. Az adatot azzal a szomorú megjegyzéssel egészítette ki, hogy a gyermekek csaknem egyharmada született házasságon kívül. Konfirmált 84 gyermeket, őket négy hónapon keresztül készítette fel. Iskolánkban a hittan tanítását hitoktatók végezték, de az állami iskolákba járók hitoktatása a gyülekezeti lelkész feladata volt. Így a fővárosi reáliskolákba járó 129 fiú heti két órában, a nevelőintézetekbe és az állami felső leányiskolába járó 64 leány hetenként 7 órában nyert tőle vallásoktatást. Havonta két vasárnapon, évi 24 alkalommal tartott raboknál istentiszteletet, részben a megyeháza börtönében,

CONFIRMACZIÓI EMLÉKLAP.

ÁLDÁS A KONFIRMÁCIÓI EMLÉKLAPON

részben a Kerepesi úti fegyházban. Esketés 59 volt, ebből 16 tiszta evangélikus pár, 43 pedig más vallásúval vegyes. Az év folyamán 152 alkalommal temetett. A házasságokkal kapcsolatos feladata volt, hogy az akkori perrendtartás szerint a válóper előtt a válni készülő házastársaknak a lelkész előtt kellett három alkalommal békítő beszélgetéseken megjelenni. 1882-ben „13 versengő házaspár idéztetett meg békéltetésre, 1 esetben sikerült, 12 válóperhez vezetett". Az eredménytelen békítésekről írt részletes beszámoló jelentését Győry mindig a következő módon fejezte be: „a békéltetés nem sikerülvén, arról a bizonyítványt kiállítani szomorú kötelességemnek ismerem."[24]

Az adatok önmagukban mutatják ugyan az elvégzett lelkészi munka mennyiségét, de nem érzékeltetik a bennük testet öltött lelkületet. A jelentések nem tartalmazzák a vasárnapi és ünnepi istentiszteletek számát sem, mint ami magától értődő módon tartozott hozzá hivatásához. Igehirdetéseit halála után három kötetbe gyűjtve adták ki,[25] de a 97 megjelent igehirdetése mind korábbi a pesti időszaknál, mert itt kidolgozás helyett vázlatot készített beszédeihez. Ez természetesen nem jelentett készületlenséget. Szolgálatkészségével egész héten rendelkezésére állt mindenkinek, de a szombatonként vagy az ünnepet megelőző napon és az ünnepek alatt – szolgálatára készülve –, még családjától is elzárkózott. A temetéseken soha nem nézte, hogy akinek koporsója fölött beszél, szegény volt-e vagy gazdag, és milyen állást foglalt el a társadalomban. „A szegény munkás fölött éppen olyan hosszan és melegen beszél, mintha főúr feküdt volna a deszkakoporsóban, és egyszerű családját ugyanannyi részvéttel vigasztalta, mint bármily magas rangú gyászolókat. […] Mikor egykor gyilkost kellett a vesztőhelyre kísérnie, hazatérve asztalára borult és sírt. Hát még mikor ösmerőst, barátot, vagy noha idegen, de kiváló férfiút temetett: ez annyira megrázkódtatta lelki valóját, hogy családja előre rettegett ilyen alkalomtól."[26]

Szívéhez nagyon közel állt a börtönökben végzett szolgálat is. Amikor a börtön rabjainak hirdette Krisztust, a javulást, a szeretetet és a bocsánatot, örömöt érzett, ha szavaival megindíthatta őket. Egyik karácsonyeste börtöni szolgálatából hazatérve a következő szavakkal lépett be otthon a családtagok és a barátok körébe: „Ó Istenem, csak dicső az én mesterségem! Megríkatni az átalkodott gonosztevőt, megrendíteni a kemény szívet –, látni, mint borultak oda eleibém azok a megrögzött vén gazemberek, forró könnyhullajtással áztatva palástom szegélyét: ez a legédesebb elégtétel, mi az embert érheti."[27]

Különösen közel érezte magához a gyermekeket. Árvaházi feladatai közé tartozott az árvák karácsonya. Az áhítat után a gyermekek közé vegyülve játszott velük, késleltetve családja és saját örömét, csakhogy az árváknak növelje boldogságát. S kiemelkedő jelentősége volt számára a konfirmációnak is. A gyermekekkel elmélyült kapcsolatát igazolja, hogy a konfirmációi ünnepélyen a gyermekeket versbe foglalt igei üzenettel áldotta meg. Ezekből egy csokorra valót „Áldások" címszó alá csoportosítva megőrzött költeményeinek kötete is. A gyermekek életviszonyaihoz és jelleméhez szóló személyes hangú áldások közvetlenségét érzékeltesse néhány példa:

GYÜLEKEZETI SZOLGÁLATBAN

Úgy élj, hogy egykor majd ha sírba szálltál
Emlékül áldást hagyj pályád után;
Átok setétlik emlékén a rossznak
S áldás az igazén ragyog csupán.

*

Légy késedelmes mindig a haragra,
Leront a fékeveszett indulat;
Ha másokat megnyerni vágysz magadnak:
Előbb tanuld legyőzni önmagad!

*

Jobb az igazságban szerzett kevés
Mint a hamisan nyert bővelkedés;
Boldogságot csupán oly kincsed ad,
Mely nem rabolja el nyugalmadat.

*

Lágyan bíráljuk rendesen magunkat
S túlságosan keményen másokat;
De lelkünk leghívebb bírája Isten,
Azért mit ő mond, híven elfogadd.
Ítéletét kegyetlennek ne állítsd,
Ő tőle még sebünk is gyógyulás;
Nevéhez még csapásaink között is
Csak hála illik és magasztalás.

„Papi funkciói között a betegek látogatásán, a szenvedők vigasztalásán s az árvaházi szolgálatokon kívül legkedvesebb volt előtte a serdülő ifjak s gyermekek tanítása; vallásos költeményei közt a legkedvesebbek azok az emléklapok, melyeket a konfirmálandóknak írt; a gyermekek nyelvén tudott szólni, de egy tapasztalt bölcs rideg szárazsága nélkül, igaz szeretettel" –, hangzott el Győry Vilmosról az Akadémia 1894. február 26-i összes ülésén az emlékezésben.[28] Mesekönyvei és gyermekversei mellett emlékkönyvet írt a konfirmációra készülő protestáns leányok számára,[29] a Protestáns Árvaházi Képes Naptár egyik szerkesztője volt 1876 és 1886 között, valamint kiadta magyarázó jegyzetekkel Luther Kis Kátéját a népiskolák számára, ami kilenc kiadást élt meg.

A gyermekek világához való lelki közelségét mutatja az is, hogy a ma használatos énekeskönyvünkben az általa írt három ének közül kettőt gyermekeknek szánt. Az 543. ének – Összeteszem két kezem – besorolásában is a gyermekénekek között található. A másik általánosan kedvelt esti énekünk – Ez a nap is csendesen, Megint elmúlt, Istenem! (125) – eredetileg Győry gyermekversei között szerepel, amit az énekeskönyvünkből hiányzó harmadik versszak igazol:

Tartsd meg az én papámat,
S kedves édes anyámat,
Éjjel jól pihenjenek,
Holnap megöleljenek.

Az „Imák" Győry legőszintébb költeményei, hiszen ezekkel a Mindenhatóhoz fordul, ahol az alakoskodás csak bűn lehet.[30] Ezek a verses imádságok egykor az oltár előtt hangzottak el. Egyikük, az eredetihez képest lerövidített formájában énekeskönyvünkben a harmadik Győry Vilmostól származó ének: Szegény szívemnek nincsen tisztasága (428).

„A JÓ SZÍV EMBERÉT ROSSZ SZÍVE ÖLTE MEG"

Szász Károly református püspök mondta ezt a már idézett akadémiai emlékbeszédében Győry Vilmosról, aki élete utolsó másfél évében egyre jobban elhatalmasodó szívbajával küszködött. 1884. június 1-jén prédikált utoljára, majd a 14-én tartott gyülekezeti közgyűlésen jelentette be, hogy megrongált egészsége helyreállítása végett orvosi rendeletre több hétre kénytelen külföldi fürdőbe menni.[31] Szíve ekkor már alig bírta a terhelést, életereje rohamosan csökkent. Marienbad fürdője, fenyvesének levegője és a rákényszerített pihenés komoly

javulást már nem eredményezett. Ágyhoz kötött, szobafogságra kényszerített beteg lett. Utolsó egyházi szolgálatát 1884. október 22-én dr. Bókai János[32] gyermekorvos, a magyar gyülekezet presbiterének temetésén végezte. Bár akkora a prédikációtól már végleg eltiltották, mégsem lehetett visszatartani, hogy Bókai János, a szenvedő emberiség e nagy jótevőjének koporsója fölött ne ő mondja el a búcsúztatót. Már nehezére esett a beszéd, csak pihenőkkel tudta elmondani. De azért szépen és hosszan beszélt, mintha érezte volna, hogy utoljára hangzik szájából a vigasztalás. „Mindnyájunkra, akik jelen voltunk, azt a benyomást tevé a gyászbeszéd, mintha azt egy halott fölött egy haldokló tartaná, s szomorúan kísértük el szemünkkel, amint funkciója végeztével köpenyébe burkolózva kocsijába ül.”[33]

ID. BÓKAI JÁNOS TEMETÉSE VOLT UTOLSÓ LELKÉSZI SZOLGÁLATA

Mindössze 47 éves volt, amikor 1885. április 14-én a halál megszabadította szenvedéseitől. A kortársi beszámolók egyetértenek abban, hogy a túlfeszített munka döntötte korai sírjába.[34] Egyedül végzett gyülekezeti munkája emberfeletti terhet jelentett. A hivatalos szolgálatok mellett egy sor emberbaráti intézményben is tevékenykedett. Mindezen túl magántanítással is kellett foglalkoznia, olykor a családi vacsora közben oktatta tanítványait. „Másokat tanított, hogy saját gyermekeit képezhesse, önmagát áldozta fel, hogy családját ne kényszerítse áldozatra.”[35] S amikor esténként családjától elköszönt, éjszakái nagy részének feláldozásával jutott idő az irodalomra, fordításokra, könyvek írására, baráti kérések teljesítésére. „Ami idejét meghagyták az elvállalt kötelességek, az betöltötték az elvállalt szívességek. Megtagadni valamit, elutasítani valakit, arra nem képes, ő mindenki iránt figyelmet tanúsít, csak egy ember iránt nem ismer tekintetet, kíméletet – szegény Győry Vilmos iránt” –, hangzott el a Kisfaludy Társaság emlékülésén.[36] Hiába kérték, kímélje magát. Az emlékbeszédben orvosára is történt hivatkozás, aki hasztalan nógatta: kérjen a gyülekezettől káplánt, könnyítsen terhein, mert nem sokáig fogja bírni. A magával soha meg nem elégedő kötelességérzet volt jellemének uralkodó vonása, s egész életének irányzója –, foglalta össze élete vezérlő elvét és gyakorlatát Szász Károly az Akadémián.

Ez a belül érzett kötelesség íratta meg vele élete utolsó nyarán még azokat a gyermekverseket, amelyek *Reggeltől estéig* címmel már halála után jelentek meg karácsonyra. A versgyűjteményt a kiadó a következő előszóval adta a gyermekek kezébe: „Kedves kis olvasók! A jó Győry bácsi, aki annyi sok szépet írt nektek minden karácsonyra, nincs többé. Künn a temetőben hó borítja sírját, keze meg van dermedve, szíve hideg. De mikor az új karácsony jő, úgy akarta,

GYŐRY VILMOS KELYHE

hogy ő onnan is eljöhessen még egyszer játszani veletek – ebben a könyvben. Ezt írta utoljára. Veletek foglalkozott. Azt akarta, hogy ti feledjétek el még egy esztendeig, hogy meghalt. Ám jó. De ne feledjétek el soha, hogy nektek élt."

Temetése nagy részvét mellett történt. A templomon kívül is „ezer meg ezer ember környezett".[37] A szertartáson Bachát Dániel esperes és Doleschall Sándor, a német gyülekezet lelkésze prédikált.[38] A temető felé „beláthatatlan néptömeg árasztotta el a széles utakat, mindenünnen csatlakoztak hozzá, úgy hogy amikor hat óra után kiért a menet a temetőbe, tengernyi közönség árasztotta el a sír környékét". A temetés meghatott pillanata volt, amikor a sír mellé egy törődött ősz ember lépett, „kezében egy kis csomaggal, melyben a megboldogult édes atyja sírjától néhány marék föld volt. Könnyes szemekkel dobta a sírba az orosházi egyházfi a földet, mint megemlékezést Győry Vilmos volt hívei részéről".

Az elhunyt feletti gyász mértékét érzékelteti, hogy síremlékére nemcsak a gyülekezetben volt gyűjtés, hanem városszerte is (a Budapesti Hírlap szerkesztőségénél), de volt országos gyűjtés is, amelyet a Pest megyei jegyző kezelt.[39] Az elkészült síremlék 1886. október 13-án került felavatásra.[40] A széles körű együttérzés egyik közeli jelzése pedig a szomszédos, ma Kálvin téri református gyülekezettől érkezett, s Papp Károly lelkész 1885. május 16-án keltezett levele közvetítette: „A harangozási díjakat is szedő egyházfi a múlt április havi jövedelemmel beszámolván, meglepetve tapasztaltuk, hogy abban becses emlékű Győry Vilmos lelkész úr temetése alkalmával harangozási díj címén fizetett összeg is szerepel. Mihelyt a megrendítő gyász-esemény tudomásunkra jutott, az elhunyt iránt őszinte tiszteletünk s szeretetünk által indíttatva azonnal intézkedtünk, hogy a reformált egyház által is érzett veszteség és gyász jelzésére mind a gyászlobogó a templom tornyára kitűzessék, mind a harangok időközönként meghúzassanak. Hadd maradjon ez egy bár csekély, de őszinte szívből származott nyilatkozata az elhunyt iránti kegyeletünknek, a veszteség feletti fájdalmunknak és a testvér-egyház iránt érzett rokonszenvünknek s tiszteletünknek, melynél fogva a harangozási díj címén befizetett 15 frt összeget teljes tisztelettel visszacsatoljuk."[41]

A SZÁZADVÉG KRÓNIKÁJA (1886–1900)

HORVÁTH SÁNDOR LELKÉSZ MEGVÁLASZTÁSA

A Győry Vilmos halála utáni lelkészválasztást alapos körültekintéssel készítette elő a gyülekezet. Választási bizottság alakult, amelyik a közgyűlésnek hét lelkészt javasolt megválasztásra.[1] A bizottság gondosságát mutatja, hogy az ország sok területét képviselték a jelöltek, akik közül többen hárították el a jelölést, mert nem kívánták elhagyni jelenlegi gyülekezetüket. Az 1885. december 12-én megtartott közgyűlés a választási bizottság javaslatát elfogadva határozatban mondta ki, hogy Horváth Sándor kővágóőrsi, Zelenka Pál miskolci és Hendl Vilmos selmecbányai lelkészt kívánja küldöttség útján meghallgatni. A közgyűlés tíz gyülekezeti tagot választott „a nevezettek szónoklatainak együttes meghallgatására" azzal, hogy tapasztalataikról egy mielőbb egybehívandó közgyűlésen kell jelentést tenniük.[2]

A gyülekezet bizalma végül Horváth Sándor[3] kővágóőrsi lelkész felé fordult, aki a zalai egyházmegyében esperesi tisztséget viselt. Beiktatása 1886. április 18-án, virágvasárnap volt templomunkban.[4] A beiktatás szolgálatát Bachát Dániel főesperes, a pesti szlovák gyülekezet lelkésze végezte. Szavaiban Máté 5,15 igei üzenete mellett utalt a pesti magyar egyház fél évszázados múltjára, a Székács József és Győry Vilmos lelkészek szolgálata alatt megtett útra. Ez alatt a parányi egyházközségből nagy gyülekezet lett, amelyet a főváros területén lévő testvérgyülekezetek között vezérszerep illet meg. „Haladj előre, mi követni fogunk!" – hangzott a gyülekezet felé. Ennek az egyháznak a nyelve a magyar nyelv, az új lelkész anyanyelve, amelyik három évtized alatt nem csak nyelvtanilag lett tökéletesebb, de társadalmi és állami tekintélyre is jutott. „E nyelv nincs kizárva a palotákból többé, e nyelv az udvarnál is otthonos lett már, *s e nyelv oly szépen összefér Isten országának, a szent szeretetnek angyali nyelvével.* E hazában és e fővárosunkban is ő az uralkodó nyelv, ezen édes nyelven fogsz szólni édesen" – fordult az új lelkészhez. *A magyar nyelv és a magyar gyülekezet vezető szerepe ugyanakkor szeretetre kötelezi mind a gyülekezetet, mind pedig az új lelkészt a más nyelvű lelkésztársak felé, akik szintén Isten szavával szólnak híveikhez az Úrnak ebben a házában. „Mert bár nyelvünk még különböző is; egy szeretett honnak vagyunk hű fiai s egy imádott egyház őszinte szolgái."*[5] Végül elismeréssel szólt Bachát esperes arról is, hogy a gyülekezet a naggyá nőtt város iskoláiban az elszórtan felnövekvő gyermekek számára már négy hitoktatót alkalmazott, akik az új lelkész munkatársai.

A beiktatás a gyűlésteremben tartott közgyűléssel folytatódott. Szász Károly református püspök arra kérte az újonnan megválasztott lelkészt, hogy az ő vezetése alatt is a kölcsönös szeretet kösse össze a két egyházat a jövőben, „ahogyan az a múltban eggyé volt forrva". Horváth Sándor erre azzal válaszolt, hogy „szíve, lelke, ifjúságának minden emléke úgyis a Kálvintérhez fűzi, amennyiben ő még egyesült theológiai akadémiának volt növendéke".

Horváth Sándor működésének idejére már kialakultak és megszilárdultak a gyülekezeti munka keretei. A lelkészi jelentések évről évre elégedett örömmel számoltak be az eredmé-

HORVÁTH SÁNDOR

nyekről. A *Tabitha Jótékony Nőegylet* felekezeti korlátozás nélkül segítette a rászorulókat, a *női gyámintézet* pedig a szegény gyülekezeteket. Jelentős fejlődésről számolt be az évente elvégzett statisztikai kimutatás: a keresztelések, esketések, a konfirmandusok és temetések számai a gyülekezet létszámának gyors gyarapodásáról tanúskodtak. Jól működött a gimnázium és az árvaház. Befejeződtek a korábban sok terhet és legtöbbször adósságokat jelentő építkezések is. A látványosnak tűnő eredmények felszíne alatt azonban új gondok csírái is jelentkezni kezdtek, amelyekkel a gyülekezetnek hamarosan szembe kellett néznie.

SZÁZÉVES JUBILEUM

1887-ben a gyülekezet megalakulásának 100 éves évfordulója érkezett el. Ennek programját a német gyülekezet előre eldöntötte: november 11-én és 12-én esténként az ünnepet előkészítő felolvasások lesznek, november 13-án külön német és magyar istentisztelet, majd a gimnázium dísztermében Telekiné Roth Johanna és Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna Mária arcképének leleplezése. Búsbach Péter közös felügyelő a német határozat ellenében az istentiszteletek közös megtartását javasolta, mint ami a célszerűség mellett az ünnep céljának is jobban megfelel, s indítványozta, hogy ennek elfogadására „a német gyülekezet különösen kéressék fel”.[6] Az ünnepi istentiszteletet a német egyház a nyomatékos kérés ellenére mégis külön tartotta meg, amelynek oka ma már nem deríthető ki. A nap eseményeiről tudósító cikk szerint „az evangélikusok pesti gyülekezete méltó kegyelettel és változatos ünepélyességekkel ülte meg fennállásának századik évfordulóját”.[7] Az ünnepélyességet a nagyszámú vendégsereg is emelte. A szomszéd egyházak lelkészei mellett jelen volt dr. Szeberényi Gusztáv bányakerületi püspök, aki a százéves évforduló méltó megünnepléséért utóbb levélben fejezte ki köszönetét.[8] Magas szintű, népes küldöttséggel képviselte magát a református egyház is, kifejezve „a rokonszenves együttérzés élénk tudatát, mit nem lehet eléggé ápolnunk nemcsak az ünnepélyes pillanatokban, hanem a mindennapi komoly munkásságban sem. *Reformátusok és evangélikusok ha egykor a nehéz idők nyomása alatt együtt szenvedtünk, illő, hogy most a béke napjaiban együtt örüljünk és együtt dolgozzunk*” – értékeli az esemény felett érzett közös örömöt a tudósítás.

Az ünnep előzményét azok a felolvasások képezték, amelyeket a fent jelzett két napon Doleschall Sándor német lelkész tartott a gyülekezet múltjáról, történeti fejlődéséről. Az első

száz év története könyvben is kiadásra került. Erre számos esetben történik utalás mind *Az első kövek*ben, mind pedig a jelen kötetben.[9] A gimnázium dísztermében megtartott felolvasásokat nagy érdeklődés kísérte. A jubiláris ünnepségek november 13-án, vasárnap mentek végbe. A német istentisztelet 9 órakor kezdődött, amelyen Schranz János lelkész prédikált.[10] Ugyanekkor tartották a szlovák egyház jubiláris istentiszteletét is. A magyar istentisztelet 11 órakor kezdődött, amelyen Horváth Sándor lelkész tartott ünnepi beszédet. Szavaiban emlékeztetett arra, hogy „míg ezelőtt száz évvel egy evang. egyház volt a fővárosban, most van három, akkor egy lelkész hirdette az evangéliumot, most 5 rendes- és 2 segédlelkész szolgál az Úr oltára körül; míg ezelőtt 90 évvel egy tanító oktatott összesen 90 növendéket, most 36 tanár és tanító működik több mint 2000 növendék közt. […] Büszke önérzettel tekinthetünk vissza egyházunk múltjára, kedves reményekkel annak jövőjébe, annak jövő nagyságára. Adja Isten, hogy úgy legyen."

Az istentisztelet végeztével, déli fél egy órakor az ünnepet ülő gyülekezet átvonult a gimnázium dísztermébe, hogy az egyház első alapítóinak, gróf Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna Mária és gróf Teleki Józsefné Roth Johanna arcképének leleplezésén jelen legyen.[11] A protestáns legényegylet éneke után került felolvasásra Búsbach Péter egyházi és iskolai főfelügyelő beszéde,[12] amelynek elmondásában a szerzőt hirtelen támadt betegsége akadályozta meg.

BACHÁT DÁNIEL SZLOVÁK LELKÉSZ, ESPERES, MAJD BÁNYAKERÜLETI PÜSPÖK

MAGYAR–NÉMET VISZONY A MINDENNAPOKBAN

Sok jelzés utal arra, hogy a szervezetileg egységes, de mindennapjaiban mégis egymástól független magyar és német gyülekezet vigyázott arra, hogy a békés egymás mellett élés ne sérüljön. Ezért törekedtek az együttélés szabályainak pontos és részletes kidolgozására. A szervezeti szabályokat 1888-ból egy 31 oldalas nyomtatvány tartalmazza.[13] Ebben a magyar–német gyülekezet közös működése az alábbiakban körvonalazódik:

A gyülekezet szervezete:

1. Közös közgyűlés: a magyar és német gyülekezet egyetemét közös ügyeiben a közös közgyűlés képviseli.

2. Közös egyházi választmány (presbitérium): közös tisztviselők, a különgyülekezetek felügyelői, lelkészei, gondnokai, jegyzői, az iskolai igazgatók, és a két különgyülekezet által választott 15-15 tag.

3. Választási szabályzat: a) A két egyház külön választja lelkészét, káplánját, az egyházfit, a felügyelőjét, gondnokát, jegyzőjét és 15 vagy nagyobb számú presbitert. b) A két egyház közösen választja tisztújítás útján az egyházi közfelügyelőt, 2 iskolai felügyelőt, közgondnokot, iskolagondnokot, syndikust (= jogász, a jegyzőkönyvek hitelesítője); közgyűlésen a véglegesen alkalmazandó tanárokat, tanítókat és tanítónőket, hitoktatókat és kántort, ill. orgonistát. c) A közös egyházi választmány választja az ideiglenesen alkalmazandó tanárokat, tanítókat, tanítónőket, hitoktatókat és kántort, ill. orgonistát.

Tisztújítás: Minden 3 év leteltével.

Magyar és német nyelven együtt jelentették meg az egyházi és iskolai számadások kivonatát, valamint a két gyülekezet tagjainak betűrendes névjegyzékét.[14] Természetesen a pontosan és részletesen kidolgozott szabályok mellett is jelentkeztek megoldásra váró kérdések, amelyeket egymás közötti udvarias levélváltással rendeztek. Így amikor a templom falain és tetőzetén fogyatkozások mutatkoztak, és az épület veszélyessé vált, a magyar gyülekezet levélben kért a német gyülekezettől hozzájárulást, hogy a téli időszakban a magyar istentiszteleteket a gimnázium dísztermében tarthassák.[15] Más alkalommal Lang Mihály német lelkész és esperes írt házon belül levelet a magyar egyháznak, megbeszélést javasolva Bauhofer György özvegye ügyében.[16] 1874. március 6-án Fabiny Teofil közös felügyelőhöz írt levelet Székács József, aki „Lang barátom" halála után elvárta volna, hogy szállásának elfoglalásával őt kínálják meg, hiszen öreg napjaiban könnyebb volna 26, mint 52 lépcsőt mászni. Ő ugyan nem mozdulna ki mostani fészkéből, de jövendő utódaira nézve nem szeretné, hogy az mondassék ki: a magyar lelkész csak a második emeleten lakhat, az első emelet a németeké.[17] A közös élet mindennapjai a jelentkező gondok és az olykor elkerülhetetlen ütközések ellenére is a rendezés szándékáról tanúskodnak.

Előfordultak hosszabb ideig elhúzódó sérelmes ügyek is. Az 1896. január 31-i presbiteri ülésen az elnöklő Fabiny Gyula[18] jelentette: a német egyház felügyelője panaszt emelt nála, hogy a magyar egyházfi elhalássza a német egyháztagok kereszteléseit, amivel kapcsolatban nyilatkozatra kérte fel Horváth Sándor lelkészt. Horváth Sándor előadta, hogy e panasz teljesen alaptalan, ellenkezőleg neki volna panasza a német egyházfi hatalmaskodásai miatt, aki nem átallotta őt funkció közben zavarni. Határozat: „A választmány nagytiszteletű úr jelentését tudomásul veszi s felkéri elnök urat, hogy erről a német egyház felügyelőjét értesítse."[19] Döntés született

arról, hogy eligazító tábla segítse a lelkészi szolgálatot kérő egyháztagokat, hogy ne az egyházfi vegye fel a funkciókat, az ügy azonban két év múlva újra napirendre került. A német egyház ismételten panaszolta a német egyház kárára a magyar egyház részéről történt túlkapásokat: az egyházfi már nem a kapu vagy sekrestye ajtó előtt, hanem a sekrestyében telepedett le a funkciók átvétele végett, és olyan keresztelőket is a magyar egyház lelkésze által végeztetett, amelyek a német egyháznál voltak bejelentve. Dr. Wagner Géza[20] felügyelő óvást intézett a testvér német egyház felügyelőjéhez, és az állított sérelmekről konkrét esetek bejelentését kérte.[21]

1891 és 1894 között zsinatot tartott egyházunk. A zsinaton alkotott és Ferenc József király által jóváhagyott Egyházi Alkotmány törvényei között szerepel a következő paragrafus is: „Egyházközségeknek nyelvek szerint való elnevezése meg nem engedtetik."[22] Ez a törvény érintette a pesti német–magyar és szlovák egyházközségeket, amelyek nevében a nemzeti hovatartozás szerepelt. A törvényből azt következtették, hogy egyesülésre szólítja fel a város területén lévő, egymástól a nyelvek alapján elkülönült egyházközségeket. Évekig tartó vita kezdődött el nemcsak a törvény végrehajtása, hanem annak értelmezése körül is. Az 1896. január 31-én tartott presbiteri ülésen az elnöklő Fabiny Gyula magyar felügyelő azt jelentette, hogy „a magyar egyház körülbelül hét év óta fárad a német egyházzal való egyesülés ügyében, hogy azonban minden törekvése a testvér német egyház bizalmatlanságán szenvedett hajótörést; indítványozza tehát, ne tegyen a választmány újabb kísérletet, hanem ajánlja a közgyűlésnek, tegyen ezen sikertelen fáradozásról jelentést az egyházmegye közgyűlésének".[23] A javaslat alapján az 1897. március 25-én tartott közgyűlésen szerepelt napirenden a budapesti evangélikus egyházak egyesülésének kérdése.[24] A jegyzőkönyv megállapítása szerint a zsinati törvények értelmében egy politikai közigazgatási területen csak egy evangélikus egyházközség lehet.[25] Ezért kívánatos, hogy a most létező négy külön egyház[26] egy egyházzá egyesüljön, és óhajtja az egyesülésnek az összes érdekelt egyházak barátságos megegyezése alapján történő keresztülvitelét. A kérdés tárgyalása azzal a felhívással zárult, hogy a testvéregyházak erről közgyűlésileg határozzanak, és igenlő esetben a közös értekezletre küldjenek megbízottakat. 1897. június 2-án a presbiteri ülés az esperes átiratát tárgyalta: a budapesti egyházak egyesítése kérdésében június 10-én a Deák téri gimnázium dísztermében tartandó értekezletre négy képviselőt küldjenek.[27] Ennek a tanácskozásnak a sikertelenségét az 1898. március 31-én tartott közgyűlés jegyzőkönyvében dr. Wagner Géza magyar egyházi felügyelő szavai rögzítik, aki az egyházak egyesítésének gyors sikerében csalatkozott, s ennek „kizárólag a testvér német egyház valamint a Kerepesi út melletti egyház bizalmatlansága az oka".[28] A néhány nap múlva tartott presbiteri ülésen Wagner felügyelő részletesebben is szólt az egyesülési folyamat kudarcáról. Szavai szerint két megbeszélés nem volt megtartható, a harmadikra „a kerepesi út melletti és a német egyház küldöttei már meg sem jelentek, hanem tudatták elnök[29] úrral, hogy – miután az egyesülés által egyházaik autonómiáját és függetlenségét veszélyeztetve látják – egyesülni nem kívánnak, annál kevésbé, mert a zsinati törvény, meggyőződésük szerint, az egyesülést különben sem mondja ki imperatíve: ennélfogva további üléseken sem fognak részt venni."[30]

Mindezzel az ügy nem jutott nyugvópontra. A kérdést az 1898. június 5-én tartott magyar egyházi közgyűlésen újra tárgyalták. A közgyűlés az egyházkerülethez folyamodott: a kerületi közgyűlés „mondja ki alkotmányunk 27. §-a[31] alapján, hogy Budapest Székesfőváros egész területe a zsinati törvénynek megfelelően alakulandó „székesfővárosi ágost. evang. ke-

KOSSUTH LAJOS 1894. ÁPRILIS 2-I TEMETÉSÉRE A TEMPLOM IS GYÁSZBA ÖLTÖZÖTT

resztyén anyaszentegyház"-hoz tartozik. […] Végül kötelezze a most fennálló pesti és budai egyházakat, hogy a székesfővárosi anyaegyház megalakulása után, külön egyházi működésüket beszüntessék és levéltáraikat, valamint a kezelésük alatt lévő egyházi és alapítványi vagyonukat a székesfővárosi ág. evang. anyaegyháznak átadják." Az üggyel kapcsolatban dr. Wagner Géza felügyelő a továbbiakban előadta, hogy „a testvér német egyház-gyülekezet önkényesen az »Első budapesti ág. evang. Egyház« címét vette fel, erről tudomást szerezvén kutatott az egyháznak múltja kérdésében s rájött, hogy eredetileg Pesten csak egy ágost. evang. egyház létezett, mely az 50-es években vált szét és vette fel a nyelv szerint megkülönböztető címet, hogy ennélfogva a német testvér egyház eme címe semmi jogosultsággal nem bír, felhívja ennél fogva a közgyűlést, intézkedjék e kérdésben." A határozatban a közgyűlés felkérte az egyházmegyei közgyűlésre delegált kiküldötteit, hogy a nevezett ügyet a legközelebbi egyházmegyei közgyűlésen hozzák szóba, és ellene óvást emeljenek.[32]

A szervezet egységesítésének kérdése a továbbiakban még éveken keresztül előkerült, de megegyezés nem született.[33]

VIHARFELHŐK ÉS SZIVÁRVÁNY

Horváth Sándor tizenhárom évi lelkészi szolgálata után, 1899-ben szólt lelkészi jelentésében először aggasztó tünetekről. Az évente megismételt statisztikai jelentésekhez hasonlóan az előző évről készített kimutatás véleménye szerint még most is a fejlődés bizonyítéka: a megkeresztelt 678 gyermek, a konfirmált 198 fiatal, a 125 esketés és a 309 temetés számai a gyülekezet létszámbeli gyarapodását mutatják. Ez a mennyiségi növekedés azonban már túlment azon, hogy lelkipásztori felelősséggel kezelni lehessen. Az előző évi 24 kitért közül 2 volt helybeli születésű, a többi vidékről jött fel, ami Horváth Sándor értékelésében azt mutatja, hogy az evangélikusok a fővárosba költözve elgyökértelenednek. Kisiparos és munkásosztálybeli hívekre a megélhetés, a létért való küzdelem nehezedik. „Ily körülmények között valóban nagy szükségünk van egyházi életünk fejlesztésére s különösen az ifjú nemzedék gondos nevelésére. S miután magyar egyházunk hívei évről-évre szaporodnak s a főváros nagy területén szerteszórva laknak, itt az ideje, hogy több ponton, különösen a Deák téri templomunktól távolabb eső helyeken is gondoskodjunk magyar nyelven tartandó istentiszteletekről."[34]

A gondokat ugyanezen a közgyűlésen a lelkészi jelentésnél élesebben és sürgetőbben fogalmazta meg írásban is benyújtott felszólalásában ifj. Melczer Lajos egyháztag. A tisztelet hangján, de bírálattal illette Horváth Sándor lelkésznek az utóbbi években elhangzott jelentéseit, amelyekben „palástolni is igyekszik a vallásos, illetve egyházi életünk iránt való immár csaknem általánossá lett közönyt, a jelentések sorai között ott lappang a keserű való, hogy pesti evang. egyházunk fejlődésében elérkeztünk a stagnálás –, hogy ne mondjam, a dekadencia határához. […] Vallásunk és egyházunk istápolása körül minden erély és akarat híján vagyunk. Legbántóbb jelenség az, hogy istentiszteleteinken, különösen a múlt évben, oly csekély számban jelentek meg a hívek, az ifjúság pedig az egész évben csaknem teljesen hiányzott." A felszólalás utalt a lelkészi jelentés elhangzott részletére, amely szerint „különösen az ifjúság vallásos és erkölcsös nevelését kell egész lelkesedéssel felkarolnunk s gondoznunk. […] Ami fővárosi evang. egyházunkat illeti, elismeréssel kell hangsúlyoznunk, hogy minden tőlünk kitelhető áldozatot meghozunk ta-

A TEMPLOM A 19. SZÁZAD VÉGÉN

DEÁK-PLATZ (EVANGELISCHE KIRCHE)

Utanzas filos
Nachdruck verboten.

nuló ifjúságunk vallásos nevelése érdekében". A lelkészi jelentésnek erre a részére azonban Melczer Lajos azt jegyezte meg, hogy ezzel az állítással csak önmagunkat ámítjuk, hiszen ez a kijelentés „palástolni és szépíteni igyekszik a valót. Nagy költséggel és áldozatokkal iskolát tart fenn egyházunk, mely igen jó hírnévnek örvend. […] Ami azonban az ott nyújtott vallásos nevelést illeti, iskolánk éppenséggel nem felel meg ama kívánalmaknak, melyeket egy felekezeti, ismétlem felekezeti iskolától méltán elvárhatnánk. […] Iskolánkban igenis tanítanak mindent, […] csak éppen vallást nem, s mindenre nagyobb súlyt helyeznek, mint a vallásos nevelésre."

A kemény bírálat szavai személyes élményeiből is fakadtak. A felszólaló önmagáról úgy szólt, mint aki alig néhány éve került ki az iskola padjaiból. Így hiteles emlékként említhette, hogy az ő idejében az érettségiző fiatalok a Hiszekegyet, de még a Miatyánkot sem tudták. Ha pedig tudomásul vesszük, hogy a diákok az iskolaév tíz hónapjában legfeljebb kétszer vagy háromszor jönnek el istentiszteletre, akkor ez nem válik olyan életszükségletté, mely átragadhatna a szülőkre is. Szavait követően egy indítványban fogalmazta meg, hogy iskoláinkban a tanári és hitoktatói kar helyezzen különösen nagy súlyt az ifjúság vallásos nevelésére, az egyéb hitfelekezetek példájára legyen kötelezettséggé a templom látogatása, valamint az énekeskönyvek beszerzése.

Hogy sokak által tudott és sürgető orvoslásra váró kérdés volt gyülekezetünk elerőtlenedő helyzete, mutatja hogy Melczer Lajos felszólalását és indítványát a közgyűlés lelkesedéssel fogadta, „minthogy azonban az iskolák felügyelete a közös egyházi választmányt illeti meg, a felolvasott indítványt azzal teszi át a választmányához, tárgyalja azt behatóan, és tegyen lépést a közös egyházi választmánynál".[35]

A bajokon való segítés ekkor már más vonalon is elindult. A május 7-i közgyűlés előtt egy hónappal a hitoktatók is gyűlést tartottak, amelynek jegyzőkönyve – vélhetően az ott tárgyaltak fontossága miatt és terjesztésének szándékával – nyomtatásban is megjelent.[36] A gyűlésen Horváth Sándor lelkész elnökletével Klaár Fülöp, Kaczián János, Majba Vilmos, Menyhárd Frigyes és Sass Béla hitoktatók voltak jelen. A gyűlés egyedüli tárgya Wagner Géza felügyelő tervezetének megtárgyalása volt. A felügyelő javaslata szerint a főváros pesti részén lakó evangélikusok számára több ponton havonként legalább egyszer, és minden nagyünnep alkalmával istentisztelet volna tartandó, melynek végzésére a hitoktatók lennének felkérendők. „A gyűlés a lelkészi körök szervezése eszméjét a legnagyobb örömmel s legőszintébb lelkesedéssel fogadta, mert ennek megvalósításában látja a főváros pesti részének evangélikus vallási tekintetben való felvirágzását, a híveknek egyházunk cselekvő tagjaiul való legkönnyebb és legméltóbb módon való megnyerését s ebben látja azon jogot, hogy szívvel-lélekkel, teljes odaadással munkálkodhassék minden tagja Isten országának terjesztésében, egyházunknak legmagasztosabb felvirágoztatásán: ezért egy meggyőződéssel, egyhangúlag kimondotta, hogy a létesítendő és szervezendő lelkészi körök vezetését és az azzal járó kötelességeket a legnagyobb örömmel vállalja magára, időt s fáradságot nem kímélve azon nemes eszme megvalósítása érdekében, mely magyar egyházunk fennkölt lelkű s egyháza jövő felvirágzását szívén hordó felügyelőjének szívében gyökeret vert."

A hitoktatók az istentiszteletek tartásán túl vállalták azt is, hogy a vezetésük alatt álló kerületi iskolák területén lakó evangélikusok betűrendes névjegyzékét a lakcímek és a társadalmi állások kimutatásával összeállítják, és azt folyamatosan gondozzák. Vállalták területükön a lelkipásztorkodás, lelkigondozás feladatát, vállalták annak feladatát, hogy az iskolák kerületében az evangélikusokat az egyház cselekvő tagjául megnyerik, valamint vállalták a

hitoktatási anyaggal párhuzamosan a konfirmációi oktatást is. Kimondja a jegyzőkönyv azt is, hogy a lelkészi körök beosztása kerületenként kívánatos, és a kerület elemi iskolájának valamelyik termében lennének az istentiszteletek.

A hitoktatók körében elfogadott tervezetet 1899. április 21-én tartott ülésén a presbitérium egyetlen mondat részbeni törlésével magáévá tette.[37] Akkorra már megérkezett a fővárosi tanácstól az istentiszteletek tartásához az engedély a VI. kerületi külső Váci úti, a VII. kerületi Murányi utcai, a VIII. kerületi Jázmin utcai és a X. kerületi Kápolna utcai iskolában. Ugyanakkor döntés született pótlólagos engedély kéréséről is, hogy a Szív és Mester utcai iskolákban is lehessen istentisztelet.

Az 1899. május 7-én megtartott, a lelkészi jelentéssel és ifj. Melczer Lajos hozzászólásával kapcsolatban fentebb már említett közgyűlésen „felolvastatott a hitoktatói karnak a lelkészi körök szervezése és beosztása ügyében tartott tanácskozáson felvett jegyzőkönyv" fent idézett szövege is. A közgyűlés az indítványt teljes terjedelmében elfogadta, és határozatot hozott, a) hogy a Duna balparti kültelkek, valamint a templomtól távol eső városrészek egyelőre 6 lelkészi körré alakíttassanak; b) azok vezetésével Klaár Fülöp. Kaczián János, Majba Vilmos, Menyhárt Frigyes, Paulik János és Sass Béla hitoktatók bizatnak meg; c) a lelkészi körök központjaként a Külső Váczi úti, Szív utcai, Murányi utcai, Baross utcai, Mester utcai s a Bánya téri elemi iskola szemeltetvén ki, ezek valamelyik termében ezen iskolák területén lakó evangélikusok és gyermekeik részére f. évi szeptember 1-től egyelőre havonként egyszer, azonkívül sátoros ünnepek alkalmával – július és augusztus hónapok kivételével – egyházi beszéd tartassék; d) az egyes hitoktató a vezetése alatt álló iskolák területén lakó hívek betűsoros név- és lakjegyzékét állítsa össze, és időről időre egészítse ki, a lelkipásztorkodást a szó legnemesebb értelmében gyakorolja, a híveket az egyház cselekvő tagjaiul nyerje meg, saját területén a konfirmációi oktatást olyképpen végezze, hogy a kijelölt anyagot az V. és VI. osztállyal dolgoztassa fel. Végül a közgyűlés felhatalmazta a presbitériumot, hogy tegye meg mindazokat az intézkedéseket, amelyeket a tervbe vett intézmény megvalósítása, fenntartása és ellenőrzése szempontjából szükségesnek lát, s a felmerülendő kiadások fedezésére, valamint a hitoktatók díjazására az első évre 1200 forintot utalványozott.

Valami új kezdődött el. Alig telt el néhány hónap, az 1899. december 1-jén tartott presbiteri ülésen a hitoktatók már örömmel jelenthették, hogy az eddig megtartott istentiszteletek jól sikerültek, azokat igen kedvezően fogadták és szép számmal látogatták.[38] Újabb néhány hónap múlva, az 1900. április 11-i presbiteri ülésen ismét napirendre került a hitoktatók jelentése. Beszámolójuk szerint kerületeikben a havi istentiszteletek igen szép látogatottságnak örvendenek, Horváth Sándor lelkész engedelmével nagyobb részük már konfirmandusokat is oktat, sőt egyesek úrvacsorát is osztanak. Jelentésük elhangzása után Nigrinyi György presbiter örömének adott kifejezést, hogy az egyház a központtól távol eső kültelkeken lakó, túlnyomólag szegény munkásosztályhoz tartozó híveit ezen új intézménnyel elismerést érdemlő áldozatkészséggel összegyűjti.[39]

Nemcsak az 1900-as évek kezdődtek el ekkor a pesti evangélikusok életében, hanem egy új korszak is. A gyülekezet misszió felelőssége ébredt fel a város és a gyülekezet peremén élők iránt. A gyülekezeti élet válságos tüneteit látva utánamentek annak, ami elveszni látszott. A jövendő látóhatárán nemcsak a sötét viharfelhők tornyosultak, hanem feltűnt a jövendő reménységének szivárványa is.

A NŐI GYÁMINTÉZET JUBILEUMI AJÁNDÉKA A SZLOVÁK GYÜLEKEZETNEK, 1887

JEGYZETEK

A jegyzetekben előforduló rövidítések:
EOL = Evangélikus Országos Levéltár
PSZE = Pesti Szlovák Egyház
PEIL = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap
ELTE BTK = Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
KLTE = Kossuth Lajos Tudományegyetem
MTA = Magyar Tudományos Akadémia
OSZK OC = Országos Széchényi Könyvtár

FELÉPÜL AZ ELSŐ ISKOLA

[1] Luther Deutsch, die Werke Martin Luthers in neuer Auswahl für die Gegenwart. Lutherlexikon, Berlin, 1956, 318.

[2] Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest, 1887, 43. A pesti gyülekezet első száz évének történetét feldolgozó alapműre a továbbiakban, ebben a részben is többször történik hivatkozás, vagy külön kiemelés nélküli tartalmi idézés.

[3] Akik a tanulmányaikat elvégezték, az akkori gyakorlat szerint az egyházkerület szuperintendense (mai szóval püspöke) előtt jelölti (kandidátusi) vizsgát tettek, ami tanításra és egyes lelkészi cselekmények elvégzésére jogosította őket. Felszentelésük pedig akkor történt, amikor egy gyülekezet lelkésznek választotta meg őket, ugyancsak vizsgázniuk kellett a püspök előtt.

[4] Schedius Lajos életrajzi adatait, a róla készült metszet és festmény képét lásd *Az első kövek* c. gyülekezettörténeti könyv 53. lapján, valamint a rá vonatkozó utalásokat.

[5] A beszéd részletét idézi: Dr. Hittrich Ödön: A budapesti ágostai hitvallású evangélikus főgimnázium első száz esztendejének története. Budapest, 1923, 20.

[6] Prónay Sándorral kapcsolatban lásd id. Fabiny Tibor: *Az első kövek* (Budapest, 2000) c. gyülekezettörténeti könyv 79. lapján az őt ábrázoló festményt és a rá vonatkozó utalásokat, valamint a jelen könyv róla szóló fejezetét.

[7] Schwartner Mártonnal kapcsolatban lásd *Az első kövek* c. gyülekezettörténeti könyv 39. lapján az őt ábrázoló festményt, a 85. lábjegyzetet és a rá vonatkozó utalásokat.

[8] Lásd *Az első kövek* c. gyülekezettörténeti könyv 19–21. lapjain a róla szóló fejezetet, a 19. lapon az őt ábrázoló festmény képét és a rá vonatkozó utalásokat.

[9] Horváth Jakab (1738–1806): a Késmárk közeli Toporc községben született. Kissé különc agglegény, de egyébként tekintélyes és köztiszteletben álló pesti polgár volt. A Martinovics pörben ő védte a vádlottak egy részét. Gazdagságát jelzi, hogy irodájában harminc jurátus is dolgozott. Összes vagyonát jótékony célokra hagyta, csupán azt kérve Pest város tanácsától, hogy adjon számára egy temetkezési helyet valahol messze egy csendes helyen. A mai Városliget, egykori nevén „Ökördűlő" vagy „Batthyány erdő" területén akkor még vég nélküli mocsarak, ingoványok terjeszkedtek, ahol magányosan akart pihenni.

[10] Bölöni Mihály (?1780–1822): a brassói ev. gimnázium elvégzése után 1800-tól a pozsonyi ev. líceumban, 1807-ben Göttingen egyetemén folytatta tanulmányait. Pestről hazatérve haláláig Brassóban volt magyar lelkész. (Binder Pál: Az erdélyi magyar evangélikus egyházközségek és iskolák története és névtára 1542–1860. Brassó, 1994.) Doleschall említi, hogy mielőtt 1811 márciusában hitoktatóvá, illetve tanítóvá választották, „a Balogh-házban nevelősködött". Származási helyéről annyit mond, hogy „Erdélyből jött", de abban téved, hogy „szülővárosa meghívásának engedve 1813 tavaszán Kolozsvárra távozott lelkésznek". Bölöni Mihályt a templom felszentelésének ünnepén, a 1811. pünkösdhétfői istentiszteleten iktatták be hivatalába. (Lásd: *Az első kövek* c. gyülekezettörténeti könyv 80. lapján.)

[11] Pollack Mihályról lásd *Az első kövek* c. gyülekezettörténeti könyvben az 56. lapon kezdődő fejezetet, ugyanitt az őt ábrázoló festmény képét, valamint a rá vonatkozó számos utalást.

[12] Lásd *Az első kövek* c. gyülekezettörténeti könyv 22–25. lapjain a róla szóló fejezetet, az őt ábrázoló festményt és illusztrációkat, valamint a rá vonatkozó utalásokat.

[13] Lásd *Az első kövek* c. gyülekezettörténeti könyvben a rá vonatkozó utalásokat.
[14] Ócsai Balogh Péterrel kapcsolatban lásd *Az első kövek* c. gyülekezettörténeti könyv 39. lapján az őt ábrázoló festményt, a 84. lábjegyzetet és a rá vonatkozó utalásokat, valamint a jelen könyv róla szóló fejezetét.
[15] Ottlik Dániel 1798 és 1810 között Pest–Pilis–Solt vármegye első aljegyzője, majd főjegyzője, 1804–1805-ben országgyűlési követe, 1810-től másodalispán. 1817-ben királyi ítélőmesterré nevezték ki. 1812–1825 között a gyülekezet felügyelője.
[16] Telekiné Roth Johanna szerepét a templom felépítésében és gyülekezetünk kezdeti életében lásd *Az első kövek* c. gyülekezettörténeti könyv rá vonatkozó utalási helyein, összefüggően a könyv 60–63. lapjain. Ugyanitt található a róla készült festmény, a sziráki kastély és végrendeletében a gyülekezetünknek hagyományozott úrvacsorai kancsó képe is.
[17] Tihanyi Tamással kapcsolatban lásd *Az első kövek* c. gyülekezettörténeti könyv 25. lapján az őt ábrázoló festményt és a rá vonatkozó utalásokat.
[18] Földváry Károllyal kapcsolatban lásd *Az első kövek* c. gyülekezettörténeti könyvben a rá vonatkozó utalásokat.
[19] Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest, 1887, 48.
[20] EOL, Pesti Egyház, 1. doboz, I. a. 14. Idézi Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest, 1887, 49.
[21] Templomunk berendezéséhez Weinckheim bárónő vállalta az oltárkép megfestésének költségeit. Lásd *Az Első Kövek* c. gyülekezettörténeti könyv 65. lapján az életére vonatkozó adatokat, a templomban lévő családi címerük képét és a 68. lapon olvasható utalást. 1827-ben bekövetkezett elhunytáig jelentős áldozatokat hozott a mezőberényi gimnázium fenntartásához is.
[22] Krausz János és Bogsch Erzsébet életrajzi adatai *Az első kövek* c. gyülekezettörténeti könyv 46. lapján olvashatók, mellette lásd a rájuk vonatkozó utalásokat.
[23] Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest, 1887, 53–54.
[24] Dr. Hittrich Ödön: A budapesti ágostai hitvallású evangélikus főgimnázium első száz esztendejének története. Budapest, 1923, 263–266.
[25] Iskoláinkról megjelent fontosabb művek: 1.) [Schedius]: Die Schule der evangelischen Gemeinde A. C. in Pesth, 1816; 2.) [Schedius]: Vorschlag zu einer vollständigen Schulordnung bei der beabsichtigten Erweiterung des Gymnasiums der evang. Gemeinde A. C. in Pesth, den Mitgliedern dieser Gemeinde vorgelegt, im April 1837; 3.) Fábry Pál: Worte bey Gelegenheit der offentlichen Translocation und Eröffnung eines zweyjährigen Unterrichts. Pesth, 1843; 4.) Kanya Pál: A pesti á. v. ev. iskola történeteinek rövid vázlata Schedius L. félszázados örömünnepe alkalmával. Pest, 1843; 5.) Kanya Pál: A pesti ágostai hitvallású magyar–német egyesült evangyélikusok középponti főtanodája. Pest, 1864; 6.) A. Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest, 1887; 7.) Batizfalvy István: A budapesti ág. hitv. ev. főgymnasium története. Bp. 1895; 8.) Dr. Szelényi Ödön: A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig. Pozsony, 1917; 9.) Dr. Hittrich Ödön: A budapesti ágostai hitvallású evangélikus főgimnázium első száz esztendejének története. Budapest, 1923; 10.) Dr. Hittrich Ödön: A budapesti ágostai hitvallású evangélikus főgimnázium százéves jubileumának emlékkönyve. Budapest, 1923; 11.) Budapest Deák Téri Iskola. Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára, 318. Budapest 1988; 12.) Gyapay Gábor: A Budapesti Evangélikus Gimnázium. Budapest, 1989; 12.) Zomboryné Bazsó Rozália: A pesti evangélikus oktatás krónikája 1788–1823–1998. Budapest, 2000.

MOLNÁR JÁNOS LELKÉSZ MUNKÁSSÁGA (1811–1819)

[1] Zomboryné Bazsó Rozália: A pesti evangélikus oktatás krónikája 1788–1823–1998. Budapest, 2000. A szerző magánkiadása. 9. o. Erről a szerény kezdetről egy másik munka így emlékezik meg: „Iskoláink bibliai mustármagja volt ez, melyből hamar virágzásnak indult iskoláink sarjadtak." Dr. Hittrich Ödön: A Budapesti Ágostai Hitvallású Evangélikus Főgimnázium első száz esztendejének története. Budapest, 1923. 12. o.
[2] Doleschall a gyülekezet első száz évéről írt munkájában Schedius egyetemi tanári munkájáról főként a görög tanítás terén szerzett érdemeit emelte ki. Nyomatásban megjelent művei közül pedig a következőket: Literarischer Anzeiger für Ungarn 1797–99; Zeitschrift von und für Ungarns 1802–4; Principia philocaliae seu doctrinae pulcri 1828.
[3] Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest, 1887, 34. o.
[4] Johann Heinrich Pestalozzi (1746–1827) a maga módszerét a korabeli magolós, szellem és szív nélküli nevelés ellenében fejlesztette ki. Azt hangsúlyozta, hogy a tanulóval meg kell értetni, amit tanul, és ezen keresztül kell önálló gondolkodásra nevelni. Azonban ez a módszer ebben a formában a racionalizmus veszélyét is hordozta, és lényegében szembemenetelt az egyházi iskola azon lényegével, amely az oktatás magas színvonala mellett annak tudatosítását is jelentette, hogy „vitathatatlanul létezik egy olyan világ, amely nem az érzékekkel megragadható tapasztalatban gyökeredzik, ez a szent sejtések és érzések világa, egy szóval, a hit világa." Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest, 1887, 166. o. 56. lábjegyzet.
[5] Mórocz Sándor: A pesti evangélikus egyház története. Evangélikus Családi Lap. 1937. december 1. 12–13. o.
[6] Prónay Sándor: Geschichte der Evangelischen Aug. Conf. Kirchen–Gemeinde in Pest und Ofen 1827. 4. o.

[7] Molnár Jánosnak nem nagy mennyiségű, de fontos irodalmi hagyatéka van. A fent említett művein kívül többek között igehirdetések, az Ágostai Hitvallásból válogatott részek, továbbá egy kisebb írása, illetve egy hosszabb latin nyelvű munkája jelent meg. A kisebb írás: *Über Kirchen-Sing-Chören, deren Notwendigkeit, Begründung, Einrichtung, und Vervollkommnung. Pest, 1818.* A nagyobb méretű latin nyelvű munka*: Ratio rei scholasticae et studiorum, institutis literariis, maxime altioribus, temporibus reformationis propria, Pestini, 1818.*

[8] 1796-ban a mesterségesen keltett feszültség Molnár személye ellen olyan méretűre dagadt, hogy az abban az esztendőben már 12 éve espereskent működő Molnár Jánost saját gyülekezete a püspökválasztásnál figyelmen kívül hagyta. Molnár János ezen a választáson mindössze három szavazattal maradt alul. Ez mindenképpen azt mutatta, hogy Molnár személyéről ugyanebben az időben más gyülekezetek teljesen másként gondolkodtak.

[9] Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest, 1887, 58. o.

[10] Uo.

[11] Prónay Sándor: Geschichte der Evangelischen Aug. Conf. Kirchen–Gemeinde in Pest und Ofen 1827. EOL Pesti Egyház, 84. doboz. 3. o. A kézírásos gót betűs német szöveg fordítását dr. Zsigmondy Árpád végezte.

[12] L. többek között: Molnár János: Rede von der Herrschaft Gottes über die Herzen und Unternehmungen der Menschen… (Belgrád elfoglalásakor). Hely nélkül.1790; Wünschen und Fürbitten der ev. Gemeinde in Pest… Hely. n. 1790; Das Glück eines wahren Christen. (Gyászbeszéd gr. Teleki József felett). Pest, 1797; Die Christliche Vaterlandsliebe (Pest, százéves szabadvárosi jubileumakor), Pest, 1803; stb.

[13] Molnár János: Die Hoffnung besserer Zeiten. Eine Rede gehalten in dem Bethhause der Augsburgischen Confessionsverwandten zu Wien am 22. May 1796. Kiadás ideje: 1796. Az igehirdetés szövege többek között megtalálható az Evangélikus Országos Könyvtárban 14018-21 sz. alatt.

[14] Eric W. Gritsch: Lutheranizmus. Bevezetés az evangélikusság történetébe és tanításába. Fordította: Böröcz Enikő. Magyarországi Luther Szövetség. 2000. 44. o.

[15] Mivel a római katolikus egyház bizonyos területeken az új gondolkodás kritikájának célpontjává lett, ezért sok ponton ellenségesen viszonyult az új eszmékhez és híveit óvta tőlük. Viszont a történelmük során éppen a katolicizmustól sokat szenvedett protestánsok örömmel fogadták az új kijelentéseket, sőt azok több elemét a teológiai gondolkodásukba is beengedték.

[16] Molnár János a maga részéről elfogadta az abszolút monarchiát, éspedig azzal a kikötéssel, hogy az uralkodó „jó", és ebből fakadóan népe javáért munkálkodik, nem pedig főurak és főpapok bábjaként annak érdekei ellenében. II. József uralkodását egyfajta aranykorként értékelte. A francia forradalmat a magáról és küldetéséről megfeledkezett arisztokrácia és papság áldatlan uralma egyenes következményeként fogta fel. A kérdésről hosszasan és részletesen írt egy német nyelvű művében: Intoleranz des katholischen Klerus gegen die ungarischen Protestanten nach zuverlässigen Aktenstücken oder Ideen zur gebührenden Schätzung der Verdienste der beiden grossen Kaiser Josephs und Leopolds um die protestantische Kirche in Ungarn ein Pendant zum Manch-Hermäon. Gedruckt im protestantischen Deutschlande. 1792. A fentiekből következett, hogy kortársai többségével együtt az 1791. évi 26. törvénycikket is nagy megelégedéssel fogadta. Nem vette észre a benne rejlő következetlenséget, valamint azt a tényt sem, hogy ez II. József türelmi rendeletéhez képest házassági ügyekben, illetve a gyermekek vallása tekintetében visszalépést jelentett, és ebből fakadóan számos visszaélés forrása lett. A törvény szövegét l. Balogh Margit—Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon. 1790–2005. [Dokumentumok] I. 1790–1944. Budapest, 2005. História, MTA Történettudományi Intézet. 130–136. o. A törvénycikket ünnepi istentisztelettel ünnepelték 1791. május 1-jén.

[17] Id. Fabiny Tibor: Az első kövek. 24. o. Fabiny a következőket sorolja fel szabadkőműveseként: Balogh Péter (Ócsai), Glosius Sámuel, Liedemann János Sámuel, Molnár János, Podmaniczky József, Pongrátz Boldizsár, Prónay Gábor, Prónay Sándor, Schedius Lajos, Schwartner Márton, Szontagh Mihály, Tihanyi Tamás, Werthes Frigyes. A 18. századi szabadkőművességhez l. Fábri Anna: Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848. Budapest, 1987.

[18] Molnár János: Die Hoffnung besserer Zeiten. A szakasz többi idézete is ebben az igehirdetésben található.

[19] Az esemény leírását lásd: E. A. Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest, 1887, 54–55. o.

[20] „Áldunk téged, Istenünk" – Evangélikus Énekeskönyv, 42. ének.

[21] „Most azért megmarad a hit, a remény, a szeretet, e három; ezek közül pedig a legnagyobb a szeretet."

KÉT SOKAT SEGÍTŐ EGYETEMES FELÜGYELŐ

[1] Az itt közölt rész tartalmi forrása: Haan Lajos: A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal. Budapest, 1882, 2–8; 140–148.
[2] Haan: i. m. 21.
[3] Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde, Budapest, 1887, 57. Haan mellett Doleschall is idéz az említett levélből részletet.
[4] Aranka György (1737–1817) erdélyi író, a marosvásárhelyi tábla ülnöke. Lelkesen munkálkodott a magyar nyelv és a közművelődés emelése érdekében. 1791-ben megteremtette az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságot, amelynek agilis titkára volt, s amely mintegy tíz évig működött.
[5] Székács József: Emlékbeszéd báró Prónay Sándor ig. tag felett. A Magyar Tudós Társaság évkönyvei, V. kötet, 1838–1840. Buda, 1842, 189.
[6] Kazinczy Ferenc: Levelek. Budapest, 1979, 368–370. Br. Prónay Sándornak, Széphalom, 1812. ápr. 8.
[7] Laurus nobilis L. = babérfa.
[8] Maga gyakran emlegette gyermekkori nevelőinek drákói szigorát, akik sokszor vesszőzték meg. Székács ennek tulajdonítja, hogy fogyatékkal élt: „Hová fogékony lelke önkényt vonzá, verve űzeték a tudományok szentelt csarnokába. Lelke győzött a kínokon, de tolmácsa, a nyelv, ez iskola óta hebegő maradt." Székács József: Emlékbeszéd báró Prónay Sándor ig. tag felett. A Magyar Tudós Társaság évkönyvei, V. kötet, 1838–1840. Buda, 1842, 188.
[9] Báró Prónay Sándor: Geschichte der evang. A. C. Kirchengemeinde in Pesth u. Ofen, 1827 (A pesti és budai ágostai hitvallású evangélikus gyülekezet története, 1827) és Ansichten zur Beurtheilung der Pester Kirchen–Angelegenheit 1827 (Nézetek a pesti egyházi ügyek megítéléséhez, 1827). Evangélikus Országos Levéltár, Pesti Egyház, 84. doboz.
[10] Székács József püspök visszaemlékezései. Szerkesztette Kertész Botond. Budapest, 2008, 106–107.
[11] Székács József püspök visszaemlékezései. Szerkesztette Kertész Botond. Budapest, 2008, 247.
[12] Haan Lajos: i. m. 147.
[13] Gyermekként Kánya Emília is ismerte az akkor már nagyon idős Prónay Sándort. Nemcsak úgy emlékezett vissza rá, mint aki „nagy tudományosság hírében állt", hanem említi a vele kapcsolatos közhiedelmet is, amelyik tovább élt Prónay halála után is: „Akkor még nem tudtam, és még sok évig nem, hogy hazafias érzelmeihez sok kétely fért. Hogy jogosultan-e, nem emlékezem." Kánya Emília: Réges–régi időkről, Budapest, 1998, 11.
[14] Patay Pál: D. Dr. Székács József. Budapest, 1914, 46.
[15] Életrajzi toldalék a M. T. T. történeteihez. A Magyar Tudós Társaság évkönyvei, V. kötet, 1838–1840. Buda, 1842, 214-215.
[16] A díjat a Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Presbitériuma alapította, első átadására 2008-ban került sor. Azok a magyar és külföldi, világi személyek kaphatják, akik kiemelkedő szellemi vagy anyagi támogatással állnak a Magyarországi Evangélikus Egyház mellett.

MÁRIA DOROTTYA NÁDORNÉ – A GYÜLEKEZET TAGJA ÉS PATRÓNUSA

[1] Dr. Ballagi Mór: Mária Dorothea. Protestáns Naptár, 1856, 17–20.
[2] Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest, 1887, 58–59.
[3] Életét Payr Sándor foglalta össze az *Egyházunk nagyjai* sorozat *Mária Dorottya nádorasszony* című munkájában, majd amikor Bauhofer György naplója és levelezése előkerült és hozzáférhetővé vált, akkor a dolgozat hasonló címmel, de az új forrásokból kiegészítve jelent meg. Erre utal az új kiadás alcíme: *Mária Dorottya nádorasszony – egykorú napló és eredeti levelek tükrében.* Budapest, 1908. A jelen fejezet ennek a tanulmánynak kiegészítésekkel is bővített tartalmi kivonata. Payr Sándor dolgozata három részletben megjelent a Protestáns Szemle folyóiratban is: 1908, 1-11; 85–95; 149–158.
[4] Doleschall: i. m. 101.
[5] Dr. Fabiny Tibor: Mária Dorottya – az utolsó magyar nádorné élete képekben. Budapest, 1997.
[6] Fabiny Tibor: Kincs a cserépedényben – Bauhofer György élete. Budapest 2000, 21.
[7] Idézi Doleschall: i. m. 169. Az autográf, tehát a főhercegasszony saját kézzel írt válaszai levéltárunkban találhatók, amelyeket ő Bécsből küldött el „testvéreinek", Bauhofer lelkésznek és társainak. Evangélikus Országos Levéltár, Pesti Egyház, 58. doboz, III. a. 2. 20.
[8] Payr Sándor: Mária Dorottya nádorasszony – egykorú napló és eredeti levelek tükrében. Protestáns Szemle, Budapest, 1908, 87.
[9] Payr Sándor: i. m. 85.
[10] Dr. Ballagi Mór: Mária Dorothea. Protestáns Naptár, 1856, 19.
[11] Dr. Ballagi Mór: i. m. 20.

[12] Metternich–Winneburg, Klemens Wenzel Lothar (1773–1859): osztrák államférfi. Külügyminiszterként 1809-től majdnem teljhatalommal intézte Ausztria külügyeit. Több békekötésre, majd az osztrák császár, az orosz cár és a porosz király által kötött Szent Szövetségre meghatározó és irányító befolyása volt. Minden szabadelvű gondolat ellenségeként igyekezett távol tartani a Szentszövetség országaitól a demokratikus reformokat. Fegyverrel törte le a spanyol, olasz és német forradalmi megmozdulásokat. I. Ferenc császár 1821-ben kancellárrá nevezte ki. Az 1848. március 13-i bécsi forradalom következtében menekülnie kellett Bécsből, ettől kezdve a politikától visszavonultan élt.

[13] Payr Sándor: Mária Dorottya nádorasszony – egykorú napló és eredeti levelek tükrében. Protestáns Szemle, Budapest, 1908, 150.

[14] Payr Sándor: i. m. 150–151.

[15] Payr Sándor: Bauhofer György lelkészi naplója. Protestáns Szemle, 1907, 273–290. A naplórészletet említi a Mária Dorottyáról írt művében is.

[16] Payr Sándor: Mária Dorottya nádorasszony – egykorú napló és eredeti levelek tükrében. Protestáns Szemle, Budapest, 1908, 155.

[17] Windischgrätz, Alfred (1787–1862): osztrák herceg. Hadvezérként részt vett a Napóleon elleni hadjáratokban. 1840 és 1848 között Csehország katonai főparancsnoka volt, majd 1848. október 15-én az Itálián kívül állomásozó összes osztrák seregek főparancsnokává nevezték ki. Ebben a minőségben letörte a bécsi felkelést, mire megbízást kapott a magyarországi szabadságharc leverésére. Mintegy 52 ezer főnyi seregével nagyobb harcok nélkül sikerült a magyar főváros közelébe nyomulnia. Bicskei főhadiszállásán a magyar országgyűlés követeit azzal utasította el: „Lázadókkal nem tárgyalok!" 1849. január 5-én elfoglalta a fővárost. A kétnapos kápolnai csatában, még sikerült neki az összpontosított magyar sereget visszavonulásra bírni, és azt jelentette a császárnak: „A lázadó hordákat megsemmisítettem." További sikereket azonban nem tudott elérni, sőt a dicsőséges magyar tavaszi hadjáratban az egész vonalon hátrálni volt kénytelen, ezért április 12-én a főparancsnokság alól felmentették. Ettől kezdve visszavonult a közélettől.

[18] Szeberényi János (1780–1856) 1807 tavaszától Nyitraszerdahelyen, 1811-től Vágkohányban, 1819-től Selmecbányán volt lelkész. A bányai egyházkerület 1834-ben püspökévé választotta. A szabadságharcot követő abszolút uralom előbb halálra, majd kegyelemből 20 évi várfogságra, végül idős korára való tekintettel kegyelemből szabadlábra helyezte, de püspöki hivatalától felfüggesztette.

[19] Dr. Fabiny Tibor: Százötven éve hunyt el Mária Dorottya nádorné. Evangélikus Élet, 2005. március 27, 13.

[20] Vasárnapi Ujság, Pest, 1855. április 22, 121–122.

[21] Pesti Napló, 1855. április 5.

[22] Egyházi beszéd, mellyet boldogult Mária Dorothea ausztriai cs. k. főherczegasszony, Magyarhoni nádorözvegy, szül. würtembergi kir. herczegnő, ő fensége halotti gyászistentisztelete alkalmával, 1855. május 3. tartott Dr. Székács József, pesti evangy. magyar lelkész, a Magyar Acad. lev. tagja. Pest, 1855.

A MÁSODIK GYÜLEKEZETI LELKÉSZ (1819–1834)

[1] A gyülekezet felügyelője, Ottlik Dániel 1819. november 28-án közgyűlésen jelentette be, hogy 200 év óta nélkülözött hatalmas szerencse érte a gyülekezetet azzal, hogy egy evangélikus főhercegnő került közéjük. Kifejezte, hogy várva várják azt a pillanatot, amikor „ő […] gyülekezetünk tagjaként nyilvános istentiszteletünkön részt vehet." EOL Pesti Egyház. Jegyzőkönyvek. 3. d. 1819. november 28. 1. pont. 1. o.

[2] Kalchbrenner József János (1776–1834): Sopronban született, ugyanitt és Jénában tanult, Szilsárkányban, Petőfalván, majd Ágfalván volt lelkész. Azonnal döntöttek a meghívása mellett. A beköszöntő igehirdetésben szintén bőségesen találhatók önéletrajzi elemek, ezekre még utalni fogunk. Két keresztneve közül csak a Józsefet használta, ezért a következőkben mi is így hivatkozunk rá.

[3] Kalchbrenner Molnár János ravatalánál tartott beszédének szövege nem jelent meg nyomtatásban. Helyette egy kis füzetecske maradt fenn: Empfindungen an der Bahre des weyl. Wohlerwürdigen Herrn Johann Molnár erster bisheriger Prediger der evangelischen Gemeine zu Pest von I. G. Sch… Gedruckt bey Johann Thomas von Trattner 1819. EOL Pesti Egyház 60. doboz III. a. 60. A kis füzet Molnár rövid életrajzát közli, két szolgálati helyére történő utalással. Végül egy, az elhunyt tiszteletére írt verset tartalmaz. A vers elsőként Molnár pesti gyülekezetben végzett igeszolgálatait, különösen a kazuális alkalmakat, továbbá a gyermekek és ifjak között végzett kiemelkedő szolgálatait említette meg. Ezt követően felesége és gyermekei bánatáról, a sírhoz vezető hosszú útról, végül arról a szilárd hitről beszélt, hogy „ott fenn" a mi atyai házunk van, és akik az elhunytat gyászolják, azok őt megdicsőült formában fogják ismét viszontlátni. Az alkalomról l. még Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest, 1887, 167. o. 64. lábjegyzet.

[4] A gyülekezet első korszakában a közösség társadalmi összetételét, illetve ennek következményeit egy újonnan született munka a következőképpen érzékelteti: „Az áldozatkész patrónusok, a nemzet politikai és szellemi életében is jelentős szerepet vivő köz- és főnemesek még inkább csak a háttérben állnak és adakoznak: a tulajdonképpeni gyülekezet

tagjai főleg németek és szlovákok, vezetői pedig a fokozatosan magyarosodó német anyanyelvű városi polgárság képviselői." Insula Lutherana. Képek a Deák téri Evangélikus Gyülekezet kétszáz éves történetéből. Válogatta és írta Dr. Fabiny Tibor. Deák téri egyházközség. Budapest, 1987. 9. o.

[5] Prónay keresztnevek említése nélkül a Selmecen szolgáló szlovák nevű Szeberényi, illetve a Pozsonyban élő német származású Jarius lelkészeket említette meg, mint lehetséges jelölteket.

[6] Prónay Sándor: Geschichte der Evangelischen Aug. Conf. Kirchen–Gemeinde in Pest und Ofen 1827. 8. o.

[7] Aszódi Podmaniczky Károly, báró (1772–1833) császári és királyi bányatanácsos, bányamérnök és ásványgyűjtő. Göttingenben végzett, majd a magyar jakobinus összeesküvés kapcsán gyanúba keveredett. Bécsbe száműzték, orvosi majd bányászati tanulmányokat folytatott, az 1790-es évektől a selmeci bányamara bányatanácsosa lett. Első felesége halála (1811) után aszódi birtokán és Pesten élt. 1825–1833-ig volt a pesti gyülekezet felügyelője.

[8] A kizárólag egyetlen szempont, Mária Dorottya személye alapján történő lelkészválasztás sem a főrangú hölgy, sem pedig a gyülekezet egésze számára nem bizonyult szerencsés választásnak. A nádorné soha nem tudott igazán jó kapcsolatba kerülni sem Kalchbrennerrel, sem utódával. A főhercegasszony Kalchbrennert „túlságosan felvilágosultnak" és „túl kevéssé biblikusnak" nevezte, Kollár Jánost pedig „ortodox"-nak. Mária Dorottyának Bauhoffer Budára költözéséig lényegében nem volt „saját szíve szerinti" papja. Id. Fabiny Tibor Mária Dorottyáról kiadott képes életrajza szintén ezt erősíti meg. L. Mária Dorottya. Az utolsó magyar nádorné élete képekben. Erzherzogin Marie Dorothea. Összeállította és az előszót írta: dr. Fabiny Tibor teológiai tanár. Budapest, 1997. 8. o. Egy német szakértő, aki Mária Dorottya életéről írt könyvet, szintén aláhúzta azt a tényt, hogy „a Pesti egyházban igét hirdető lelkészek nem feleltek meg Mária Dorottya beállítottságának". K. Eberhard Oehler: Maria Dorothea von Würtenberg. Ein Leben für Ungarn. Ernst Franz Verlag. Metzinger Württ. 2003. 52. o.

[9] Carte blanche: aláírással ellátott üres papírlap, amelyet tetszés szerint lehet kitölteni.

[10] L. Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: A rendi társadalom utolsó évtizedei. In: Magyarország története a 19. században. Szerkesztette: Gergely András. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 83. o.

[11] Ugyanitt szólnunk kell a nemzeti gondolat térhódításáról. A Habsburgok által támogatott germanizálási törekvések árnyékában eleinte a nemesség, majd később a lassan eszmélődő polgárság volt ennek támogatója, illetve térnyerésének előkészítője. Ezzel párhuzamosan az akkori Habsburg Birodalomban élő nemzetiségek öneszmélődése is megkezdődött. Történetünk kezdetén azonban ez az egész dolog még kezdeti stádiumát élte. A pesti egyházban történt eseményekhez a fentiek szolgáltatták a hátteret, jelentőségüket azonban semmiképpen nem szabad eltúlozni.

[12] Eric W. Gritsch: Lutheranizmus. 53. o.

[13] Wie können die hohen Zwecke des evangelischen Predigtamts am sichersten erreicht werden? Eine Antritts-Predigt, gehalten am vierten Advents-Sonntage den 19ten Dezember 1819, zu Pest in der Kirche der evangelischen vereinten Ofner und Pesther Gemeinde A. C. von Joh. Joseph Kalchbrenner Prediger der genannten Gemeinde. Zum Besten der evangelischen Schulanstalt A. C. in Pest. Gedruckt bey Johann Thomas v. Trattner. EOL Pesti Egyház. 60. d. III. a. 59.

[14] Az ének első versében a szerző Istentől kért bátorságot és erőt az új, fontos hivatal betöltéséhez. Az ÚR küldte az igehirdetőt, Ő segítse, hogy munkája ne legyen hiábavaló. A második versszakban áldást kért minden útjára. Esedezett, hogy a vetést bőséges aratás kövesse, és itt és örökkévalóságban teljes termékenység jellemezze munkáját. A német szöveg a következő: „O Gott, verleih mir Muth und Kräfte, In meinem neuen wichtigen Stand! Du hast zum Heiligungsgeschäfte, Als Führer mich hierher gesandt. Hilf du mir selbst, dass meine Treu; Meine Eifer, nicht vergeblich sey. Lass mich auf allen meinen Wegen; Dir treuer Gott, empholen seiyn; Beglücke, was ich thu, mit Segen, Der Aussaat schenke du Gedeihen: Damit für Zeit und Ewigkeit, Mein Wirken sey voll Fruchtbarkeit." EOL Pesti Egyház. 60. d. III. a. 59.

[15] Részlet Kalchbrenner beköszöntő igehirdetéséből. A következő részletek is ebből az igehirdetésből valók.

[16] „Hirdesd az igét, állj elő vele, akár alkalmas, akár alkalmatlan az idő, feddj, ints, biztass, teljes türelemmel és tanítással. Mert lesz idő, amikor az egészséges tanítást nem viselik el, hanem saját kívánságaik szerint gyűjtenek maguknak tanítókat, mert viszket a fülük. Az igazságtól elfordítják a fülüket, de a mondákhoz odafordulnak. Te azonban légy józan mindenben, a bajokat szenvedd el, végezd az evangélista munkáját, tölts be szolgálatodat!"

[17] Annak oka, hogy Kalchbrenner Jézus haláláról igen, de feltámadásáról nem beszélt, a korabeli racionális gondolkodásban és ennek a teológiába történő beszivárgásában keresendő. Eszerint a halál még a racionalitáson belül levő, tehát megragadható valóság. A feltámadás azonban ezeken kívül van. Az Isten törvényéről és evangéliumáról, a bűnről és kegyelemről szóló helyes, evangélikus, lutheri tanítás azonban olyasmit is feltételez, aminek nagy része kívül esik a racionalitáson. Nevezetesen azt, hogy „a kinyilatkoztatás igazságait nem lehet az értelemre alapozni, azokat nem lehet az értelemmel összeegyeztethetőnek bemutatni. Valójában az értelem némelykor vitatja azokat, méghozzá nyilvánvalóan nyomós érvekkel." E. L. Allen: Guide Book to Western Thought. The English Universities Press LTD. London. 1957. Part V. Luther. 106. o.

[18] Némelykor maga Kalchbrenner is érezte, hogy az igehirdetésnek valamilyen más feladata is van, de ezt addigi fejtegetéseivel összekapcsolva, mintegy mellékesen említette meg. Például: „Az igehirdetés révén tapasztaljuk meg a bűnbocsánat és az isteni kegyelem vigaszát, általa tanuljuk megismerni a dicsőséget, amely nyilvánvalóvá lesz azokon, akik Istenhez és az erényhez végi hűek maradnak." 16. o. Nem sokkal később ismét visszatért az igehirdetés értelmére. „Az

igehirdetés által Isten igéjéből kapunk tanítást arról az egyről, amelyre mindnyájunknak szüksége van, vigasztalást nyerünk a rossz dolgokban és a szenvedésekben, amelyek nyomasztólag nehezednek napjainkra, és megerősödünk az örök bölcs, örök jóságos (isteni) gondviselésbe vetett hitben, bátorságot és erőt nyerünk az örömteli igazságkereséshez és állhatatos harchoz mindazzal szemben, amely egyszer képes lenne elrabolni tőlünk az élet koronáját." 18. o.

[19] A Kalchbrenner-féle keresztségértelmezés ebben a formájában alig tér el a szabadkőművesek, illetve más titkos társaságok beavatási ceremóniáitól. Ugyanis ezeknél az avatandó személy és a közösség első ünnepélyes együttlétére esik a hangsúly. Az a tény, hogy a keresztségben a főszereplő maga Isten, aki az ige és a víz használata révén – emberi közvetítő, azaz a keresztséget végző személy által – Jézus Krisztus halálában és feltámadásában részesíti a megkeresztelendőt, bűneit megbocsátja, őt magát lelkével ajándékozza meg, és mint ilyet teszi egyháza tagjává, teljességgel kimarad Kalchbrenner értelmezéséből.

[20] Zwinglivel szemben Kálvin ezért tartotta szükségesnek annak hangsúlyozását, hogy az úrvacsorában a Szentlélek jelenléte adva van. Ebben a magyarázatban az úrvacsora már nem pusztán emlékvacsora.

[21] *„Legyetek az igének cselekvői, ne csupán hallgatói, hogy be ne csapjátok magatokat!"*

[22] Kalchbrenner a maga részéről azzal járult hozzá ezek fejlesztéséhez, hogy beköszöntő igehirdetése bevételét az iskolaügynek ajánlotta.

[23] Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest, 1887, 60. o.

[24] Kazuálék (casus = eset): olyan egyházi cselekmények, amelyek az emberi élet különböző eseteivel, alkalmaival állnak kapcsolatban, mint a keresztelés, esketés és temetés.

[25] EOL Pesti Egyház 1820. szeptember 29. 3. d. Presbiteri gyűlés 1. pont 1. o. A kézzel írt jegyzőkönyv német szövegét dr. Zsigmondy Árpád fejtette meg, a szöveg fordítását a tanulmány szerzője végezte. A gyülekezet ilyen formában de facto „a nyelv mentén" Kalchbrenner szolgálatának megkezdődése pillanatában már kettészakadt. A jogi értelemben vett elválás viszont az 1834. szeptember 19-én kötött egyezséggel történt meg. Hosszan tartó harc vette kezdetét. Ennek során mindkét fél hozta a saját igazságait, és ennek köszönhetően sokszor jutott oda, hogy a testvéri kötelék által megszabott határokon túllépve indulati harcot folytatott a másik ellen. A viaskodás hamarosan átlépte a gyülekezeti, egyházmegyei, egyházkerületi határokat, és jogi–világi területre is átlépett.

[26] Christliche Religionsgesänge für die öffentlichen und häuslichen Andachtsübungen. Pest. Gedruckt bei Matthias Trattner Edlen v. Petrózd. 1824.

[27] „Christliche Religionsgesänge… 7. o. Ezt követően részben megdicsérte, részben kritikával illette az addig használt soproni énekeskönyvet. A dicséret arra irányult, hogy a negyven évvel korábban megjelent énekeskönyv kétségtelenül a jó szolgálatában kívánt állni. Azonban szerinte bizonyos költői szegényesség, a dallamok tökéletlensége, egyhangúsága jellemezte. Mindezek olyan hiányosságok voltak, amelyet a hosszú használat alatt kétségtelenül észrevettek. Azért döntöttek új énekeskönyv elkészítése mellett, mert ezeket meg akarták szüntetni.

[28] Christliche Religionsgesänge… Részlet Kalchbrenner előszavából. 7–8. o.

[29] Az új énekek egy részét Neufer: Christlicher Urania, Trautschold: Leben der Andacht és más hasonló írásokból vette. Kalchbrenner saját énekei a 193, a 221, a 237, a 416, a 418, a 421 és 422 számú énekek.

[30] Dr. Finta Gergely tanszékvezető, a Deák téri gyülekezet jelenlegi kántora felhívta a figyelmemet arra, hogy az énekeskönyv nem a perikóparendet követő klasszikus evangélikus énekeskönyv. Kalchbrenner énekeskönyvének beosztása ugyanis a következő: I. A keresztyénség hitbeli tanításának énekei. Ezen belül: Isten. Isten mint teremtő. Isten mint a világ meg- és fenntartója, illetve kormányzója. Az ember erkölcsi állapota. Az ember Jézuson keresztül történő megváltása. Az ember megszentelése. Halál és temetés. II. Énekek a keresztyén kötelességtanról. Ezen belül: A keresztyén ember magatartása Istennel és Jézussal szemben. A keresztyén ember önmagával szembeni magatartása. A keresztyénnek az embertárssal szembeni magatartása. Az egyes keresztyén különböző élethelyzetekben: a családban, a közéletben, a keresztyén közösségben. III. Énekek különböző időkben, helyzetekben és különleges körülmények között. Ezen belül: egyházi alkalmak, természeti katasztrófák, jó és rossz termés, háború és béke, járványok, tűzvész, jó és rossz politikai helyzet stb. Ide iktatta be a személyes alkalmakra, születésnapokra, gyermekeknek, ifjaknak, felnőtteknek, öregeknek szóló énekeket. Az énekeskönyvben összesen 885 ének található.

[31] Az új énekeskönyvet nem sikerült az evangélikus családok közkincsévé tenni. Viszont a gyülekezet zenei élete további fejlődést ért meg. Már a Molnár-korszakban bevezették az énektanítást, Matthäus Babbnig lett az első énektanár. 1817-ben a reformáció háromszáz éves évfordulója tiszteletére tartott ünnepi istentiszteleten szintén színvonalas zenei és énekelőadás volt Ambrozius himnuszával, Luther győzelmi énekével, továbbá egy, arra az istentiszteletre írt ünnepi kantátával. Ezen ünnepségsorozat egyik alkalmán történt meg a Molnár János által az Ágostai Hitvallásból készített kivonat felolvasása is. A minőségi zenei oktatás Kalchbrenner idejében is folytatódott. Olyan művek előadására vállalkoztak, mint Haydn: Négy évszak című oratóriuma. Akkoriban divatos Rinck darabokat szintén énekeltek. Létrehoztak két énekkart is négy, illetve tizenkét fővel. Ennek tagjai olyan fiúk voltak, akiknek nem kellett iskolapénzt fizetni, és ennek fejében a kántor vezetésével jelentősebb eseményeken énekeltek.

[32] Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest, 1887, 70. o.

ELSŐ LÉPÉSEK A SZLOVÁK HITÉLETI ÉS ISKOLAI IGÉNYEK ÉRVÉNYESÍTÉSE FELÉ (1819–1821)

[1] A tulajdonnevek írásánál, amennyiben igazolható a szlovák identitás, a szlovák névalakot használjuk (pl. Ján Kollár, Ján Šoltis, Jozef Podhradský). Egyes esetekben viszont, ha egy személyt a magyar és a szlovák nemzeti kultúra egyaránt számon tart, a magyaros alakot tartottuk meg (pl. Petényi Salamon János, Szeberényi János, Lovich Ádám).

[2] Prónay Sándor: Geschichte der Evangelischen Aug. Kirchen-Gemeinde in Pesth und Ofen, EOL, Pesti Egyház, 84. doboz. A világi és egyházi küzdelem tudományos feldolgozása: Dr. Csohány János: A magyarországi protestánsok abszolutizmuskori bécsi kormányzati iratok tükrében. Doktori értekezés, kézirat. Bp. 1979.

[3] Kollár életmű értelmezéseiről lásd: Kiss Szemán Róbert: A kollári életmű bennünk. In: Uő.: „garázda emberek az Etymologusok." Irodalmi tanulmányok. ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék Budapest, 2008. 5–16 o.

[4] Zdeněk Nejedlý-t idézi Angyal Endre: Kollár János, az ember és az író. 132. o. In: KLTE Magyar Irodalomtörténeti Intézetének dolgozatai, 6. sz. Debrecen, 1956. 117–144 o.

[5] Szalatnai Rezső: A szlovák irodalom története, 1964. 47 és 50. o.

[6] Angyal Endre: Kollár János, az ember és az író. 117. o. In: KLTE Magyar Irodalomtörténeti Intézetének dolgozatai, 6. sz. Debrecen, 1956. 117–144 o.

[7] Kabelik, Jan: Rodina pěvce „Slávy dcery". Praha, 1928. 37–38. o.

[8] Maťovčík, Augustin: Na margo vydania Listov Jána Kollára. 196. o. In: Biografické štúdie, 27. szám. 196–198 o. Maťovčík egy 1991-es vitára utal: Spor o Jána Kollára, Literárny týždenník, 4. 10. 1991. 3. o.

[9] Pjsně swětské Lidu slowenského v Uhřích (A magyarhoni szlovák nép világi énekei), Pest, I. kötet 1823. II. kötet 1827. Šafárik, Pavol Jozef (1795–1865), szlovák származású szlavista (1833-tól Prágában), az újvidéki szerb gimnázium tanára, majd igazgatója, történetíró, etnográfus. Benediktý, Ján Blahoslav (1796–1847), pedagógus, kultúraszervező. A besztercebányai iskolában ismerkedett meg Kollárral, Jénában is együtt tanultak.

[10] Národnie Zpiewanky čili Pjesně Swětské Slowáků w Uhrách (Népdalok, avagy a magyarhoni szlovákok világi énekei), Buda I. kötet 1834. II. kötet 1835.

[11] Myšlénky o libozvučnosti řečj wůbec, obzvláště československé (Elmélkedés a nyelv hangzásának szépségéről általában és különös tekintettel a csehszlovákra, In: Krok, 1822, 32–47 o.

[12] Jmenoslow čili slowník osobních mien (Személynévszótár), 1828; Sláwa Bohyně a původ gména Slawůw čili Slawjánůw. Pešt, typ. J. M. Trattner–Károlyi. 1839.

[13] Rozpravy o Gmenách, počátkách i starožitnostech národu slawského a geho kmenů (Értekezés a szláv nemzet és törzsei neveiről, kezdeteiről és régiségeiről), Buda 1830.

[14] Cestopis obsahující cestu do Horní Itálie a odtud přes Tyrolsko a Baworsko, se zwláštním ohledem na slawjanské žiwly roku 1841 konanau a sepsanau od Jana Kollára (Ján Kollár 1841-es felső-itáliai, tiroli és bajoroszági útjának leírása, különös tekintettel a szláv elemekre), Pest 1843; Cestopis druhý a Paměti z mladších let života Jana Kollára (A második útleírás és Ján Kollár ifjúkori emlékei), Prága 1863.

[15] Staroitalia Slawjanská, Bécs 1853.

[16] O literárnej vzájemnosti mezi kmeny a nářečími slavskými (A szláv törzsek és nyelvjárások közötti irodalmi kölcsönösségről). Legteljesebb kritikai kiadása, mely a különböző nyelveken kiadott változatokat is tartalmazza: Weingart, Miloš: Rozpravy o slovanské vzájomnosti, 1929.

[17] Sláwy Dcera we třech zpěwjch od Jana Kollára (Szlávia leánya három énekben Ján Kollártól), Buda 1824.

[18] Sláwy Dcera. Lyricko-epická báseň w pětj zpěwjch od Jana Kollára (Szlávia leánya. Lírai-epikus versmű öt énekben Ján Kollártól), Pest 1832.

[19] Kiss Szemán Róbert: Az emblematikus nemzetrajz: földrajz, néprajz, növény- és állatrajz Ján Kollár művében. In: Uő.: Magyarország panaszától Szlávia panaszáig. Irodalmi tanulmányok. ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék Budapest, 2007. 62–81 o.

[20] Lásd erre a legfrissebb összefoglalást: Kiss Szemán Róbert: Szláv pokol Pesten. Ján Kollár munkássága 1819 és 1849 között. Balassi Kiadó. Budapest, 2010.

[21] Kiss Szemán Róbert: Ján Kollár avagy A szláv nemzet jó tulajdonságai? In: Uő.: „garázda emberek az Etymologusok." Irodalmi tanulmányok. ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék Budapest, 2008. 48–68 o.

[22] Nedělnj, swatečné i přileżitostné Kázně a Řeči od Jana Kollára… (Vasárnapi, ünnepi és alkalmi prédikációk és beszédek Ján Kollártól…), I. kötet Pest 1831. II. kötet Buda 1844.

[23] Filo, Július: Idey slovanstva v kázňach Jána Kollára a ich odraz v rozpravách a poézii. Košice, 1975. 253–255 o.

[24] Nedělnj, swatečné i přileżitostné Kázně a Řeči od Jana Kollára… (Vasárnapi, ünnepi és alkalmi prédikációk és beszédek Ján Kollártól…), I. kötet Pest 1831. Előbeszéd III. tábla

[25] J. Benediktý levele Ján Kollárnak 1823. május 13. Legenda o veľkom Slovanovi. Život a dielo Jána Kollára v dokumentoch. Osveta, 1974. Autorsky spracoval Cyril Kraus.

[26] Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Bp. 1887. 74. o.

[27] Prónay Sándor például a diakónusi rendszer bevezetését idegennek, hierarchikusnak és nem kollegiálisnak tartotta. Geschichte der Evangelischen Aug. Kirchen-Gemeinde in Pesth und Ofen, EOL. Pesti Egyház Levéltára, 84. doboz.

[28] Bohutienský, Miroslav: Životopis Jána Kollára. Ružomberok, 1893. 20. o. Lovich ismerte Kollárt, nála vizsgázott, mielőtt megkapta a jénai ösztöndíjat. Kollár, Ján: Pamäti z mladších rokov života. Tranoscius, 1997. 123. o.

[29] Gemeinnützige Blätter című újságról van szó. Autobiografie Jana Kollára. Podává Josef Karásek. 279. o. In: Ján Kollár (1793–1852). Sborník… red.: František Pastrnak. Český Akademický Spolek ve Vídni. 1893. 277–281 o.

[30] Két tekintélyes támogatója, Schwartner és Rössler a pesti egyházi felügyelőnek, Prónay Sándornak, mint a protestantizmus gyöngyszemét, Liedemann János Sámuel egyházi gondnoknak pedig olyan tudósként ajánlották be, aki „díszére válik a honi protestantizmusnak". EOL Kanya Pál és Kanya Emília hagyatéka. Kanya Pál emlékkönyve, Vallomások s önéletleírása s merengések.

[31] Hornyánszky Viktor: Beiträge zur Geschichte evangelischer Gemeinden in Ungarn. 1863. 197–198. o. Kollár nem volt megnyerő személyiség, de a szószéken magával ragadó tudott lenni. Habár egyesek szemére olvasták, hogy kellemetlen szónok volt (Felvidéki: Protestantizmus és pánszlávizmus. Bp. 1882. 37. o.), és beszédeit felolvasta, a visszaemlékezők döntő többsége ennek ellenkezőjét tapasztalta. Nemcsak Schwartner, Prónay, akiket már említettünk, de állítólag Kossuth Lajos is rendszeresen járt prédikációira. Ezt a meghökkentő momentumot olvashatjuk: Tkalac, E. I.: Jugenderinnerungen aus Croatien. (1749–1823, 1824–1843) Leipzig, 1894. 244. o. A szerző azt állítja, személyesen Kossuth mesélt erről neki. Kollár teljesítményét a szószéken részletesen ecseteli Janoška, Jur: Kollár, Kňaz a kazateľ. 178. o. In: Ján Kollár (1793–1852). Sborník…red: František Pastrnak. Český Akademický Spolek ve Vídni. 1893. 168–178 o., kiemelve, hogy szívesen választották ünnepi szónoknak. Janoška idézi Szeberényi András a Korouhev na Sionu lap 1878-as évfolyamának 164. oldaláról: „Képzelj el egy középnövésű, sovány férfit; sápadt arc, de fürge szem. Kezei keresztbe fonva a mellén. Mikor beszélni kezd, sajnálod, mert úgy tűnik, hogy nehezére esik megszólalni, mivel kezeivel mellét szorítja, s hangja tompán gyenge; minden pillanattal azonban erősebb, csengő, mint az ezüst, kezei is mozgásba lendülnek, míg végül ez a kitűnő férfi teljes hevülettel szónokol, és magával ragadja hallgatóit, ébreszti bennük kedve szerint a bánatot, kegyességet, áldozatkészséget, a lelkesedést a hitért, nemzetért. Ilyen szónok Kollár. S közben mindig megőrizte az egyházi szónok tekintélyét a recitálás és a taglejtések terén egyaránt. Egyszóval a legkitűnőbb szónok modellje volt."

[32] A szerződés fotókópiája látható a következő kiadványban: Legenda o veľkom Slovanovi. Život a dielo Jána Kollára v dokumentoch. Osveta, 1974. Autorsky spracoval Cyril Kraus. 75. o.

[33] Kanya Pál visszaemlékezésében említi az ellene szóló érveket. EOL Kanya Pál és Kanya Emília hagyatéka. Kanya Pál emlékkönyve, Vallomások s önéletleírása s merengések.

[34] A lelkészjelölésről: Prónay Sándor: Geschichte der Evangelischen Aug. Kirchen-Gemeinde in Pesth und Ofen, EOL. Pesti Egyház Levéltára, 84. doboz.

[35] Kanya Pál írja, hogy ekkor még gyengén beszélt magyarul. EOL Kanya Pál és Kanya Emília hagyatéka. Kanya Pál emlékkönyve, Vallomások s önéletleírása s merengések.

[36] Prónay Sándor: Geschichte der Evangelischen Aug. Kirchen-Gemeinde in Pesth und Ofen, EOL. Pesti Egyház Levéltára, 84. doboz.

[37] Prónay Sándor: Geschichte der Evangelischen Aug. Kirchen-Gemeinde in Pesth und Ofen, EOL. Pesti Egyház Levéltára, 84. doboz.

[38] Legenda o veľkom Slovanovi. Život a dielo Jána Kollára v dokumentoch. Osveta, 1974. Autorsky spracoval Cyril Kraus. 24. o. és Kerényi Ferenc: Petőfi Sándor élete és költészete – kritikai életrajz. Osiris, 2008. 18. o. Hrúz magas kort élt meg, élete végét Pesten töltötte, ahol Kollár lehetőségei szerint támogatta. Kollár, Ján: Pamäti z mladších rokov života. Tranoscius, 1997. 11. o.

[39] Tanulmányait félbe kellett hagynia, mert apja mindenképpen szűcsmestert vagy mészárost akart faragni belőle. „A könyörtelen sors életem tavaszát, kikeletét keserítette és rontotta meg, a számomra legdrágább és legkedvesebb "apa" szó jelentését kísértetre változtatta át, aki engem egész életemben kínzott, nem csak nappal és virrasztásnál, hanem sajnos álmomban is gyötört." Kollár, Ján: Pamäti z mladších rokov života. Tranoscius, 1997. 60. o.

[40] A hazafias német diákság 1817 októberében Wartburgban tömeges megmozduláson emlékezett meg a reformáció 300. évfordulójáról (Wartburgfest). A megemlékezők síkra szálltak a német egység és a polgárjogok mellett, és egy diákcsoport államhatalmi szimbólumokat égetett el, ami nyugtalanságot keltett az európai nagyhatalmak vezető köreiben. Visszatérte után Kollár első kézből számolt be a nagy eseményről a Týdenník című hetilap 1818. február 13-i (6.) számában, 5–79 o. Tartalmát közli emlékirataiban. Ugyanitt beszámol arról is, hogy társaival leveleket küldtek az eseményekről a kerületi felügyelőknek és szuperintendenseknek. Kollár, Ján: Pamäti z mladších rokov života. Tranoscius, 1997. 159–164 o.

[41] Németországi tapasztalatait Kollár sorsfordító élményként élte meg. Jénába vezető útján és hazafelé is megállt Prágában: „Milyen nagy volt a különbség, mikor először láttam meg Prágát és most másodszor! akkor még ártatlan Ádám voltam a paradicsomban, most már keserű gyümölcsöt ettem a nemzetiség fájáról, mely lelki fájdalmat okozott." Kollár, Ján: Pamäti z mladších rokov života. Tranoscius, 1997. 180–181. o.

[42] Gyerekkorában érzéketlen és makacs embereknek tartotta a németeket. A körmöcbányai évek alatt ellenszenvét fokozta a diákok közötti szlovák-német ellentét. A szlovákok Michelnek, Handrburcinak, (érthetetlenül beszélők), svábnak csúfolták a németeket, azok pedig Bindischnek, Kirpelnek, a szlovákokat. Kollár tevékenyen védte a szlovákokat, el is nevezték „Schlovaken-Patron"-nak. Idővel csillapult Kollár ellenérzése, s egy német kereskedő feleségétől, akinek leányát számtanból korrepetálta, szinte észrevétlenül megtanult németül az almanachok, elbeszélések, könyvek és versek olvasása közben. Állítólag a kiejtést is olyan jól elsajátította, hogy Németországban szásznak gondolták. Kollár, Ján: Pamäti z mladších rokov života. Tranoscius, 1997. 35–36. o. és 46–51 o.

[43] Kollár, Ján: Pamäti z mladších rokov života. Tranoscius, 1997. 32., 109–110. és 138–139. o.

[44] Az okát ő maga mondja meg: „A magyar tanulásában őszintén elismerem bűnömet és lustaságomat. Isten a tanúm, hogy soha nem gyűlöltem egyetlen nemzetet sem, és más nyelvekben könnyen és gyorsan haladtam, de a magyarban soha nem volt tehetségem, bár gyakran csaknem belekényszerítettem magam. Már Körmöcbányán Komáry hetente két órát, szerdán és szombaton gyakoroltatta a magyar olvasást és fordítást. Besztercebányán Magda, aki buzgó magyar volt, megvilágította a magyar nyelvtant. Pozsonyban, felismerve a magyar nyelv szükségességét, rábeszéltem diáktársamat és barátomat Ján Rumánt, később nógrádi lelkészt, hogy adjon nekem órákat. Pozsonyban lehetséges, hogy hatott rám a magyar diákok többnyire vad és durva erkölcse, akik rendszeresen lenézték, megvetették a szlovákokat. Lehet az is, hogy a kemény és nehezen kimondható magyar magánhangzók, az ü, ö és néhány túl hosszú szó nem akart folyni az ajkaimról. Elég legyen annyi, hogy minden nyelv közül a magyar állt nálam csaknem az utolsó helyen." Kollár, Ján: Pamäti z mladších rokov života. Tranoscius, 1997. 110. o.

[45] Besztercebányai bizonyítványa szerint elsajátította a magyar nyelv alapjait. Kollár, Ján: Pamäti z mladších rokov života. Tranoscius, 1997. 89. o.; Magánanyakönyve megtalálható EOL. Pesti Egyház Levéltára. 97. doboz.

[46] „Kollár szeretett atyámfia, mind maga tűrhetően, mind lánya magyarul szép tisztán beszél…" Székács József: Merengések. III. 677. hasáb. In: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 29. szám, 5. évf. 1846. július 19. 673–678 hasáb.

[47] Kollár, Ján: Pamäti z mladších rokov života. Tranoscius, 1997. 90. és 113. o.; EOL Kanya Pál és Kanya Emília hagyatéka. Kanya Pál emlékkönyve, Vallomások s önéletleírása s merengések.

[48] Palacký, František (1798–1876) mérsékelten liberális szemléletű cseh történész és politikus. A „cseh történetírás atyja", az ausztroszlávizmus vezető képviselője.

[49] Ambruš, Jozef: Listy Jána Kollára. I. 1816–1839. Matica slovenská, 1991. (a leveleket időrendi sorrendben közli a kötet, ezért oldalszámra nem hivatkozunk)

[50] Kollár, Ján: Nedělnj, swatečné i přileżitostné Kázně a Řeči, od Jana Kollára… Pešť, 1831. III-IV.

[51] Legenda o veľkom Slovanovi. Život a dielo Jána Kollára v dokumentoch. Osveta, 1974. Autorsky spracoval Cyril Kraus. 79. o., Ján Kollár J. S. Schmidtnek, 1820. június 19. Ambruš, Jozef: Listy Jána Kollára. I. 1816–1839. Matica slovenská, 1991.

[52] A „Budapest 1820-ban, I." (Erdélyi Múzeum XIX kötet. 1902. 1. füzet) című írás jellemzi a pest-budai magyar társasági életet, többek között Döbrentei Gábor naplóbejegyzései alapján, aki még 1830-ban is szokatlan eseményként jegyezte meg, hogy a Nemzeti Kaszinóban a tósztokat magyarul mondták. 1831-ben pedig így írt naplójában: „Bajusz elég van Pesten, de Magyar nincs."

[53] Az evangélikus szlovákok liturgiai és irodalmi nyelve nem a szlovák volt, hanem a Králicei Biblia (1579–1593) bibliztinának nevezett cseh nyelve, mely idővel szlovakizálódott.

[54] Körmöcbányán a német nyelvoktatás része volt a kötelező istentisztelet a német evangélikus templomban. Kollárnak nem tetszett a német liturgia, főleg a német énekeket nem szerette. Kollár, Ján: Pamäti z mladších rokov života. Tranoscius, 1997. 41–42. o.

[55] Kollár, Ján: Pamäti z mladších rokov života. Tranoscius, 1997. 67. és 72. o.

[56] Památka dobrodincůw cirkwe ewang. slowenské a. w. w Pešti obsahujicí Řeči, Werše a životopisi. W Pešti, 1845. 13. o.

[57] „Laurentius Dunaisky" levele Ján Šoltis-hoz, EOL. PSZE, Ján Šoltis iratgyűjteménye. 1787–1821 1–38. 26. A gömöri születésű, szlovákul beszélő Kotsik Józsefet 1821 júliusában választották meg budai tanítónak; Schediusék őt ajánlották a szlovákoknak. Doleschall, E. A.: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Bp. 1887. 66. o.

[58] Lásd ehhez Fundations Beiträge zur slavische Schule (1821). EOL Pesti Egyház Levéltára, 81. tétel. Alapítványok és megajánlások jegyzőkönyve (1787–1849).

[59] 1822. szeptember 1-én tartotta az iskola az első ünnepélyes vizsgát, ahol a szülők és a gyülekezet képviselői mellett az egyetemes felügyelő, három szuperintendens és számos egyházi és világi vendég volt jelen, akik az országos közgyűlés alkalmából érkeztek Pestre. Az eseményről készült kiadványból (Slavení prvního ročního examenu, 1822.) szemelvények olvashatók: Legenda o veľkom Slovanovi. Život a dielo Jána Kollára v dokumentoch. Osveta, 1974. Autorsky spracoval Cyril Kraus. 144. o. Kollár az iskolaalapításról Daniel Slobodának írt levelében közöl adatokat. 1837. november 11. Ambruš, Jozef: Listy Jána Kollára. I. 1816–1839. Matica slovenská, 1991. Šamuel Matejkovský tanítót 1821. november 21-én Kollár beiktatta hivatalába. Erről lásd: Kollár Ján: Nedělnj, swatečné i přileżitostné Kázně a Řeči, od Jana Kollára… Pešť, 1831. V. tábla

[60] A szlovák iskola anyakönyvét a Budapesti Szlovák Evangélikus gyülekezet lelkésze őrzi a lelkészi hivatalban. Az 1832–33-as tanévben beíratottak között olvashatjuk a Szabadszállásról érkezett, mészáros apával rendelkező Alexander Petrovits nevét. Egyes feltételezések szerint Petőfi Sándorról van szó, de bizonyosan csak annyit tudunk, hogy ő a következő tanévben a gyülekezet német iskolájában tanult, és egy időben a Petrovits-családnál lakott, akik szlovák egyháztagok voltak. Kerényi Ferenc: Petőfi Sándor élete és költészete – kritikai életrajz. Osiris, 2008. 38. o.

[61] Címzés nélküli latin nyelvű formalevél Kollár kézírásával. 1823. április 1. Ambruš, Jozef: Listy Jána Kollára. I. 1816–1839. Matica slovenská, 1991. Az olvasókönyvet (Čitanka anebo kniha k čítaní pro mládež ve školách slovanských v městech a v dědinách. Budín, 1825.) Kollár szerkesztette, szerzői Hamaliar, Tablic, Lovich, Szeberényi, Jozeffy és Kollár voltak. A kiadáshoz hitelt nyújtó személyekről: Ján Kollár Gabriel Machulának. 1825. december 29. Ambruš, Jozef: Listy Jána Kollára. I. 1816–1839. Matica slovenská, 1991.

A SZLOVÁK LELKÉSZI HIVATAL MEGALAKULÁSA (1821–1834)

[1] Id. Fabiny Tibor: Első kövek. Budapest, 2000.

[2] Tóth Árpád: Önszerveződő polgárok, doktori értekezés. 27. o. (2011. március 21. – phd.okm.gov.hu/disszertaciok/ertekezesek/2003/de_2133.pdf)

[3] Liedemann szabadkőműves tagságáról: László Ferenc: Evangélikus társasélet a reformkori Pest-Budán. In: Budapesti Negyed, 2004. 4. sz. 165–184 o. (interneten olvasható: 2011. március 21. http://epa.oszk.hu/00000/00003/00033/laszlo.html), valamint Tóth Árpád: Önszerveződő polgárok, doktori értekezés 78. o. (internetes elérést lásd előző lábjegyzet; Gotthardival való kapcsolatról: Gazda István: Könyvkereskedők a régi Váci utcában a pesti könyvnyomtatás első száz évében, 20. o.

[4] Péterfy Gergely: Orpheus és Massinissa – Kazinczy Ferenc és Angelo Soliman – PhD értekezés, Miskolc, 2007. 131–132. o. Schedius szabadkőműves múltjáról lásd még: Schön István: Első nemzeti intézményeink megalakulása és a szabadkőművesek In: Magyar Tudomány (11), 1339–1351 (2000.)

[5] Tóth Árpád: Önszerveződő polgárok, doktori értekezés…, 78. o. (internetes elérhetőséget lásd 63. lábjegyzet)

[6] Tar Attila Szilárd: Magyar-német felsőoktatási kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. században 2007. Doktori (phd) disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest Történettudományi Doktori Iskola, 59. o.

[7] László Ferenc: Evangélikus társasélet a reformkori Pest-Budán. In: Budapesti Negyed, 2004. 4. sz. 165–184 o. (internetes elérhetőséget lásd 60. lábjegyzet. A Schedius-kört leginkább egyetemi tanárok látogatták. Halitzky András, Mitterpacher Lajos, Winterl Jakab, Schönwissner István, Schwartner Márton, Kreil Antal, báró Prónay Sándor, Dugonics András, Kármán József. Terített asztal vagy bor mellett folytattak eszmecserét tudományos kérdésekről. Csahihen Károly: Pest-Buda irodalmi élete 1780–1830. I. kötet. Bp. 1931. 97–99 o.

[8] Székács József püspök visszaemlékezései. szerk.: Kertész Botond. Akadémiai Kiadó, 2008. 258–259. o.

[9] „Bármekkorák ezen gyülekezet képességei, csodás sikerei onnan származnak, hogy az erőket régóta uralkodó elvek szerint éleszti, vezeti és alkalmazza. Az összetartozás tudatának gondos ápolása által fejlesztetnek az erők, amennyiben semmi fontosat el nem határoznak, csak olyant, amit előbb a Partikular-Conventben (presbitérium) előterjesztettek és megtárgyaltak, közösen átgondoltak és elhatároztak." Schedius Lajost idézi Hittrich Ödön: A Budapesti ágostai hitvallású evangélikus főgimnázium első száz esztendejének története. Bp. 1923. 19. o.

[10] 1827. április 29. szlovák beadvány a „Tekintetes Nemes Deputatio!"-hoz. „a Pest Budai Ágostai vallású Evangelica Ekklésiának Tóth Magyar Tagjai" EOL PSZE, Ján Šoltis iratgyűjteménye.

[11] Számozott és együtt talált iratok. Dátum nélkül, de 1820 körül lehet. Slawný Cyrkewný Convent! Ponewádž ten čas přicházý… EOL PSZE, Ján Šoltis iratgyűjteménye.

[12] EOL Kanya Pál és Kanya Emília hagyatéka. Kanya Pál emlékkönyve, Vallomások s önéletleírása s merengések.

[13] Prónay Sándor: Geschichte der Evangelischen Aug. Kirchen-Gemeinde in Pesth und Ofen, EOL. Pesti Egyház Levéltára, 84. doboz.

[14] A református és evangélikus egyháztörténetek a hierarchák (ecclesiasticusok) és küriarchák (secularisok) harcaként tárgyalják ezt a fejezetet. Összefoglalását lásd, Dr. Csohány János: A magyarországi protestánsok abszolutizmuskori bécsi kormányzati iratok tükrében. Doktori értekezés, kézirat. Bp. 1979. 31–39 o.

[15] EOL Pesti Egyház Levéltára, 134. tétel, Pesti Magyar Egyház jegyzőkönyveinek hiteles másolatai, 1835–1855. 1841. június 1-jei magyar kisgyűlés. Tárgyaltak a választás módjáról is, mert sok volt a visszaélés. A választás cédulával vagy golyózással történt. Egyesek úgy szavaztak, hogy meghatalmazottat küldtek. A cédulázásnál nem vezettek jegyzőkönyvet, ezért egy személy kétszer is szavazhatott. Golyózásnál pedig több golyót osztottak ki, a már szavazatukat leadókat és a még várakozókat nem választották szét, ezért itt is fennállt a kétszer szavazás lehetősége.

[16] 1827. április 29. szlovák beadvány a „Tekintetes Nemes Deputatio!"-hoz. „a Pest Budai Ágostai vallású Evangelica Ekklésiának Tóth Magyar Tagjai." EOL PSZE, Ján Šoltis iratgyűjteménye.

[17] Prónay Sándor: Geschichte der Evangelischen Aug. Kirchen-Gemeinde in Pesth und Ofen, EOL. Pesti Egyház Levéltára, 84. doboz. 1840–50-es években is megemlékezett erről a jelenségről: Székács József püspök visszaemlékezései. Szerk.: Kertész Botond. Akadémiai Kiadó, 2008. 259–260. o. „A tótok ilyenkor mindig azzal fenyegetőztek, hogy ők tőlünk elszakadnak; ettől pedig éppen a legjózanabb magyarok és németek irtóztak, azon álszeméremből, hogy ne mondja a világ, miként egymással meg nem férhetünk."

[18] Ján Šoltis (Soltis János vagy Soltész János) a 20-as évek pesti szlovákajkú értelmiségi rétegének maghatározó tagja. 1786- vagy 1787-ben született Sáros megyében, elhunyt 1828 szeptemberében Pesten. Irodalmi tevékenységéről nincsenek adatok, csak annyit tudunk, hogy Kollár dalgyűjteményébe küldött dalokat. Jogi tanulmányait valószínűleg Pesten fejezte be, s itt lett ügyvéd. Fried István feltételezi, hogy a Prónay és Podmanicky család ügyvédje volt, egy ügyben bizonyosan képviselte a Prónayak érdekeit. Aktívan részt vett az 1820-as évek gyülekezeti küzdelmeiben, egy vagy több alkalommal Bécsbe utazott ebben az ügyben. Jól menő ügyvédként támogatta testvére, Ondrej tanulmányait, és 500 aranyas alapítványt tett szlovák irodalmi célokra. Felesége Christian Genersich, a híres késmárki konrektor leánya volt, aki Šoltís halála után négy gyermekével szülőföldjére, Szepesbe költözött. Fried István: Príspevok k poznaniu Jána Kollára a jeho peštbudínských spolupracovníkov. In: Biografické štúdie. 1971. 25–41 o.

[19] A kizárólag Kollár nevére szóló fizetés-kiegészítéshez a jelentős összeggel járult hozzá Prónay Sándor, Ambrózy Lajos, özvegy Podmaniczkyné Radvánszky Karolina és Podmaniczky József is. EOL. PSZE, Ján Šoltis iratgyűjteménye 106. doboz. 1787–1821, 21. sz. („Benevoli! Notum est Reverendum Kollár ad vicinam Ecclesiam Rákos-Kereszturiensem in V.D. Ministrum vocatum esse…")

[20] Prónay Sándor: Geschichte der Evangelischen Aug. Kirchen-Gemeinde in Pesth und Ofen, EOL. Pesti Egyház Levéltára, 84. doboz.

[21] „Slawný Cyrkewný Convent! Ponewádž ten čas přicházý…" EOL PSZE, Gyülekezettörténeti iratok. Dátum nélkül, valószínűleg 1820-ban.

[22] Ján Šoltis, Karol Fárnik, Ján Dohnányi, Laurentius Dunajszky (Dunajszky Lőrinc) neve gyakran szerepel az iratokban, a Styk, Pásztori, Dreysigmarkt nevet említi: Szlovákok beadványa a Helytartótanács által kiküldött bizottsághoz, 1827. május 29. Aláírás: a Pesti Evangelica Ágostai valláson lévő Tót Magyar felekezet hívei. EOL PSZE, Ján Šoltis iratgyűjteménye. Samuel Hajnalt is feltétlenül meg kell említenünk a szlovák hitéleti törekvések szervezői között, erről lásd életrajzát a következő kiadványban: Památka dobrodincůw cirkwe ewang. slowenské a. w. w Pešti obsahujicí Řeči, Werše a životopisi. W Pešti, 1845. 24–27 o.

[23] Ján Kollár F. Palackýnak, 1824. január 23. Ambruš, Jozef: Listy Jána Kollára.

[24] Schwarz, Karl: Von Budapest nach Wien. Streiflichter zur Biographie Ján Kollárs. 103–104. o. In: Kirche im Wandel. Festschrift Bischof Oskar Sakrausky zum 80. Geburstag. Wien, 1993. 101–118 o.

[25] Chronologica Series Actorum et Datorum in Processu Ecclesiae Pestanae. EOL. PSZE, Ján Šoltis iratgyűjteménye 1825/134. 1824. október 13. A hivatkozott korábbi egységtervezet ugyanitt, 1824. január 27. A megegyezési javaslat pontjai: 1. rendes lelkész a szlovákoknak, akárcsak a németeknek, 2. méltó szállás a szlovák papnak, 3. megállapítja a délelőtti és délutáni istentiszteletek rendjét, 4. legyenek a szlávoknak képviselői a gyűléseken. Az egyházmegyei gyűlés jegyzőkönyvének kivonatát közli a következő tartalommal: elismerik a szlovák kérést illőnek és igazságosnak, ezért legyen rendes lelkészük, ahogy a németeknek, de csak ha változás, új meghívás esete következik be; emellett a pesti egyház biztosítson Kollárnak megfelelő szállást. Výťah zo seniorálneho protokolu. Legenda o veľkom Slovanovi. Život a dielo Jána Kollára v dokumentoch. Osveta, 1974. Autorsky spracoval Cyril Kraus. 114. o.

[26] Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. 75–76. o. Doleschall nem közli az évszámot, s ezt sokan félreértették, 1821-re téve az eseményt. A rossz évszámot még ki is írja zárójelben: Legenda o veľkom Slovanovi. Život a dielo Jána Kollára v dokumentoch. Osveta, 1974. Autorsky spracoval Cyril Kraus. 84–85. o. Lásd még forrásként a lemondás körülményeiről: Prónay Sándor: Geschichte der Evangelischen Aug. Kirchen-Gemeinde in Pesth und Ofen, EOL Pesti Egyház Levéltára, 84. doboz.

[27] Ján Dohnányi levele, 1825. EOL PSZE, Ján Šoltis iratgyűjteménye 1825/122. és Chronologica Series Actorum et Datorum in Processu Ecclesiae Pestanae. EOL PSZE Ján Šoltis János iratgyűjteménye 1825/134.

[28] Erről Bartholomeidesz Pál esperes, pilisi lelkész 1824. július 28-i levele. EOL PSZE, Ján Šoltis iratgyűjteménye 1787–1824.; A betegségről – mint a távozás harmadik okáról – maga Kollár is nyilatkozott 1825. június 10-én. EOL PSZE, Ján Šoltis iratgyűjteménye 1825/63.

[29] Chronologica Series Actorum et Datorum in Processu Ecclesiae Pestanae. EOL Pesti Szlovák Egyház, Ján Šoltis iratgyűjteménye 1825/134., valamint Bartholomeidesz Pál levele 1824. november 23-án, EOL PSZE, Ján Šoltis iratgyűjteménye 1824/15.

[30] 1824. december 26-i meghívólevél. EOL PSZE, Kollár János emlékek 123. tétel.

[31] Szlovák tagok 1827. április 29-i beadványa. EOL PSZE, Ján Šoltis iratgyűjteménye.

[32] Chronologica Series Actorum et Datorum in Processu Ecclesiae Pestanae. EOL PSZE, Ján Šoltis iratgyűjteménye 1825/134.

[33] Ján Kollár híványlevele EOL PSZE, Kollár János emlékek 123. tétel.

[34] Chronologica Series Actorum et Datorum in Processu Ecclesiae Pestanae. EOL PSZE, Ján Šoltis iratgyűjteménye 1825/134.
[35] 1825. január 2.-án, Péteri. EOL PSZE, Ján Šoltis iratgyűjteménye 1825/12.
[36] Lovich Ádám szuperintendens levele, 1825. január 16. Eliaš, Michal: Problémy Kollárovej biografie, 121. o. In: Biografické štúdie. VI. 1973. 103–139 o.; Legenda o veľkom Slovanovi. Život a dielo Jána Kollára v dokumentoch. Osveta, 1974. Autorsky spracoval Cyril Kraus, 116. o.
[37] Chronologica Series Actorum et Datorum in Processu Ecclesiae Pestanae. EOL PSZE, Ján Šoltis iratgyűjteménye 1825/134.
[38] Ján Kollár levele ismeretlen személynek, 1825 január 5. Ambruš, Jozef: Listy Jána Kollára. I. 1816–1839. Matica slovenská, 1991.
[39] Ján Kollár levele P. I. Kooppennek, 1825. július 8. Ambruš, Jozef: Listy Jána Kollára. I. 1816–1839. Matica slovenská, 1991.
[40] Ján Kollár M. Hamuljaknak és J. Koišnak, 1825. szeptember 29. Ambruš, Jozef: Listy Jána Kollára. I. 1816–1839. Matica slovenská, 1991
[41] Ebben az időszakban Tupy András özvegyénél, Szarka Katalinnál lakott és étkezett. EOL PSZE, Gyülekezettörténeti iratok, Szarka Katalin számlája Kollár tartásáért.
[42] EOL PSZE, Ján Šoltis iratgyűjteménye 1825/63.
[43] Különösen Šafárik igyekezett Kollárt Pesten tartani. pl. 1822–23 fordulóján, amikor Szenicbe (Senica) hívták és 1829-ben, amikor Tótkomlósról küldtek híványt. Legenda o veľkom Slovanovi. Život a dielo Jána Kollára v dokumentoch. Osveta, 1974. Autorsky spracoval Cyril Kraus. 105. és 123–124. o.
[44] EOL PSZE, Gyülekezettörténeti iratok, Szarka Katalin számlája Kollár János tartásáért.
[45] Levele ugyan nem maradt fenn, de tartalmát Kollár válaszából rekonstruálható. Ján Kollár levele Prónay Sándornak, 1825. április. Ambruš, Jozef: Listy Jána Kollára. I. 1816–1839. Matica slovenská, 1991.
[46] Ján Kollár levele Prónay Sándornak, 1825. április. Ambruš, Jozef: Listy Jána Kollára. I. 1816–1839. Matica slovenská, 1991.
[47] EOL PSZE, Ján Šoltis iratgyűjteménye.
[48] Extractum protocolli praesidialis 1825. okt. 27. EOL PSZE, Ján Šoltis iratgyűjteménye.
[49] Hlas pastýře k rozplássenému ale opět shromaždénemu stádu. In: Ján Kollár: Nedělnj, swatečné i přiležitostné Kázně a Řeči, od Jana Kollára… Pest, 1831. 591–602 o.
[50] Ezt a szlovákok is kilátásba helyezték, Chronologica Series Actorum et Datorum in Processu Ecclesiae Pestanae. EOL PSZE, Ján Šoltis iratgyűjteménye 1825/134.
[51] 1819-től jó viszonyban voltak, az érsek állítólag a per során fellépett Kollár érdekében. Erről lásd Butvin, Jozef: Slovenské národno-zjednocovacie hnutie (1780–1848), Bratislava, 1965. 114. o., valamint Rudnay kapcsolatáról a pesti szlovákokkal és Kollárral Vyvýjalová, Maria: Snaha slovenských vzdelancov založiť katedru na peštianskej univerzite roku 1824. 219–227 o. In: Historický časopis, különnyomat. OSZK, OC 40152.
[52] A bajor király követe a császári udvarnál, magyar nemességet kapott. A Lánchíd építésének első támogatói között volt.
[53] Simonides Sophia, Kováts Mojsis özvegye közös végrendeletüket változtatta meg. 502 ft-ot ajánlott fel végrendeletében, melyet halála után fizessenek. EOL PSZE, Kniha Fundacie a Obligacie zboru Cirkwe Ew. Pešťansko-Budinské w sobě obsahugjcj.
[54] Samuel Hajnalra lásd: Památka dobrodincůw cirkwe ewang. slowenské a. w. w Pešti obsahujicí Řeči, Werše a životopisi. W Pešti, 1845. 24–27 o.; Dunajszky Lőrincről: Kabelik, Jan: Rodina pěvce „Slávy dcery". Praha, 1928. 34. o.
[55] EOL PSZE, Ján Šoltis iratgyűjteménye, 1827. november 28. A német tagok felelete a Helytartótanács deputációjának.
[56] Legenda o veľkom Slovanovi. Život a dielo Jána Kollára v dokumentoch. Osveta, 1974. Autorsky spracoval Cyril Kraus. 138. o.
[57] Kollár számos levelében panaszkodott a konvent döntése ellen. Az idézett levél Jozef Jungmannak, 1828. április 12-én íródott. Ambruš, Jozef: Listy Jána Kollára. I. 1816–1839. Matica slovenská, 1991.
[58] Ján Kollár levele J. S. Brandkte-nak, 1828. április 23. után pár héttel. Ambruš, Jozef: Listy Jána Kollára. I. 1816–1839. Matica slovenská, 1991.
[59] Ján Kollár levele V. S. Karadžićnak, 1828. június 25. Ambruš, Jozef: Listy Jána Kollára. I. 1816–1839. Matica slovenská, 1991.
[60] „Tekintetes Pest vármegyének 1828-ik esztendei november 12-én tartott közgyűlésen […] folyamodó község által a lelki pásztorának tartására összegyűjtött summa mennyisége és mineműsége iránti vizsgálódás céljából kiküldik: Tanátsos Párnitzky Mihály, T.bíró Jankovits Miklós és Fő Sz.bíró Kiss László", valamint: Copia relationis mixtae Deputationis. Pest, 1829. január 17. Mindkettő megtalálható EOL PSZE, Ján Šoltis iratgyűjteménye.
[61] Vármegye 1829. február 19-i közönséges gyűlése. EOL PSZE, Ján Šoltis iratgyűjteménye.
[62] J. Kollár levele F. Palackýnak, 1829. november 12. Ambruš, Jozef: Listy Jána Kollára. I. 1816–1839. Matica slovenská, 1991.
[63] Ján Kollár levele F. Palackýnak, 1829. november 25. Ambruš, Jozef: Listy Jána Kollára. I. 1816–1839. Matica slovenská, 1991. Schediusról ajánljuk elolvasni a magyar lelkész sorait: Székács József püspök visszaemlékezései. Szerk.: Kertész Botond. Akadémiai Kiadó, 2008. 242–245 o., valamint Prónay Sándor írását: Geschichte der Evagelischen Aug. Kirchen-Gemeinde in Pesth und Ofen, EOL. Pesti Egyház Levéltára, 84. doboz.

[64] Řeč oltářnj, w poslednj Trogičnau Neděli, kde se nesspornj služby božj se sobássem tři swazků manželských sgednotily. (1830). In: Nedělnj, swatečné i přileżitostné Kázně a Řeči, od Jana Kollára… Pest, 1831. 567–574 o.

[65] im. 569.o.

[66] Kapcsolatukról Sziklay László említ egy meglepő momentumot. 1842-ben Jozeffy és Szeberényi vezetésével a szlovákok trónfelirattal fordultak az uralkodóhoz. Állítólag Schedius adott Kollárnak tanácsot, hogyan juttassák el a petíciót Bécsbe. Sziklay László: Pest-Buda szellemi élete a 18–19. század fordulóján. MTA Irodalomtudományi Intézete, 1991. 44. o.

[67] Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Bp. 1887. 88. o.

[68] „A német-magyar egyház felelete a szlovák gyülekezet 1834. augusztus 13-i javaslatára…" Pesten, 1834. augusztus 28-án. EOL Pesti Egyház Levéltára, 72. doboz, Restaurált iratok.

[69] Az egyezség szövege magyar nyelven: A Budapesti Kerepesi-úti Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházközség tiszteletteljes előterjesztése, 9–13 o. EOL PSZE, Nyomtatványok. Németül, 1841-es átírásban: EOL Pesti Egyház Levéltára, 72. doboz, Restaurált iratok.

[70] A lelkészek évente váltakozva őrizték a pecsétet és vezették az anyakönyvet. A gyülekezeti anyakönyvbe a magánanyakönyvekből írták át az adatokat. A hivatalos mellett tehát létezett egy szlovák és egy német-magyar, majd 1837-től, mikor Székács Józsefet megválasztották magyar lelkésznek, külön német és magyar anyakönyv. A szakirodalom számára nem ismeretlen Kollár „magán protokolluma." Lelőhelyének megjelölése nélkül említi Tkáčikova, Eva: O Kollárovej kazateľskej činnosti, 233. o. In: Ján Kollár (1793–1993). Zborník študií. Brat. 1993. Red: Cyrill Kraus. 230–240 o. Részletes ismertetésére viszont még nem került sor, pedig önmagában már az is figyelemre méltó, hogy Kollár magyarul írta. Megtalálható: EOL. Pesti Egyház Levéltára. 97. doboz.

[71] Ján Kollár levele Jaroslav Pospišilnek, 1837. november 7. Ambruš, Jozef: Listy Jána Kollára. I. 1816–1839. Matica slovenská, 1991.

[72] Idézi Fried István: Három nemzetiségű gyülekezet ünnepe. Adalékok a reformkori nemzetiségi kérdéshez. 23. o. In: Diakónia 1991/1. 19–25 o. A nyomtatásban megjelent Sárkány-beszéd, amiből Fried István idézett, valószínűleg szerkesztett volt. Kollár szerint durvább kifejezéseket használt az esperes: „aki édes honi nyelvünket nem ismeri, nem szereti és terjeszti, az nem csak rossz polgár, de rossz ember is." Stromsky és Szeberényi János, a két beszédet mondó szuperintendens és Prónay Sándor általános felügyelő éles hangon utasította helyre a mértéket elvető szónokot. Ján Kollár levele M. Godrának, 1837. november 14. Ambruš, Jozef: Listy Jána Kollára. I. 1816–1839. Matica slovenská, 1991.

[73] Nikdy nezaufegme, když ginj lidé nasse dobré ohledy uznati a přijati nechtěji. 335. o. In: Nedělnj, swatečné i přileżitostné Kázně a Řeči, od Jana Kollára… Pest, 1831. 331–342 o.

[74] Legenda o veľkom Slovanovi (Život a dielo Jána Kollára v dokumentoch. Osveta, 1974. Autorsky spracoval Cyril Kraus, 77. o.) című forrásgyűjteményben 3000 ezer fő szerepel, valószínűleg a körülbelül (asi) szót háromnak (tri) olvasták. A téves szám a magyar szakirodalomban is megjelent. G. Kovács László: Ján Kollár pesti évei. (1819–1849) 162. o. In: Rudnay Sándor és kora. Alexander Rudnay a jeho doba. Szerk: Käfer István. Esztergom-Nagyszombat, 1998. 161–167 o.

[75] Kollár, Ján: Gako my tuto naši evangelisko-slowenskau Cjrkew rozmnožowati můžeme a máme? Kázeň při wýročnj pamatce poswěcenj chrámu evangelického pešťanského w druhau slawnost letnic roku 1833, od Jána Kollára kazatele téze cjrkwe. W Pešti, tiskem J. M. Trattner a Štep. Károlyiho. 5. o.

[76] Kollár egy 1828-as levelében csak 8-900 szlovák egyháztagot említett. Ján Kollár J. S. Brandktenek 1828. április 23. Ambruš, Jozef: Listy Jána Kollára. I. 1816–1839. Matica slovenská, 1991.

[77] Ján Kollár Miloš Obrenovićnak. 1838. október 8. előtt. Ambruš, Jozef: Listy Jána Kollára. I. 1816–1839. Matica slovenská, 1991.

[78] Az úrvacsorához járulók számának összesítése: EOL PSZE, Kollár János emlékek 123. doboz.

[79] Zpráwa pro Spoluúdy cjrkwe ewangelické Augsspurského Wyznánj w Pessti a Budjně, 1844.

[80] A szlovák gyülekezet létszámának és foglalkozás megoszlásának jellemzésére egy 1823-as, 1826-os és egy 1834-es névjegyzék szolgáltat adatokat. Mindkettő rögzítette a lélekszámot, a családi állapotot és hiányokkal a foglalkozást. A hiányzó adatok pótlásához egy datálatlan, latin nyelvű forrás, valamint Kollár magánanyakönyve (1838–1851 – az anyakönyvet Kollár 1849-es távozása után még vezették) nyújtott segítséget. A fenti források megtalálhatók: EOL PSZE, Ján Šoltis iratgyűjteménye; Kollár magánanyakönyve: EOL Pesti Egyház Levéltára 97. doboz

[81] Gak sskodný a hanebný gest ten obyčeg w den nedělnj a swátečný po giných cizých, neewangelických chrámech se taulatí…(1826) 203. és 206. o. In: Nedělnj, swatečné i přileżitostné Kázně a Řeči, od Jana Kollára… Pest, 1831. 201–213 o.

[82] Kollár a tiszta házasság kifejezést használta, ha mindkét fél „szlovák" volt, a vegyes azt jelentette, hogy csak az egyik fél volt az, és kevertnek nevezte a különböző felekezetűek között kötött házasságot.

[83] Gako my tuto naši evangelisko-slowenskau Cjrkew rozmnožowati můžeme a máme? Kázeň při wýročnj pamatce poswěcenj chrámu evangelického pešťanského w druhau slawnost letnic roku 1833, od Jána Kollára kazatele téze cjrkwe. W Pešti, tiskem J. M. Trattner a Štep. Károlyiho.

[84] Řeč oltářnj, w poslednj Trogičnau Neděli, kde se nesspornj služby božj se sobássem tři swazků manželských sgednotily. (1830) 571. o. In: Nedělnj, swatečné i přileżitostné Kázně a Řeči, od Jana Kollára… Pest, 1831. 567–574 o.

[85] Gako my tuto naši evangelisko-slowenskau Cjrkew rozmnožowati můžeme a máme? Kázeň při wýročnj pamatce poswěcenj chrámu evangelického pešťanského w druhau slawnost letnic roku 1833, od Jána Kollára kazatele téze cjrkwe. W Pešti, tiskem J. M. Trattner a Štep. Károlyiho. 16. o.

A PESTEN SZÜLETETT NÉMET LELKÉSZ (1832–1874)

[1] Lang Mihály (1803–1874): Pesten és Modorban járt iskolába, ez utóbbi helyen leányiskolai tanító is volt. Teológiai tanulmányait Bécsben végezte. 1832-ben jelent meg a Pesti egyháznál Kalchbrenner segédlelkészeként, majd annak halála után parókusnak választották. Ő volt az első lelkész a gyülekezetben, akinek alkalmazásáról golyókkal történő választással döntöttek. Ugyancsak az első, akiről kezdettől fogva kezdve tudták, hogy „csak" német gyülekezeti lelkész lesz. Lang nyelvbéli hiányossága – Kalchbrennerével ellentétben – ezúttal a magyar egyháztagok számára jelentett nehézséget. A probléma 1837-ben Székács József megválasztásával oldódott meg. Lang életrajzi adatait l. többek között: Szigethy Lajos: Evangélikus magyar arcképcsarnok. 17. o.

[2] Filantróp = emberbarát, jótékonykodó személy.

[3] A hochgebildet német kifejezés jelentése magasan képzett, az eingebildete Weisheit viszont képzelt, de nem tényleges bölcsességet takar.

[4] A történetet, és a párbeszédet idézi id. Fabiny Tibor: Kincs a cserépedényben. Bauhofer György élete. 1806–1864. Harmat Kiadó, Budapest, 2000. 29–30. o.

[5] Mária Dorottya pietizmusát – önmaga bevallása szerint – az is jellemezte, hogy ő mindenkit a saját meggyőződésére szeretett volna vonni, és ebben, ha nem is türelmetlennek, de erősen kitartónak bizonyult. A témához l. Székács József püspök visszaemlékezései. 133–136. o. Székács 1837 novemberében találkozott először hivatalosan a főhercegasszonnyal. Akkor kettejük párbeszédében előkerült a liberális/racionalista és a pietista teológia, illetve ezek eltérő lelkisége, és ennek következményei. Székács arról is beszámolt, hogy Mária Dorottya abban az időben már mintegy kivetette a szívéből az általa addig kedvelt Langot, és lecserélte az őt később súlyosan becsapó Taubner Károlyra.

[6] Lang Mihályról l. Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest, 1887, 86–87. o.

[7] Protokollum = anyakönyv. Lang Mihály magánprotokolluma 1832–1860. EOL Pesti Egyház. 96. d.

[8] Az egész egyezséget, benne a 3. pont szövegét l. Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest, 1887, 79–82. o.

[9] A hitelesített jegyzőkönyvi kivonatot, illetve Sárkány Sámuel levelét l. EOL Pesti Egyház 3. d. 148 a–148 b. o. A két iratot a Pesti Evangélikus Egyház 1837. december 24-i közgyűlési jegyzőkönyvéhez csatolták.

[10] A törvénycikk szövegét l. Magyarország története a XIX. században. Szöveggyűjtemény. Szerkesztette: Pajkossy Gábor. Osiris Kiadó. Budapest, 2006. 127. o.

[11] Székács József püspök visszaemlékezései. 241. o. 1852. január 1-jétől kezdődően a gyülekezet összes korábbi anyakönyvét a német gyülekezetben őrizték.

[12] Az utolsó lapokon viszont Szeberényi János püspök 1840. szeptember 27-én tartott canonica visitatio-jának latin nyelven írt jegyzőkönyvéből található egy rész. A jegyzőkönyv az iskolaépület, illetve a tanárok helyzetét tárgyalva szakad meg. L. Lang Mihály magánprotokolluma. Utolsó írott oldal.

[13] A tizenhárom oszlopos lista egy hét, illetve egy hatoszlopos rubrikasort tartalmaz. A hétoszlopos rubrika egyes pontjai a következők: dátum, templom és gyülekezet, felügyelő, gondnok, egyházi személyek (lelkész, kántor, egyházszolga), gyülekezet financiális ügyei, gyülekezeti események (keresztelő, úrvacsora, konfirmáció, esketés, temetés). A hatoszlopos: dátum, iskola, iskolafelügyelő, tanárok, iskola financiális helyzete, iskolai események.

[14] Az adatokat l. Lang Mihály magánprotokolluma 1832–1860. EOL Pesti Egyház. 96. d. az 1. és 5. o.

[15] Ezek a beírások nemcsak a Pesti Evangélikus Egyház története kutatói, hanem a legkülönfélébb tudományok témáiban vizsgálódók számára is kimeríthetetlen kincsesbányát jelentenek.

[16] Rázga Pál (1798–1849. június 18.): lelkészként előbb több helyen Ausztriában, 1835-től Modorban, 1839-től Prágában, 1846-tól Pozsonyban működött. A szabadságharcban való részvétele miatt bebörtönözték, majd kivégezték.

[17] Ebben az időben a lakosság 7%-át kitevő evangélikusság 35%-a volt német. A kérdéshez l. Kertész Botond: Evangélium és szabadság. Az evangélikus egyház Magyarországon 1848–49-ben. A Magyar Protestáns Közművelődési Egyesület kiadványa. Budapest, 2002. A könyvben Lang Mihály neve nem kerül említésre.

[18] Mivel a legfontosabb jegyzőkönyvek ezen a téren hiányoznak, ezért csak feltevésekre vagyunk utalva. Lang valószínűleg bizonyos visszafogottsággal figyelte az evangélikusok egyetemes felügyelője – Zay Károly – 1848. április 14-én kelt körlevele által kiváltott eseményeket. Ugyanezt tette akkor is, amikor ugyanezen felügyelő ösztönzésére egy tíztagú bizottság a július 25-én tartott egyetemes közgyűlésen kidolgozta az ún. „Vezéreszmék" című alapiratot, majd tárgyalásokat folytatott Eötvös Józseffel. Zay körlevelének másolatát, illetve annak hatásait részletesebben l. Kertész Botond: Evangélium és szabadság. 32–33.o.

[19] Mórocz Sándor: A pesti evangélikus egyház története. Evangélikus Családi Lap, 1937. december 1. 21. o.
[20] Idézi id. dr. Fabiny Tibor: Egyházi segítség a Kossuth gyermekeknek. = Pesti Evangélikus Egyház Deák téri Gyülekezet Őszi Levele. 2002. 25. o.
[21] Szigethy Lajos: Evangélikus magyar arcképcsarnok. 17–18. o.
[22] Czékus Istvánné Bauhofer Vilma: Emlékeimből. = Protestáns Szemle. 1909. XXI. évf. I-X. füzetek. 24. o. A német szöveg fordítása: „Igen, igen hittant is kell tanulniuk, emlékszem én is tanultam hittant. […] Ilyen erős hittant."
[23] Bauhofer arra hivatkozott, hogy a Richelieu korabeli francia protestánsokat ért katonai zaklatásokhoz hasonlók fogják érni a magyarországi protestánsokat is, ha nem fogadják el a pátenst. Székács ezt azzal utasította vissza, hogy a francia bíboros többet ártott a protestánsoknak azzal, hogy némely lelkészüket megvásárolta, és ezzel saját egyházuk ellen fordította. A szlovák lelkész annak a félelmének adott hangot, hogy nem lesz zsinati engedély, ha nem fogadják el a pátenst.
[24] Székács József püspök visszaemlékezései. 192. o.
[25] Székács József püspök visszaemlékezései. 190–191. o. Székács a következőképpen kommentálta Langnak ezeket a szavait: „Beszédem folytán aztán átmentem Lang esperes azon nyilatkozatára is, hogy ő inkább gyülekezetével hasonlik meg, mint a politziával, s csak azt emeltem ki röviden, hogy én mindörökké ellenkező véleménynek hódoltam és fogok hódolni. Hozzá vetettem, hogy ez ízlés dolga lévén, én ízlésről vitázni nem akarok; kivált, ha a német gyülekezetnek nincs kifogása a lelkész úr ezen ízlése ellen." Székács érvelése lényegében figyelmen kívül hagyta Lang érvelésének azt a részét, hogy ő mindezt a gyülekezet hasznára történő válás szempontját figyelembe véve mondja. Lang liberális/racionalista teológiai felfogása világosan tükröződik érvelésében. Az, hogy Székács itt „ízlésekről" beszél, világosan mutatja, hogy az ő érvelése sem volt mentes a liberális/racionalista elemektől. A teológiai kérdés ugyanis az, hogy lehet-e rossz eszközökkel jó célt szolgálni. Uo. 192. o.
[26] Eric W. Gritsch: Lutheranizmus. I. m. 57. o.
[27] Czékus Istvánné Bauhofer Vilma: Emlékeimből. = Protestáns Szemle. i. m. 24. o.
[28] Székács József püspök visszaemlékezései. 251. o.
[29] Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1874. 186. o.
[30] Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest, 1887, 94. o.
[31] A serleget és a gyűrűt Lang Mihály kapta. A serleget Lang a német gyülekezetnek, a gyűrűt viszont egy kedves kéz (*eine liebe Hand)* évekkel később Doleschallnak ajándékozta.

ELINDUL A MAGYAR GYÜLEKEZETI ÉLET (1837)

[1] Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest, 1887, 86.
[2] Berzsenyi Dániel: A magyarokhoz (I)
[3] Berzsenyi Dániel: A magyarokhoz (II), 1807
[4] A Kisfaludy Társaság 1836. november 12-én alakult meg. Az 1830-ban, 42 éves korában elhunyt Kisfaludy Károly társainak eredeti célja Kisfaludy összes munkáinak kiadása és emlékművének létrehozása, Ferenczy István szobrának felállítása volt. Ez volt az első szobor, amelyet a Nemzeti Múzeum kertjében a szabad ég alatt magyar költőnek állítottak fel. A baráti gyűjtés azonban annyit eredményezett, hogy tanítványai megvethették az alapját az útmutatójuknak és vezérüknek tekintett Kisfaludy Károly emlékére létesült irodalmi társaságnak is. Első igazgatója Fáy András volt, alapító tagjai között az ismertebb nevek: Bajza József, Toldy (Schedel) Ferenc, Vörösmarty Mihály, Kölcsey Ferenc, Czuczor Gergely, báró Jósika Miklós. Utóbb a rendes tagok számát 50-ben állapították meg, mellettük 20 lehetett a levelező tagok száma. Az új tagokról az évente tartott közgyűlés döntött, belépni nem lehetett. A társaság tevékenysége célját a magyar szépirodalmi, irodalomtörténeti és esztétikai munkák, valamint fordítások kiadásában, pályadíjak kitűzésében határozta meg. A nagyon jelentős, és fennállása 116 évén keresztül a magyar irodalomnak alig kifejezhető sok szolgálatot tett társaságot 1952-ben a kommunista kormány tiltotta be. Székács József már pesti lelkészként, 1838-ban lett a Kisfaludy Társaság tagja.
[5] Nemeskürty István: Magyar századok – Gondolatforgácsok a nemzet életrajzához. Budapest, 2006, 379, illetve az egész Reformkor c. fejezet.
[6] A jegyzőkönyv az Evangélikus Országos Levéltárban nem volt fellelhető. Részleteket idéz belőle több korábbi gyülekezettörténeti feldolgozás, így Ballagi Mór: Emlékbeszéd Székács J. t. tag fölött (In: Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből), Budapest, 1879; Törteli Lajos: Székács József élete és működése (In: Székács Emlékkönyv) Pozsony–Budapest, 1912; Benkő István: Székács József élete és irodalmi munkássága, Marosvásárhely, 1901.
[7] EOL Pesti Egyház, 84. doboz a) Irregestrata. Teljes egészében idézi Mórocz Sándor: A pesti evangélikus egyház története, Evangélikus Családi Lap, 1937. december 1. A gyülekezettörténeti szempontból kiemelkedően fontos dokumentum szövege:
„Az Ágostai Vallású Evangelicus Magyaroknak ezen Honunk Középponti Fő Városában régi óhajtások vala az itt fennálló Gyülekezetnek eleitől bévett elrendeltetése szerént, Szent Vallások vigasztaló 's épületes tanításait, Annyai Nyel-

vükön hallani, 's gyakoroltatni, de ezen édes reménységök még eddig tökélletes tellyesedésben nem jöhetett, részint azért: hogy a' számos német és tót nyelvű hitsorsosaink ebbéli szükségét pótolni kelletvén, a' Köz-pénztár elégtelenné lett a' Nemzeti méltósághoz arányozott, rendszerinti Magyar Isteni tiszteletnek tartását eszközölni; részint pedig azért, mivel a' Magyar felekezet a' gyakorlatban lévő többi nyelveket is értvén, felebarátai vallásos szükségeiknek pótlását, az önnön szeretet félretételével is, örömmel segitette és az Isteni tiszteletnek Magyar Nyelven ritkábban lehetett tartását eltürte. De a' Nemzet méltósága, sőt a' más nyelvű hitsorsosainknak is javok, és kivált Maradékaiknak előmenetelek, azt kívánván, hogy e Magyar hazában, 's annak ezen Középponti Fő Városában, a' mi vallásunki hivek is, valahára a' rendszerinti Isteni tiszteletet Magyar nyelven hallhassák, 's e részben is hátra tétetteknek 's buzgótalanoknak lenni ne láttassanak, – ezen szent czélunk elérésére pedig, a' pénztár fogyatkozása miatt, elégtelenek lévén, felszóllitanak minden Karban és helyzetben lévő hazafiakat, mind itteni, mind máshoni hitünk sorsosait, 's a' Nemzetiség szeretete által egymáshoz vonzó felebarátainkat, hogy egy rendes és rendszerénti Isteni tiszteletet 's vallásbeli szertartásokat Magyar nyelven végbe vihető harmadik Predikátornak tartásában, minket elő segíteni és gyámolítani méltóztatnának; – méltó fontolóra vévén azt, hogy ezen itteni templom sok okoknál fogva, vallásunk sorsosaira nézve Haza Templomának tekintethetik és igy köz és rendkívüli gyámolításra is számot tarthat, mert ugyanis ezen Templom nem tsupán Pest Városi, hanem Középponti helyhezetire, a' Kereskedés virágzására, a' Fő Kormány 's Itélő Székek itt létezésére, 's a' tudományok Egyeteme tekintetére nézve, – hová a' hazafiak mint tanulók, törvényt gyakorolók, Orvosok, Katonák, Kereskedők, 's minden más betsületes élet nemét üzök, öszve gyülekezenek, éveken át mulatnak, a' Magyar Hon Köz Templomának méltán tartathatik.

Az esztendőnkénti ajánlat fedezheti ugyan jelenleg a hijányt, 's pótolhatja a' harmadik Pap fizetése szükségét; – de mivel ez, – változékonysága miatt, a' bizonytalanságnak nagyon alája lenne vetve; – Nemzeti buzgóságunk pedig mintegy kényszeritene bennünket, hogy a' midőn egész Honunkban, kiki, a' ki hazáját fennséges szempontból, mint illik tekinti, – a' nyelv gyarapításán főképp munkálódnia, legfőbb kötelességének tartja; mi is, a' kik Városunk szerentsés helyhezetére nézve, Hazánk legtöbb, 's legfőbb javaival 's kedvezéseivel méltán ditsekedhetünk, – Nemzetiségünk meg állapitásán 's előlmozditásán való törekedésünkben, ne tsak hátra ne maradjunk, sőt legelöl járjunk, – nem kételkedik az, Ekklesia: hogy Nemzetünk lelkes Magyarjai, – 's Vallásunk buzgó tisztelői, inkább akar kész pénzül, – akar pedig ezen Levél aláirása következésében, kiadandó Kötelezvényeikben, állandó kamatoló fundust alkotni ne igyekezzenek, e következő biztositó feltételek alatt:

1.ször Hogy aláirások tökélletes Kötelezés természetével birjon, mihelyest rendes Magyar Prédikátor, a' rendszerinti; 's a' végre kijegyzendő időkben, az Istenti tiszteletet el kezdi, és igy

2.szor Hogy a' Magyar Isteni tisztelet nem némellykori, hanem rendszerinti legyen.

3.szor Az alá irtt Summa nem más tzélra, hanem egyedül a' Magyar Isteni tisztelet elő segélésére fordittassék, ellenkező esetre, az aláírás Kötelező ereje megszünjön.

Költ Pesten, Május 16án 1835.

GÖMÖRY KÁROLY A Buda Pesti Agost. Vall.evang.gyülekezet' Fő Gondviselője

SCHEDIUS LAJOS Kir. Tanátsos, a' Buda-Pesti Ág.Vall.Evang. Gyülekezet' Inspectora

RAICS SAMUEL a Buda Pesti Agost. Vall. Evang. Gyülekezet' Al-Inspectora"

[8] Doleschall, Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde, i. m. 89.

[9] Székács József 1809. február 2-án született Orosházán. Dédapja az iparosoknak abba a rétegébe tartozott, akik a Felvidékről, Liptó megyéből jöttek Orosházára a jobb megélhetés reményében. Apja, Székács János tímármester volt, 1804-ben kötött házasságot Plentner Évával. Tizenkét gyermekük született, akik közül nyolcan érték meg a felnőtt kort. Székács József tehetségére Szigethy János lelkész figyelt fel, az ő kérésére és segítségével adták szülei a mezőberényi iskolába, majd onnan tovább Sopronba. Tanulmányainak elvégzése után házitanítóként működött Rudnán és Karlócán a Nikolić családnál.

[10] Koszoru, Szépliteraturai ajándék a Tudományos Gyűjteményhez. Pesten, 1830, 33–37.

[11] Aurora, hazai almanach. Alapítá Kisfaludy Károly, folytatja Bajza. Pesten, 1830, 157–158.

[12] A Költő c. vers „Sz.T.", a Benka halálára c. óda pedig „Sz. J. Karlowiczon" aláírással.

[13] „A soproni iskolából kikerültemkor, én egy verset írtam s az Aurora számára beküldöttem. Az Aurora megjelent s az én versem kijött és nevem alája volt nyomtatva. Mily öröm, mily határtalan és feneketlen tengernyi öröm! Ime, egy ország olvassa versedet, nevedet oh te halhatatlanság, avatott gyermeke! Éppen ilyen, deákosan gondolkoznak némelyek s szeretik, ha nevök valami remek cikk farkához kötve van." PEIL, 1846, 677.

[14] Bajza József (1804–1858): költő és kritikus. Bár megszerezte az ügyvédi oklevelet, csak az irodalomnak élt. Finom hangú, nagy műgonddal írt versei mellett jelentős a kritikusi és publicisztikai tevékenysége. Az Aurora irodalmi zsebkönyv szerkesztése mellett 1830-ban megindította a *Kritikai Lapokat*, 1837-ben pedig, Vörösmarty és Toldy társaságában az *Athenaeumot*. Első igazgatója volt az 1837-ben megszületett Nemzeti Színháznak, történelmi műveket, tanulmányokat, kritikákat írt. Hatása igen nagy volt a korabeli fiatal írókra. A szabadságharc idején a *Kossuth Hírlapja* c. napilapot szerkesztette. A szabadságharc bukása után sógorával, Vörösmartyval rejtőzködnie kellett. Amikor Haynau rémuralma véget ért, visszajöhetett Pestre, de idegrendszerét az izgalmak felőrölték. Elborultan élőhalott maradt, amíg ötvennégy éves korában meg nem halt. Székács József temette. (A temetési beszédet az EOL Székács-hagyatékban őrzött eredeti kézirat alapján Fabinyi Tibor közölte: Székács József Bajza József felett. Diakónia, 1988/2, 77–79.)

[15] Serbus dalok, 316.
[16] Marko királyfi halála, 171–179; Serbus dalok, 263–265. Aláírásuk: „Karloviczi Sz. J."
[17] Epigrammák, 301–303. Aláírás: „Budapesti Sz. J.."
[18] „Székács József reformkori epigrammaköltészete" címmel 2009-ben Székács István készített szakdolgozatot a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán. Dolgozata szerint Székács életében kilencvenegy epigramma jelent meg nyomtatásban. Az *Aurora*-beli 1835. évi első megjelenés után később az *Athanaeum*, a *Budapesti Árvízkönyv*, a *Nemzeti Almanach*, az *Emlény*, a *Protestáns Egyházi És Iskolai Lap*, a *Pesti Divatlap*, a *Remény*, a *Losonczi Phönix*, a *Protestáns Naptár*, a *Részvét Könyve*, a *Fővárosi Lapok* és a *Kisfaludy Társaság Évlapjai* közölték őket. Utánközlésekben különféle kötetekben kaptak helyet, József nádor temetésére írott gyászverse a pesti evangélikus egyházközség által kiadott nyomtatványban olvasható.
[19] A kötetet Garay János ismertette a Szemlélő társlapjában, a Kassán megjelent Literaturai Lapok 1937. január 6-i 1. számában. A kötet tartalmának és szemelvényekkel történt bemutatásán túl kiemeli, hogy ajánlva van e kötet „a szerbeknek Dunán, Száván innen és Dunán, Száván túl, kiket bevezetése XII lapján *testvéreinknek* nevez a fordító, s ez is becsületére válik philantropiájának", tehát emberbaráti érzésének.
[20] Kossuth Lajossal együtt ajánlották levelező tagnak Székácsot: „Ebben az évben adott ki egy kötetnyi szerb nyelvből fordított szép dalt, írt több eredeti verset, fordítva van nála Plutarch biographiáinak fele, melyeket a Tudós Társaság ítélete alá bocsátand. Jól érti a görög, szerb, tót nyelveket is a latinon, németen és francián kívül s ez okból a Tud. Társaságnak igen hasznos tagja lehetne. Ajánlja: Sztrokay Antal és Szemere Pál." Schedel (Toldy) Ferenc is ajánlotta „mint a régi görög s az újszláv litteraturák alapos ismerőjét, a szerb hősregék kiadóját s a görög anthologia szerencsés fordítóját". Kis János soproni szuperindendens, Székács tanulmányainak idejéből atyai jóbarátja is az ajánlók között volt: „Szalay-t, Székácsot, Vajdát, mint talentumos és buzgó fiatal írókat lev. tagokul ajánlja Kis." Akadémiai Értesítő, idézi Patay Pál: D. Dr. Székács József, Budapest, 1914, 16.
[21] Székács József püspök visszaemlékezései. Szerkesztette Kertész Botond. Budapest, 2008, 104–106.
[22] Thaisz András (1789–1840) pesti ügyvéd. A Tudományos Gyűjtemény c. folyóiratot szerkesztette 1817–1827-ig. 1834-ben a magyar gyülekezet egyik képviselője volt a közös presbitériumban.
[23] Sztrokay Antal (1780–1850) ügyvéd és jogtudós. 1810-től Pesten működött. 1834-ben a magyar gyülekezet egyik képviselője volt a közös presbitériumban.
[24] „Pest városa magyar ajku evang. közönsége f. h. 10kén tartott gyűlésében tiszt. Székács József urat, m. tud. társ. lev. tagot, választá 74 szótöbbséggel egyházi szónokául." Jelenkor, 1837 június 14, 47. szám.
[25] EOL, Pesti Egyház, 3. doboz, I. a. 65.
[26] Fábry Pál (1790–1872): gimnáziumi tanár, Fábry Pál győri lelkész fia. Kiváló képzettségét és nem mindenapos adottságait jelzi, hogy már 17 éves korában a losonci gimnáziumban a retorika egyik tanári állását töltötte be. Elfoglalt állását azonban hamarosan elhagyva német egyetemekre járt, ahol főként filozófiai és klasszika filológiai tanulmányokat folytatott. Hazatérése után Sopronban a filozófia tanszékét ajánlották fel neki, ő azonban egy évig egy családnál nevelői állást vállalt, miközben jogi tanulmányokat folytatott. 1825-ben hívta meg a pesti gyülekezet a humán osztály vezetésére, amit azzal a feltétellel fogadott el, hogy professzor címet adományoznak neki és őt bízzák meg az intézmény igazgatásával. Ezen túl azt is biztosították neki, hogy mint az oktatási intézmény közvetlen és felelős vezetőjének a presbiteri üléseken helyet és szavazati jogot biztosítanak. (Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde, Budapest, 1887, 68–69.) Tanári és igazgatói állásáról 1837-ben lemondott. „Életének ötvenedik éve után azon elvéhez híven, hogy az élet delén túl a testi erővel a szellemi erő is lankad, s a hővérű ifjúságra többé oly jótékonyan mint óhajtaná, nem hathat, hivataláról lelépett s tisztességes magányba vonult." [Batizfalvi István: Fábri Pál emlékezete. PEIL, 1873, 858–863]. 1862 és 1865 között a magyar gyülekezet felügyelője volt.
[27] Székács József püspök visszaemlékezései. Szerkesztette Kertész Botond. Budapest, 2008, 111–114.
[28] Dr. Szeberényi Gusztáv: Szeberényi János, hittudor, bányakerületi ágost. h. ev. superintendens. In: Nagy papok életrajza, Budapest, 1878, 114.
[29] Sárkány Sámuel (1790–1848): előbb dunaegyházi, majd 1836-tól pilisi lelkész, 1837-ben már a Pest megyei egyházmegye esperese.
[30] Székács József püspök visszaemlékezései. Szerkesztette Kertész Botond. Budapest, 2008, 241.
[31] 1840. évi canonica visitacio. EOL, Pesti Egyház, 4. doboz, I. a. 69.
[32] EOL Pesti Egyház, 123. doboz.
[33] Győry Vilmos: Dr. Székács József, bányakerületi evangélikus superintendens. In: Nagy papok életrajza, Budapest, 1878, 158.
[34] Szász Károly ifj. (1829–1905): előbb nevelő majd gimnáziumi tanár Nagykőrösön és Kecskeméten, utóbb Kézdivásárhelyen, Kunszentmiklóson és Szabadszálláson református lelkész. 1869-ben országgyűlési képviselőséget vállalt, ezért lemondott lelkészi hivataláról, ezt követően osztálytanácsossá nevezték ki a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban. 1884-ben a dunamelléki református egyházkerület püspökévé, a pesti egyház pedig első papjává választotta. Írói munkássága rendkívül nagyarányú és sokoldalú. A Magyar Tudományos Akadémia 1858-ban levelező, 1899-ben tiszteletbeli taggá, 1898-ban pedig az I. osztály elnökévé választotta. A Kisfaludy Társaságnak 1860-ban lett tagja, később

alelnöke. A budapesti egyetem bölcsészeti kara magántanárrá habilitálta majd díszdoktorává tette. Az Akadémián ő tartotta az emlékbeszédet Győry Vilmos felett.

[35] –á–r [Szász Károly]: Székács József. Vasárnapi Ujság, 1876, augusztus 6, 498.

[36] Ballagi (1848-ig Bloch) Mór (1815–1891): nyelvész, izraelita származású protestáns teológus. A reformkorban a zsidók magyarosításán fáradozva egy magyar rabbi-szeminárium felállításának ügyéért tevékenykedett. Amikor próbálkozásai visszhang nélkül maradtak, meghasonlott velük, Tübingenbe ment filozófiát és protestáns teológiát tanulmányozni. Ott találkozott Székács Józseffel, akivel életre szóló barátságot kötött. Bölcsészetdoktori oklevéllel tért haza. A szarvasi ev. gimnáziumban nyert tanári állást, de a szabadságharcban való részvétele miatt eltiltották a tanári állástól, 1850-től földbérlettel foglalkozott. 1851-től a kecskeméti ref., 1855-ben a pesti egyesült prot. Theol. Akadémia tanárává választották. 1840-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd 1858-tól rendes tagja. A nyelvtudományban éppen olyan kimagasló helyet foglal el, mint a teológiában, ahol a szabadelvű irány vezéreként fejtett ki tevékenységet. Szerkesztette a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot (1858–1888), a Protestáns Képes Naptárt (1855–1872), a Házi Kincstárat (1861–1864), a Család Lapját (1866) és a Prot. Tudományos Szemlét (1869–1872).

[37] Ballagi Mór: Emlékbeszéd Székács József t. tag fölött. In: Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből, 1878–1879, 3–34.

[38] Így jelent meg elsőnek 1838-ban a budapesti árvíz után elhangzott prédikáció is, amelyet Székácstól a pesti jótékony nőegyesület kért el és adott ki, melynek szépen jövedelmező bevétele az árvízkárosultak megsegítését szolgálta. Hogy ez a kiadott prédikáció széles körben tette ismertté Székács nevét, mutatja a rozsnyói lelkész neki írt levele is: „ezt aztán megolvashatják a reformátusok is s nem fogják mondani, hogy tótok vagyunk és nem tudunk magyarul". Székács József püspök visszaemlékezései. Szerkesztette Kertész Botond. Budapest, 2008, 248.

[39] EOL Pesti Egyház, 4. doboz, I. a. 69.

[40] Székács József: Imádságok és buzgólkodások, Pest, 1853, 426–427. Idézi még Patay Pál: D. Dr. Székács József, Budapest, 1914, 37.

[41] Siralom és vigasz. Gyászbeszéd néhai széki gróf Teleki József halotti ünnepén, mellyet a pesti reform. egyházban, martzius 4-kén 1855, elmondott Székács József pesti evang. lelkész. Pest, 1855.

[42] Székács József: Szerkesztői utóhang Kun Bertalan: Hitvallási oktatás c. cikke után. PEIL, 1848, 86–89.

[43] Székács József: Gyámintézet egy rövidke be- és kivezetéssel. PEIL, 1846, 300.

[44] PEIL, 1859, 216–217.

[45] PEIL, 1846, 627.

[46] Árvízi beszéd. Székács József összegyűjtött egyházi beszédei, Pest, 1871, 17–36.

[47] Győry Vilmos: i. m. 157.

[48] Törteli Lajos: Székács József élete és működése. In: Székács Emlékkönyv, Pozsony–Budapest, 1912, 19.

[49] Szerkesztői utóhang (Kun Bertalan: Hitvallási oktatás c. cikke után). PEIL, 1848, 86–89.

[50] Kánya Emília: Réges-régi időkről, Budapest, 1998. Az idézetek a könyv 29., 30. és 55. lapjain olvashatók. Kánya Emília (1828–1905) leánya volt Kanya (Kánya) Pálnak, aki 1822-től 1860-ig volt a gyülekezet iskolájának tanára, egy időben igazgatója. Kanya Pál a parókia épületében lakott, ahol leánya is felnőtt, ez magyarázza és hitelesíti a gyülekezet életére és a Székács családra vonatkozó sok személyes emlékét. Kánya Emília később a „Családi kör" lap megindítója és szerkesztője volt, amelyik a nők számára írt első lap volt hazánkban. Hetvenhét éves korában hunyt el, emlékiratait élete utolsó éveiben írta.

[51] Kánya Emília: i. m. 32.

[52] Ft. Szeberényi Gusztáv bányakerületi evang. szuperintendens gyászbeszéde. PEIL, 1876, 1002.

[53] Székács József püspök visszaemlékezései. Szerkesztette Kertész Botond. Budapest, 2008, 250–251.

[54] Dr. Székács József: Imádságok, Pest, 1845; 2. kiadás: Imádságok és buzgólkodások evangyélmi prot. keresztyének számára, 1853; 3. kiadás: 1866; 4. kiadás: 1892; 5. kiadás: 1898; 6. kiadás: 1908. Székács kiadott egy másik imádságos könyvet is: Kisebb imakönyv evangy. keresztyének számára, Pest, 1868.

[55] Ballagi Mór: Dr. Székács József, PEIL, 1876, 998–999; Ballagi Mór: Emlékbeszéd Székács József t. tag fölött. In: Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből, 1878–1879, 33.

[56] Podmaniczky János báró (1786–1883) földbirtokos, a Podmaniczky család közös, mintegy 50 000 holdas birtokát igazgatta. Mintagazdaságot hozott létre, ő alapította Magyarország első takarékmagtárát Rákoskeresztúron. Az 1838-as pesti árvíz idején részt vett a mentésben, és élelmiszerrel látta el a Deák téri templomba menekült, mintegy 800 embert. A rákoskeresztúri gyülekezetnek 1822-től haláláig volt a felügyelője. Rendszeres résztvevője volt az egyházkerületi és egyetemes közgyűléseknek.

[57] Székács József püspök visszaemlékezései. Szerkesztette Kertész Botond. Budapest, 2008, 167.

[58] Patay Pál: D. Dr. Székács József, Budapest, 1914, 72–73.

[59] 1836. évi 3. tc. „A magyar nyelvről" 3. §.: „Azon helyeken, hol a gyülekezethez magyar nyelven mondatnak szent beszédek, az anyakönyvek is magyarul írassanak." In: Pajkossy Gábor (szerk.): Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. Budapest, 2006, 127.

[60] Az 1837. december 28-i jegyzőkönyv mellékletei. EOL Pesti Egyház, 3. doboz, I. a. 65.

[61] Balogh Margit–Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon 1790–2005. Budapest, 2005, 172–173.

[62] Zsivora György (1804–1883) 1827-ben nyert ügyvédi oklevelet, 1835-től ügyvéd Pesten, 1848-ban bíróvá nevezték ki. A szabadságharc leverése után ismét ügyvédi praxist folytatott. Magas műveltsége és jellemének ragyogó tisztasága által annyira megnyerte a legelőkelőbb körök osztatlan tiszteletét, hogy 1864-ben a hétszemélyes tábla, 1869-ben az újjászervezett legfelsőbb törvényszék, a királyi tábla bírájává és főispánná nevezték ki annak ellenére, hogy nem volt nemessége. Erre az ő példája volt az első az országban. 1873-ban vonult nyugalomba. Híven őrizte rendületlen hazafiságát, rajongással határos szeretettel csüngött azon, ami magyar. A jogtudomány körében szerzett érdemeiért a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választotta. A pesti magyar egyház presbitere volt. A Bibliáról így nyilatkozott: „Mennél többször olvasom, annál jobban csodálom, s annál többet köszönhetek neki. Bánatimban vígasztalást, életemnek irányelveket, legtöbbet e könyvnek köszönhetek" (Győry Vilmos: Zsivora György emlékezete. PEIL, 1883, 1600–1602). Egyike volt a 12 apostolnak, akik nagy összegű adományokkal segítették a gyülekezet szétválásának ügyét. Székács Józsefhez fűződő barátságát mutatja, hogy 1840-ben násznagyi minőségében kísérte el győri esküvőjére. Feleségét és egyetlen lányát korán elvesztve csak a jótékonyságnak élt, élete végén mindenekfelett az árvaházat és a szegény tanulókat segítette. Összesen 32 tanulót nevelt fel, az alsó gimnáziumi osztályoktól kezdve az egyetemig, ellátva őket mindennel. Végrendeletében majdnem egész vagyonát köz- és jótékony célokra hagyta. (Zsivora György végrendelete. PEIL, 1883, 1631–1632).

[63] Székács József püspök visszaemlékezései. Szerkesztette Kertész Botond. Budapest, 2008, 246.

[64] A pesti magyar-német evang. ág. hitv. egyházgyülekezet 1871. április 16-án tartott közgyűlésének határozata az egyházi közös gyűlések hivatalos nyelvéről:
1. A közös gyűlések tanácskozási nyelve: a szóbeli előadások és a tanácskozás az illető tag választása szerint magyar vagy német. A nyelvek választása az egyháztagok egyéni jogát képezi.
2. A tanácskozások vezetése: az elnök kötelessége a tanácskozásokat úgy vezetni, hogy a két nyelvbeli tanácskozás megérthető legyen, a határozat az elnök által mindkét nyelven kifejezendő.
3. A jegyző köteles a közös gyűlések jegyzőkönyveit magyar és német nyelven egybehangzóan és a két szöveget egymás mellett írva vezetni. Kétség esetén a jegyzőkönyv magyar szövege a döntő. EOL Pesti Egyház, 123. doboz.

[65] Székács József: Gyámintézet egy rövidke be- és kivezetéssel. PEIL, 1846, 303.

[66] Székács József: Merengések III., PEIL, 1846, 673–678; Merengések IV., PEIL 1846, 697–705.

[67] Ballagi Mór: Emlékbeszéd Székács József t. tag fölött. In: Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből, 1878–1879, 10.

KÜLDETÉS AZ EGYHÁZ EGÉSZE FELÉ

[1] Török Pál (1808–1883): előbb kisújszállási, 1839-től pesti református lelkész, 1851-től főesperes, 1860-ban a dunamelléki református egyházkerület püspökévé választották. Székács József barátja, 1848-ig együtt szerkesztették a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot. Együttmunkálkodásuk sok jelével találkozunk pesti gyülekezetünk történetében.

[2] Zay Károly, gróf (1797–1871): kir. táblai jegyző majd kamarás, bárói rangból 1830-ban lett gróf. Az 1825-i országgyűlésen szerepelt először a szabadelvű ellenzék harcos tagjaként. Nagy része volt abban, hogy az 1844. és 1848. évi vallásügyi törvények létrejöttek. 1837-ben a dunáninneni egyházkerület, 1840-ben az egyetemes egyház választotta meg felügyelőnek. Mint ilyen, fő harcosa volt a protestáns uniónak, amelynek érdekében nemegyszer tollat is fogott. Amikor 1849-ben az egyházi autonómiát felfüggesztve a gyűléseket is betiltották, birtokára vonult vissza, a gazdálkodásnak és az irodalomnak élt. 1860-ban az egyházi gyűlések újraindulásakor felkérték egyetemes felügyelői tisztsége folytatására, ő azonban korára és egészségi állapotára hivatkozva lemondott.

[3] Részletek a jegyzőkönyvből: „Indítványba hozatott az elnök által a superintendentiákkal különben is már előre közölt s a hírlapok útján is ismert és közönséges visszhangra talált egyesítése a honi két testvér evangelika vallásnak. Mivelhogy e régi óhajtás teljesítése eddig már országos eszmévé válván és az egyetemes gyűlés a református atyafiaknál rokon érzésekre számítva, magát azon édes reménnyel kecsegteti, hogy ezen óhajtása a kor szelídebb haladása mellett egyéb külső akadályokra találni nem fog, […] a két ev. egyházi felekezet egybeolvadására maga részéről tehetsége szerint közremunkálódni magát elhatározta légyen. […] A két bizottság együttesen tanácskozva készítsen tervet, miképpen lehetne az uniót létesíteni, megjegyezvén, hogy minden dogmatikus kérdések feszegetése mellőztessék. […] Olvastatott továbbá a dunamelléki reform. Egyházkerület azon indítványa, hogy Pesten a két protestáns egyház egyesült erejével protestáns főiskola létesíttessék. Az eszme osztatlan tetszéssel találkozván, elvben elfogadtatott, a többire nézve megbízatott az unió tárgyában kinevezett bizottság, hogy a dolgot a reform. atyafiakkal megbeszélvén, a jövő gyűlésre javaslatot adjon be, miképp lehetne azt legkönnyebben létesíteni." Az egyetemes gyűlésen a képviselők között jelen volt Kossuth Lajos táblabíró is, aki 1840-től a forradalomig a gyűlések élénk résztvevője volt. Haan Lajos: A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal. Budapest, 1882, 64.

[4] A Pesten felállítandó prot. főiskola tanítási rendszerét tárgyazó jutalmazott pályamunkák. Kecskemét, 1848. Idézi Zsilinszky Mihály: Székács József emlékezete. In: A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve 1876/7, 14–15.

[5] PEIL, 1843, 85–87.

[6] Székács József: Igénytelen merengés. PEIL, 1859, 461–465.

[7] Idézi: Ballagi Mór: Székács József, PEIL, 1876, 1036–1037.

[8] Constantinus Magnus, Nagy Konstantin (247(?)–337): 306-ban kiáltotta ki császárrá a római hadsereg, de még közel két évtizeden át tartó, kíméletlen küzdelmekkel kellett biztosítania uralmát. Társcsászárok és trónkövetelők egész sorát győzte le és küldte halálba, hogy a császári hatalom teljességét megszerezhesse. A nehezen megszerzett hatalom féltékeny őrzése közben családját sem kímélte. Első feleségétől született fiát, Crispust, majd második feleségét, Faustát is megölette. Pogány forrás szerint is bűnbánata fordította a keresztyénség felé. A legenda szerint 312-ben, mikor vetélytársa, Maxentius ellen vonult háborúba, égi jelenés ígérte meg győzelmét, ha a kereszt jelét választja. (In hoc signo vinces, a. m. e jelben fogsz győzni.) Constantinus a hadsereg zászlajára és katonái pajzsára a keresztet és a Krisztus-monogrammot tétette, későbbi kedvezései a keresztyénséget tették államvallássá. 325-ben ő nyitotta meg Niceában a zsinatot és biztosította a zsinati határozatok érvényét. A birodalom székhelyét Bizáncba helyezte át, az újjáépített várost pedig a maga nevéről Konstantinápolynak neveztette el.

[9] Kis Pippin (635 k.–714) frank király. II. István pápa a longobardok elől hozzá menekült. Pippin megsegítette a pápát, két hadjáratban leverte a longobardokat és a római hadsereget, ezzel 756-ban megvetette az Egyházi Állam alapját.

[10] Székács József: Gyámintézet egy rövidke be- és kivezetéssel. PEIL, 1846, 299–306.

[11] PEIL, 1842, 297–298.

[12] PEIL, 1845, 78 kk.

[13] Haan Lajos: A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal. Budapest, 1882, 70.

[14] Szirmay Ádám (1777–1838) septemvir és udvari tanácsos. Zemplénben voltak birtokai. Az 1834. szeptember 1-jétől tartott egyemes gyűlésen iskolai főfelügyelőnek, egyetemes másodfelügyelőnek választották.

[15] Tavasi (1846-ig Teichengräber) Lajos (1814–1877) a pesti egyház iskolájában 1843-tól tanár, majd igazgató. A szabadságharcban diákjaival együtt vett részt. Utána besorozták, és Olaszországba vitték. Pesti állásába nem engedték vissza, szülőhelyén, Iglón lett tanár. Jelentős a pedagógiai irodalmi működése is.

[16] Fuchs Rudolf (1808–1892) kereskedő és vállalkozó. Dohány- majd termékkereskedelemmel foglalkozott, később vasúti és biztosítási érdekeltségei is voltak. 1847–1851-ig volt gondnoka a gyülekezetnek. Nevével *A magyar–német testvéregyház megalakulása* c. fejezetben is találkozunk, a „12 apostol" néven szereplők egyike volt, akik nagy összegű adományukkal a gyülekezet szétválását segítették elő. 1860-ban az Evangéliumi Árvaápoló Egylet elnökévé választották.

[17] PEIL, 1844, 1079.

[18] Idézi Zelenka Pál: A magyarhoni ev. egyházi gyámintézet múltja és jelene. Miskolc, 1885.

[19] Székács József: Merengések VI. PEIL, 1846, 850–854.

[20] Székács József: Utószó. PEIL, 1846, 112–115.

[21] Székács József: Papkörök alias conferentiák néhány be- és kitérésekkel. PEIL, 1860, 323–329.

[22] Idézi: Ballagi Mór: Székács József, PEIL, 1876, 1072–1073.

[23] Székács József: Merengések III. Jajdulások és óhajtások. PEIL, 1848, 327–339. Az idézett véleménnyel szemben ellentmondásnak látszik, hogy élete vége felé Székács is vállalt országgyűlési képviselőséget, bár a cikkekben olyan lelkészekről van szó, akik a lelkészi szolgálatukat fizetett állami állásra cserélnék fel.

[24] Székács József: A Magyarhoni ágostai és helvét hitvallású evangyelikusok szabad és nyilvános vallásgyakorlatát biztosító törvények. Pest, 1860, 24.

[25] Székács József püspök visszaemlékezései. Szerkesztette Kertész Botond. Budapest, 2008, 126.

[26] Fazekas Csaba: Kossuth Lajos házasságkötésének ügye a vegyes házasságokkal kapcsolatos egyházpolitikai vitában (1840–1841). In: Kertész Botond (szerk.): Kossuth és az egyházak. Budapest, 2004, 75–77.

[27] Székács József püspök visszaemlékezései. Szerkesztette Kertész Botond. Budapest, 2008, 127.

[28] Radvánszky Antal, báró (1807–1882): 1840-től zólyomi alispán és országgyűlési követ, 1848-tól főispán, 1877-től Turóc megyei főispán is. 1873-tól bányakerületi, 1879-től egyetemes felügyelő volt.

[29] Székács József: A Magyarhoni ágostai és helvét hitvallású evangyelikusok szabad és nyilvános vallásgyakorlatát biztosító törvények. Pest, 1860, 26.

A BUDAI GYÜLEKEZET MEGALAKULÁSA (1842)

[1] Az első időszakban Kollár János, Lang Mihály, Székács József és Bauhofer György lelkészek évente felváltva viselték az esperesi tisztséget.
[2] EOL, Pesti Egyház, 5. doboz I. b. 2.
[3] Az 1820. december 6-i jegyzőkönyv adatát idézi Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde, Budapest, 1887, 66. Ezeknek az éveknek a tárgyi adatai is főként ebből a gyülekezettörténeti könyvből valók.
[4] Procopius György: ügyvéd, bécsi, majd budai protestáns ágens, vallási ügyvivő volt.
[5] Bauhofer György lelkészi naplójából idézi: A kezdet kezdete, Gyülekezettörténeti Füzetek 1, Budavári Evangélikus Egyházközség, 2006, 23.
[6] Székács József püspök visszaemlékezései. Szerkesztette Kertész Botond. Budapest, 2008, 144.
[7] Taubner Károly (1811–1860): Sopronban és Berlinben tanult, 1837-től Pesten volt gimnáziumi igazgató, 1838-tól Mária Dorottya udvari lelkésze. 1843-ban a rábízott anyagiak hűtlen kezelése miatt kénytelen volt lemondani, tábori lelkész lett Itáliában. Veronában hunyt el.
[8] Székács József püspök visszaemlékezései. Szerkesztette Kertész Botond. Budapest, 2008, 139.
[9] Székács József: i. m., 93.
[10] A budai gyülekezet megalakulásával kapcsolatos további idézetek forrása: Székács József püspök visszaemlékezéseiből „A budai gyülekezet (1843–1846)" c. fejezet, 128–155. A naplónak erre vonatkozó részét szinte kivétel nélkül részletesen idézik a Székács Józsefről írt életrajzok, így Győry Vilmos, Patay Pál és Törteli Lajos is.
[11] Bauhofer János György (1806–1864): tanulmányait Sopronban és Bécsben végezte. Előbb Sopronban volt segédlelkész, 1829 februárjában választották meg a Pozsony mellett lévő Somorján lelkésznek. Ekkor ismerte meg Mária Dorottya, aki az országgyűlések idején férjével Pozsonyban tartózkodott. Többször fogadta, megbízta egy német imádságos könyv kiadása előtti átnézésével, majd annak magyarra fordításával is, Somorján pedig – meglátogatva ott –, istentiszteleten is részt vett. Teológiailag mindketten ugyanazt a pietista irányt képviselték. Bauhofer 1842-től többször megfordult a budai várban is, amikor fokozódó asztmája, gyomorbaja és reumája miatt kellett magát gyógykezeltetnie Budán. Naplója szerint ilyenkor több alkalommal is beszélgettek teológiai és missziói kérdésekről, vagy a nádorné kérésére bibliaórai szolgálatot tartott. 1842 őszén újabb két hétig ismét Budán tartózkodott, ez alatt nyolc ízben volt a nádorné vendége. 1842. november 6-án Bauhofer tartotta a Várban a nyilvános istentiszteletet, amelyen részt vett Schedius Lajos egyetemi tanár és sok budai polgár is. (V.ö. Fabiny Tibor: Kincs a cserépedényben, Bauhofer György élete, Budapest 2000) Bár ekkor még nem volt szó a budai gyülekezet önállóságáról és így az ő budai lelkésszé történő választásáról sem, de amikor ez időszerű lett, Bauhofer nem volt már ismeretlen a budaiak előtt. Budai lelkészként 1859-ben Bauhofer tevékeny részt vállalt a pesti protestáns árvaház alapításában, 1848–1849-ben a forradalom lelkes támogatója volt, az 1850-es években pedig közben járt Mária Dorottyánál, hogy a protestáns autonómiát sértő rendeleteket vonják vissza. A pátens elfogadásával szemben foglalt állást szóban és írásban, éles ellentétbe kerülve Székács Józseffel is, ami megzavarta barátságukat. Székács naplójában ettől függetlenül úgy jellemezte őt, mint aki tudományosan művelt, éles eszű, a körülményekkel megalkudni tudó, hitbuzgó lelkész volt, kinek csak egy árnyékoldalát lehetett felkutatni, rendkívüli hevességét, de ez folytonos betegeskedésével volt menthető.
[12] Bauhofer György lelkészi naplójából idézi: A kezdet kezdete, Gyülekezettörténeti Füzetek 1, Budavári Evangélikus Egyházközség, 2006, 28.
[13] Fabiny Tibor: Kincs a cserépedényben, Bauhofer György élete, Budapest 2000, 44.
[14] A skót zsidómisszió a nádorné támogatásával telepedett le Pesten, a hittérítőket a császári önkény 1852-ben tiltotta ki az országból.
[15] Özv. Czékus Istvánné Bauhofer Vilma: Emlékeimből, Protestáns Szemle, 1909, 22–24.

SZLOVÁKOK A HÁROMNYELVŰ GYÜLEKEZETBEN (1834–1848)

[1] Kollár néhány bútora és könyve ugyan elázott, ennél azonban jobban megviselte a híveit ért veszteség. Április 22-én ezért rövid időre szabadságoltatta magát. Blaho, Pavel: Ján Kollár v Pešti, 43. o. In: Ján Kollár (1793–1852) Sborník… red.: František Pastrnak.. Český Akademický Spolek ve Vídni. 1893. s. 30–48.
[2] Ján Kollár levele W. A. Maciejowskynak, 1838. május 23. Ambruš, Jozef: Listy Jána Kollára. I. 1816–1839. Matica slovenská, 1991.
[3] Ján Kollár M. Obrenovićnak. 1838. október 8. Ambruš, Jozef: Listy Jána Kollára. I. 1816–1839. Matica slovenská, 1991.
[4] EOL PSZE, Jegyzőkönyvek 1841. április 18.
[5] EOL PSZE, Jegyzőkönyvek 1838. október 2. A 30 arany a saját költségen kiadott prédikációgyűjtemény terjesztéséből származott. Kötelezvény: EOL PSZE, Gyülekezettörténeti iratok
[6] EOL Pesti Egyház levéltára, 84/a, 1. tétel. 1837. december 3-i gyűlés jegyzőkönyve. Polonyi nevű egyháztag ötlete volt, hogy keressék meg Grassalkovits herceget.

[7] Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Aus Veranlassung des hundertjaehrigen Bestandes der Pester evang. Kirchengemeinde A. C., Bp. 1887. 95. o.; Akárcsak annak idején a szlovák lelkész ügyében, ezúttal is felmerültek értelmezési kérdések. Schoen Arnold (A pesti evangélikus tót plébánia templom, EOL. Bányakerület, Gyülekezettörténeti iratok) forrásai szerint a szlovákok még 1838-ban adtak be kérvényt, melyre 1839. június 28-án kaptak kedvező választ József nádortól. Viszont a Hírnök 1839. augusztus 12-i és a Jelenkor augusztus 7-i tudósítása szerint az új telket a magyarok és szlovákok számára igényelte a pesti egyház. (Hírnök 64. sz. 1839. augusztus 12., Jelenkor 63. sz. 1839. augusztus 7.) Egy a telekkönyvezés ügyében írt feljegyzés szerint pedig a pesti egyház azzal a céllal folyamodott a nádorhoz, hogy „a szláv ajkú község" kapjon egy üres telket. EOL PSZE, Gyülekezettörténeti iratok.

[8] EOL PSZE, Jegyzőkönyvek 1842. május 1.

[9] Andřej Hvizdák özvegye.

[10] Tóth Árpád: Önszerveződő polgárok, doktori értekezés…, 73. o. (internetes elérhetőséget lásd 63. lábjegyzet)

[11] A betániai megkenetés. „Íme Hwizdák asszony! –mondta Kollár – Mária te vagy, Krisztus a szlovák evangélikus hitközség és a templom, a drága kenőcs pedig a te végrendeleted, és Júdások a fösvény emberek." Památka dobrodincůw cirkwe ewang. slowenské a. w. w Pešti obsahujicí Řeči, Werše a životopisi. W Pešti, 1845. 15. o.

[12] EOL PSZE, Jegyzőkönyvek 1845. április 6.

[13] EOL PSZE, Jegyzőkönyvek 1845. június 22.

[14] EOL PSZE, Jegyzőkönyvek 1846. május 10.

[15] EOL PSZE, Jegyzőkönyvek 1846. november 17.

[16] „Rendszabályok kellenek, különben az egyházi gyűléseink oly gyülevész csoportokká fajulhatnának, melyekben az ember személyes bátorsága, s becsülete biztosítva nem volna, s így azokban becsületérző ember részt venni nem is kívánhatna, valamint, hogy eddig is gyülekezetünk némely érdemes tagjainak visszavonulását fájdalommal észre nem vennünk nem lehet." Hittrich Ödön: A Budapesti ágostai hitvallású evangélikus főgimnázium első száz esztendejének története. Bp. 1923. 37. o.

[17] EOL Pesti Egyház Levéltára, 72. doboz, I. a. 67.

[18] „Ez kutya, és nem protestáns..."

[19] EOL PSZE, Jegyzőkönyvek 1839. október 29. Thaisz András (1789 –1840) ügyvéd, szerkesztő, az MTA levelező tagja. 1817-től 1827-ig szerkesztette a Tudományos Gyűjteményt, 1831-től 1833-ig a Sas folyóiratot.

[20] Az 1834-es egyezségben elfelejtették a pecsétet érvényteleníteni. 1846. január 6-i választmányi gyűlésen nagy botrány okozója lett. Erőszakkal akarták elvenni a szlovákoktól, akik védték, végül a gyülekezet levéltárába került, Podmaniczky László felügyelete alá. EOL PSZE, Jegyzőkönyvek 1846. január 18.

[21] 1846 decemberében a szlovák tagok növekvő számára és anyagi tehervállalására, vagyonára utalva kérték Kollárék, hogy a jövő évi programot úgy állítsák össze, hogy abban minden harmadik héten a vasárnap délelőtt legyen az övék. EOL PSZE, Jegyzőkönyvek 1846. december 6.

[22] Kollár 1834-ben megbízást kapott az egyetemes egyházi névtár kiadására. 1838-ban viszont az egyetemes gyűlés elhatárolódott Kollár névtárától, mely főleg a létszámokat „ferdítette el", s kijelentette, hogy a névtárat nem tekinti hiteles okmánynak. Haán Lajos: A magyarországi ág. hitv. evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal. 1882. 55. és 58. o.

[23] A Pozsonyi Ág. Hitv. Ev. Egyházközség története. I. rész. Pozsony, 1906. 339. o.

[24] Podhradský, Jozef: Zo života Jána Kollára. In: Slovenské pohľady 1893. 448–457 o.

[25] EOL PSZE, Jegyzőkönyvek 1844. december 22.

[26] EOL PSZE, Jegyzőkönyvek 1837. április 14.

[27] Mastiš szerepéről az aszódi lelkészválasztás ügyében Kertész Botond: Evangélium és szabadság. Az evangélikus egyház Magyarországon 1848–49-ben, Budapest, 2002. 97. o.

[28] Samuel Wankoról lásd Demmel József megjelenés alatt lévő Štúr-monográfiájának kéziratát.

[29] EOL PSZE, Jegyzőkönyvek 1838. december 25.

[30] Kollárov list. (Közli Julius Žarnovický bazini lelkész) In: Ján Kollár (1793–1852). Sborník… red.: František Pastrnak. Český Akademický Spolek ve Vídni. 1893. 60–61. o.

[31] Kollár adta ezt a tájékoztatást a tanítói hivatal iránt érdeklődő Jan Kadavýnak írt válaszlevelében, 1839. augusztus 13-án. Ambruš, Jozef: Listy Jána Kollára. I. 1816–1839. Matica slovenská, 1991.

[32] EOL PSZE, Jegyzőkönyvek 1839. december 3.

[33] August Horisláv Škultétyhoz 1846. szeptember 5-én írt levél. Banáry, Boris: K životopisu Jána Kadavého. 121. o. Biografické štúdie 11. 118–130 o.

[34] 1844. január 21-én elfogadták a mértékletességi egyesület megalapításának tervét. Pamatňica ňedelnej školi Pešťanskej. V Pešti roku 1843 založenej (Az 1843-ban alapított vasárnapi iskola emlékkönyve) Őrzi a Kerepesi úti szlovák gyülekezet lelkészi hivatala. Másolatban: EOL PSZE, iskolai iratok

[35] Idézett forrás, 1844. január 21. és 1844. február 4.

[36] Idézett forrás, 1844. január 21. Vasárnapi iskola emlékkönyve

[37] Idézett forrás, 1846. Április 24.
[38] 1845. november 14. EOL PSZE, Iskolai jegyzőkönyv
[39] EOL PSZE, Jegyzőkönyvek 1846. július 2.
[40] 1845. július 2. EOL PSZE, Iskolai jegyzőkönyv
[41] A régit lásd: 1845/6 tanévi tanodai hirlemény (oskolai programm) a Pesti Prot. Ev. Város-Esperess. Gyülekezet összes tanintézeteiről…" EOL AGE Egy. Levéltár II. e. 17; 6
[42] Kanya viszonya a szlovák nyelvhez: emlékiratában olvashatjuk, hogy mielőtt Pozsonyba ment tanulni, meglátogatta Tiszolcon Schulek Mátyást, keresztapját. A szlovák irodalomról beszélgettek. Kanya kommentárja: "Én az öreg úr véleményét osztottam – s már régen a cseh szójárást feszesnek és nem természetesnek tartottam: s ha szinte a templomban – prédikációban – a bibliai nyelvet elsajátítottam magamnak, de közéletben – a tót dialectust helyesnek és irodalmilag kifejlendőnek gondoltam." EOL Kanya Pál és Kanya Emília hagyatéka. Kanya Pál emlékkönyve, Vallomások s önéletleírása s merengések.

GYÜLEKEZET AZ 1848–49-ES SZABADSÁGHARC ÉS A MEGTORLÁSOK IDEJÉN

[1] „Tanácskozásokat az ostromállapot idején egyáltalán nem, vagy csak ritkán folytathattak, és amikor kivételesen megvalósultak, azokról a legtöbb jegyzőkönyv hiányzik, mivelhogy azt tarthatták ajánlatosnak, hogy feljegyzéseiket az olykor nem teljesen ártatlan tartalmuk miatt eltüntessék." Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest, 1887, 110–111.
[2] Magyar Hirlap, 1850 február 17.
[3] Dobos János (1804–1887): református lelkész, az 1847–48. országgyűlésen prédikátori feladata volt. Mind szóval, mind tollal sokat harcolt a protestáns unióért és a protestáns főiskoláért. Számos műve mellett sok dolgozata jelent meg a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban is.
[4] Kertész Botond: Evangélium és szabadság. Az evangélikus egyház Magyarországon 1848-49-ben. Bp. 2002. 35
[5] Eötvös József báró (1813–1871): államférfi és író. Az Akadémia alig 22 éves korában tagjává választotta. Az 1839–1840. évi országgyűléstől kezdve a főrendi táblán szerepelt. Vezéreszméje a dinasztiával való megegyezés és a belső ellentétek tompítása volt, küzdött a vallásegyenlőségért és a szólásszabadságért, szót emelt a zsidók polgárosítása mellett. A Kisfaludy Társaság 1847-ben elnökévé, az Akadémia 1856-ban alelnökévé, 1866-ban elnökévé választotta. Főleg kultúrpolitikával foglalkozott, kétszer volt vallás- és közoktatási miniszter: 1848-ban az első magyar felelős minisztériumban, majd 1867-től 1871-ig. Második minisztersége alatt született meg a törvény a kötelező népoktatásról, a keresztyén felekezetek teljes egyenlőségéről és megvalósította a zsidók emancipációját.
[6] Klauzál Gábor (1804–1866): ügyvéd és politikus. Részt vett a reformországgyűléseken, a Batthyány kormányban ipar- és földművelésügyi miniszter volt, majd Kossuthtal szembekerülve szeptemberben visszavonult. 1860-ban Deák mellett ismét bekapcsolódott a politikai életbe.
[7] Pulszky Ferenc (1814–1897): politikus, író és archeológus. Az első felelős magyar kormányban államtitkár, később az emigráció mozgalmaiban vett részt Kossuth oldalán. A kiegyezés után hazatért, tagja lett a törvényhozásnak is, de mindjobban archeológiai tanulmányaiban mélyedt el. Elnöke volt a Régészeti Társulatnak, a Képzőművészeti Társulatnak, a Képzőművészeti Tanácsnak, igazgatója a Nemzeti Múzeumnak, amelyet európai hírű intézménnyé fejlesztett. Kiterjedt irodalmi és publicisztikai tevékenységet folytatott.
[8] Kertész Botond: Az evangélikus egyház Magyarországon 1848-49-ben. Kézirat, bölcsészdoktori értekezés, Bp. 2003. 32-33.
[9] PEIL, 1848, 704.
[10] PEIL, 1848, december 24, 1671–1672.
[11] Ma az egykori középharang szól a szlovákiai Szmrecsányban. A másik kettőt onnan vitte el az első világháború.
[12] PEIL, 1848, december 24, 1672.
[13] Székács József: Merengések IV. PEIL, 1848, április 2, 417–421.
[14] Ballagi Mór: Emlékbeszéd Székács József t. tag fölött. In: Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből, 1878–1879, 26–27.
[15] A vallás- és közoktatási ministertől. PEL, 1848, július 13, 497–498.
[16] PEIL, 1848. december 31, 1673–1674.
[17] PEIL, 1848. december 31, 1689–1690.
[18] Heine: 1849 októberében, Kosztolányi Dezső fordítása.
[19] Hermann Róbert: Az 1849–1850. évi kivégzések. In: Aetas 2000/1–2, 120–130.
[20] Csorba László–Velkey Ferenc: Reform és forradalom (1790–1849). Debrecen, 1998, 240.

[21] Haubner Máté (1794–1880): előbb szalonaki, 1829-től győri lelkész, 1846-ban a dunántúli egyházkerület püspökévé választotta. A szabadságharc után 6 évi várfogságra ítélték, másfél év után amnesztiát nyert. Győrbe nem engedték visszatérni, Sopronban 6 évet töltött hivatal és munka nélkül. 1856-tól Nagygeresden lelkész. 1860-tól sikerült visszanyernie püspöki, 1861-től győri lelkészi állását, 1866-tól nyugdíjba ment.

[22] Pákh Mihály (1795–1858): 1820-tól a felsőausztriai Neu-Kemattenben, 1822-től Rozsnyón, 1834-től Iglón volt lelkész. A tiszai egyházkerület 1848-ban püspökké választotta. Bár a szabadságharcban nem vett tényleges részt, 1850-ben felfüggesztették püspöki hivatalától, 1852-től pedig két évi várfogságot szenvedett, de még két évig nem engedték lelkészi tiszte folytatását. 1856 nyarán Rimaszombaton lett lelkész, 1857 tavaszán pedig Dobsinán, de betegsége munkaképtelenné tette. Fia, Pákh Albert író, Petőfi barátja, a MTA rendes tagja, a Vasárnapi Ujság alapítója és szerkesztője.

[23] Dr. Szeberényi Gusztáv: Szeberényi János hittudor, bányakerületi ágost. h. ev. superintendens. In: Nagy papok életrajza, Budapest, 1878, 122–123.

[24] Kertész Botond: Az evangélikus egyház Magyarországon 1848-49-ben. Kézirat, bölcsészdoktori értekezés, Bp. 2003, 197–198.

[25] Özv. Czékus Istvánné Bauhofer Vilma: Emlékeimből, Protestáns Szemle, 1909, 30.

[26] Payr Sándor: Mária Dorottya nádorasszony, egykorú napló és eredeti levelek tükrében. Budapest, 1908, 29.

[27] Benkő István: Székács József élete és irodalmi munkássága, Marosvásárhely, 1901.

[28] PEIL, 1874, 184–185.

[29] Jeszenák János, báró (1800–1849): 1848 nyarán nyitrai főispánná és kormánybiztossá nevezték ki a Hurban-féle északmagyarországi felkelés leverésére. 1841-től volt a dunáninneni egyházkerület felügyelője. Tisztségéről kormánybiztosi kinevezése miatt mondott le 1848-ban. A halálával kapcsolatos lelkészi szolgálatról Székács József számol be visszaemlékezéseiben: 155–159.

[30] Csányi László (1790–1849): 1848-as kormánybiztos, a Szemere-kormány közlekedési minisztere. 1848 nyarán az ország délnyugati részének kormánybiztosa, majd a hadsereg mellé rendelt kormánybiztos volt.

[31] Idézi Nemeskürty István: Parázs a hamu alatt – Világostól Solferinóig. Budapest, 1981, 10.

[32] Győry Vilmos: Dr. Székács József, bányakerületi evangélikus superintendens. In: Nagy papok életrajza, Budapest, 1878, 211–212.

[33] Boczkó Dániel (1789–1870): Apja, id. Boczkó Dániel Szarvason volt Tessedik Sámuel lelkésztársa. Fia Pozsonyban végezte a jogi tanulmányait, 1816-ban Békés megye tiszti ügyészévé nevezték ki. Az 1830-as évektől táblabíró, ezt követően Békéscsabán, később Szarvason az evangélikus egyház felügyelője. 1848-ban, az orosházi kerületben országgyűlési képviselőnek választották. Előbb Békés, majd Arad megye kormánybiztosa. Ezt a tevékenységét Kossuth Lajos újabb megyékre is kiterjesztette, majd kinevezte Erdély teljhatalmú kormánybiztosává. A szabadságharc bukása után a körözöttek listájára került, majd 1850. október 23-án halálra ítélték, amit később 10 évi várfogságra változtattak. A büntetés helyéül a kufsteini börtönt jelölték ki, ahonnan 1853-ban átszállították Olmützbe. 1856 decemberében, 67 éves korában szabadult ki.

[34] Győry Vilmos még a korábbi fogság helyét, Kufsteint említi.

A SZLOVÁK GYÜLEKEZET KIVÁLÁSA A PESTI EGYHÁZBÓL (1848–1854)

[1] „Szlovák nemzet kívánságai" néven ismert 14 pontból álló kérvény, 1848. május 10–11-én a liptószentmiklósi gyűlésen fogadták el, mint a szlovák nemzeti mozgalom programját. A mozgalom szellemi vezetője Ľudovit Štúr (1825–1856) evangélikus lelkészi végzettségű szlovák író, nyelvész, politikus, az utolsó magyar rendi országgyűlés képviselője volt.

[2] Idézi Cselovszky Ferenc: Kollár János eszmei hagyatéka, 355. o. In: Lelkipásztor, 1978/6. 351–356 o.

[3] Kertész Botond: Evangélium és szabadság. Az evangélikus egyház Magyarországon 1848–49-ben, Budapest, 2002.104–106 o. Kuzmány beszéde 1848. május 20-án nyomtatásban kijött. Osztroluczky Mihály: Kázeň, kterau na památku ozwobozené Wlasti roku 1848 dne 15- a 16. aprila v Cyrkwi evang. Poltárské drel. Pest, 1848. (Poltári egyházi beszéd az ország felszabadításának emlékére). Összefoglalja: Steier Lajos: A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. I. A kérdés története. Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1937. 18–21 o.

[4] Kertész Botond: Evangélium és szabadság. Az evangélikus egyház Magyarországon 1848–49-ben, Budapest, 2002. 29–35 o.

[5] Kertész Botond: Evangélium és szabadság. Az evangélikus egyház Magyarországon 1848–49-ben, Budapest, 2002. 77. o.

[6] Napomáhanj obecného dobrého wůbec obzwlásstě wlasti. Kázanj … od Jana Kollára. w Pessti, 1848. 14–15. o.

[7] Hodža, Michal Miloslav (1811–1870), evangélikus lelkész, szlovák nyelvész, író és politikus, az 1848–1849-es szlovák felkelések egyik vezetője, a Szlovák Nemzeti Tanács tagja. Hurban, Jozef Miloslav (1817–1888) evangélikus lelkész, író, költő, politikus, a szlovák nemzeti mozgalom és az 1848–49-es szlovák felkelések egyik vezetője, a Matica slovenska alapító tagja.

[8] „Több oldalról hallom, hogy városunkban és környékén azon hír terjeszkedik, mintha nemrég papoltam volna: «a tótok fogjanak fegyvert, s a magyarokat irtsák ki.» Ezen már magában hihetetlen elferdítést hazugságnak kell nyilvánítanom, utasítván mindenkit beszédeimre és hallgatóimra."

[9] „Alulírt több okoknál fogva, ösztönözve érzi magát nyilvánosan kijelenteni: hogy ő, valamint általában soha és semmi politikai mozgalmakban, úgy különösen most is a tótoknak a felső megyékben történt fellázításában egyáltalán fogva nem részes; sőt, inkább ezen lázadást legbensőbb meggyőződése szerint törvénytelennek tartja; s hogy ő évek óta annak elvakult eszközlői ellen, vállat vetve Szeberényi püspök úrral, szóval és írással vívott, és a népet azon tévutakra, melyekre azt vezetni szándékoztak, figyelmeztette legyen. Hogy ez való, arról egész gyülekezetem s mindazok, kik engemet és körülményeimet közelebbről ismerik, tanúságot tehetnek."

[10] Erről nyilatkozik Andrej Lanštják (Drobnosti zo života Kollárovho v Pešti. In: Ján Kollár (1793–1852). Sborník…red: František Pastrnak. Český Akademický Spolek ve Vídni. 1893. 56–59 o.) és Jozef Podhradský iskolatanító (Podhradský, Jozef: Zo života Jána Kollára. In: Slovenské pohľady 1893. 448–457 o.) is amikor tisztázni igyekeztek Kollárt.

[11] Jozeffy, Pavol (1775–1848) evangélikus lelkész, a tiszai egyházkerület szuperintendense, a szlovák felségfolyamodvány egyik kidolgozója és beterjesztője 1842-ben.

[12] „én is meg vagyok győződve arról, hogy szintén emeljük fel szavunkat, ha nem akarjuk, hogy Szlovákiánk örökre elpusztuljon. […] Eddig legalább a trónnál védelmet kereshettünk a nekünk okozott sérelmek, ellenünk elkövetett erőszak esetén; most már ez az út is el van torlaszolva. A nyomda látszólagos szabadsága és a cenzúra megszüntetése veszélyesebb a szlovák írók számára, mint azelőtt maga a cenzúra. Hisz csak írjon valamit egy szlovák a magyar erőszak ellen, nyomor az neki; a magyarok megvádolják, elítélik és megbüntetik, és Bécshez folyamodni nincs mód." Hosszú távú terveiben radikális célok szerepeltek, amint ezt igazolja a levélben megfogalmazott szemrehányása a szlovákokkal szemben, akik ha „értették volna, és eltökélten a csehekkel, morvákkal, sziléziaiakkal tartottak volna, úgy erősek lennének most már ennek az egységnek a tudatában, oly merészek és szépek lennénk ezen testvérek egyesületében, megállhatnánk Bécsben a trón előtt és egész Európa előtt." Rapant, Daniel: Slovenské povstanie roku 1848–49. Dejiny a dokumenty. Turč. Sv. Martin – Pozsony, 1937–1973. 47–48. o.

[13] Kertbeny Károly – Karl-Maria Benkert (1824–1882), műfordító és hírlapíró, melegjogi aktivista. Többek között Arany János, Petőfi Sándor és Jókai Mór műveit fordította különböző európai nyelvekre.

[14] Kertbeny visszaemlékezését idézi Blaho, Pavel: Ján Kollár v Pešti. 47. o. In: Ján Kollár (1793–1852). Sborník… red.: František Pastrnak. Český Akademický Spolek ve Vídni. 1893. s. 30–48.

[15] Lásd erről Fried István: Príspevok k poznaniu Jána Kollára a jeho peštbudínských spolupracovníkov. In: Biografické štúdie. 1971. 25–41 o.

[16] Havliček, Karel Borovsky (1831–1856) cseh publicista, a prágai Narodní Noviny c. hírlap szerkesztője. Slovan a Čech (Szláv és cseh) című esszéjében támadta Ján Kollár pánszláv elméletét.

[17] Drobnosti zo života Kollárovho v Pešti. 59. o. In: Ján Kollár (1793–1852). Sborník… red.: František Pastrnak. Český Akademický Spolek ve Vídni. 1893. 56–59 o.

[18] Kabelik, Jan: Rodina pěvce „Slávy dcery". Praha, 1928. 36. o.

[19] Autobiografie Jana Kollára. Podává Josef Karásek. 278. o. In: Ján Kollár (1793–1852). Sborník… red.: František Pastrnak. Český Akademický Spolek ve Vídni. 1893. 277–281 o.

[20] Steier Lajos: A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. I. A kérdés története. Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1937. 180. o.

[21] Nagyobb volt azoknak a külföldi résztvevőknek a száma, akik pl. az utolsó bécsi lázadás után menekültek Pestre. Őket, ha nem volt rendes útlevelük, rögtön kiutasították. Június 20-án egy cseh vasúti főmérnököt tartóztattak le azzal a váddal, hogy a kongresszusról visszatérve cseh proklamációkat terjesztett. Kiutasították, mint egy másik cseh vasúti hivatalnokot, aki állítólag Vácott izgatott. Június 13-án és 14-én nyilvános helyen tartott beszédeik miatt két szerbet fogtak le. Rapant, Daniel: Slovenské povstanie roku 1848–49. Dejiny a dokumenty. I–V. Turč. Sv. Martin – Bratislava, 1937–1973. II. 363–364. o.

[22] Steier Lajos: A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. II. Okmánytár. Bp. 1937. 221. o.

[23] Legenda o veľkom Slovanovi. Život a dielo Jána Kollára v dokumentoch. Osveta, 1974. Autorsky spracoval Cyril Kraus. 208. o.

[24] Windischgrätz állítólag a börtönből szabadított ki őt, ő maga azonban csak annyit jegyzett le önéletrajzában, hogy a felszabadulást hozta el számára a császári sereg. Nem tudunk perdöntő forrásról, mely eldöntené ezt a kérdést. Podhradský, aki Kadavý helyére érkezett tanítónak, és ezekben az időkben Kollár mellett volt, nem említi, hogy letartóztatták volna. Podhradský, Jozef: Zo života Jána Kollára. In: Slovenské pohľady 1893. 448–457 o.

[25] „Túlságosan is barbár nép ez a magyar: uralomvágyó, gőgös, elviselhetetlen, s ami a legrosszabb, a legnyersebben kegyetlen; csak a bitófák vonzzák. Az ezeréves európai tartózkodás csaknem semmi befolyással nem volt műveltségére. A legszentebbhez, Istenhez és a valláshoz, a magyarnak – úgy tűnik –majdnem semmi érzéke sincs. Csinált magának egy saját istent, akit „a magyarok istenének" nevez, de nem úgy, ahogy az izraeliták az ő Jehovájukat, hanem egészen másképp, önzően. Ilyen emberek között élni valóságos szerencsétlenség..." Steindler, Larry: A nemzeti filozófiatörténetírás általános feltételei. 17. lábjegyzet. (internetes elérés: http://www.arts.u-szeged.hu/doktar/texts/kellek_25.pdf. 2011. március 21.

[26] Autobiografie Jana Kollára. Podává Josef Karásek. 278. o. In: Ján Kollár (1793–1852). Sborník… red.: František Pastrnak. Český Akademický Spolek ve Vídni. 1893. 277–281 o.

[27] Erről Podhradský emlékszik meg. Kollár vele küldött levelet a Bécsből Pestre érkező udvari tanácsosnak. Podhradský, Jozef: Zo života Jána Kollára. In: Slovenské pohľady 1893. 448–457 o.

[28] Sziklay László, sajnos a forrás megjelölése nélkül, azt a teóriát állította fel, hogy „a magyar nacionalizmus egyik vezéralakja", Toldy Ferenc (1805–1875, kritikus, irodalomtörténész, a MTA titkára) szöktette külföldre az ellenséges hangulat elől. Sziklay László: Pest-Buda szellemi élete a 18–19. század fordulóján. MTA Irodalomtudományi Intézete, 1991. 46. o. Toldyval kétségtelenül jó kapcsolata volt Kollárnak. Toldy 1843-tól az Egyetemi Könyvtár őre volt, s ennek a kultúrintézménynek Kollár számos könyvet eladott, adományozott, illetve cserélt. Podhradszky György: Kollár János és a budapesti Egyetemi Könyvtár kapcsolatai. Magyar Könyvszemle, 6/1978. s. 39–45. Egy forrás szerint Toldy a forradalom első időszakában védelmezte Kollárt. Drobnosti zo života Kollárovho v Pešti. 59. o. In: Ján Kollár (1793–1852). Sborník… red.: František Pastrnak. Český Akademický Spolek ve Vídni. 1893. 56–59 o.

[29] Nagy vágya teljesült ezzel kinevezéssel Kollárnak. Nem sokkal Bécsbe érkezése előtt a horvátokkal alkudozott, nem adhatnae náluk elő szláv régészetet. Bécsben kifejtett politikai tevékenységének megítélése azonban éppoly problematikus, mint 1848-as pesti működése. Kormánymegbízottként vagy szakértőként hivatalosan az volt a feladata, hogy kidolgozzon egy javaslatot, hogyan kellene a szlovákok lakta területeken az egyenjogúság eszméjét megvalósítani. Az első Bécsben töltött hónap ezzel a munkával telt el. A minisztérium kérdései alapján négy terjedelmes memorandumot dolgozott ki: a magyar túlkapások ellen meghozandó intézkedésekről és a késedelem nélkül megteendő lépésekről, melyek meggyőzik a szlovákokat, hogy azonos jogaik vannak a magyarokkal; a magyarországi protestáns egyház szervezetéről és a papság dotációjáról; általában az iskoláztatás ügyéről; a felső-magyarországi közigazgatás átszervezéséről. Karásek, Jozef: Jan Kollár ve Vídni 1849–1852. In: Ján Kollár (1793–1852). Sborník… red.: František Pastrnak. Český Akademický Spolek ve Vídni. 1893. 62–77 o.

[30] Thun, Leo (1811–1888): a Bach-kormány kultuszminisztere volt.

[31] Az elaborátum figyelmet érdemel abból a szempontból is, hogy a szerző harminc éves egyházi tapasztalatát összegzi. Kollár április 13-án Majláth János bárótól kapott megbízást egy memorandum elkészítésére. A báró a következő kérdésekre várt választ: meg kell-e tartani a magyarországi protestáns egyházszervezetet, milyen szervezeti változtatásokat kell bevezetni, hogyan dotálják a magyarországi protestáns papságot. Tervezetében Kollár az Olmützi alkotmányból indult ki, és egy birodalmi protestáns egyház szervezetébe illesztette a magyarországi protestáns egyházakat. Az állam egyház feletti ellenőrzési jogát emelte ki, ugyanis csak ezáltal tartotta biztosíthatónak az egyház működését a valódi egyházi célok szerint. A tervezetben megfogalmazott álláspont még mindig a világi és egyházi párt harcához kapcsolódott. Kollár kritikai észrevételei szerint a patrónusi jog, a konventek világi társelnöki tisztsége, a túlzott világi befolyás miatt kerülnek az egyház falain belülre olyan oda nem tartozó ügyek, mint a magyarosítás, a nyelvi terror stb. Kollár a világi befolyás visszaszorításával szándékozott felszámolni ezt az állapotot. Az egyház legfelsőbb fórumaként egy birodalmi zsinatot, ügyvivő testületként és fellebbviteli fórumként egy birodalmi egyháztanácsot képzelt el Bécsben, melyek legfontosabb feladataként a nyelvi egyenjogúság feletti őrködést határozta meg. Indokoltnak tartotta az egyházkerületek átszervezését is, méghozzá nemzeti alapon: egy-egy német és magyar és két szlovák kerületet javasolt. Az állam feladatai közé sorolta a lelkészek javadalmazását, mert ily módon függetlenednének a patrónusoktól, s nyilván a gyülekezet hatalmi viszonyaitól is. Ehhez a pénzeszközöket az egyháztagok egyházi adója biztosítaná, melyet az állam szed be és kezel. Karásek, Jozef: Jan Kollár ve Vídni 1849–1852. 66–67 o. In: Ján Kollár (1793–1852). Sborník… red.: František Pastrnak. Český Akademický Spolek ve Vídni. 1893. 62–77 o. Kollár szakértői tevékenységéről összefoglalóan Schwarz, Karl: Eine „protestantische Gesamtkirche Österreichs … ist rathsam": Ján Kollár als kirchenpolitischer Vordenker (1849). In: Evanjelici a evanjelická teológia na Slovensku. Evanjelická bohoslovecká fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, 1999. 133–151 o.

[32] Podhradský, Josef: Die Beschwerden und Klagen der evangelischen slavisch-betenden Kirchengemeinde. A. C. zu Pesth. Dargestellt in Folge eines am 23. März 1854 im Convente gemachten Vorschlages. Ofen, 1854. 9. o.

[33] Kabelik, Jan: Rodina pěvce „Slávy dcery". Praha, 1928. 36–37. o.

[34] Drobnosti zo života Kollárovho v Pešti. 59. o. In: Ján Kollár (1793–1852). Sborník…red: František Pastrnak. Český Akademický Spolek ve Vídni. 1893. 56–59 o.

[35] Podhradský, Jozef: Zo života Jána Kollára. In: Slovenské pohľady 1893. 448–457 o.

[36] EOL Pesti Egyház Levéltára, I.b.13. 7. melléklet.

[37] A búcsú emlékére engedélyt kért a szlovák gyülekezet Kollártól, hogy elkészítessék képét, mely a lelkészi hivatalt fogja díszíteni. A festmény az Evangélikus Országos Múzeumban látható.

[38] Szlovák fattyúnak (slovakische Pankharten) nevezte őket

[39] Nevükön kívül semmit sem tudunk róluk.

[40] Koleny, Daniel evangélikus lelkész, szerepel az 1847-es Nyitra vármegyei nemesi összeírásban.

[41] Geringer Károly báró (1806–1889), a Bach korszakban Magyarország ideiglenes helytartója, bevezette az abszolutizmus kori közigazgatási rendszert.

[42] Hurban ügyről EOL PSZE, Jegyzőkönyvek. 1850. május 22., június 18. és augusztus 18.; Krčmery, August Horislav Theodor (1822–1891) lelkész, egyházi író, népdalkutató és zeneszerző. 1844-től segédlelkész Tiszolcon, 1848-tól lelkész Liptószentmiklóson, később Garamszegen és Erdőbádonyban.

[43] 1858-ban ellátogatott Pestre.

[44] Pátensharcra utal, a szlovák gyülekezet autonomistákra és pátenspártiakra szakadt.
[45] Radlinský, Andrej (1817–1879) nyelvtudós, kiadó és szerkesztő, a Matica slovenska alapító tagja.
[46] EOL PSZE, Kollár János emlékek 123. tétel.
[47] Michal Kocák: Jozef Podhradský Literárny archív 1981/18 101–119 o.
[48] Doleschall, E. A.: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Bp. 1887. 112–116 o.
[49] 1841. május 22-i magyar kisgyűlés, EOL Pesti Egyház Levéltára 134. tétel, Pesti Magyar Egyház jegyzőkönyveinek hiteles másolatai, 1835–1855
[50] 1841. június 1-jei és 1841. június 19-i magyar kis ülés, EOL Pesti Egyház Levéltára 134. tétel, Pesti Magyar Egyház jegyzőkönyveinek hiteles másolatai, 1835–1855
[51] Magyarok azt mondják, ők 3 éve már nemcsak nyilatkoztak az elválás mellett, hanem ez ügyben bizottságot is kiküldtek. Támogató véleményük oka az a remény volt, hogy ha a három felekezet tőkéjét és jövedelmeit külön kezeli, ezáltal sok kellemetlen érintkezésnek elejét veszik, s ettől szilárdabb lesz a három felekezet közötti szellemi egység. Egyedül az iskolai fundust nem kívánják megosztani. Küldöttséget neveznek ki, hogy vegye elő a három évvel ezelőtti küldöttség munkálatait. 1845. december 3-i magyar gyűlés EOL Pesti Egyház Levéltára 134. tétel, Pesti Magyar Egyház jegyzőkönyveinek hiteles másolatai, 1835–1855
[52] EOL PSZE, Jegyzőkönyvek 1841. április 18.
[53] EOL PSZE, Jegyzőkönyvek 1845. július 27.
[54] EOL PSZE, Jegyzőkönyvek 1846. szeptember 13. és 20.
[55] EOL PSZE, Jegyzőkönyvek 1847. február 28.
[56] EOL PSZE, Jegyzőkönyvek 1847. április 18.
[57] Magyar jegyzőkönyv mást mond: Május 19-én választmányi gyűlés határozata. 1845-ös magyar javaslat tárgyalására mindhárom osztály küldjön ki 4-4 fős bizottságot. Ezek Podmaniczky László elnöklete alatt alakuljanak esperesi bizottmánnyá, és tárgyaljanak 1847. május 29-i magyar gyűlés EOL Pesti Egyház 134. tétel, Pesti Magyar Egyház jegyzőkönyveinek hiteles másolatai, 1835–1855
[58] 1848. január 19-i magyar külön gyűlés az elválás tárgyában. EOL Pesti Egyház 134. tétel, Pesti Magyar Egyház jegyzőkönyveinek hiteles másolatai, 1835–1855
[59] EOL PSZE, Jegyzőkönyvek, 1849. október 3. és 1849. november 18. (Megjegyezzük, az októberi gyűlésen részt vett Ján Kollár is, bár ennél a napirendi pontnál már nem volt jelen); valamint 1849. szeptember 29-i magyar osztályos ülés EOL Pesti Egyház 134. tétel, Pesti Magyar Egyház jegyzőkönyveinek hiteles másolatai, 1835–1855.
[60] Prónay Sándor: Geschichte der Evangelischen Aug. Kirchen-Gemeinde in Pesth und Ofen, EOL. Pesti Egyház Levéltára, 84. doboz.
[61] EOL PSZE, Jegyzőkönyvek 1840. április 26. és 1843. nov. 19.
[62] Éppen a távolság miatt utasították vissza például 1840-ben Krausz főkurátor ajánlatát, aki a Szövetség utcai házában kínált helyet, s az egyévi bérleti díjat a második templom építésére ajánlotta fel. Helyette inkább a kedvezőbb fekvésű Pfeifer (mai Síp) utca két fogadóját nézték ki, s az egyiket megkísérelték kibérelni. EOL PSZE, Jegyzőkönyvek 1840. január 15.
[63] EOL PSZE, Jegyzőkönyvek 1849. november 18. és 1850. május 21.
[64] Frommhold Károly (1811–1876) orvos, szakíró. Meghonosította Magyarországon a villanygyógyászatot, s ezen a szakterületen szerzett érdemeiért a bádeni nagyherceg a zahringi oroszlánrend keresztjével tüntette ki. A Lánchíd-építkezés orvosa, honvéd törzsorvos a szabadságharcban. 1849–1852 között a gyülekezet felügyelője.
[65] 1850. január 30-i osztályos magyar gyűlés EOL Pesti Egyház 134. tétel, Pesti Magyar Egyház jegyzőkönyveinek hiteles másolatai, 1835–1855
[66] 1850. december 8-i magyar közgyűlés EOL Pesti Egyház 134. tétel, Pesti Magyar Egyház jegyzőkönyveinek hiteles másolatai, 1835–1855
[67] EOL PSZE, Jegyzőkönyvek 1851. január 6.
[68] Magyar gyülekezet 1850. szentgyörgyhava 26-án tartott gyűlésének jegyzőkönyve, Mellékletben az egyezség, minden aláíró saját pecséttel hitelesítette. Magyar inspektor Geréb Rudolf, kurátor Beliczay Imre, német Joh. Georg Sartory inspektor, curator olvashatatlan. 5 pontja van az egyezségnek. Dátuma 1850. április 30. EOL Pesti Egyház 123. doboz, Pesti magyar egyház közgyűlésének jegyzőkönyvei, 1853–1885.
[69] Magyar gyülekezet 1850. szentgyörgyhava (április) 26-án tartott gyűlésének jegyzőkönyve, melléklet EOL Pesti Egyház 123. doboz, Pesti magyar egyház közgyűlésének jegyzőkönyvei, 1853–1885.
[70] Székács József püspök visszaemlékezései. szerk.: Kertész Botond. Akadémiai Kiadó, 2008. 260. o.
[71] Kubinyi Ágoston (1799–1873): művelődésszervező, 1843–1869 között a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója. 1843-tól a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti, 1853-tól igazgató tagja. Fontos pozíciókat töltött be több tudományos társaságban, így volt a Magyar Természettudományi Társulat alelnöke majd elnöke, a Magyarhoni Földtani Társulat első elnöke, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseinek több ízben is alelnöke, később elnöke. Sokat tett az egyházi oktatás ügyében, 1827-től iskolai, 1837-től esperességi felügyelő volt.

[72] EOL Pesti Egyház 5. doboz. I.b.17.
[73] EOL PSZE, Jegyzőkönyvek 1851. május 13.
[74] Augusz Antal főispán levele Kubinyi Ágostonhoz, 1851. szeptember 14. EOL, Pesti Egyház, 5. doboz. I.b.17.
[75] Diescher József (1811–1874) építőmester, az MTA palotájának és számos budapesti épületnek a kivitelezője Az Ybl Miklós tervezte régi képviselőház építőmestere. Tervezte és felépítette a Kerepesi úti szlovák templomot.
[76] EOL. Bányakerület, Gyülekezettörténeti iratok. Schoen Arnold: A pesti evangélikus tót plébánia templom. Megjelent a Történetírás folyóiratban is. 5 gépelt oldal.
[77] EOL Pesti Egyház, 5. doboz I. b. 20.
[78] Doleschall, E. A.: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Aus Veranlassung des hundertjaehrigen Bestandes der Pester evang. Kirchengemeinde A. C., Bp. 1887. 117. o.
[79] Méltóságos Báró Urnak, Pest 1854 mart 24-kén. EOL Pesti Egyház 6. doboz I. b. 20. b.
[80] EOL Pesti Egyház Levéltára, III.c.25. Lásd még Doleschall, E. A.: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Aus Veranlassung des hundertjaehrigen Bestandes der Pester evang. Kirchengemeinde A. C., Bp. 1887. 118–119. o.
[81] EOL Pesti Egyház Levéltára 6. doboz I.b.20. c.

A MAGYAR–NÉMET TESTVÉREGYHÁZ MEGALAKULÁSA (1850)

[1] EOL, Pesti Egyház, 123. doboz.
[2] EOL, Pesti Egyház, 123. doboz.
[3] Ezek a megbeszélések nem hivatalos presbiteri ülések voltak, hanem Székács József lakásán általa szervezett alkalmak. Doleschall gyülekezettörténeti könyvének 111. lábjegyzete ennek ellenére a következőt tartalmazza: „Ennek a tanácskozásnak a jegyzőkönyve is megjelent nyomtatásban." Ez a nyomtatvány azonban nem volt fellelhető sem az Evangélikus Országos Levéltárban, sem a Széchényi Könyvtár kisnyomtatványokat őrző részlegében. Viszont részletesen beszámolnak róla: Székács József visszaemlékezései (259–262. lapokon); Doleschall: Das erste Jahrhudert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde (124–126. lapokon); valamint Győry Vilmos: Dr. Székács József bányakerületi evangélikus superintendens. In: Nagy papok életrajza (162–164. lapokon). A tanácskozás lefolyásának három helyen is rögzített részletes ismertetése is igazolni látszik Székács József véleményét, aki szerint ennek a tanácskozásnak a napja „régóta tán a legemlékezetre méltóbb gyülekezetünk életében". Ez indokolhatta, hogy jegyzőkönyve nyomtatásban is megjelent, esetleg annak terjesztési szándékával is. Doleschall szerint a tanácskozás kezdeményezője „a buzgó főgondnok" volt.
[4] Liedemann Frigyes és Ferenc: pesti kereskedők, Liedemann János Sámuel nagykereskedőnek, Pest első evangélikus polgárának, gyülekezetünk egykori gondnokának fiai.
[5] A történetet megismétli a Liedemann Frigyesről megjelent nekrológ is. Gyászhírek: Liedemann Frigyes. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1861, 1600–1601.
[6] Fuchs Gusztáv: a gyülekezet gondnoka volt 1887-ben.
[7] Sandtner Vilmos: a pesti iskolák gondnoka volt 1850–1856-ig. Megreformálta és megerősítette az iskolák anyagi alapjait.
[8] Balassa István: a magyar gyülekezet felügyelője volt 1877-től.
[9] Fröhlich Frigyes: bankár, a hazai iparfejlesztést finanszírozó Magyar Országos Bank elnöke. A német gyülekezet presbitere volt az 1880-as években.
[10] Gömöry Júlia adományához azt a záradékot fűzte, hogy arra az esetre, ha a német és a magyar gyülekezet között egyszer a szétválásnak be kell következnie, az általa császári érmében befizetett 1000 forint a német egyházi pénzalapnak jusson. (Jegyzőkönyv 1855. június 5.)
[11] Heckenast Gusztáv (1811–1878): nyomdász, könyvkereskedő, könyvkiadó. 1840-ben társult Landerer Lajossal. 1873-ban eladta cégét a Franklin Kiadónak, ő maga pedig Pozsonyba költözött.
[12] Bogsch Erzsébet: Krausz János pesti építőmester özvegye. Krausz János építette 1794–1795-ben gyülekezetünk parókia épületének földszintjét, az egykori imatermet és lelkészlakást, majd 1797-re templomtervet is készített. (A templomtervet, az épületek alaprajzait és többet Krausz Jánosról lásd az *Az első kövek* c. gyülekezettörténeti könyv 54–55.lapjain.) Bogsch Erzsébet 1818-ban egyik fő szervezője és adományozója volta pesti leányiskolánk megalapításáért folyó gyűjtésnek.
[13] Székács József püspök visszaemlékezései, Budapest, 2006, 236.
[14] Szentpétery József (1781–1862): ötvösmester. Kassán tanult, később Pesten telepedett le, itt készítette empire stílusú edényeit és domborműveit. Az említett beteg-úrvacsorai készlet mellett gyülekezetünk őriz még általa készített keresztelőkancsót és tálat is.
[15] Szita István egyháztag ajándékozta a középső harangot a gyülekezetnek. Magyar választmányi jegyzőkönyv, 1847. január 28. EOL Pesti Egyház, 5. doboz, I. b. 9.
[16] Székács József lelkészi jegyzőkönyve, IX. Egyházi edények jegyzéke. Pesti Egyház, 153. csomó.

[17] Döbrentei Gábor ((1785–1851): író, műfordító, szerkesztő. Erdélyben főúri nevelőként 1814 és 1818 között megindította és szerkesztette az Erdélyi Múzeum c. folyóiratot. Pestre kerülve 1831-ben Széchenyi István támogatásával az Akadémia első titkára (titoknoka) lett. Műfordításai és esztétikai tanulmányai mellett a Régi magyar nyelvemlékek c. sorozatával a nyelvtudománynak tett nagy szolgálatot. A pesti gyülekezet tagjaként Székács József temette.
[18] Székács József lelkészi jegyzőkönyve, IX. Egyházi edények jegyzéke. Pesti Egyház, 153. csomó.
[19] 1867. március 28-i osztályos gyűlés. EOL Pesti Egyház, 123. doboz.

PROTESTÁNS EGYÜTTMŰKÖDÉS AZ ELNYOMÁS IDEJÉN (1849–1860)

[1] „Az országban mindennemű gyűlések tartása tilos, így az egyházi gyűléseké is." Idézi Zsilinszky Mihály (szerk.): A magyarhoni protestáns egyház története, Budapest, 1907, 677.
[2] Zsilinszky Mihály (1838–1925): evangélikus vallású történész, államtitkár. Tanult a pesti protestáns teológiai tanintézetben, majd Halleban és Berlinben. 1861-től tanár Szarvason, 1875-től 1887-ig országgyűlési képviselő. 1889-től Csongrád, 1892-től Zólyom megyében főispán, 1895-től a Vallás- És Közoktatási Minisztériumban államtitkár, 1896-tól ismét képviselő is. 1905-ben nyugalomba vonult, majd 1910-ben ismét képviselőséget vállalt. A békési egyházmegyében, majd ennek háromfelé oszlása után az arad–békésiben volt egyházmegyei felügyelő, 1898 és 1911 között bányai egyházkerületi felügyelő. Elnöke volt a Luther Társaságnak és a Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak, 1878-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1899-től rendes tagja. Gazdag írói munkássága főleg a történelem területén jelentékeny.
[3] Zsilinszky Mihály (szerk.): A magyarhoni protestáns egyház története, Budapest, 1907, 677.
[4] Magyar Hirlap, 1850. február 17.
[5] Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde, Budapest, 1887, 113.
[6] PEIL, 1858, 776.
[7] Zsilinszky Mihály: Székács József emlékezete. In: A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve. 1876/7, 34.
[8] Presbiteri ülés jegyzőkönyve, 1860. május 21. A levél másolata a jegyzőkönyv melléklete.
[9] Ballagi Mór: Visszapillantás. PEIL, 1861. január 6, 1–9.
[10] Protestans Lelkészi Tár. A gyakorlati lelkészet körében előforduló egyházi munkálatok gyűjteménye. Kiadta Török Pál és Székács József. Első kötet, Pest, 1854.
[11] A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1858-ban indult újra. Felelős szerkesztő és kiadó tulajdonos: Dr. Ballagi Mór, segédszerkesztők két évig: Dr. Székács József és Török Pál. A lapot Ballagi 1889-ig szerkesztette, 1919-ben szűnt meg.
[12] Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon. Budapest, 1977, 489.
[13] Dr. Kiss Áron: Török Pál élete, Budapest, 1904, 87–123.
[14] Thun, Leopold (1811–1888): a Bach-kormány kultuszminisztere volt. Minisztersége alatt rendeletek sorával korlátozta a magyarországi protestáns egyházak autonómiáját.
[15] Kertész Botond: A pesti protestáns teológia és az evangélikus egyház. In: Egyháztörténeti Szemle, 2005/1. 71.
[16] Szimbolika: a teológiának azon ága, amelyik a különféle keresztyén egyházak tanításait hitvallásaik alapján ismerteti.
[17] Ladányi Sándor (szerk.): A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története 1855–2005. Budapest, 2005, 44.
[18] Török Pál: Jelentés a pesti ev. reform. theologiai tanintézet 1859-ik évi közvizsgáiról s ezen tanintézet illető némely adatok. PEIL, 1859. 875–877.
[19] Győry Vilmos: Dr. Székács József, bányakerületi evangélikus superintendens. In: Nagy papok életrajza, Budapest, 1878, 192–193.
[20] Haan Lajos: A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal. Budapest, 1882, 95.
[21] PEIL 1864, 542.
[22] PEIL 1864. 1170–1171.
[23] PEIL 1865, 1360.
[24] Kertész 2005, 72.
[25] Michael Biberauer (1791–1859): Kőszegen született, nyugdíjazása után is oda költözött, sírja a kőszegi temetőben van. Két évszázad után működésével tértek vissza Grácba a reformáció hívei, ő építtette fel a gráci protestáns Heilandskirche templomot, valamint az iskolát és a paplakot.
[26] A Biberauer Tivadarra vonatkozó adatok forrása: Bodoky Richárd: Jövevények és vándorok, I. kötet, Budapest, 1996.
[27] A lapot Hornyánszky Viktor szerkesztette és adta ki 1856–1860-ban. Hornyánszky korábban tanító volt Hegyeshalmon, 1850-ben került Pestre a Pester Zeitung újságírójaként. 1862-ben önálló nyomdát állított föl, kiadója nyomtatott bibliákat is magyar és nemzetiségi nyelveken.

[28] Brocskó Lajos: A Budapesti Protestáns Országos Árvaegyesület és árvaházának története, 1859–1895. Budapest, 1896, 3.
[29] Bodoky Richárd: Jövevények és vándorok, I. kötet. Budapest, 1996, 202.
[30] Biberauer Tivadar: Első évi tudósítvány a pesti evangyélmi legényegyletről. Pest, 1860, 4–5.
[31] Balassa János (1814–1868): Sárszentlőrincen született, ahol édesapja evangélikus lelkész volt. 1843-tól 1868-ig a sebészet tanára a pesti egyetemen. A szabadságharc alatt honvédkórház igazgatója, utána fogságot szenvedett, 1851-től foglalhatta el ismét a tanszékét. Kezdeményezte az Orvosi Hetilap megindítását, az Országos Közegészségügyi Tanács első elnöke volt. Mint a pesti egyház tagját Székács József temette, a prédikáció megtalálható az *Összegyűjtött Egyházi beszédei* kötetben. Testvére, Balassa István azon 12 gyülekezeti tag egyike volt, akik 1000 forintos adományukkal lehetővé tették a szlovák gyülekezet különválását.
[32] Biberauer Tivadar: Első évi tudósítvány a pesti evangyélmi legényegyletről. Pest, 1860, 6.
[33] A budapesti protestáns mesterlegény-egylet alapszabályai. PEIL, 1859, 751–755.
[34] Biberauer Tivadar: Első évi tudósítvány a pesti evangyélmi legényegyletről. Pest, 1860, 7.
[35] Biberauer Tivadar: i. m., 8.
[36] Lelki Kincstár. Protestans családi lap. Pest, 1860, 77–78; 221; 414–415.
[37] Biberauer Tivadar: Első évi tudósítvány a pesti evangyélmi legényegyletről. Pest, 1860.
[38] Lelki Kincstár. Protestans családi lap, 1860, 237.
[39] 1872. szeptember 20-i presbiteri ülés jegyzőkönyve. EOL Pesti Egyház, 8. doboz, I. c. 1.
[40] 1885. október 26-i presbiteri ülés jegyzőkönyve, EOL Pesti Egyház, 12. doboz, I. c. 15.
[41] 1886. november 30-i presbiteri ülés jegyzőkönyve, EOL Pesti Egyház, 12. doboz, I. c. 16.
[42] Sz. F. [Szőts Farkas]: A pesti evang. egyház 100 éves jubileuma. PEIL, 1887, 1494.
[43] „Ueber evangelische Waisenhäuser". Evangelisches Wochenblatt, 1858, 13. szám, 199.
[44] Biberauer Tivadar apjának írt levele szerint *A Luther emlékmű* cikkével kapcsolatban megbánta, hogy aláírta nevének kezdőbetűit. Levelében arról számol be, hogy amikor egyrészt örül a cikk által kiváltott visszhangnak, másrészt belül bántja, hogy „az ember legjobb cselekedetei ugyanakkor a magunk dicsőségének, egoizmusunknak szolgálatában hogyan szennyeződnek be. Megbántam, hogy nevem kezdőbetűit írtam a cikk alá, mert ezek könnyen elárulhatják kilétemet. Hornyánszkyt is megkértem, hogy senkinek ne mondja meg, ki rejtőzik e betűk mögött. Ez persze nehéz. Féltem az ügyet attól, hogy ha ez megtörténhetik, megfogyatkozik a hatás." Miután az árvaházakról írt újabb cikkében vád is fogalmazódik meg a protestáns egyházak felé, hogy áldozatvállalás helyett a külföldi hittestvérek körében koldulnak, most a lap szerkesztője, Hornyánszky Viktor tanácsolta, hogy ne leplezze le magát aláírásával. A „laikus" szerzői név azt segíthette, hogy személye helyett az ügy maradjon fontos. Bodoky Richárd: Jövevények és vándorok, I. kötet. Budapest, 1996, 201–205. Az egyháztörténetírás az „Ein Laie" – *Egy laikus* – aláírással megjelent cikket és a protestáns árvaház megalapítása gondolatának felvetését tévesen tulajdonítja Bauhofer Györgynek. Így pl. Fabiny Tibor: Kincs a cserépedényben. Bauhofer György élete. Budapest, 2000, 78.
[45] Evangelisches Wochenblatt, 1858. november 18-án és 25-én megjelent 46. és 47. számai.
[46] Brocskó Lajos: A Budapesti Protestáns Országos Árvaegyesület és árvaházának története. 1859–1895. Budapest, 1896, 4.
[47] Az egyesületet a források más néven is említik. A cikkekben szerepel pesti vagy budapesti evangy. árvaegyletként, pesti árvaintézetként vagy evangyélmi árvákat ápoló egyletként is. Neve néhány év múlva *Ágostai és helvét hitvallású országos evangéliumi árvaegylet* lett, majd később *Budapesti Protestáns Országos Árvaegyesület.*
[48] Bodoky Richárd: Jövevények és vándorok, I. kötet. Budapest, 1996, 227.
[49] „Az árvaházban szigorú biblikus szellem uralkodott. A gyermekek a Skót Misszió iskolájába jártak, vasárnaponként rendszeres gyermekbibliakörön vettek részt (az úgynevezett vasárnapi iskolán). A házi áhítatoknak hétköznap is nagy szerepük volt. A reggeli áhítaton egy-egy imádság felolvasása után igét olvastak. Utána az egyik gyermek imádkozott, majd közösen énekeltek. Ebéd után minden árvának három verset kellett a Bibliából elolvasnia. Este, lefekvés előtt igemagyarázat volt, amely imádsággal és énekkel végződött. Kezdetben kötelező volt a térdelve imádkozás, később azonban Jelenik főorvos egészségügyi szempontból károsnak találta a meggörnyedt testtartást, és meg is tiltotta azt." Fabiny Tibor: Kincs a cserépedényben. Bauhofer György élete. Budapest, 2000, 81–82.
[50] Lelki Kincstár. Protestans családi lap, 1860, 139.
[51] Gyülekezetünk korábbi gondnokának egyesületi elnökké történt megválasztása és ezzel egyidejűleg Székács József alelnöki tisztsége is jelzi, hogy az árvaegylet közvetlen irányítása és felelősségének terhe elsősorban gyülekezetünk feladata lett. Ezt igazolják az árvaház történetét részletesen feldolgozó munkák is, így Pálóczi Horváth Zoltán dr. *A Prot. Orsz. Árvaegylet félszázados múltja* című dolgozata: „A választmány lelke és vezetője Székács lelkész volt, ki méltán nevezhető az egylet *újjáalkotójának*, mert ő teremtett abban új szellemet s oly alapokra helyezte az egylet vezetését, amelyeken biztosan fejlődhetett tovább. Lelkesen agitált mindenfelé, társaságban és szószéken egyaránt. Ő nyerte meg az ügynek *Zsivora* Györgyöt, egyik nagylelkű jóltevőnket és báró *Kochmeister* Frigyest, ki később méltán vette át Székács nevezetes címét: »*az árvák koldusa*« elnevezését." Protestáns Szemle, 1909, 357–367.
[52] Brocskó Lajos: A Budapesti Protestáns Országos Árvaegyesület és árvaházának története. 1859–1895. Budapest, 1896, 7–9.
[53] PEIL, 1860, 703.

[54] Fabiny Tibor: Kincs a cserépedényben. Bauhofer György élete. Budapest, 2000, 81.
[55] Fabiny Tibor: i. m. 81.
[56] Brocskó Lajos: A Budapesti Protestáns Országos Árvaegyesület és árvaházának története. 1859–1895. Budapest, 1896, 13.
[57] A budapesti ev. árvaegylet, PEIL, 1860, 701–703. Erről az alkalomról részletesebb beszámoló olvasható: Lelki Kincstár, Protestans családi lap, 1860, 203–206.
[58] PEIL, 1861, 1338–1339.
[59] Karácson esti ünnepély az evang. árvaházban Pesten. PEIL, 1861, 122–125, 157–158.
[60] Karácsonesti ünnepély a pesti evangy. árvaházban. PEIL, 1862, 92–94, 122–126.
[61] PEIL, 1862, 362.
[62] Brocskó Lajos: A Budapesti Protestáns Országos Árvaegyesület és árvaházának története, 1859–1895. Budapest, 1896, 13.
[63] Országos Árvaház épületére tett kegyes adakozásoknak részletes kimutatása, és bevezetésül a ház ünnepélyes megnyitásakor tartott beszédek. Pest, 1870. A kiadvány egyházkerületenként és gyülekezetenként összesíti a két protestáns egyházból az árvaházra érkezett támogatásokat. A református egyház (kivéve Erdélyt, ahonnan nem érkezett adomány) mintegy 1 millió 600 ezer lelket számláló 1500 anyagyülekezetéből 1357 forint és 14 krajcár érkezett, amely összegből minden 12 lélekre esik egy krajcár és minden anyagyülekezetre nem egészen 1 forint. A 900 ezer lélekkel és mintegy 560 anyagyülekezettel rendelkező evangélikus egyházból 5719 forint és 14,5 krajcár adomány folyt be, ezzel minden három lélekre esik két krajcár, és minden anyaegyházra 10 forint s néhány krajcár. Az összesítés bevallott célja, hogy némelyek „e tárgy felől gondolkodjanak", sőt „fokozott áldozatkészségre buzduljanak".
[64] Kochmeister Frigyes báró (1816–1907): nagykereskedő, főrendiházi tag. Tanulmányait a bécsi műegyetemen végezte, majd 1842-ben drogista- és terményüzletet nyitott Budapesten. Megszervezte a gyarmatáru kereskedelmet. Vezette a tőzsdét előkészítő bizottságot, majd 1864–1900 között a magyar tőzsde első elnöke volt. Részt vett e Pesti Lloyd Társulat és a Magyar Általános Hitelbank megalakításában és vezetésében. Több mint két évtizedig volt a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara elnöke. Gyülekezetünkben iskolai gondnok, 1877-től a német gyülekezet felügyelője volt.
[65] „Mindnyájunk felejthetetlen barátja, dr. Székács József volt az, aki engem ezen magasztos feladat elvállalására bírt, és azután bölcs tanácsával, hathatós befolyásával, és személyes közreműködésével élete végpercéig hatályosan támogatott és segített" – emlékezett Kochmeister Frigyes az új épület felavatásán mondott beszédében. Farkas József: A budapesti protestáns új árvaház felavatása. PEIL, 1877. november 25, 1489–1495. Ez a cikk a forrása az új épületre vonatkozó további adatoknak is.
[66] Az új árvaház-építés ügye. PEIL, 1876, 985–987. Az árvaház építkezésére Zsivora György 10 ezer forintos adománya volt a legnagyobb. Az árvaház növendékeinek egymaga rendezett ünnepélyeket, végrendeletében pedig újabb 10 ezer forinttal támogatta az árvaházat.
[67] Dr. Búsbach Péter: Egy viharos emberöltő. I–II. kötet. Korrajz. 2. kiadás. Budapest, 1906, II. 149. Búsbach Péter 1827-ben született Gyönkön. A szabadságharcban honvéd századosként tizenöt kisebb-nagyobb ütközetben vett részt. A jogot elvégezve ügyvédként telepedett meg Budapesten. Politikusi pályáján 1884-től országgyűlési képviselő. Irodalmi munkásságot politikai napilapokban és jogirodalmi szaklapokban fejtett ki az idézett és mindmáig számon tartott művén kívül.
[68] A Magyarhoni ágostai és helvét hitvallású evangyelikusok szabad és nyilvános vallásgyakorlatát biztosító törvények. Közrebocsátotta Székács József. Pest, 1860.
[69] Még az 1934–37. évi zsinaton alkotott egyházi törvények is egy legfelsőbb állami jóváhagyás és megerősítés záradékával léptek hatályba: „A magyarországi ágostai hitvallású evangélikus egyháznak engedelmemmel összehívott és 1934. évi november hó 10. napján Budapesten megnyílt zsinatán alkotott, a magyar királyi vallás- és közoktatási miniszter útján elém terjesztett egyházi törvényeket ezennel jóváhagyom és megerősítem. Kelt Budapesten, 1937. évi október hó 31. napján. HORTHY s. k., Dr. Hóman Bálint s. k."
[70] Zsilinszky Mihály (szerk.): A magyarhoni protestáns egyház története. Budapest, 1907, 685.
[71] Zsilinszky Mihály (szerk.): i. m. 692.
[72] „Ő cs. k. apostoli Felségének 1854. dec. 9-ről kelt legmagasabb parancsa folytán világos, szigorúan formulázott törvényjavaslatot kell előterjesztenem, hogy afelett véleményt mondjanak. Azon szándékból, hogy e célra egy oly törvényjavaslat létrejöjjön, amely a magyarországi evangélikusok egyházi viszonyainak régóta óhajtott szerencsés megoldását elősegíteni alkalmas legyen, hívom meg címedet, miszerint május 17-re itt, Bécsben, egy előleges tanácskozásra megjelenni és nálam személyesen jelentkezni szíveskedjék; ezen tanácskozásom révén néhány mély belátású és tapasztalatú kitűnő férfiúnak bizalmas közlései és nyilatkozataiból a magyarországi mindkét felekezetű evangélikusok tényleges viszonyai és egyházi szükségletei felől magam is okulást szerezni óhajtok. Bécs, 1855. április 14. Thun." A meghívó levelet idézi: Dr. Búsbach Péter: Egy viharos emberöltő. I–II. kötet. Korrajz. 2. kiadás, Budapest, 1906, II. 155.
[73] Csak németül jelent meg *Kirchen–Verfassungs–Entwurf* címmel. Komikus hatást keltett, amikor a tiszántúli, kizárólag magyar református hívekből álló egyházkerület ülésén Balogh Péter szuperintendens bejelentette, hogy a cs. kir. helytartóság neki a kerületi gyülekezetek részére kiosztás végett a pátens és a miniszteri utasítás 410 nyomtatott példányát megküldte *német nyelven.*

[74] Igénytelen vélemények a két evangyélmi egyház ügyeinek igazgatását tárgyazó miniszteri törvényjavaslat felett. Közli Székács József, Pest, 1856.

[75] Tisza Kálmán a tiszántúli református egyházkerület 1859. október 8-i gyűlésén úgy fogalmazott, hogy a törvény megjelenése már önmagában is sérelem, amelyet lelkiismeretünk erőszakolása, letett hivatali eskünk megsértése és hitelveink megtagadása nélkül nem lehetne elfogadni. (Idézi Zsilinszky Mihály (szerk.): A magyarhoni protestáns egyház története, Budapest, 1907, 694.) Református részről mások mellett Révész Imre, báró Vay Miklós, Nagy Mihály, Balogh Péter, Török Pál, Lónyay Menyhért, gróf Ráday Gedeon álltak a pátensharc élén.

[76] Zimmermann, Josef a bécsi kultuszminisztérium tanácsosa volt az 1850-es években. Erdélyi szász evangélikus, a nagyszebeni jogakadémia professzora, 1849-ben hívta meg munkatársának Leopold Thun kultuszminiszter. A protestáns pátens kiadásában és az azt követő miniszteri rendeletek előkészítésében is aktívan részt vett.

[77] Székács József püspök visszaemlékezései. Szerkesztette Kertész Botond. Budapest, 2008, 186. A könyvben az időszakról részletes és gazdag beszámoló olvasható *A pátensharc (1859–1860)* című részben, a 183–240. lapokon.

[78] Hunfalvy Pál (1810–1891): nyelvtudós. Az eperjesi jogakadémia tanára, 1848–1849-ben az országgyűlés tagja. A szabadságharc leverése után a tanítástól eltiltották, 1851-től az Akadémia könyvtárosa. A nyelvészet felé fordult, és a finnugor nyelvrokonság egyik első teoretikusa lett. Pesti gyülekezetünk iskolai felügyelője volt 1853–1883-ig. A Luther Társaság elnöke is volt.

[79] Dr. Búsbach Péter: Egy viharos emberöltő. I–II. kötet. Korrajz. 2. kiadás, Budapest, 1906, II., 164.

[80] Zsedényi Ede (1805–1879): jogot és bölcsészetet tanult. 1832-től 1848-ig Szepes megye követe négy fontos pozsonyi országgyűlésen, később udvari kancelláriai titkár, majd kancelláriai referens és udvari tanácsos. 1848-ban a veszélyessé vált Bécsből a királyi családot Innsbruckba is elkísérte. Amikor Jellasics betört az országba, a császárhű Zsedényi visszavonult Lőcse melletti birtokára. A pátens visszavonása után a tiszai egyházkerület felügyelőjévé választották. 1875-ben egyetemes egyházi és iskolai felügyelővé választották meg.

[81] Máday Károly (1821–1870): 1847-től Miskolcon, 1850-től Szepesbélán volt lelkész. A tiszai egyházkerület 1848-ban jegyzőjévé választotta. Ebben a minőségében szerkesztette az 1859-ben Késmárkon tartott kerületi gyűlésen a pátens elleni feliratot, s emiatt fogságot szenvedett. A kerület 1860-ban püspökévé választotta. 1861-ben visszahívták Miskolcra lelkésznek, 1863-tól Dobsinán lelkész.

[82] Kund Vilmos 1851–1874-ig volt a pesti német gyülekezet felügyelője.

[83] A buda-pestvárosi ág. hitv. esperesség 1859. évi december 13-án tartott ülésének jegyzőkönyve. EOL Pesti Egyház, 6. doboz, I. b. 32.

[84] A korábban Csomádhoz tartozó váci evangélikusok a létrejött vasúti összeköttetés által kialakult kedvezőbb kapcsolat miatt 1846-ban leányegyházként csatlakoztak a pesti gyülekezethez. A váci leányegyházhoz ekkor 133 lélek tartozott. A pesti lelkészek évi hat istentisztelet megtartását vállalták. Már egy év múlva Czékus István lelkészjelölt került Vácra, akinek megélhetését gyülekezetünk anyagilag segítette. Egy évvel később, 1848-ban a Gusztáv Adolf Egyesület hathatós segítségével Vác önálló egyházközséggé alakult, de szervezetileg továbbra is a buda-pestvárosi esperességhez tartozott. Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde, Budapest, 1887, 109.

[85] Székács József püspök visszaemlékezései. Szerkesztette Kertész Botond. Budapest, 2008, 191–192. Az emlékezés kitér arra is, hogy közötte és Bauhofer között a gyűlést megelőzően is éles vita volt, Bauhofer a gyűlés közben megbántódva eltávozott, s innentől útjaik úgy elváltak, hogy a feszültség csak Bauhofer halála előtt szűnt meg, „midőn számot vetettünk egymással a magunk viselete indokai felől".

[86] Esztergály Mihály (1788–1860): előbb Péteriben, majd 1836-tól haláláig Csomádon volt lelkész.

[87] Dessewffy Ottó: 1813-ban született. 1860–1867-ig a bányai egyházkerület felügyelője volt. Vanyarci otthonukban 1855–1856-ban másfél évig nevelő volt Győry Vilmos, aki leányainak német, francia és olasz nyelvet tanított.

[88] EOL, Jegyzőkönyvek, bányai egyházkerület, 1859.

[89] „Kegyelemnek Istene, szent Atyánk! Hozzád emeljük fel lelkeinket, hozzád kiáltunk fel, erőnek és vígasztalásnak mindenható Istene! Mert tudjuk, hogy kedves előtted, ha gyermekeid ragaszkodó bizalommal jelennek meg könyörgéseikben a te színed előtt; mert hisszük, hogy meghallgatod a szívből fakadó, a te országod diadaláért esdeklő fohászkodásainkat.

Kérünk téged, közöljed velünk a te Szentlelked ajándékait; ajándékát az *igazságnak*, hogy se jobbra, se balra el ne térjünk a te ösvényedről; ajándékát a *békességnek*, mely minden értelemnek fölötte van, melyet nem a világ ad, hanem a te Fiad hagyott minékünk; ajándékát az *állhatatosságnak*, hogy se halál, se élet, se fejedelemségek, se hatalmasságok, se jelenvalók, se következendők, se magasság, se mélység el ne szakasszon minket a te szeretetedtől, mely a Krisztusban vagyon; ajándékát a *közösségnek és egyetértésnek*, hogy mint a te szent fiad testének, az anyaszentegyháznak tagjai, csak egyet akarjunk: felépülni a te templomoddá, és építeni a te templomodat, melyben lakozó legyen a te dicsőséged.

Juttasd eszünkbe hivatásunkat, hogy mi a te Fiad megváltottai, a te követeid vagyunk, hogy elmenvén mind e világba, tanítsunk minden népeket, s a hit és keresztség által az ujjászülemlés nagy munkáját műveljük, s azon gondolatból, hogy te, óh Krisztus! velünk maradsz a világ végezetéig, országod építéséhez új erőt, az akadályok közt kitartást, a küzdelmek közt bátorságot merítsünk, tudván, hogy ha tusakodik is valaki, azért még nem koronáztatik meg, hanem ha igazán tusakodik.

Ki azt ígérted, hogy velünk maradsz: mutassad meg magadat, óh üdvözítő Krisztus! Mert nagy szükségünk van tereád. Ne fordulj el tőlünk, mivelhogy mi elfordultunk tetőled, sőt légy irgalmas bűneinknek, s töröljed el azokat szent véreddel, melyet kiontottál érettünk, s buzdíts, hogy mint te: hívek maradjunk mind a keresztnek haláláig. A siralom völgyéből kiáltunk hozzád, közbenjárónk, királyunk, főpapunk, segítsd meg a te népedet; öntsed ki reánk, mint az első pünkösd napján a te Szentlelkedet, hogy mint a te apostolaid, a te nevedért szenvedni készek legyünk; ébresszed fel az apák szent emlékezetét a fiakban, hogy mint ők, a te evangéliomodat s annak üdvözítő igazságait befogadjuk, terjesszük, védelmezzük, inkább engedelmeskedők néked, semhogy az embereknek.

Te parancsoltad meg, Istenünk, hogy minden lélek a felső hatalmasságnak engedelmes legyen. Ime Urunk, mi engedelmeskedünk, és a te igédnek hódolunk. De megemlékezünk szent Fiadnak ama parancsolatáról is: »adjátok meg Istennek, ami Istené, és a császárnak, ami a császáré«. Megadjuk mi a császárnak, a te szolgádnak, a mi földi urunknak a legjobbat, a te áldásodat, melyet lekönyörgünk fejére, kérvén tégedet, a minden jó adomány és tökéletes ajándéknak atyját, hogy fedező szárnyaiddal vegyed őt körül és császári családja minden tagját. Úgy áldj meg mindnyájunkat egyenként és egyetemben, amint készek vagyunk az igéd parancsolta szent kötelmeket iránta őszintén és lelkiismeretesen teljesíteni. Óh Atyánk, ki lakozol hozzáférhetetlen világosságban, mennyei világosságoddal hódítsad meg nekünk hazánk atyjának szívét, hogy amidőn lábaihoz borul egyházunk, és szól Jákóbbal, a te prófétáddal: »el nem bocsátlak, míg meg nem áldasz!«: meghallgassa könyörgésünket s mi áldhassuk őt s áldhassunk tégedet, hogy lelkiismeretünk megmentett szabadságával megadhassuk néked is, óh Isten azt, ami a tiéd, az Istené! Ezt kérjük óh Atyánk, te látod szíveinket; te légy tanubizonyságunk, hogy tiszta lélekkel kérjük ezt.

Légy áldott, óh Isten, a mi Krisztusunknak atyja, ki a te nagy irgalmadból ujjá szültél minket az élő reménységre, s azon örökségre, mely el nem veszhet, meg sem hervadhat; mely számunkra a mennyben tartatik. Óh add, hogy ezen örökséget, lelkünk üdvösségét elvehessük. Hallgass meg minket, a te szent Fiad nevéért. Ámen."

[90] Zsilinszky Mihály: Székács József emlékezete. In: A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve 1876/7, 21–24.; Zsilinszky Mihály: Székács József evang. püspök (1809–1876), Budapest, 1909, 35–40.

[91] Székács József püspök visszaemlékezései. Szerkesztette Kertész Botond. Budapest, 2008, 195.

[92] Székács József: i. m. 200–204.

[93] A Magyarhoni ágostai és helvét hitvallású evangyelikusok szabad és nyilvános vallásgyakorlatát biztosító törvények. Közrebocsátotta Székács József. Pest, 1860, IV.

[94] Benedek Lajos (1804–1881): táborszernagy. Albrecht főherceget felváltva 1860. április 19-től október 20-ig volt Magyarország katonai és polgári kormányzója. Miután magyar volt és evangélikus, lelkésznek a fia, benne a protestánsok ügye támaszra talált. Sokoldalú információi birtokában belátta a kiegyezés szükségességét, és ezt a királynak is tudomására hozta. Amikor május elején Bécsben járt, már olyan hírek keltek szárnyra, amelyek a pátens visszavonásának közelségéről beszéltek. [Zsilinszky Mihály (szerk.): A magyarhoni protestáns egyház története, Budapest, 1907, 723.] Benedek Székács Józsefet többször hívta beszélgetésre, Székács visszaemlékezése szerint elmélyült kapcsolat alakult ki közöttük.

[95] Zsilinszky Mihály: Székács József evang. püspök (1809–1876). Budapest, 1909, 40.

[96] Dr. Búsbach Péter: Egy viharos emberöltő. I–II. kötet. Korrajz. 2. kiadás, Budapest, 1906, II., 169.

[97] Jókai Mór *Az új földesúr* regénye a szépirodalomban állít emléket a pátens korának. A regényt 1861-ben kezdte írni és ezzel egy időben folytatásokban közölte a Pesti Napló, tehát egy évvel a pátensharc után. A regényben szereplő idős táblabíró az önkényuralom korát teljes visszavonultságban tölti. Amikor azonban eljut hozzá a hír, hogy a hazafias remények utolsó kövét, a vallásszabadságot akarják sarkából kifordítani, kocsira ül és Miskolcra hajtat egyháza gyűlésére. Ahogyan a medve gyertyaszentelő napján megérzi, hogy a zimankós förgetegben a tél az utolsó mérgét adja ki és szembemegy vele, hasonlóan a táblabíró sem törődik a viharral, és harcba indul, mert tudja, hogy a télnek vége van. Az 1895. évi új kiadásakor Jókai *Utóhang*ot írt a regényhez, egy emberöltő után a regényt egy korrajzzal egészítve ki, a szövegben lévő részlet ebben az utóhangban szerepel.

[98] Csohány János: A Habsburg önkényuralom változásai. Confessio, 1979, 73.

[99] Hitünk kedves sorsosainak az Úrban üdvet! Lelki Kincstár, 1860, 2–4.

TÁGULÓ LÁTÓHATÁR (1860–1876)

[1] Zsilinszky Mihály (szerk.): A magyarhoni protestáns egyház története. Budapest, 1907, 716.

[2] Kubinyi Ferenc (1796–1874): reformkori politikus, paleontológus. 1848-ig Ágoston fivérével együtt részt vett a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társaságának munkájában és a Magyar Természettudományi Társaság alapításában is. A szabadságharc után a haditörvényszék 9 évi várfogságra ítélte, 1852-ben amnesztiával szabadult, majd tudományos munkájának élt. 1861-től ismét részt vett az országgyűlés munkájában. Több éven át elnöke volt a Magyar Földtani Társulatnak is. Számos tanulmánya jelent meg a geológia, paleontológia és az archeológia témaköréből.

[3] EOL, 6. doboz, I. b. 37.

[4] Budapesti esperességi gyűlés. PEIL, 1860, 681–686.
[5] A budapesti esperesség csak az 1866. szeptember 7-én tartott közgyűlésén vehette tudomásul a pesti szlovák egyháznak a bányai egyházkerülethez történt visszatérését. PEIL, 1866, 1169–1172. Magát a pátenst a kiegyezés után báró Eötvös József vallás- és közoktatási miniszter előterjesztésére szüntette meg Ferenc József császár 1867. május 15-én, csaknem nyolc évvel annak kihirdetése után. PEIL, 1867. május 26, 641.
[6] Lelki Kincstár, 1860, 258.
[7] Benkő István: Székács József élete és irodalmi munkássága. Marosvásárhely, 1901.
[8] Egyházi beszéd, melyet Berzsenyi Dániel sírja felett a niklai temetőben 1860 junius 14. elmondott Székács József pesti evang. lelkész. Pest, 1860.
[9] A kor rajzát lásd Nemeskürty István: Parázs a hamu alatt. Világostól Solferinóig. Budapest, 1981.
[10] Benkő István: Székács József élete és irodalmi munkássága, Marosvásárhely, 1901.
[11] Bányakerületi közgyűlési jegyzőkönyv, 1860. július 17–19. EOL, Pesti Egyház, 6. doboz, I. b. 34; A bányakerületi közgyűlés, PEIL, 1860, 915–918.
[12] Főtiszt. Haubner Máté superintendens Pesten jul. 19. 1860 főtiszt. Székács József superintendenssé avatása alkalmával tartott beszéde. PEIL 1860, 1105–1111.
[13] Székács József: Igénytelen merengés. PEIL, 1859, 261–265.
[14] Székács József ragaszkodását az életét vezérlő igéhez egyetlen példa is érzékelteti. A budai magyar királyi helytartótanács felszólítására a budapesti esperesség 1862-ben fegyelmi eljárást indított Podhradszky József pesti szlovák lelkész ellen. A fegyelmi eljárás megindulása előtt Székács József püspök személyesen kereste fel a vádlott lelkészt, amiről a királyi helytartótanácsnak 1862. június 10-én írt levelében számol be: „Arra kértem atyafiságos tanácsadólag, hogy a béke kedvéért s maga jó híre s neve megmentése s további jóléte érdekében, mondjon le önként botrányai által tarthatatlanná vált hivataláról, ígérvén neki, hogy addig is, míg más hivatalról gondoskodhatnék, egyszer s mindenkorra méltányos pénzbeli segedelmet ki fogok, ha aláírás útján is, számára eszközölni. – Figyelmeztettem, hogy ellenkező esetben, ha ügye a consistoriumok elé kerül s ezeknek netán sújtó ítélete által hivatalvesztésre vagy éppen lelkészi hivatal képtelenségére ítéltetnék, nekem abban nem lehetne örömem, hogy egy – bár bűnös – társam, gyermekeivel együtt kenyér nélkül maradjon. Meggondolási időt akartam engedni neki, de ő azzal válaszolt, hogy erre nincs szükség, mert ő egyenesen kinyilatkoztatja, hogy hivataláról önként le nem mond, később hozzátevé, ha csak tábori lelkésznek ki nem nevezik. Mit volt tennem? Világos volt előttem, hogy most már nem marad egyéb hátra, mint a további eljárásra nézve a budapesti esperességet utasítanom." Id. Kubinyi Ferencz: Az ágostai hitvallású pesti autonom szlávegyház szenvedéseinek története a XIX. században. Pest, 1866, 74–75.
[15] Szerkesztői szózat. Lelki Kincstár, 1860, 210–213.
[16] Székács József: Igénytelen merengés. PEIL, 1859, 261–265.
[17] Főt. Székács József superintendens úr körlevele egy felállítandó tót gymnasium érdekében. Pest, 1862. január 8. PEIL, 1863, 143–144.
[18] Székács József: Merengések VI. PEIL, 1846, 850–854.
[19] Székács József: Gyámintézet egy rövidke be- és kivezetéssel. PEIL, 1846, 300.
[20] Lelki Kincstár, 1860, 210–213.
[21] Prónay Gábor, báró (1812–1875): acsai földbirtokos. 1839–1840-ben Turóc megye követeként a szabadelvű ellenzék tagja. 1848-ban a főrendiház tagja, de nem követte az Országgyűlést Debrecenbe. 1861–1875-ig az egyház egyetemes felügyelője volt.
[22] Részlet a gyűlés jegyzőkönyvéből: „Tanintézeteink s egyházaink még igen sok tekintetben anyagi szükséggel küzdeni kényteleníttetvén, ezek enyhítésére Székács József egyházi gyámintézet létesítését ajánlja. Az eszme közhelyesléssel fogadtatván, ily intézetnek: »evangélikus egyetemes egyházi gyámintézet« cím alatt alakítása elhatároztatott s a kivitelre azonnal egy bizottmány kineveztetett, utasíttatván a kerületek, miszerint esperességeikben is választmányokat alakítsanak, melyekkel a középponti bizottmány összeköttetésbe tegye magát s a gyülekezeteket szólítsa fel, keresztényi szeretetből való önkénytes s minden kényszerítés nélküli adakozásra." Haan Lajos: A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal. Budapest, 1882, 82.
[23] Az ágost. hitv. evang. egyetemes egyházi gyámintézet programja. PEIL, 1860, 1479–1483.
[24] Idézi Zelenka Pál: A magyarhoni ev. egyházi gyámintézet múltja és jelene. Miskolc, 1885, 72–75.
[25] Székács József: Az ág. hitv. ev. bányakerület híveinek, különösen annak lelkészei- és elöljáróinak az Úrban kedves Atyámfiainak. PEIL, 1860, 1557–1566.
[26] Győry Vilmos: A pesti evangy. magyar–német gyámintézet működései. PEIL, 1862, 52–54.
[27] Levéltárunkban egy egész dobozt töltenek meg a női gyámintézethez és a Tábitha egylethez küldött kérő levelek, a válaszok és a nyugták. EOL Pesti Egyház, 175. doboz.
[28] Adakozás. PEIL, 1861, 1314.
[29] Székács József: Gyámintézeti mozzanatok. PEIL, 1863, 119.
[30] Győry Vilmos: Dr. Székács József, bányakerületi evangélikus superintendens. In: Nagy papok életrajza. Budapest, 1878, 194.

[31] Székács József: Gyámintézeti beköszöntő az 1864-dik évre. Házi Kincstár, 1864, 42–47.
[32] Lelki Kincstár, 1860. november 11, 402.
[33] Emlékfüzet a magyarhoni Gusztáv Adolf Gyámintézet 75 éves jubileumáról. Budapest, 1935.
[34] Fábry Pál üdvözlő szavai a közgyűlés jegyzőkönyvének melléklete, de idézi Zsilinszky Mihály is: Dr. Székács József evang. püspök 1809–1876. Budapest, 1909, 44–48.
„Főtisztelendő Superintendens Úr! Szálljon le Ön, kérem, néhány percre azon csúcsról, melyre Önt egy terjedelmes egyházkerület közbizalma két évvel ezelőtt emelte. Szálljon le, kérem, azon magas polcról, melyről Ön, mint a bányavárosi egyházkerület főpapja, 9 esperességet, 179 gyülekezetet kormányoz. Szálljon le, kérem, és ereszkedjék le kis időre azon szerény zsámolyra, melyre Önt egy csekély, keletkező gyülekezet bizalma 25 évvel ezelőtt helyezte. Igen, e folyó hó 11-én telt meg 25 éve annak, hogy Ön itt e helyen beiktattatott a pesti ág. hitv. magyar gyülekezet lelkészévé, s ezen minőségéhez, csak ezen minőségéhez kívánok most intézni néhány szót ezen gyülekezet nevében.
Mi volt ezen magyar gyülekezet a folyó évszázad 37-ik éve előtt, és mivé lett az azóta? Ez a gondolat, ez a kérdés lebeg most kiválólag elmém előtt, tőlem feleletet igényelve. Az 1837-dik évet megelőzött időben ezen magyar gyülekezet, – de vajon lehet-e azt gyülekezetnek nevezni, ami akkor nem volt egyéb, mint egy másajkú virágzó testvérgyülekezet igénytelen függeléke, mely ama testvérgyülekezet szárnyainak árnyékában annyira homályban tengődött, hogy még e honbeli hitfeleink közül is soknak alig volt létéről is tudomása, úgy hogy még 1834-ben ideérkezett kormánybiztos úr, hivatalos iratában egy itteni magyar gyülekezetet nem létezőnek vélt tekinthetni. De már az 1837-dik év november 11.-kére következett időben a dolog megváltozott, mert azóta léptenként, fokonként önállóságra vergődött ezen magyar gyülekezet, mert azóta évről évre növekedett tagjainak száma, növekedett anyagi ereje, növekedett tekintélye. S mindez, meg kell vallanunk, igen nagy részben, kifolyása vala azon szerencsés körülménynek, hogy Székács József vala ezen gyülekezet lelkésze. Mert, hiszen, ő volt az a delej, melynek vonzó ereje maga körül csoportosította össze a rokon elemeket. Ő bírta s kezelte azt a varázsvesszőt, melynek érintésére megnyíltak a hívek zsebei, s anyagi erőt szivárogtattak ezen gyülekezet medrébe. Emberszám pedig, kivált ha kellő anyagi erővel is el van látva, de magában is már tetemes emberszám tekintélyt szokott követelni s nyerni is az emberi társaságban; mely tekintély annál nagyobb, minél kitűnőbb minőségűek az egyének, kik az emberszámban foglaltatnak. Már pedig méltán dicsekedhetünk azzal, hogy ezen magyar gyülekezet tagjai között igen számos az értelmiség, számos a jelesség, ami ismét leginkább onnan van, mert értelmiség az értelmiséghez, jelesség a jelességhez szokott ösztönszerűleg csatlakozni. S innen lett az, hogy a közelebb múlt e magyarhoni egyházra nézve viharos és aggasztó időben és körülmények közt nem egy hozzánk közelebb, vagy tőlünk távolabb eső testvérgyülekezet reánk függesztette szemeit, és feszült figyelemmel várta, mit fog tenni, mit fog határozni s intézkedni a pesti ág. hitv. magyar gyülekezet. Sőt ilyen tekintélyhez még némi fény is járult, melyet az Ön személye kölcsönzött ezen gyülekezetnek. Mert ki volt az, aki külön fokozatú világi hatóságok, magas és legmagasabb személyek előtt megjelenvén, és ott hol az összes evangy. egyház, hol valamely egyes gyülekezet érdekei mellett szót emelvén, gyakran kívánt sikert is eszközlött közben járása által, minden ily esetben pedig ama hatóságok és személyekkel saját személye jelentőségét meg és elismertette; ki volt az? kérdem: volt az a pesti ágost hitv. magyar gyülekezet lelkésze. És ha valahol e honban, különösen hitfeleink vagy hitrokonink körében valamely ünnepély vala tartandó, melyre szónok kívántatott, ki azon ünnepély jelentőségét emelje, ki az ott egybegyűlendő hallgatóságban buzgalmat, lelkesedést gerjeszteni, vagy illetőleg a szomorgó, elcsüggedt keblekbe vigasztalást, megnyugvást, reményt csepegtetni képes lenne: ki volt az, aki erre megkéretett? Volt az a pesti ágost. hitv. magyar gyülekezet lelkésze. És ki volt az, a kit egy valóban nemzeti ünnepély alkalmával, egy más hitfelekezeti egyházi személy, lelkes előadásától áthatva, ország papjának nevével tisztelt meg, ki volt az, kérdem. Volt az a pesti ágost. hitv. magyar gyülekezet lelkésze. Valamint pedig azon díszben, rangban, címben és méltóságban, melyet valamely férj magának kivívott, részesül annak házastársa is: úgy az a fény, melyet Ön saját személyének szerzett, Ön szellemi hitvesére, ezen magyar gyülekezetre is átsugárzott.
Szeretjük azonban hinni, sőt hisszük is, hogy ezen magyar gyülekezet körén kívül szerzett borostyánoknál sokkal nagyobb becset helyez Ön ezen gyülekezet tagjainak Ön iránti érzelmeibe. És e tekintetben, ha Ön netalán nem tudná, ki kell mondanom, hogy ezen gyülekezet tagjai, nem- és korkülönbség nélkül, oly érzelmekkel viseltetnek Ön iránt, melyek Ön ebbeli vágyát teljesen kielégíteni képesek. Mert e gyülekezetben vonzódik Önhöz a nőnem, ragaszkodik a hímnem, mélyen tisztelik Önt a virágzó ifjak, nagyra becsülik az érett férfiak, áldják a hervadó vének.
Ily érzelmektől ösztönöztetve s vezéreltetve, e jelen ünnepélyes alkalommal egy csekély ajándékkal kíván ezen gyülekezet Önnek kedveskedni, mely ajándék Önnek, családjának, maradékának is emlékül szolgálandna, emlékül e mai napnak. Csekély ajándék az, mondom, melynek fő, melynek valódi becse s értéke abban fog rejleni, ha Ön azt ezen gyülekezet Ön iránti bizalma, szeretete, tisztelete s hálája jelvényeül tekintendi. Nem egyéb az, mint a Szent írás 1480-ban, tehát a nyomdászat zsenge korában készült latin nyelveni kiadásának egyik még fennmaradott példánya. Ajándék, hogy célszerű, hogy helyesen választott legyen, kell, hogy megfeleljen vagy az ajándékozó, vagy a megajándékozandó fél minőségének és azzal összhangzásban legyen. Ez az ajándék, úgy tartjuk, megfelel mind a két rendbeli kívánalomnak, mert nyújtja azt oly egyházi testület, melynek egyik fő elve az, hogy a Szent írás egyedüli kútfeje annak, amit hinnünk, reménylenünk, s amint élnünk és cselekednünk kell; nyújtatik pedig annak, akinek éppen hivatása az ezen Szent könyvben foglalt Isten igéjét a híveknek hirdetni, magyarázni, lelkükre kötni. Fogadja tehát azt szívesen, és adja a jó

Isten, hogy újabb 25 év leforgása után ép egészségben ünnepelhesse Ön ezen magyar gyülekezettel, mint szellemi hitvesével arany menyegzőjét."

[35] EOL, Pesti Egyház, 123. doboz.

[36] Kertész Botond: Székács József életének és korának kronológiája. In: Székács József püspök visszaemlékezései. Budapest, 2008, 27.

[37] A történtek részletesen olvashatók: Székács József püspök visszaemlékezései. Szerkesztette Kertész Botond. Budapest, 2008, 263–269.

[38] Görgey (Görgei) István (1825–1912): Görgey Artúr öccse, ügyvéd. A szabadságharc idején először nemzetőr, majd honvéd százados. A szabadságharc után közlegényként szolgált az osztrák hadseregben. 1853-ban váltságdíj árán szerelhetett le. Pestre költözött, itt előbb ügyvéd, majd 1874-től közjegyző. 1869–1874-ig a pesti gyülekezet jegyzője volt.

[39] Insula lutherana = evangélikus sziget. Mindmáig használt megjelölés a templom, a parókia és a gimnázium épületeit magába foglaló háztömbre. Szigetté akkor lett, amikor a templom mögött utca nyílhatott a korábbi istálló és trágyadombok helyén.

[40] Id. Görgey István: Görgey Arthur a száműzetésben 1849–1867. Budapest, 1918, 165–166.

[41] Fabiny Teofil (1822–1908): bíró, igazságügyi miniszter. 1862–1880-ig a gyülekezet felügyelője, 1880–1898 között a bányai egyházkerület felügyelője volt. 1860-ban a hétszemélyes tábla bírája, majd egyre magasabb bírói tisztségeket töltött be. 1886–1889-ig igazságügyi miniszter. Pesten lakott, 1867-től Sopron országgyűlési képviselője volt.

[42] Lonovics József (1793–1867): csanádi püspök, kinevezett egri, majd kalocsai érsek. A szabadságharc után lemondatták püspöki és érseki tisztségéről. 1866-ban kalocsai érsekké nevezték ki, de tisztségét betegsége miatt már nem tudta elfoglalni.

[43] Presbiteri ülés jegyzőkönyve, 1861. május 11. Melléklet: Levél a Pest városi közgyűléshez, amelynek tárgya a katonai sütőház telkének az 1861. március 9-i közgyűlés határozata szerint történt megvétele alapján a telek átadása, és ennek a városi tanácsra tartozó következményei (telek felmérése, telekkönyvi átírás). EOL, Pesti Egyház, 7. doboz, I. b. 38.

[44] Dr. Hittrich Ödön: Deáktéri épületeink multja. Budapest, 1922, 17–19; Dr. Hittrich Ödön: A budapesti ágostai hitvallású evangélikus főgimnázium első száz esztendejének története. Budapest, 1923, 47–51.

[45] Apostolok Cselekedetei, 9, 36–43. A 9, 36 az arám Tábita nevet a görög Dorkász (gazella, zerge) névvel értelmezi. A Tábita név Károli bibliafordításában Tábitha írásmóddal szerepel. A mai bibliafordításban szereplő Tábita név az egylet névhasználatában előbb Tabitha, majd Tábitha alakban fordul elő.

[46] Ruttkay József abonyi birtokos, Kossuth Lajos sógora diákként Székács József magántanítványa volt Mezőberényben. Ruttkayné Kossuth Lujza menekítette el Pestről 1849-ben a császári nyomozók elől Kossuth három gyermekét, majd fogságuk után Törökországba kísérte őket. Az idős Kossuth Lajos gondozója volt Turinban.

[47] Presbiteri ülés jegyzőkönyve, EOL, Pesti Egyház, 9. doboz, I. c. 2.

[48] Székács József: A Tábitha-egyletről. PEIL, 1873, 1569–1575.

[49] Az alapszabályokat Székács dolgozta ki, amit az 1877. január 17.én tartott rendkívüli közgyűlés fogadott el. Nyomtatásban több alkalommal is is megjelent: A Tábitha-egylet alapszabályai. Budapest, 1902, 1939. Az alapszabály bevezető szakaszában fogalmazódik meg az egylet célja: „A Budapest-fővárosi szegényeket általában, a szegény és árva gyermekeket, valamint a gyámolítást igénylő öregeket és betegeket különösen, a könyörülő szeretet jótéteményeiben részesíteni. Az egylet ezen jótékonyságát a téli hónapokon át rendesen hetenkénti kenyérkiosztással és esetről-esetre, valamint rendkívüli elemi csapások beálltával is, magok az egyleti tagok által készített ruhaneműk s pénzadományaikból vagy adományozások útján szerzett fűtőanyagok kiszolgáltatásával gyakorolja. Az egyletnek tagja lehet mindenki. Működésének hatásköre: 1. Kelméket vásároltat, ruhákat készít, azokat a szükséghez képest kiosztja. 2. A szegény gyermekeket iskolai s egyéb hasznos könyvekkel ellátja, s gondja lesz rá, hogy ezek ruházat hiánya miatt az iskolából el ne maradjanak. 3. A szegényeket meglátogatja, helyzetök és valódi szükségleteikről tudomást szerez s azok enyhítéséről gondoskodik."

[50] Meszlényi Ilona: A Tabitha–egylet negyedévi jelentése. PEIL, 1874, 243–246.

[51] Győry Vilmos: Dr. Székács József, bányakerületi evangélikus superintendens. In: Nagy papok életrajza. Budapest, 1878, 193.

[52] Körlevél az esperességeknek. EOL, Bányai Evangélikus Egyházkerület, 1872, 21. doboz, I. 1.

[53] A Kisfaludy Társaság Évlapjai Új Folyam, 1881, XV. k. 1879/80, 460–461.

[54] Székács József összegyűjtött egyházi beszédei. Első kötet, Pest, 1871.

[55] Presbiteri ülés jegyzőkönyve. 1872. január 27. EOL Pesti Egyház, 123. doboz.

[56] Székács József püspök visszaemlékezései. Szerkesztette Kertész Botond. Budapest, 2008, 270.

[57] EOL Pesti Egyház, 123. doboz.

[58] Szerződés. EOL Pesti egyház, 8. doboz, I. b. 59. b.

[59] Levita (vagy lévita): a héber eredetű szó a protestáns egyházakban lelkészi szolgálatokat is végző tanító elnevezése volt. Feladatai közé tartozott az istentiszteletek elvégzése saját vagy prédikációs kötetekből felolvasott igehirdetésekkel.

[60] Presbiteri ülés jegyzőkönyve. EOL Pesti Egyház, 10. doboz, I. c. 7.

[61] Presbiteri ülés jegyzőkönyve. EOL Pesti Egyház, 10. doboz, I. c. 8.

[62] Ft. Szeberényi Gusztáv bánya-kerületi evang. superintendens gyászbeszéde. PEIL, 1876, 999–1004. Ugyanitt olvasható Ballagi Mór nekrológja valamint a temetésről is beszámoló.

[63] Bachát Dániel (1840–1906): Pribilinán 1868-ban lett lelkész, majd 1873-ban a pesti szlovák egyház választotta meg. Már a következő évben a budapesti egyházmegye esperese lett, 1905 októberétől pedig a bányai egyházkerület püspöke. A Kisfaludy Társaság 1879-ben levelező tagjai közé választotta azokért az érdemeiért, amelyeket a magyar és a szlovák irodalom kölcsönös megismertetése terén szerzett.
[64] Ballagi Mór: Dr. Székács József. PEIL, 1876, 997–998.
[65] Székács József sírján felállítandó emlékoszlop ügyében kiküldött bizottság ülése: 1876. augusztus 10. EOL Pesti Egyház, 123. doboz.
[66] Győry Vilmos: Dr. Székács József síremlékének leleplezésekor. PEIL, 1877, 1402–1404.
[67] 1878. március 21-i közgyűlés jegyzőkönyve. EOL Pesti Egyház, 123. doboz.

KÉT NÉMET LELKÉSZ EGYIDEJŰ MŰKÖDÉSE (1873–1893)

[1] Székács a legteljesebb mértékig kihasználta a törvények és a környezet nyújtotta lehetőségeket a magyar szolgálat bővítésére. Emiatt mind a németekkel, mind a szlovákokkal támadtak konfliktusai.
[2] Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest, 1887, 171–172. o. 126. lábjegyzet.
[3] Uo.
[4] A korábbi időszakban a közös kasszán lévő gyülekezetek közül a német gyülekezet kezdett el legkésőbb saját egyéni szükségleteire szolgáló pénzalapot teremteni. Mind a szlovák, mind a magyar gyülekezet megelőzte ezen a téren a németeket.
[5] 1870 októberében kibocsátottak egy felhívást, amelyben arra kérték a német gyülekezet barátait, hogy járuljanak hozzá egy második német lelkészi állás pénzügyi alapjainak megteremtéséhez. Ez azonban nem járt megfelelő eredménnyel. Sőt, bizonyos körök még azt is kilátásba helyezték, hogy addigi adományaikat is visszaveszik, ha nem állnak el a kétlelkészes megoldástól. Végül azonban a pénzügyi bizottság vezetőjének, Ludwig Mühlichnek köszönhetően 1872-re sikerült a szükséges összeg összegyűjtése.
[6] Schranz János (1830–1910) a Vas megyei Drumolyban született. Középiskoláit Kővágóőrsön és Sopronban végezte. Bázelben teológiát és filozófiát tanult. Ezt követően a soproni evangélikus lyceumban volt öt évig segédtanár, majd 9 évig Eperjesen teológiai tanárként működött. 1867-től ugyanott lelkész is volt. 1868 októberétől Lőcsén lett lelkész. 1873 novemberétől 1907-ig Budapesten a német egyház papjaként szolgált. Az adatokat l. Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. javított és bővített kiadás. Szerkesztette: dr. Ladányi Sándor. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest 1977. 531. 632. o.
[7] A Zoványi-féle ismertetés a következő műveiről közöl adatokat: Rede zum Jahresschlusses 1865. Eperjes, 1866; Antrittspredigt gehalten in Eperjes. Uo. 1867; Antrittspredigt in Leutschau. Uo. 1868; Máday Károly tiszakerületi evangélikus püspök emlékére tartott beszéde. 1871. Die Salbung des Herrn. Prédikáció. Budapest, 1875; Durch Nacht zum Licht. A pesti ev. egyház százéves jubileumán prédikáció. Budapest, 1887; Ein Tag des Herrn. Millenniumi prédikáció. Budapest, 1896. Zoványi Jenő: I. m. 531. o.
[8] Johannes Schranz: Aus Nacht zum Licht. Festpredigt, gehalten am 13-ten November 1887 bei der hunderjährigen Jubelfeier der evangelischen Gemeinde A.C. in Budapest. Hornyánszky Viktor Nyomdája, Budapest, 1888. A kis füzetre ráírták, hogy sokak kérésére történt az igehirdetés kinyomtatása, és a bevétel a német gyülekezet szegényeket támogató alapját gyarapítja. Az idézetek ebben a prédikációban olvashatók.
[9] „Az éjszaka múlik, a nappal pedig már egészen közel van. Tegyük le tehát a sötétség cselekedeteit, és öltsük fel a világosság fegyvereit."
[10] Palladium = védelem, oltalom. Ugyanakkor jelentette a corona regia-t, azaz a királyi koronát. Az 1791. évi 26. törvénycikk a korabeli protestánsok számára mindkét jelentést hordozhatta.
[11] A Schranz által javasolt jubileumi templomépítés végül nem valósult meg.
[12] „Ez az a nap, amelyet az ÚR elrendelt, vigadozzunk és örüljünk ezen. Ó, URam segíts meg, Ó, URam adj szerencsét!"
[13] Szent Istvánon kívül Szent Lászlót, Könyves Kálmánt, Károly Róbertet és Mátyás királyt említette meg. Majd rögtön ezt követően Mária Teréziát és I. Ferenc Józsefet. A nagy történelmi kataklizmák közül a tatárjárást, illetve IV. Béla második honalapítását, Mohácsot, a 150 éves török uralmat, a belső zavargásokat és pártharcokat idézte fel. A világosi fegyverletétel úgy került elő, mint amelynek hosszan tartó negatív következményei egészen a jelenig megosztják a közvéleményt. A közelmúlt történetéből a magyar nép legnagyobb hősei közé sorolta Kossuth Lajost, Széchenyi Istvánt és Deák Ferencet.
[14] Ezt megelőzően röviden utalt az abszolutizmus időszakára, amelyben a politikai és egyházi élet erős nyomás alá került. A kiegyezésben szerinte a magyarok visszakapták régi alkotmányukat, és „beléphettek Európa népei közé." Széchenyi álma megvalósult: Magyarország nem volt, hanem lesz.
[15] Doleschall Ede Sándor (1830–1893) Modorban született. Atyja ott volt esperes-lelkész. Tanulmányait ugyanott, majd Pozsonyban, végül a bécsi evangélikus teológiai fakultáson végezte. Egy ideig Selmecbányán volt tanár, ezt követően

Besztercebánya lelkésze, és a zólyomi egyházmegye főesperese lett. Részletes életrajzát l. Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. javított és bővített kiadás. 154. o.

[16] y.r: Egy örömünnep Budapesten. = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 512. o.

[17] y.r: Egy örömünnep Budapesten. = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 512–513. o.

[18] Szigethy Lajos: Evangélikus magyar arcképcsarnok. 23. o.

[19] A Luther Társaság, Luther születésének 400 éves évfordulója tiszteletére alakult, de csak 1886-ban kezdett működni.

[20] A Zoványi- lexikon a következő műveket sorolja fel: Predigt gehalten bei der Eröffnung des Sohler Seniorat-Convents. Besztercebánya 1859; Prédikáció. A szenvedő hazának vígasza. Besztercebánya 1861; Esperesi székfoglaló beszéd (szlovákul). Pozsony1865; Predigt gehalten bei der Verfassunsfeier. Besztercebánya 1867; Konfirmálandók oktatása (szlovákul). Besztercebánya 1867; Luther Márton Kiskátéja (szlovákul). Besztercebánya 1872; Synodalia. Besztercebánya 1872; Ue. szlovákul is; Evangelischer Confirmander Unterricht. Budapest, 1878, ugyanennek bővített kiadása 1882; Gebet am Neujahrstage. Budapest, 1881; Lutherstestament. Budapest, 1881; Die Silleiner Synode (Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich) 1819; M. Luther (előadások) Budapest, 1884; Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest, 1887; Eine aufgefundene Luther-Reliquie. Budapest, 1887; (magyarul is); Emlékbeszédek: Szeberényi János (németül) 1857; gr. Széchenyi István, (németül) 1860; Ruttkay István (magyarul) 1871; Kolbenheyer Ferenc (németül) 1881; Győry Vilmos, 1885. L. Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. javított és bővített kiadás. 1977. 154. o.

[21] Szigethy Lajos: Evangélikus magyar arcképcsarnok. 23. o.

[22] Doleschall: Predigt, welche bei der Eröffnung des am 25. und 26. Jänner 1859, in Neusohl abgehaltenen Sohler Senioral–Convents, gehalten wurde. Besztercebánya. Philipp Machold Nyomdája. Az igehirdetésből származó bevétel a besztercebányai lelkészözvegyeket támogató alapot gyarapította.

[23] Doleschall itt valószínűleg egyfelől a verbalis inspiratio, – azaz a Biblia betűszerinti értelmezése – másfelől a racionalizmus talaján született bizonyos liberális teológiák túlzásairól beszélt. Az első esetben túl szűk, a második esetben túl tág módon értelmezett teológiával van dolgunk. Ezekkel szemben állva javasolta az egészséges lutheri tanításhoz történő visszatérést.

[24] „Mert nem szégyellem az evangéliumot, hiszen Isten ereje az, minden hívőnek üdvösségére, elsőként zsidónak, de görögnek is, mert Isten a maga igazságát nyilatkoztatja ki benne hitből hitbe, ahogyan meg van írva: »Az igaz ember pedig hitből fog élni.«"

[25] „Krisztusban tehát nincs zsidó, sem görög, sem szolga, sem szabad, nincs férfi sem nő, mert ti mindnyájan egyek vagytok a Krisztus Jézusban."

[26] Luther *Erős vár a mi Istenünk* című énekéből a második, (Erőnk magában mit sem ér…) a svéd királytól pedig a *Ne csüggedj el kicsiny sereg* kezdetű ének első versszakát idézte.

[27] Doleschall: M. Luther. Drei Vorträge aus Anlass der vierhundertjährigen Geburtsfeier des grossen Reformators. Gehalten in Budapest. Hornyánszky Viktor Nyomdája. 1884. Budapest.

[28] A három előadás időpontja 1883. október 28., november 4. és november 10. Az egyes előadásokon belül a három, illetve négy tematika a következőképpen alakult. Az első: A világhelyzet. Az ifjú. A szerzetes. A második: A búcsú. Worms. Wartburg. György lovag. A harmadik: A család atyja. Az ember. A mű.

[29] Első előadás. 1883. október 28. 2. o.

[30] Első előadás. 1883. október 28. 3. o. Itt Doleschall valószínűleg arra gondol, hogy egyik ún. előreformátor sem tudta sikeresen végigvinni a mozgalmát. Ez Luthernek is csak fájdalmas egyházszakadással sikerült.

[31] Doleschall az előadását számos – részben ismert, de többségében nem ismert – Luther idézettel tette szemléletessé. Ezek némelyikénél közölte a feltalálási helyet, másoknál nem. Ez utóbbiak közé tartozott Luthernek az a kijelentése, hogy az erfurti egyetem Németországban olyan magas szintet képviselt, amihez képest a többi egyetem egyszerű ABC-t, – azaz mindössze írást és olvasást tanító – iskola volt. A korabeli filozófiának, illetve skolasztikus teológiának meg voltak a mélypontjai, de a csúcsai is. Luther nem csak az akkori kisstílű kérdéseket és válaszokat ismerte, hanem az egyházi atyák mellett Ockhami Vilmos, Canterbury Anselmus, Pierre Abelard, Petrus Lombardus, Roger Bacon és mások gondolataiból is merített.

[32] Első előadás. 1883. október 28. 35. o.

[33] A lépcsőfokok némelykor világosan, máskor nehezebben megkülönböztethetők. Az 1505-ös stotterheimi viharélmény, a wittenbergi 1517. október 31-i cselekedete, a Tetzellel szembeni lépései, az Eck Jánossal folytatott vitája, a wormsi birodalmi gyűlésen 1521. április 18-án kimondott szavai, a wartburgi háromszáznapos magánya, és ezalatt az Újszövetség lefordítása, Luther minden további megszólalása és lépése lényegében a fenti két felismerés egyikének vagy másikának az ismétlődése.

[34] Harmadik előadás. 1883. november 10. 63. o.

[35] A kegyes, barátságos, istenfélő házastársat Isten legnagyobb kegyelmének és ajándékának nevezte Luther. Az ilyen személlyel békében lehet élni, és nemcsak a földi javakat, hanem a testet és életet is rá lehet bízni. Családapaként az volt a véleménye, hogy a gyermeknek egy bizonyos határig meg kell engedni, hogy akaratát érvényesítse. Híres mon-

data az almáról és a pálcáról, továbbá az a szinte szélsőséges kijelentése, hogy „Inkább akarok egy halott, semmint egy neveletlen fiút" mutatja, hogy nem parttalan szabadságra gondolt. Családi istentiszteletben gondolkodott, és szeretteit imádságos lelkületűnek kívánta látni. Az volt az elve, hogy ahol az ÚR nem tartozik a házhoz, ott az egész ház elveszett. Doleschall részletesen elemezte Luther hilaritását, azaz vidámságát, a természethez és annak ajándékaihoz való kötődését, legendás vendégszeretetét, ellenségeivel szembeni nagyvonalúságát és Asztali beszélgetéseit is.

[36] Doleschall: M. Luther. Drei Vorträge… 3. Előadás. 1883. november 10. 107. o.

[37] A német nyelvű káté első kiadása 1878-ban, harmadik kiadása – amely már bővített volt –1886-ban jelent meg. Tanulmányunkban a harmadik kiadás szövegét tartjuk szem előtt. E. A. Doleschall: Evangelischer Konfirmanden –Unterricht. Harmadik kiadás. Hornyánszky Viktor Nyomdája. Budapest, 1886.

[38] 1885. április 26-án hirdették ki az 1885. évi 7. törvénycikket. A főrendiház szervezetének módosításáról. Ennek 4. § B pontjának c) alpontja kijelenti, hogy „az ágostai hitvallású evangélikus egyháznak hivatalban legidősebb három […] püspöke […] az ágostai hitvallású evangélikus egyháznak egyetemes főfelügyelője és hivatalban legidősebb két kerületi felügyelője […] méltóságánál, illetve hivatalánál fogva, egyházi tisztségének tartama alatt tagja a főrendi háznak". A szöveget l. többek között Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. Szerkesztette: Pajkossy Gábor. Osiris Kiadó. Budapest, 2006. 667. o.

[39] Doleschall az „ismereti forrást" illetően azt hangsúlyozta, hogy a katolikus egyház a Szentírást és a hagyományt, az evangélikus egyház csak a Szentírást ismeri el. A későbbiekben is visszatért erre a témára, midőn a Szentírásnak csak a papok, illetve a laikusok kezébe adásáról szólt. Az egyházalkotmány területén lévő különbségeknél, a katolikusoknál látható főre, a római pápára, az evangélikusoknál az egyetlen főre, Jézus Krisztusra mutatott. Az egyházkormányzásnál a katolikus egyházban lévő klerikus túlsúlyt és elsőbbséget, az evangélikus egyházban a hívők egyetemes papságát említette meg. Az istentiszteletnél a latin nyelven, illetve az anyanyelven hangzó igehirdetés közötti különbséget emelte ki. Ez az érvelés a 19. században és a 20. század első felében lényegében változatlanul maradt. A későbbiekben mindegyik kérdésben, mindkét oldalon árnyaltabb vélemények születtek, és ennek köszönhetően több ponton közeledésről lehet beszámolni.

[40] Transsubstantiatio = átlényegülés. Római katolikus tanítás szerint a misében az úrvacsorai elemek a papi áldás következtében átváltoznak.

[41] Reálprezencia = valóságos jelenlét. Krisztus testének és vérének valóságos jelenléte az úrvacsorában.

[42] Predesztináció = előre elrendelés.

[43] A 20. század második felében az evangélikus-református párbeszéd kérdésében – a katolikusokkal való párbeszédhez hasonlóan – szintén árnyaltabb módon történt meg ezeknek a kérdéseknek a felvetése is.

[44] Doleschall egyházmeghatározása a következő: „Az egyház Jézus Krisztus által alapított közösség, amelyben az embereket a Szentlélek segítségével Isten országára számára kell kiképezni." E. A. Doleschall: Evangelischer Konfirmanden-Unterricht. Harmadik kiadás. 22. o.

[45] A könyv egyéb adatait l. az idézetekben.

[46] Altargebet dem 13. November 1887. als am hundertjährigen Jubelfeste der Pester ev. Kirchegemeinde A. B. gehalten von E. A. Doleschall Pfarrer der deutschen ev. Gemeinde daselbst. Hornyánszky Viktor Nyomdája, Budapest, 1887.

[47] A Habsburg uralkodók közül II. Józsefet említette, illetve Ferenc Józsefet, akinek szerinte a józsefi örökséget kell továbbvinnie.

[48] „Ezért bátran, szilárd lépésekkel haladunk, / Benned bízva az éjszakába burkolódzott országban, / Erős vár vagy közöttünk, jó fegyver a Te erős kezed. / Seregek URa, Te meghallgatod tieid kérését, állandóan, változatlanul velünk vagy a tervben, / Ha harcon át is, de győzelemre vezetsz minket, amíg egykor Nálad örökre ünnepelünk." Altargebet am 13. November 1887.

[49] Doleschall: Luthers Testament. 2. kiadás. Budapest, Bécs, Lipcse. Kiadó: Wilhelm Lauffer. 1881. E. A. Doleschall: Eine aufgefundene Luther-Reliquie. Nach dem im Generalarchive der evang. Kirche in Ungarn befindlichen Original in Druck gelegt. Hornyánszky Viktor Nyomdája. Budapest.1887.

[50] Autográf: eredeti, sajátkezű írás. Luther 1535-ben János Frigyes hercegnek írt levele, egy 1542-ből származó Luther kézirat faximiléje – amely kézirat, amely a bizottság egyik tagjának, Haan Lajosnak a birtokában volt –, továbbá Luthernek a Von der Freiheit eines Christenmenschen című autográf irata alapján alakította ki a bizottság a véleményét. Melanchthon és Bugenhagen aláírásait is megvizsgálták.

[51] Doleschall: Eine aufgefundene Luther-Reliquie. Nach dem im Generalarchive der evang. Kirche in Ungarn befindlichen Original in Druck gelegt. Budapest.1887. Hornyánszky Viktor nyomdája.

[52] Als etwas Christliches = mint valami keresztyénit.

[53] Doleschall: Eine aufgefundene Luther-Reliquie. 2. o.

[54] „Így szólt az ÚR az én Uramnak"

[55] „A keresztyén ember szabadságáról"

[56] A mai írásmód: Jankovich. A témához l. Böröcz Enikő: Jankovich Miklós és az Evangélikus Országos Levéltár. In. Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. 2002. november 28 – 2003. február 16. A Magyar Nemzeti Galéria és a Pannon GSM közös kiadványa. Budapest, 2002. 30–31. o.

[57] Mórocz Sándor: A pesti evangélikus egyház története. = Evangélikus Családi Lap. XIII. évf. 28. sz. 1937. december 1. 39. o.
[58] Ennek volt köszönhető pl. hogy a jegyzőkönyveket a gyűléseken két nyelven kezdték vezetni, és megengedték, hogy mindenki a saját nyelvén beszéljen. Az üléseket úgy kellett tartani, hogy minden résztvevő megkapja az összes információt, és ennek megfelelően dönthessen. A döntéseket mind a két nyelven kell írásba lefektetni. Az 1871. április 16-i jegyzőkönyv tisztázta ezeket a dolgokat.
[59] Statuten der Pester Deutschen Evangelischen Gemeinde A. B. 1877. Pest.
[60] Pl. az 1871-es adatokhoz képest az 1886-os adatok a német gyülekezetben a következőképpen alakultak: 330 keresztelő, 67 konfirmáció, 171 kihirdetett és 125 megesketett pár, 275 temetés. Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest, 1887, 154. o.
[61] Doleschall: M. Luther. Drei Vorträge… Budapest, 1884.
[62] Doleschall ezek közül a következőket említette meg: Michael Lang 2506; M. Melchior 3000; Andreas Langheinrich és Robert Moschánszky 300; Marie Wiesinger 200 és egy Weldary nevű özvegy 100 forintos hagyatékát. Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest, 1887, 153. o. A jubileumra készített könyv lezárása előtt is hatalmas adományok érkeztek, több mint 100.000 forint értékben. Az anyagi gyarapodásra azért is szükség volt, mert ezen a módon tudták rendezni a tanári fizetéseket, az ún. nyugdíjas-alapot, és más kiadásokat. A nyugdíjas gyülekezeti alkalmazottak ügye végeredményben a hatvanas évektől vált égető kérdéssé, de csak a hetvenes évek elején sikerült megoldást találni rá.

A MÁSODIK MAGYAR LELKÉSZ (1876–1885)

[1] Mindkét közgyűlés jegyzőkönyve: EOL, Pesti Egyház, 123. doboz.
[2] Édesapja Győry Endre ev. leányiskolai tanító, édesanyja Wurmb Katalin. Leányuk halála után Vilmos egyetlen gyermekük volt, akivel 1846-ban költöztek Pestre.
[3] Argay János 1849–1851 között helyettes tanár volt iskolánkban.
[4] Iskolánkban ekkor még nem volt VII. és VIII. osztály.
[5] Idézi Ballagi Mór Győry Vilmosról írt nekrológjában: PEIL, 1885, 507–510; valamint Radnai Rezső: Győry Vilmos élete. In: Győry Vilmos költeményei, Budapest, 1886, 16.
[6] Thaly Kálmán (1839–1909): történetíró és politikus. 1878-ban képviselővé választották s haláláig tagja volt az országgyűlésnek. A Thököly- és Rákóczi-felkelés forrásait számos kiadványban adta ki, és monográfiákat írt e korról. 1889-ban felásatta II. Rákóczi Ferenc hamvait. Irodalomtörténeti kiadványai széles körben tették ismertté a kuruc költészetet. Az általa kiadott kuruc balladák egy részéről azonban Riedl Frigyes kimutatta, hogy azokat Thaly írta vagy dolgozta át.
[7] A tanár és a tanítványok kapcsolatáról szépen emlékezik meg Győry Vilmos a *Pesti egyesült protestáns teológiai tanintézet* c. fejezet ott idézett könyvrészletében. Győry Vilmos: Dr. Székács József, bányakerületi evangélikus superintendens. In: Nagy papok életrajza, Budapest, 1878, 192–193.
[8] „Rákos-Palota 1861. jun 18. Kedves Vilmosom! Csermák úr mostani segédem Ochtinára Gömörben rendes pappá választatott el, s július végén el fogja hagyni házamat. Az első, kit ezen állomás elfoglalására felhívok Önnek becses személye, s addig, míg válaszát nem bírom, nem teszek egyéb lépést ez ügyben. A kerület eddig 500 ftot fizet, én pedig ingyen lakással toldom. Itt ott ha nem csurran, cseppen is egy kis forint. Miután a három emeletes főgymnasium épületét még az idén fedél alá akarjuk hozni, esztendőre pedig az 5 és 6dik osztály professzorait megválasztani, félig meddig biztosíthatom Önt, hogy tanárnak 1000 ft fizetéssel megválasztjuk. A többit megadja a jó Isten és az idő. Tudom, hogy mások is számot tartanak Önre, s én nem fogom Önnek szabadságát gátolni soha, *de elvárnám az én Vilmosomtól, hogy munkássága tetemesb részét egyházának fogja szentelni.* Nem megvetendő előnynek tartom, hogy nyilvános pályafutását Pesten kezdheti meg, s én megvallom, miként ennek eszközlését kötelességemnek ismerem. Tanulunk majd aztán zsidóul és *tótul,* – mert mindenikre nagy szükségünk van – az elsőre nekem, mert elhanyagoltam, a másikra mindenikünknek, mert itt nehéz feladat vár rám a jelenben, Önre a jövőben, meg kell alkudnunk a viszonyokkal s úgy intéznünk optima fide lépteinket, hogy egyházunk körében megfeleljünk azon igényeknek, melyeket hozzánk a Krisztus és egyháza, és a *nemzet* intéznek. Ért Ön engemet. E nehézségekkel megküzdeni szép, előlük megfutni megbocsáthatatlan vétek. Levele nem fekszik előttem, Pesten hagytam. Az én kedves Ferimet igen igen nyájasan köszöntöm, Gyulával nagyon meggyűlt a bajunk. Szeretettel, – válaszát elvárva – szíves barátja Székács József" [A levelet eredeti formájában közli Zsilinszky Mihály: Dr. Székács József evang. püspök (1809–1876). Budapest, 1909.]
[9] Papválasztás Orosházán. PEIL, 1862, 715–717.
[10] Tiszt. Győri Vilmos urnak lelkészi hivatalába iktatása Orosházán. PEIL, 1862, 1376–1377.
[11] Délibáb, 1853, 562–569; 595–601; 628–635; 661–665; 693–699.
[12] Elbeszélései, költeményei, műfordításai s egyéb cikkei a következő lapokban, évkönyvekben és folyóiratokban jelentek meg: Fiatalság Barátja, Divatcsarnok, Családi Lapok, Részvét Hangjai, Hölgyfutár, Vasárnapi Ujság, Estike, Kalauz,

Magyar Néplap, Napkelet, Szépirodalmi Közlemények, Aradi Hiradó, Lelki Kincstár, Magyar Akadémia Könyve, Családi Kör, Szépirodalmi Figyelő, Gombostű, Pesti Hölgydivatlap, Új nemzedék, Házi Kincstár, Magyar Ember Könyvtára, Koszorú, Fővárosi Lapok, Ország-Világ, Leányvilág, Kisfaludy Társaság Évlapjai, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap stb.

[13] Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Magyar Elektronikus Könyvtár, Győry Vilmos.

[14] Tegnér, Esaias (1782–1846): a lundi egyetemen tanított görögöt 1810 és 1825 között, 1826-tól Vexiö püspöke. Az 1825-ben megjelent Frithiof-monda című balladája Európa-szerte kedvenc lett, „huszonnégyszer fordították németre, tizenhatszor angolra, hétszer franciára; Győry Vilmos fordítása a legjobb magyar műfordítások egyike". (Szerb Antal: A világirodalom története, Budapest, 1958, 710–711.) A mű magyar fordításának első kiadása 1868-ban jelent meg.

[15] Az orosházi parókia falán emléktábla méltatja a fordítás jelentőségét: „Ebben a házban élt Győry Vilmos a Don Quijote első magyar kiadásának fordítója, akinek a spanyol nagykövetség a mű megjelenésének 400. évfordulóján állít emléket. 2005. X. 28."

[16] Végh Dániel: Szűzies vagy hűtlen? Győry Vilmos *Don Quijote*-fordítása kiadatlan dokomentumok tükrében. Kézirat, ELTE BTK irodalomtudományi doktori iskola, Budapest, 2010.

[17] Mi hangozhatik az elválás órájában búcsúzó lelkipásztortok ajakáról? (Búcsúbeszéd). In: Győry Vilmos egyházi beszédei, Debreczen, 1885, 228–238.

[18] Elek László: Győry Vilmos. Orosháza–Budapest, 1993, 77.

[19] Az első levél dátuma 1876. október 21, a másodiké 1876. október 22. EOL Pesti Egyház, 123. doboz.

[20] Győri Vilmos lelkész úrnak bpesti lelkészszé beigtatása. PEIL, 1876, 1625–1627.

[21] Beköszöntő beszéd. Tartotta 1876. december 10-én a budapesti ágostai hitvallású evangyelmi magyar gyülekezet lelkészévé történt beigtatása alkalmával Győry Vilmos, az ágost. hitvall. ev. bányai egyházkerület egyházi főjegyzője, a Magyar Tud. Akadémia lev. s a Kisfaludy- és Petőfi-Társaság tagja. Budapest, 1876.

[22] Radnai Rezső: Győry Vilmos élete. In: Győry Vilmos költeményei, Budapest, 1886, 63.

[23] A határozat az 1877. január 18-i közgyűlésen született, amelynek jegyzőkönyve nem lelhető fel, viszont Győry Vilmos első évi jelentésében utal rá. Az évi jelentések megtalálhatók: EOL Pesti Egyház, 123. doboz.

[24] Székács József lelkészi jegyzőkönyve, EOL Pesti Egyház, 153. csomó. A kötetbe írt feljegyzéseket Győry Vilmos folytatta.

[25] Győry Vilmos egyházi beszédei. I. Rendezte Radnay Rezső, Debrecen, 1885; II. Rendezte Margócsy József, Budapest, 1889; III. Rendezte Margócsy József, Debrecen, 1902.

[26] Radnai Rezső: Győry Vilmos élete. In: Győry Vilmos költeményei, Budapest, 1886, 74–76.

[27] Idézi Radnai: i. m. 72.

[28] Szász Károly: Győry Vilmos emlékezete. Akadémiai Értesítő, V. kötet, 3. füzet, 1894, 119–129.

[29] Győry Vilmos: Emlékkönyv a confirmatióhoz készülő protestáns hajadonok számára. Pest, 1866.

[30] Dr. Sziklay Ferenc: Győry Vilmos, mint vallásos költő. In: Protestáns esték (szerk. Kovács Sándor), Budapest, 1916, 450–470.

[31] Jegyzőkönyv, 8. pont, EOL Pesti Egyház, 123. doboz.

[32] Dr. Bókai János id. (1822–1884): sebész- és szemészorvos, 1874-től a gyermekgyógyászattan egyetemi tanára. Szepességi német családból származott, magyarul csak 16 évesen tanult meg, előbb könyvekből, majd igazán medikusként Pesten. A szabadságharc leverése után Kossuth Lajossal külföldre emigrált Schöpf-Merei Ágosttól átvette a pesti Szegénygyermek Kórház vezetését, amelynek élén nemcsak a gyermekhalandósággal, a gyermekjárványokkal és a betegségekkel kellett megküzdenie, hanem a gyermekgyógyászatnak mint önálló szakterületnek a létjogosultságáért is. A kiegyezés után a Fővárosi Orvosegylet elnöki tisztét is betöltötte.

[33] Radnai Rezső: Győry Vilmos élete. In: Győry Vilmos költeményei, Budapest, 1886, 109–110.

[34] Ballagi Mór: Nagy gyász. Győry Vilmos nincs többé. PEIL, 1885, 481–483.

[35] Radnai Rezső: Győry Vilmos élete. In: Győry Vilmos költeményei, Budapest, 1886, 93.

[36] Berczik Árpád: Győry Vilmos emlékezete. A Kisfaludy–Társaság Évlapjai, XXII. 1887–88, 125–135.

[37] [Ballagi Mór]: Necrolog. Győry Vilmos. PEIL, 1885, 507–510.

[38] Győry Vilmos emléke. Szószéki gyászbeszéd. PEIL, 1885, 513–523.

[39] A pesti ágost. evang. magyar egyház közgyűlése, 1885. december 12. EOL Pesti Egyház, 123. doboz.

[40] Győry Vilmos síremlékének fölavatása. PEIL, 1886, 1341–1342.

[41] EOL Pesti Egyház, 123. doboz.

A SZÁZADVÉG KRÓNIKÁJA (1886–1900)

[1] Választási bizottság jegyzőkönyve, 1885. szeptember 21. EOL, Pesti Egyház, 124. doboz.

[2] A pesti ágost. evang. magyar egyház közgyűlésének jegyzőkönyve. EOL, Pesti Egyház, 124. doboz.

[3] Horváth Sándor (1837–1917) a sopronmegyei Nemesládonyban született. Középiskoláit Sopronban végezte, a pesti közös protestáns teológián Győry Vilmos, Zsilinszky Mihály és Thaly Kálmán iskolatársa volt. Előbb Vésén majd Kővágóőrsön volt lelkész és zalai esperes, hat évig a marcali választókerület országgyűlési képviselője. Huszonkét évi pesti gyülekezeti szolgálat után 1908-ban ment nyugdíjba.

[4] A budapesti ág. hitv. ev. magyar egyház uj lelkészének beigtatása. PEIL, 1886, 524–529.

[5] Bachát Dániel nemcsak a magyar–német egyház kétnyelvű helyzetére utalt, hanem az innen kivált szlovák gyülekezetre és önmagára is. Magát a szlovák néphez tartozónak vallotta. Amikor a Kisfaludy Társaság őt a tagjai közé választotta, és székfoglalójában Szládkovics András szlovák költő költészetét és egyik művét ismertette, *népemnek* nevezte a szlovákokat: „Legbensőbb hálával tartozom a tekintetes Társaságnak, mely a magyar irodalomnak tett oly csekély szolgálatot méltányolni és kitüntetéssel jutalmazni is kész, mint az enyim; – de őszintén bevallott aggodalom érzete tölti el keblemet, midőn igénytelen és irodalmilag még csak serdülő népem költészetét vele megismertetni szándékozom. Mert hiszen mi mind az, amit én nyújthatok ahhoz képest, mit e Társaság tudós és kitűnő míveltségű tagjai, vagy magok a velem együtt levelező tagokul megválasztott dicső nemzetek jeles írói a világra szóló angol, franczia, német, svéd és egyéb európai művelt nemzetek irodalmi termékeiből nyújthatnak ő neki?" Szládkovics András Detvan című költeményéről, Bachát Dánieltől. Székfoglalóul olvastatott 1880. január 28-án. In: A Kisfaludy Társaság Évlapjai, Új folyam, XV. kötet, 1879/80.

[6] 1887. október 11-i presbiteri ülés jegyzőkönyve. EOL Pesti Egyház, 13. doboz, I. c. 17.

[7] Sz. F. [Szőts Farkas]: A pesti evang. egyház 100 éves jubileuma. PEIL, 1887, 1492–1495.

[8] Dr. Szeberényi Gusztáv bányai egyházkerületi püspök leirata a magyar egyház közfelügyelőjéhez. Békéscsaba, 1888. január 14. Az 1888. január 26-i presbiteri ülés jegyzőkönyvének melléklete. EOL Pesti Egyház, 13. doboz, I. c. 18.

[9] Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest, 1887. A könyvet ismerteti: Szőts Farkas: Száz év a pesti evang. egyház életéből. PEIL, 1887, 1509–1517.

[10] A prédikáció tartalmi kivonatát lásd a „Schranz János és Doleschall Sándor Ede közös szolgálata" című fejezetben.

[11] A gyülekezet két jótevőjének festett arcképe ma az Országos Evangélikus Múzeumban, a festményekről készült képek pedig *Az első kövek* c. könyv 19. és 60. lapjain láthatók.

[12] A beszéd nyomtatásban is megjelent: Jubiláris beszéd a pesti magyar-német ág. hitv. evangélikus egyház 100 éves fennállásának ünnepére.

[13] Az 1889. február 14-i presbiteri ülés jegyzőkönyvének melléklete. EOL Pesti Egyház, 14. doboz, I. c. 17.

[14] Az 1888. január 9-i presbiteri ülés jegyzőkönyvének melléklete. EOL Pesti Egyház, 13. doboz, I. c. 18.

[15] 1873. november 3-i presbiteri ülés jegyzőkönyvének 99. pontja. EOL Pesti Egyház, 9. doboz, I. c. 2.

[16] A pesti ágostai hitv. magyar gyülekezet 1865. március 14-én tartott osztályos gyűlése jegyzőkönyvének melléklete. EOL Pesti Egyház, 123. doboz.

[17] EOL Pesti Egyház, 123. doboz.

[18] Fabiny Gyula: miniszteri tanácsos, előbb a magyar gyülekezet, majd 1901 és 1905 között a magyar–német egyház közös felügyelője.

[19] Választmányi ülés jegyzőkönyve. EOL Pesti Egyház, 124. doboz.

[20] Zólyomi dr. Wagner Géza (1842–1920): Fabiny Gyula lemondása után 1896-ban választotta felügyelőjévé a magyar gyülekezet. Régi német családból származott, de megmagyarosodva nemzedékének cselekvő tagja lett, az evangélikus egyházhoz pedig ősi kötelékek fűzték. Szerencsés anyagi helyzete – Pest leggazdagabb polgárai közé tartozott – függetlenségét biztosította, s mint az egyházközség világi elnöke, gyülekezetét anyagilag is példásan támogatta. Agilitás, a szükség és a helyzetek gyors felismerése tette alkalmassá arra, hogy két évtizeden át vezető szerepet vigyen az egyházközség életében. A gyülekezet szervezésében, az egyházközség lelkészi körökre való osztásában, a belmissziói munka megindításában egyaránt részt vett, tehát a gyülekezet minden ügyét igyekezett előmozdítani. Mórocz Sándor: A pesti evangélikus egyház története. Evangélikus Családi Lap, 1937. december 1, 28.

[21] 1898. január 14-i választmányi ülés. EOL Pesti Egyház, 124. doboz.

[22] Egyházi Alkotmány, Második rész, Első cím: Az egyházközség, 31. §.

[23] Választmányi ülés jegyzőkönyve. EOL Pesti Egyház, 124. doboz.

[24] Közgyűlés jegyzőkönyvének 7. pontja. EOL Pesti Egyház, 124. doboz.

[25] Tételesen az Egyházi Alkotmány egyetlen paragrafusa sem mondja ki azt, amit a közgyűlés jegyzőkönyve állít, hogy ti. egy politikai közigazgatási területen csak egy evangélikus egyházközség lehet. Az állítás az idézett 31. §. értelmezési kísérlete.

[26] A pesti magyar, a pesti német, a pesti szlovák és a budai jelentik a négy egyházat.

[27] Választmányi ülés jegyzőkönyve. EOL Pesti Egyház, 124. doboz.

[28] Közgyűlés jegyzőkönyve. EOL Pesti Egyház, 124. doboz.
[29] Dr. Králik Lajos egyházmegyei felügyelő.
[30] 1898. május 9-i választmányi ülés jegyzőkönyve. EOL Pesti Egyház, 124. doboz.
[31] „A magyar állam területén levő összes polgári községek, területi, népességi és közlekedési viszonyokra való tekintettel, az illető egyházkerületek által, anyaegyházakba, s ott, ahol annak szüksége fennforog, missziói körökbe osztatnak be." Egyházi Alkotmány, Második rész, Első cím: Az egyházközség, 27. §.
[32] A közgyűlés jegyzőkönyvének 4. és 5. pontjai.
[33] Az Egyházi Alkotmány 31.§-át a zsinat 1892. május 10-i ülésén Zelenka Pál püspök javasolta elfogadásra. Előterjesztésében az egyházközségek nyelv szerinti osztályozásánál tapasztalt visszaélésektől határolódott el. A javaslatot támogató hozzászólók hangsúlyozták, hogy senki nem akarja korlátozni egyházunkban a többnyelvűséget. Az evangélium annyi nyelven hirdettessék továbbra is, amennyi nyelven beszél az egyház, a nyelvek szerint való elnevezés tiltása csupán az evangélikus egyház egységét kívánja kimondani. A törvényi javaslatban lévő szándék csak egy, mégpedig nyelvi különbségek nélküli egyházat ismer. Egyik hozzászóló saját egyházára hivatkozott, „hol tót, német és magyar hívek vannak s mindenki saját nyelvén dicséri az Istent, de azért senkinek sem jutott eszébe azt az egyházat magyarnak, németnek vagy tótnak mondani, mert az csupán ág. h. ev. egyházközség". Zelenka püspök újabb hozzászólásában ismét a nyelvi különbségek eltörlését kívánta, „mert ha nyelvek szerint kellene paróchiákat alkotni, akkor Budapesten azokat nehéz lenne megalkotni". Végül az indítványt a zsinat nagy többséggel fogadta el. (Thébusz János: A magyarországi ág. hitv. ev. egyház 1891–94-ki országos zsinatának története. Budapest, 1895, 175–177.) A zsinati vitában elhangzó hozzászólások egyértelművé teszik a törvény szándékát, és kizárják azt az értelmezést, amelyik az egyházközségek egyesítését kívánta egy közigazgatási község vagy város területén.
[34] Az 1899. május 7-i közgyűlés jegyzőkönyvének 3. pontja. EOL Pesti Egyház, 124. doboz.
[35] Az 1899. május 7-i közgyűlés jegyzőkönyvének 4. pontja. EOL Pesti Egyház, 124. doboz.
[36] Jegyzőkönyv a budapesti ág. hitv. ev. hitoktatók 1899. márc. 9-én tartott gyűléséről. Melléklet az 1899. május 7-i közgyűlés jegyzőkönyvének 5. pontjához. EOL Pesti Egyház, 124. doboz.
[37] Választmányi ülés jegyzőkönyve, 1899. április 21. EOL Pesti Egyház, 124. doboz. A presbiteri ülés a hitoktatói gyűlés jegyzőkönyvének d) pontját módosította, annak eredeti szövegét csak rövidítve fogadta el, elhagyásra ítélve a hitoktatók feladatai között felsorolt, itt kurzívan szedett szavakat. A hitoktató vállalja „d) a vezetése alatt álló iskolák kerülete területén lakó ág. hitv. ev. híveket *azon* egyház cselekvő tagjaiul megnyerni, *mely egyháznak az illetőt, anyanyelvére való tekintettel, legkönnyebben megnyerheti.*"
[38] 1899. december 1-jei presbiteri ülés jegyzőkönyvének 3. pontja. EOL Pesti Egyház, 124. doboz.
[39] Választmányi ülés jegyzőkönyve, 1900. április 11. EOL Pesti Egyház, 124. doboz.

ILLUSZTRÁCIÓK JEGYZÉKE

A jegyzetekben előforduló rövidítések:
EOL = Evangélikus Országos Levéltár
EOM = Evangélikus Országos Múzeum
BTM = Budapesti Történeti Múzeum
MTKCs = Magyar Történelmi Képcsarnok
MNM = Magyar Nemzeti Múzeum
BFL = Budapest Főváros Levéltára

Címlapon: Gschwindt Karl (1797–1867) és Torsch Leo (1830-as évek): Jelenetek a pesti árvízből, 1838. Kőnyomat. A mozaik-kompozíció bal felső mellékképén a nép az elöntött Bel- és Terézváros felől az evangélikus templom szárazon álló épületébe menekül. BTM, Fővárosi Képtár. Repró Tihanyi–Bakos Fotóstúdió.

– A számok az oldalakat jelölik –

14. Az épület földszintjének alaprajza (1811). A tervrajzokon a régi épület falait fekete, az új részeket a piros szín jelöli. A régi épületrész földszintjén a korábbi imatermet (a mai Evangélikus Országos Múzeumot) üzletek nyitásának szándékával, falakkal választották szét. A jobboldali belső falon lévő falmélyedés, az egykori oltár helye ma is látható a Múzeumban. A terveket Pollack Mihály a Szépítészeti Bizottmányhoz nyújtotta be jóváhagyásra.
BFL XV. 17. b. 311. szb. 00686/a.

15. A sírkövet Arany János az *Ének a pesti ligetről* című versének utolsó versszakában örökítette meg.

16. Az épület emeleti alaprajzán a meglévő, feketével jelzett rész az utcai részen a lelkészlakás, az udvari részen a kántorlakás, az új épületrésben pedig az iskola termei láhatók. A zöld színnel jelölt kályhákat központi helyről fűtötték, elkerülve a tanítás zavarását. A tervdokumentáció tartalmazza a pince és a tetőzet rajzát is.
BFL XV. 17. b. 311. szb. 00686/c.

18. A 2. emelet alaprajza (1822). A tervdokumentáció tartalmazza a pince és az 1. emelet alaprajzát is, amelyeken a változás a korábbi állapothoz képest csupán annyi, hogy az épülethez a mai Bárczy István utca felé az iskolát kiszolgáló, mellékhelyiségeket magában foglaló kis szárny épült. Ez a toldalék megtalálható a teljesen új második emeleten is.
BFL XV. 17. b. 311. szb. 03176/d.

20/1. Rajz az épületről. Az iskolát, a lelkész- és tanítólakásokat magában foglaló épület ekkor még nem volt hozzáépítve a templomhoz.

20/2. Látványterv (1822): BFL XV. 17. b. 311. szb. 03176/e.

23. Molnár János. Krach Frigyes (?–1828) festménye, 1800 k. A Pesti Evangélikus Egyház Deák Téri Egyházközség tulajdona. A festményt a két évszázad alatt történt többszöri javítás után 2010-ben restauráltatta a gyülekezet, ez magyarázza *Az első kövek* c. gyülekezettörténeti könyv 32. lapján látható és a jelen kép közötti eltérést.
28. Ócsai Balogh Péter. A metszet Haan Lajos: A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal c. könyv 140. lapja után található illusztráció.
31. Prónay Sándor. Grimm Rezső (1832–1885) festménye. MTKCs, 2365.
34. Mária Dorottya. Decher, Gabriel (1821-1855) von Saar, Carl (1797–1853) után. MTKCs, 1898.
35. Mária Dorottya. Einsle, Anton (1801–1871) olajfestménye. Österreichische Nationalbibliothek, Wien.
37. Az özvegy nádorné arcképe, 1847. Einsle, Anton (1801–1871) olajfestménye. MTKCs, 0420.
41. Kalchbrenner József. Id. Schwindt Károly (1797–1867) festménye, a Pesti Evangélikus Egyház Deák Téri Egyházközség tulajdona.
56. A szlovák anyakönyv a Budapesti Szlovák Evangélikus Egyházközség tulajdona. A latin nyelven vezetett anyakönyv 5. rovatában Petőfi Sándor Petrovits Alexander néven szerepel, a szabadszállási lakhely valamint az apa „mészáros" (Lanio) foglalkozása a költőt azonosítja. Ennek ellene mond a beírt „11 ½" éves életkor. Petőfi Pesten rokonoknál lakott, esetleg feltételezhető, hogy a 2. sorszám alatt beírt Petrovits Paulus életkora került tévedésből az ő neve után is. – Német anyakönyv: EOL, Fasor, 190. kötet, 53. o.
69. Kollár János. 1838-as Kollár-ábrázolás, amely Barabás Miklós pesti műhelyében készült. A költségeket Ľudovit Häckl állta, a kőnyomat terjesztéséből származó bevétellel a pesti szlovák iskolát támogatta. A metszet az EOL tulajdonában.
81. Lang Mihály. Ismeretlen festő, 1830 körül. EOM.
83. Kossuth Lajos gyermekei. Ismeretlen festő, 19. század 2. fele. MTKCs, 1416.
84. Lang Mihály. Fénykép után készült festmény, festője ismeretlen. A Pesti Evangélikus Egyház Deák Téri Egyházközség tulajdona.
85. Lang Mihály. Marastoni József (1834–1895) kőnyomata. MTKCs, 8271.
86. Keresztelő készlet.
Keresztelő kancsó: ezüst, kalapált. Fodros szegélyű talpának felületét sűrűn bordázott, hullámos osztótagok borítják. Az öblös kancsótest fedelén ugyanez a bordázat folytatódik, rajta szeder alakú billentő-gombbal. Nyúlánk, hullámos felületű fogója csiga alakú díszítésben végződik. Jelzése: Pesti próba, 1848; PESTH szalagfelirat; Szentpétery mesterjelzés.
Keresztelő tál: ezüst, kalapált. Ovális alaprajzú, mélyített edény, melyet keskeny profillal keretezett hullámvonalú szegély övez. Jelzése: mint fent.
A Pesti Evangélikus Egyház Deák Téri Egyházközség tulajdona.
90. Székács József. Barabás Miklós (1810–1898) kőnyomata. MTKCs, 6259.
91. Bajza József. Barabás Miklós után Mahlknecht, Karl (1810–1893). Acélmetszet. MTKCs, 868.
93. Szeberényi János. Festője ismeretlen. Magántulajdon.

98–99. Az 1838. márciusi pesti árvíz jelenete a templommal az *Árvízi kehely* testén. A kehely képét lásd *Az első kövek* c. gyülekezettörténeti könyv 82. lapján, részletes leírása a könyv képjegyzékének 91. oldalán található.
103. Ballagi (Bloch) Móricz. Ismeretlen mester. MTKCs, 7019/A.
108/1. Török Pál. Barabás Miklós (1810–1898) metszete. MTKCs, 66.52.
108/2. Székács József. Marastoni József (1834–1895) litiográfiája. MTKCs, 8312.
109. Zay Károly. A metszet Haan Lajos: A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal c. könyv 148. lapja után található illusztráció.
111. Szirmay Ádám. Ziegler József (1785–1832?) festménye. MTKCs, 439.
114. Radvánszky Antal. Ismeretlen bécsi mester műve. MTKCs, 9914.
115. A templom legrégibb ismert ábrázolása, 1837/38. Franz Weiss (19. század első fele) színezett kőnyomata, Karl Vasquez (?1798–1861) Pestet ábrázoló térképének szélén. BTM, Metszettár. Repró Tihanyi–Bakos Fotóstúdió.
120. Bauhofer György. Marastoni József (1834–1895) metszete. MTKCs, 5704.
122. Az egykori budavári templom és iskola. Scholz Margit vízfestményéről fennmaradt másolat.
125. Žófia Hvizdák. A festmény a Budapesti Szlovák Evangélikus Egyházközség tulajdona.
134–135. Az Újvásártér bombázása (ágyúzása) 1849 májusában. Kölbl, Simon Iosef tusfestménye. BTM Kiscelli Múzeum, Fővárosi Képtár. Repró Tihanyi–Bakos Fotóstúdió.
138. Kossuth-bankók égetése Pesten, 1849. október 18. Színezett kőnyomat. Ismeretlen német mester, 19. század közepe. Szignatúra: Verlag v. C. G. Lohse, Dresden – Druck v. Franke. A bankjegyek nyilvános elégetése katonai négyszögben folyik. A balszélen látható, kardját leeresztő tiszt és a dobos alakja arra vall, hogy az esemény kivégzésszerűen ment végbe. A kép jobbszélén magyar polgárok összehajló, beszélgető csoportja. MTKCs, 184/1952. Gr., 1967 óta a MNM állandó történeti kiállításán.
139. Jeszenák János. Barabás Miklós (1810–1898) festménye, 1875. MTKCs, 131.
140/1. Boczkó Dániel. Tóth Ágoston (1812–1889) Olmützben készült miniatűr festménye a rabokról készült sorozatból. MTKCs, 4202.
140/2. Boczkó Dániel 1865 körül. MNM Fotótár, 279.
146. Kollár János. Friedrich J. G. Linder festménye, 1850. A Budapesti Szlovák Evangélikus Egyházközség tulajdona, az EOM kiállításán.
153. Frommhold Károly. Marastoni József (1834–1895) kőnyomata. MTKCs, 9034.
154. A mai Rákóczi úton elkészült szlovák templomról, parókiáról és iskoláról készült rajz. Vasárnapi Ujság, 1863, 40. szám. A templomot ismertető cikkben az olvasható, hogy az építkezés „ez idáig már annyira haladt, hogy csupán a belső felszerelés hiányzik". Később bérház épült a templom köré, a ma már használaton kívüli templom a bérház udvarán található.
161. Liedemann Frigyes. Id. Schwindt Károly (1797–1867) festménye. Magántulajdon.
162. Úrvacsorai készlet: kehely, ostyatartó tálka (paténa) és ostyatartó szelence. Mind a három ezüst, kalapált. A kehely harang alakú felső részén és a paténán felirat: „A pesti á. h. ev. magyar egyházé." A kehelytalp homlokperemén ugyancsak kurzív

betűs felirat: „Tekint. Szita Istvánné szül. Pap Juliána asszonyság ajándéka 1847. Jan. elsején". Jelzésük: Pesti próba, 1847; PESTH szalagfelirat; Szentpétery mesterjelzés. A Pesti Evangélikus Egyház Deák Téri Egyházközség tulajdona.

163. Döbrentei Gábor. Einsle, Anton (1801–1871) festménye. MTKCs, 103.

164. A Döbrentei Gábor által adományozott kehely. Ezüst, kalapált. Harang alakú, fodros szegélyű talpát négyszer hármas ritmusú, hullámzó felületű domborítás díszíti. Ez a felületi forma a talpszárra, a szárgyűrűre és a szár gombjára is átterjed. Sima kupáján vésett feliratok: „Gróf Brunswikné Majtényi Anna Döbrentei Gábornak irodalmi érdemeiért 1845." – „Döbrentei Gábor a pesti evangy. magyar gyülekezetnek közös használatra 1849. Jan. 1jén." – „Gyülekezet ezen használható alakban átöntette 1855." Jelzése: Pesti próba, 1855. Gossmann György pesti ötvös munkája. A Pesti Evangélikus Egyház Deák Téri Egyházközség tulajdona, az EOM kiállításán.

166. Zsilinszky Mihály. Morvay és Mérci, kőnyomat. MTKCs, 6259.

169. Ballagi Mór. Klösz György fényképe után készült metszet.

171. Biberauer Tivadar fényképe. A Bodoky család tulajdonában.

172. Balassa János. Marastoni József (1834–1895) kőnyomata. MTKCs, 58.2321.

176. Liedemann Frigyesné. Id. Schwindt Károly (1797–1867) festménye. Magántulajdon.

177. Zsivora György. Ábrányi Lajos (1849–1901) festménye, 1883. MTKCs, 2267. Letétben a Magyar Tudományos Akadémián.

178. Az árvaház új épülete. Rajz a Vasárnapi Ujság 1877. 46. számában.

179. Kochmeister Frigyes. Rajz a Vasárnapi Ujság 1877. 46. számában.

180. Brocskó Lajos (1851–1932). A fénykép 1920 körül készült. MNM Fotótár, 602–1951.

181. Búsbach Péter. Würbet Ferenc (1822–1900) metszete. MTKCs, 11 406.

183. Hunfalvy Pál. Eigner Ignác kőnyomata. MTKCs, 11 432.

184. Zsedényi Ede. Eybl, Franz (1806–1880) kőnyomata. MTKCs, 2179/A.

187. Benedek Lajos. Dauthage Adolf (1825–1883) kőnyomata. MTKCs, 941.

190. Kubinyi Ferenc. Eybl, Franz (1806–1880) kőnyomata. MTKCs, 2076/A.

191. Berzsenyi Dániel sírja a niklai temetőben. Fotó: Bakonyi Béla. MNM, Fotótár, 666 214. Képzőművészeti Kiadó anyaga.

193. Kubinyi Ágoston. Csinagi Lajos (1829–1903) festménye, 1864. MTKCs, 153.

194. Székács József püspök. Weber Henrik (1818–1866) kőnyomata. MTKCs, 58 2573.

196/1. Prónay Gábor. Kriehuber, Josef (1800–1876) kőnyomata, 1860. MTKCs, 7466.

196/2. Radvánszky Antal. A metszet Haan Lajos: A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal c. könyv 160. lapja után található illusztráció.

200. „Pesti evang. templom (a Deák téren)". Vasárnapi Ujság, 1866, 597.

202. Fabiny Teofil. Weber, August (1823–1892) fénykép után készült acélmetszete. MTKCs, 11 058.

203. Silvanus római istenségnek ajánlott, III. századi fogadalmi oltár. A gimnázium építkezése során találták meg a középkori városfal alapjában, amely az iskola épülete alatt húzódik. A római korból származó leletet a Nemzeti Múzeumnak küldte el a gyülekezet, az átvételt a múzeum igazgatóságától 284/873. sz. alatt érkezett levél tanúsítja:

„Igen tisztelt Gyülekezet! A magyar nemzeti múzeum megkapván az igen tisztelt Gyülekezet által beküldött római oltár-emléket, kötelességünknek ismerjük ezennel e hazafias felajánlásért az intézet nevében legmelegebb köszönetünket kifejezni. Egyszersmind van szerencsénk tudatni, hogy a hajdankor e díszes emlékmaradványa a múzeum érem- és régiségtárának kőemlékei között helyeztetett el, melyek tehát vele ismét nevezetes gyarapodást nyertek. Ugyanezért lehetetlen ez alkalomból az igen tisztelt Gyülekezetet arról is nem biztosítani, hogy az e nagylelkű adománya folytán méltán érdemesíti magát nemcsak a haza hálájára, hanem azon erkölcsi jutalomra is, mely az intézetünket a művelt külföldi szakavatott képviselői részéről mindinkább érő elismerésben nyilatkozik.
Ismételt köszönetünk kifejezése mellett maradunk kitűnő tisztelettel
Buda-Pesten 1873. október hó 23-ikán
Pulszky Ferenc"
(Az 1873. november 21-i presbiteri ülés jegyzőkönyvének melléklete. EOL Pesti Egyház, 123. doboz, I. c. 14.) Az oltár a BTM tulajdonaként az EOM állandó kiállításán.

204–205. Miakovszky Géza vízfestménye a gimnáziumról. „Ezt a képet a református egyház festtette meg 1896-ban. Ugyanis, mikor a református testvéreink felépítették új főgimnáziumukat a Lónyay-utcában, felszólítottak egy festőt, hogy fesse le új iskolájukat. A festő hozzáfogott a munkához s mikor elkészült vele, elvitte a református atyákhoz; ezek azonban fejüket csóválták, mikor meglátták a képet és azt mondták: »Hiszen ez nem a mi főgimnáziumunk, hanem a lutheránusoké!« És a képet ide ajándékozták a mi iskolánknak. A szegény festő egynek tartotta a két egyházat." (Dr. Hittrich Ödön: Deáktéri épületeink multja. Budapest, 1922, 20.) A kép az államosított iskola évtizedei alatt a lelkészi hivatalban őrződött meg, ma ismét a gimnázium igazgatói irodáját díszíti.

207. Ruttkay Józsefné Kossuth Lujza. Fénykép, 1890 után. MNM Fotótár, 71 414.

208. Székács József. MNM Fotótár, 1302–1963.

211. Lóvasút a templom előtt. A metszet eredete ismeretlen.

212. Székács József sírja a Fiumei-úti sírkertben a 34/1. parcellában található. Ezt a parcellát 1928-ban nyitották meg, hogy a régi, megszüntetett és megszüntetendő sírtáblákban nyugvó nevezetes halottak itt nyerjenek újabb pihenőhelyet. Ebben a táblában nincsenek sor- és sírszámok. A képen Székács síremléke mögött a Török Pál református püspök nyugvóhelyét jelző obeliszk látható.

215. Schranz János. Festője ismeretlen. A Pesti Evangélikus Egyház Deák Téri Egyházközség tulajdona.

218. Doleschall Sándor Ede. Festője ismeretlen. A Pesti Evangélikus Egyház Deák Téri Egyházközség tulajdona.

226. Győry Vilmos segédlelkészként a Deák téren. Marastoni József (1834–1895) kőnyomata, 1862. MTKCs, 11 801.

228. Győry Vilmos pesti megválasztásának időszakában. MNM Fotótár, 543–1933.

231. Győry Vilmos a pesti gyülekezet lelkészeként. Basich Gyula festménye, 1897. A Pesti Evangélikus Egyház Deák Téri Egyházközség tulajdona.

233. Id. Bókai János. Barabás Miklós (1810–1898) kőnyomata. MTKCs, 5804/b.

234. Győry Vilmos kelyhe. Ezüst, kalapált. Kerek középsávval profilált talp sima hátfelülettel. A kehely szárán lévő gombon mérműves kiálló díszítmények. Felfelé szélesedő, harang alakú felső részén vésett kurzív felirat: „Áldott emlékű Győry Vilmos volt lelkészünk kelyhe, a budapesti Evang. Női Gyámintézet révén a pesti evang. magyar egyháznak ajándékozta özv. Győry Vilmosné Székács Etelka. 1912." A Pesti Evangélikus Egyház Deák Téri Egyházközség tulajdona.

236. Horváth Sándor. Karlovszky Bertalan festménye. A Pesti Evangélikus Egyház Deák Téri Egyházközség tulajdona.

237. Bachát Dániel. A metszet az EOL tulajdona.

240. A Deák téri templom Kossuth Lajos temetésekor. Klösz György (1844–1913) felvétele. BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjtemény. F. 73. 708.

242–243. A Deák tér a templommal a millennium évében, 1896. Klösz György (1844–1913) felvétele. BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjtemény. F. 65. 1953.

246. Úrvacsorai készlet. A Budapesti Szlovák Evangélikus Egyházközség tulajdona. A kehely, a kancsó és az ostyatartó vésett felirata: „A budapesti női gyámintézet ajándéka, 1887." Az évszám a pesti evangélikus gyülekezet megalakulásának száz éves évfordulója.

NÉVMUTATÓ

A számok azokat az oldalakat jelzik, ahol a név esetenként többször is előfordul. Ahol ez egymást követő oldalakon történik, az előfordulások első és utolsó oldalát kötőjel köti össze. Ugyancsak kötőjel köti össze azokat az oldalakat, ahol az egész fejezet a név viselőjéről szól, az ilyen fejezetre a dőlt számok utalnak. A félkövér módon közölt számok a képeket jelzik.

Aranka György 29, 250
Arany János 15, 88, 201, 272, 291
Argay János 225, 287
Augusz Antal 157, 275
Babbing 26
Bach, Alexander 217, 273
Bachát Dániel 212, 225, 227, 234, 235, **237**, 284, 289, 294
Bajza József 89, 90, **91**, 262, 263, 292
Balassa István 163, 275, 277
Balassa János 171, **172**, 277, 293
Ballagi (Bloch) Mór 33, 35, 95, 102, 103, **103**, 165, 168, **169**, 175, 188, 212, 250, 262, 265–267, 270, 276, 283, 284, 287, 288, 292, 293
Balogh Péter, Ócsai 17, 27, **28**, 28, 30, 248, 249, 291
Baník, A. A. 48
Barabás Miklós 171, 292, 294
Batthyány Lajos 132, 136, 137, 270
Bauhofer György 36, 79, 80, 83, 84, 119, 120, **120**, 121, 132, 137, 167, 170, 174–179, 184, 185, 238, 250, 251, 261, 268, 277–279, 292
Bauhofer Vilma 84, 262, 268, 271
Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna Mária 15, 236, 237
Belizay Béla 174
Bem József 136
Benedek Lajos 186, **187**, 197, 202, 280, 293
Benedicti, Paulus 63
Benediktý, Jan 49, 51
Berzsenyi Dániel 30, 87, 190, 191, **191**, 192, 203, 262, 281, 293
Bevern, Carl 81
Biberauer Tivadar 170, 171, **171**, 172–175, 276, 277, 293
Bihari Imre 175
Blajsza János 82

Boczkó Dániel 139, 140, **140**, 271, 292
Bohurád 125, 126, 147, 148
Bókai János 233, **233**, 288, 294
Bölöni Mihály 15, 247
Brocskó Lajos 180, **180**, 277, 278, 293
Broschko Gusztáv Adolf 199
Brunn Frigyes 26
Brunswick Antalné 35
Brunswick Teréz 35
Brunszwikné Majtényi Anna 164
Búsbach Péter 180, **181**, 183, 236, 237, 278–280, 293
Clark Ádám 171
Constantin 110, 267
Czékus István 84, 279
Czuczor Gergely 89, 262
Csányi László 139, 271
Csendekovics Pál 127
Csetneki Jelenik Zsigmond 177
Dessewffy Ottó 185, 225, 279
Diescher József 157, 275
Dobos János 131, 270
Dohnányi János 63, 64, 258
Doleschall Sándor 17, 45, 46, 51, 63, 79, 80, 150, 151, 157, 180, 211, *213–224*, **218**, 234, 236, 247–251, 253, 255, 256, 258, 260–264, 268–270, 274–276, 279, 284–287, 289, 294
Döbrentei Gábor **163**, 164, 256, 276, 293
Dunajszky Lőrinc 69, 258, 259
Ebeczky Imre 118, 120
Egressy Béni 88
Egyházy 155
Eötvös József 131–133, 141, 262, 270, 281
Erkel Ferenc 88
Esztergály Mihály 185, 279
Fabiny Gyula 238, 239, 289
Fabiny Teofil 60, **202**, 203, 206, 227, 238, 283, 293
Fábry Pál 60, 61, 91, 201, 248, 264, 282
Fáy András 168, 262
Ferenc, I. 35, 251
Ferenc József 201, 203, 215, 216, 239, 281, 284, 286
Filó Mihály 174
Földváry Károly 17, 248
Földváry Miklós 58, 65
Frigyes Vilmos 41
Frommann Vilmos 117, 118

Frommhold Károly 153, **153**, 155, 274, 292
Fröhlich Frigyes 163, 275
Fuchs Gusztáv 162, 275
Fuchs Rudolf 111, 162, 176, 267
Füredy László 130
Gammauf 40
Ganz Ábrahám 171
Garay János 226, 264
Geringer 148, 273
Gerster et Frey 206
Glosius Márton 81
Gotthardi Ferenc 60
Gömöry Júlia 163, 275
Gömöry Károly 59, 60, 263
Görgey István 202, 283
Gretzmacher Sámuel 210
Grossmann 111
Grusz Antal 174
Győry Vilmos 94, 139, 168, 174, 179, 180, 198, 199, 207, 212, 223, 224, *225–234*, **226**, **228**, **231**, 235, 264, 266, 268, 271, 275, 276, 279, 281, 283, 284, 285, 287, 288, 289, 294
Haan Lajos 223, 250, 267, 269, 276, 281, 286, 291–293
Häckl, Ľudovit 143, 153, 292
Hajnal, Samuel 69, 258, 259
Hamaliar Márton 87, 257
Haubner Máté 36, 136, 193, 271, 281
Havliček, Karel 143, 272
Haynau, Julius Jacob 82, 83, 131, 136, 165, 264
Heckenast Gusztáv 163, 173, 275
Hečko, Juraj 143
Heller vizsgálóbíró 186
Hendl Vilmos 235
Hermina 26, 52
Hild József 206
Hodža 142, 271
Hoffmann Péter 25, 55
Hohenlohe Sándor 34
Hornyánszky Viktor 175, 255, 276, 277, 284–286
Horváth Jakab 15, **15,** 247
Horváth Sándor 224, 235, **236**, 237, 238, 241, 244, 245, 289, 294
Hrúz, Juraj 53, 255
Hunfalvy Pál 183, **183**, 203, 279, 293
Hurban, Jozef Miloslav 142, 148, 271, 273
Huszka András 127

Hvizdák, Ondřej 55
Hvizdák, Žofia **125**, 125, 151, 269, 292
Irányi Dániel 144
István főherceg 35
Jacobsen 120
Jankovich Miklós 223, 259, 286
Jarius 39, 252
Jelačić 142
Jeszenák János 36, 137, 139, **139**, 271, 292
Jeszenszky László 127
Jókai Mór 173, 187, 226, 272, 280
Jozeffy, Pavol 143, 257, 260, 272
József nádor 26, 33–35, 39, 52, 114, 115, 122, 202, 264, 269
Kaczián János 244, 245
Kadavý, Jan 128–130, 142, 144, 269, 272
Kalchbrenner József *39–46*, **41**, 52, 54, 61, 62, 73, 79, 87, 89, 251–253, 261, 291
Kanya Pál, 130, 248, 255–257, 265, 270
Kánya Emilia 100, 255–257, 265, 270
Kappel Frigyes 117
Kaszay Pál 63
Kazinczy Ferenc 29, 89, 250, 257
Kempen 36
Kertbeny Károly 143, 272
Kimnach 120
Kis János 29, 89, 264
Kisfaludy Károly 89, 262, 263
Kiss Szemán Róbert 48, 51, 254
Klaár Fülöp 244, 245
Klauzál Gábor 132, 270
Kochmeister Frigyes 179, **179**, 180, 277, 278, 293
Kokešová, Zuzanna 127
Kolbenheyer Frigyes 180
Kolbenheyer Mihály 82
Koleny, Daniel 148, 273
Kollár János 22, 40, *47–78*, **68**, 80, 87, 91, 121, *123–130*, 131, 132, *141–158*, **146,** 252, 254–261, 268, 269, 271–274, 292
Koller Ferenc 145
Konstantin 110, 267
Kossuth gyermekek 82, 83, **83**, 292
Kossuth Lajos 82, 104, 107, 109, 136, **240**, 255, 264, 267, 271, 283, 284, 288, 294
Kossuth Lászlóné 82
Kotsik József 118, 256
Kölcsey Ferenc 88, 262

Körösi Csoma Sándor 29
Krausz János 19, 248, 275
Krauszné Bogsch Erzsébet 163, 248, 275
Krčmery, August 148, 273
Krekáč, Ján 143
Kriek Sámuel 57
Kubinyi Ágoston 155, 193, **194**, 274, 275, 293
Kubinyi Ferenc 189, **190**, 280, 281, 293
Kund Vilmos 184, 279
Kuzmány, Karol 141, 145, 271
Lang Mihály 36, 37, *77–85*, **81**, **84**, **85**, 87, 90, 91, 97, 116, 121, 127, 132, 137, 158, 168, 172, 175, 184, 185, 189, 198, 201, 213, 214, 216, 223, 238, 261, 262, 268, 287, 292
Lanštják, Andrej Horislav 142, 143, 272
Lederer 144
Leiningen–Westerburg Károly 82
Liedemann János Sámuel 17, 46, 54, 57, 59, 60, 66, 81
Liedemann Mária 19
Liedemann Ferenc 162
Liedemann Frigyes 19, 161, **161**, 163, 275
Liedemann Frigyesné Riecke Róza **176**, 177
Liedemann Márton 60
Lonovics József 203, 283
Lovich Ádám 52, 58, 65, 66, 89, 254, 255, 257, 259
Löwy Herman 85, 97
Lyci Kristóf 11
Maciejowský 123, 151
Máday Károly 184, 187, 279, 284
Majba Vilmos 244, 245
Mária Dorottya *33–38*, **34**, **35**, **37**, **38**, 117–123, 131, 137, 199, 250–252, 261, 268, 271, 291
Mária Terézia 27, 284
Mastič János 127
Matejkovský, Šamuel 57, 66, 257
Melczer Lajos, ifj. 241, 244, 245
Menich, Ján 130
Menyhárd Frigyes 245
Metternich, Clemens 35, 52, 251
Meyer Antal 175
Molnár János *21–26*, **23**, 39, 40, 44, 47, 51, 52, 60, 79, 87, 248, 249, 251, 253, 291
Nerodoly 148
Nigrinyi György 245
Nikolić János 89
Nikolić Péter 89
Nyáry Albert 223

Obrenović Miloš 123, 151, 268
Osztroluczky Mihály 141, 271
Oszwald testvérpár 163
Ottlik Dániel 17, 62, 63, 248, 251
Pákh Mihály 136, 271
Palacký, František 54, 65, 256, 258–260
Pálkövi Antal 184
Palmertson 82
Papp Károly 234
Paulik János 245
Pecz 40
Petényi Salamon János 65, 66, 124, 147, 152, 254
Pető János 126, 127
Petőfi Sándor 53, 56, 88, 255, 257, 271, 272, 291
Petrovics 155
Petrovits Demeter 125
Pippin 110, 267
Podhradszky József 83, 127, 142, 145–150, 157, 168, 254, 269, 272–274, 281
Podmaniczky János 89, 103, 265
Podmaniczky József 60, 249, 258
Podmaniczky Karolina 58
Podmaniczky Károly 40, 62, 66, 73, 252
Podmaniczky Lajos 89
Podmaniczky Mihály 89
Pollack Mihály 15, 19, 88, 247, 291
Procopius György 118, 120, 268
Prónay Gábor 89, 169, 195, **196**, 249, 281, 293
Prónay Sándor 17, 22, 23, 27, *29–32*, **31**, 32, 39, 47, 57, 58, 60, 62, 63, 66, 89, 127, 151, 152, 247–250, 252, 254, 255, 257–260, 274, 291
Pulszky Ferenc 132, 145, 223, 270, 293
Radlinský, Andrej 149, 274
Radvánszky Antal 71, **114**, 116, 195, **196**, 267, 292, 293
Rázga Pál 82, 136, 261
Rechberg 186, 203
Rottenbiller Lipót 203
Rössler Kristóf 52, 255
Röszler Krisztián 26
Rudnay Sándor 69, 259, 260
Ruttkay Józsefné Kossuth Lujza 206, **207**, 293
Šafárik, Pavel Jozef 49, 254, 259
Santner Vilmos 162
Sárkány Sámuel 73, 80, 92, 103, 260, 261, 264
Sass Béla 244, 245

Schedius Lajos 13, 15, 17, 21, 22, 30, 35, 36, 40, 46, 47, 54, 57, 59–62, 64, 66, 69–71, 73, 81, 91, 109, 147, 247–249, 256, 257, 260, 263, 268
Schiller 146
Schmidt, Friderika 54, 256
Scholz prépost 37
Schranz János *213–224*, **215**, 237, 284, 289, 294
Schwartner Márton 15, 22, 47, 52, 59, 60, 247, 249, 255, 257
Schwarzenberg, Felix 139
Semian, Ludvig 148
Seyfried Antal 21
Smith, Robert 121, 132
Šoltis, Ján 62, 63, 69, 74, 254, 256, 257–260
Spisák 155
Srnka, Jozef 147–149
Stadion, Franz 145
Stainlein Zsuzsanna 89
Steinlein, Johan Gottlieb Eduard 70
Stromszky Ferenc 92
Stromszky Sámuel 136
Štúr Ľudovit 127, 141, 142, 149, 269, 271
Szalatnai Rezső 48, 254
Szász Károly 94, 232, 233, 235, 264, 288
Szeberényi Gusztáv 100, 211, 216, 236, 264, 265, 271, 283, 289
Szeberényi János 30, 36, 52, 74, 91–93, **93**, 123, 131, 136, 142, 145, 251, 254, 260, 261, 264, 271, 285, 292
Széchenyi István 33, 82, 88, 121, 165, 275, 276, 284, 285
Székács Etelka 226, 294
Székács József 29, 30, 31, 36, 37, 47, 53, 60, 62, 71, 73, 79, 80–84, 87, *89–122*, **90**, **108**, *131–140*, 142, 150, 151, 155, *159–212*, **193**, **208**, **212**, 213, 224–226, 229, 235, 238, 250, 251, 256–258, 260–268, 270, 271, 274, 275–284, 287, 288, 292–294
Székely Sámuel 223
Szentpétery József 163, 275, 292, 394
Szirmay Ádám 111, **111**, 267, 292
Szita István 275
Szita Istvánné 162, 163, 292
Szontagh Mihály 17, 249
Sztrokay Antal 90, 264
Szvatopluk 48
Taubner Károly 81, 118, 261, 264
Taubner, Andreas 81
Teleki József 95, 249, 265
Teleki Józsefné Roth Johanna 17, 33, 237
Thaisz András 90, 126, 264, 269

Thaly Kálmán 225, 287, 289
Thun, Leopold 145, 168, 182, 273, 276, 278, 279
Tihanyi Tamás 17, 248, 249
Toldy (Schedel) Ferenc 48, 146, 262, 264, 273
Torkos Károly 227
Tóth Árpád 59, 257, 258, 269
Török Pál 36, 107, **108**, 121, 131, 132, 136, 166, 168, 170, 172, 175, 177, 180, 188, 198, 266, 276, 279, 292, 294
Trsztyánszky István 126
Valentinyi Éliás 63
Vári Kovács János 212
Viktorin 48
Vörösmarty Mihály 88, 89, 262, 264
Wagner Géza 239, 241, 244, 289
Walaský, Jan 142
Wanko, Samuel 127, 269
Weinkheim bárónő 19
Werther Frigyes 114
Wesselényi Miklós 84
Wichern, Johann 84
Wingate, William 121
Wimmer Ágoston 82, 137
Windischgrätz, Alfred 36, 145, 251, 272
Zay Károly 109, **109**, 141, 261, 266, 292
Zay Péter 27
Zelenka Pál 235, 267, 281, 290
Zichy Antal 163
Zimmermann, Josef 183, 279
Zsedényi Ede 183, 184, **184**, 187, 279, 293
Zsilinszky Mihály 165, **166**, 185, 187, 223, 225, 267, 276, 278– 280, 282, 287, 289, 293
Zsivora György 104, 162, 177, **177**, 225, 226, 266, 277, 278, 293

Készült: O. A. Invest Kft., Budapest
Felelős vezető: Barcza András ügyvezető igazgató
ISBN 978-963-08-1512-3